şevket süreyya aydemir

İKİNCİ ADAM

I. CİLT

1884-1938

REMZİ KİTABEVİ

ŞEVKET SÜREYYA AYDEMİR

İkinci Adam

Birinci Cilt

(1884 — 1938)

REMZİ KİTABEVİ

İKİNCİ ADAM, CİLT I / Şevket Süreyya Aydemir

ISBN 978-975-14-0036-9
ISBN 978-975-14-0035-X (Tk.)

BİRİNCİ BASIM: Şubat 1966
ON DÖRDÜNCÜ ÖZEL BASIM: Mart 2011

Remzi Kitabevi A.Ş., Akmerkez E3-14, 34337 Etiler-İstanbul
Tel (0212) 282 2080 Faks (0212) 282 2090
www.remzi.com.tr post@remzi.com.tr

Baskı ve cilt: MORPA Ofset (0212) 886 5213

ÖNSÖZ

Bizim tarihimiz, halk çocuklarının tarihidir. Halk denilen hazinenin tükenmez verimliliği, Türk tarihinin akışında bu akışa damgasını vuran bütün Önder Şahsiyetlerin kaynağı olmuştur. Bu kaynak onları doğurmuştur, kucağında büyütmüştür, şekilleştirmiştir. Denebilir ki Türk Tarihi, aslında, Halkın ve Halktan gelenlerin tarihidir.

Tek Adam bir Halk Çocuğuydu. İkinci Adam da, şu Halk dediğimiz denizden gelir. Tek Adam gibi İkinci Adam'da da biz gene, halktan gelen birinin hayat hikâyesini vereceğiz. Yakın tarihimizin en önemli devrinin davalarını, gelişmelerini belirtmeye çalışacağız. İkinci Adam, yüzyılımızın ilk yıllarından başlayarak, bütün bu gelişmelerin içinde yer almıştır. Önce bir subay, ama Türkiye'nin bu devredeki bütün hareketlerinde kılıçlarını milletin kader terazisine koyan, bu kadere yön çizen aktif subaylardan biri olarak, Ordu ve Politika hayatına karıştı Bu subaylar kadrosu içinde, hem meslek hem kültür alanında kendi kendini yetiştirdi. Üstünleştirdi. Hayatının her aşamasında kendini kabul ettirdi. Daima rütbesinden üstün görevlere atandı. Aranan, hatırlanan seçkin bir Kurmay olarak belirdi. Devrinin önde gelen kişileri ile, Devrinin askerî ve siyasî olaylarına karıştı.

22 yaşında bir kurmay subay olarak katıldığı Ordu hayatının daha ilk kademesinde, gizli bir ihtilâl örgütünün üyesidir. Kaderini; askerlikte geleceği kadar, siyasî talihine de bağlamıştır. Gerçi bu ihtilâl gerçekleştiği zaman, yani Genç Türkler'in 1908'de açılan zafer günlerinde, Tek Adam gibi o da, bir yıldız gibi parlamaz. Halkın önünde ve muhayyilesinde bir efsane kahramanı haline gelmez. Tek Adam gibi o da, bir "Hürriyet Kahramanı Enver Bey" değildir. Ama, Tek Adam gibi o da, bütün olayların içindedir. İhtilâl cemiyetinde, 1909 Selânik kongresi günlerinde, 31 Mart irticaını bastıran ve Padişahı deviren Hareket Ordusu saflarında; aranan, fikri sorulan, kendisine görevler emanet edilen, inanılır ve çalışkan bir insandır...

Zaten, Tek Adam'la İkinci Adam'ın mizaç ve karakterleri bu noktada ayrılır. Tek Adam, ihtiras ve hayallerine sınır tanımayan atılgan, hatta kavgacı, mücadeleci, her şeyini teraziye bütünü ile koyan, doğuştan bir kumanda adamıdır. Gerçi mantık, hesaplılık, önsezi ve meşruluk bağlılığı onun vasıflarıdır. Ama bu vasıflar onun, topyekûn kendini verişinde, sadece itici kuvvetlerdir. İkinci Adam ise, kendini, kolayca ve bütünü ile ortaya atmaz. Orduda ve büroda, çalışkan bir düzenleyici olarak yolunu açar. Hem o devirde, hem bütün hayatı boyunca, nelerin, nereden ve ne kadar riske edileceğini, daima bir kurmay titizliği ile hesaplamıştır. Kavga ve mücadeleyi, ancak kesin neticelerin alınacağını anladığı dönüm noktalarında kabul eder. Ama bu noktaları da, atlamamaya çalışır.

Fakat hayatında, ne Enver Beyin Makedonya'daki çete kahramanlıkları, ne Mustafa Kemal'in Trablusgarp'taki önceden kaybedilmiş direnişleri vardır. İkinci Adam, Yemen'de bile askerî ve siyasî görevlerini, bir kurmay belirliliği ve sınırlılığı içinde yapar. Tam bir büro intizamıyle, resmî raporları, karşılıklı müzakereleri, usulü dairesinde anlaşmalarla yürütür. O, harita ve pergelle, silâhtan daha yakın arkadaştı.

Kısaca, İkinci Adam'ın hayatı, bir bakışta sessiz gibi görünen bir akış içinde geçer. Kendi rengi, kendi ruh yapısı, kendi mizaç özellikleri içinde gelişir. Ama bu hayat, daima dolgun, daima hareketlidir.

Daha ilk Ordu günlerinde başlayarak, askerî ve siyasî nitelikte çeşitli görevler alır. Önemli kışla vazifeleri, önemli büro vazifeleri, muharebeler, nihayet devlet kurulurken Genelkurmay Başkanlığı ve ilk Kabinede Bakanlıktan başlayarak, Cephe Kumandanlıklarına kadar varan, çetin, mihnetli günler yaşanır. Ama, bu mihnetlerin sonu, Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri ve dünyanın sahibi geçinen devletlerin temsilcileri karşısında, topyekûn bir hesaplaşma masasına oturmaktır. Bu masada o, yeni bir devletin doğuşunu ve hayat hakkını savunurken çektiği çilelerin hikâyesi korkunçtur. Bir taraftan dünyanın hâkimlerine, diğer taraftan Ankara'daki arkadaşlarına ve hatta Millet Meclisi'ne karşı direnir durur. Öyle anlar olur ki, her şey kopmak, kaybolmak üzeredir. Hatta kaybolmuş bile sanılır. Ankara'da Hükümet Reisi'ne:

«Bize karşı, güvensizlik ve yetersizliğimiz hakkında, durmadan meydana vurulan kanaat devam ettikçe...»

şeklinde başlayan telgrafı, Lozan çatışmalarının son günlerine rastlar. Hatta konferanstan ve Murahhas Heyeti Başkanlığından çekilmek kararındadır da:

«Bu hal bizim için, gerçi dünya yüzünde görülmemiş bir skandal olur. Hükümetten teşekkür beklemiyoruz. İşlerimizin muhasebesi, millete ve tarihe bırakılmıştır.»

Bu telgrafı da o günlere aittir. Hulâsa, düğümlerin, en çözülmez kertelere geldiği anlar yaşar. O dakikalarda bir defa arkadaşları, Lozan'daki otelin terasına yürüyüp, aşağıdaki uçuruma kendisini atacağını bile sanarak irkilirler. İsmet Paşa şimdi o anı ve arkadaşlarının duyduğu dehşeti, tebessümle hatırlar. Ama o anda böyle bir ihtimalin düşünülebilmesi bile, durumun ciddî ve ağır havasını canlandırır. İşte bu kerteye varan bir ümitsizlik buhranı içindedir ki, Ankara'dan, Tek Adam "Hızır gibi imdadına yetişmiş" ve Lozan Sulhü imzalanmıştır...

Lozan'dan sonraki yolu, artık başka bir yoldur. İsmet Paşa, İkinci Adam olarak yakın tarihimizde, Lozan için seçilmekle sivrilir. Ondan sonra; Vekil, Başvekil ve nihayet Cumhurbaşkanı olarak siyaset ve icra alanında, hem kendi devrine, hem gelecek nesillere karşı ağır sorumluluklar yüklenmiştir. Bunların lehte ve aleyhteki tartışmaları bu kitapta yer alacaktır. Daha sonra muhalefet yılları başlar. Topyekûn redde, topyekûn inkâra, vatandaşlıktan, vatan topraklarından kovulma isteklerine, sokaklarda taşlanmalara kadar varan mihnet yılları içinde biz, ufak tefek bir yaşlı insanın, Dev direnişini izleriz. Ve sonra nice olaylar...

Ama ne var ki, daha 1908 öncesinde bir gizli ihtilâl cemiyetine giren işte bu ufak tefek Adam, hele 50 yıldan beri, yakın tarihimizin sahnesindedir. Gerçi, hiç bir zaman o, herkesin kayıtsız, şartsız kabul ettiği, dokunulmaz bir insan haline gelmedi. Çünkü bazı insanlar vardır ki, onlara karşı tarafsız kalınamaz. Onların ya lehinde, ya aleyhindesiniz. İkinci Adam, bu insanlardan biridir. Bugün de onun etrafında esen hava budur. Ama her nedense bu hava, bu cins insanları ürkütmez. Onlar, kendi mihverleri etrafında, sanki kendi başlarınaymış gibi yaşarlar...

İkinci Adam da böyledir. 50 yıldan beri bütün olayların ortasında tutunabilen, hem takdirler, hem yıldırımlar ortasında daima sakin kalabilen bir insandır.

Böyle bir insanın hayatı incelenmeye değer. Çünkü zaten o artık, istesek de, istemesek de tarihimizin malıdır. Bir Tarihî Şahsiyet olarak daima hatırlanacaktır. Biz istedik ki, bu incelemeyi, kendi ölçülerimizle ve mümkün olduğu kadar tarafsız ve objektif olarak, onun hayatında yapalım. İşte, sunduğumuz kitap budur.

Şimdi şu soruyu koyuyorum:

"Niçin İkinci Adam?

Bu sorunun cevabı, sanıyorum ki basittir:

"Yakın tarihimizde Mustafa Kemal'den sonra, en etkili adam olduğu için..."

Gerçekten de yakın tarihimizde Mustafa Kemal'den sonra en etkili insan, İsmet Paşa'dır. Bu etkiler, çeşitli yönlerde, çeşitli açılardan değerlendirilebilir. Herkes; kişisel görüşü, politik bağıntıları, sosyal anlayışı, yakınlık ve uzaklık ölçüleri, hatta sadece hissî eğilimleri ile onun hakkında dilediği hükümlere varabilir. Öyle günler oldu ki Türkiye'de, düşünme ve konuşma yaşında olan herkes, her gün ve sanıyorum ki günde birkaç defa İnönü adını anıyordu. Ondan konuşurdu. Lehinde ve aleyhinde, her yerde ve açıkça tartışılırdı. Köy kahvelerinden üniversite dershanelerine, konferans salonlarına, meclisler kürsülerine kadar her yerde İsmet Paşa tartışması, hatta kavgası vardı. Hele parti mahfillerinde, siyaset alanlarında İsmet Paşa, günün tükenmez konusuydu. Ona el vermemeye yemin eden ucuz demagoglardan, onu baş tacı eden havarilere kadar herkesin günlük söz malzemesi İsmet Paşa'ydı. Onu sevenler kadar, sevmeyenler de vardı. Ama, ona karşı tarafsız veya ilgisiz olan, galiba olmamıştır.

Çünkü, bu türlü mihver insanlara karşı tarafsızlık veya ilgisizlik, ya memleket olaylarına ve gelişmelerine karşı da ilgisizlikten gelir. Yahut da Tarihî Şahsiyetleri değerlendirme bahsinde, sakin bir değerlendirme gücüyle yaşatılan bir tarafsızlıktır ki, bu, ancak, sağlam kriterler kullanan, düşünürlerin, aydınların işidir...

Bana gelince, şunu belirtmek isterim ki, İkinci Adam, ne bir övgü, ne bir yergi kitabıdır. Bu kitap süjesini, gerçek saydığı açılardan bütün cepheleriyle değerlendirmek çabasında olan, hür bir yazarın eseridir. Her kitap gibi bu kitabın da elbette ki hem başarılı, hem eksik yerleri, cep-

heleri, hükümleri olacaktır. Kaldı ki fikir araştırmalarında başarı ve eksiklik, aslında i z a f î , bağıntılı değer hükümleridir. Ve bu hükümler, her görüş zaviyesine göre değişir.

İsmet Paşa'ya gelince? Sanıyorum ki o, kendisi hakkında, ancak kendi ölçülerine göre hüküm verir ve ancak kendi ölçülerine göre paha biçer. Hem gene sanıyorum ki, Tek Adam'ın devri de dahil olduğu halde, olayların akışı içinde İsmet Paşa, daima kendi içinde, kendi kendine ve mümkün olduğu kadar başına buyruk kalmasını bildi. Hiç bir zaman ve kimseye, kayıtsız şartsız angaje olmadan. Hiç bir zaman bir K l i k A d a m ı haline gelmeden. 50 yılın olayları incelenirken onu, daima değilse bile çok defa, hep kendi başına görürüz. Zaten biraz da onun için değil midir ki, şimdi onu, 50 yıllık olayların tek sorumlusu gibi sayarlar...

Bir de şunu belirtmek isterim:

Tek Adam'ın ve İkinci Adam'ın hayat hikâyeleri, özellikle 1920-1938 arasında, birbirlerine sıkı sıkıya bağlıdır ve bu hikâyeler birbirlerine, elbette ki karışırlar. Çünkü bu devrede onların ikisi de olayların içinde ve ortasındadırlar. Öyle ki, bu olayların akışı, çok defa, onların müşterek hayat hikâyesi gibidir. Bu akış içinde ne onları, ne olayları birbirinden ayırmak kabil değildir.

Bunun içindir ki, Tek Adam'ı verirken işlediğimiz gelişmelerin bir kısmına İkinci Adam'da, ister istemez değinilecektir. Örneğin, İstiklâl Savaşı, Lozan?.. Bunlar öyle olaylar ve gelişmelerdir ki, bunların dönen kurdelesi içinde Tek Adam ve İkinci Adam, bazen art arda, bazen yanyana, ama daima bir arada, olayların içindedirler. Bu sebeple bu kitapta, olayların bazılarına ve elbette ki kahramanlarının bu olaydaki müdahalesi nispetinde, her iki eserde değinilmiş, yer verilmiş olması, bir tekrar sayılmamalıdır. Çünkü, bir Lozan Baş Murahhasını Lozan Barışından, bir Garp Cephesi Kumandanını, Garp Cephesi'nden ve son zaferden nasıl ayırabiliriz? Tersine olarak bu tekrar değil, tamamlayıcı bir incelemedir ki, Tek Adam'ın ve İkinci Adam'ın yerlerini ve karşılıklı münasebetlerini, bu gök kubbe altında ve hadiselerin akışı içinde daha iyi belirtmeye yarar...

***

Galiba, Bernard Shaw'a ait olan bir söz vardır:

"Birinci Adam güneşi, İkinci Adam gölgeyi sever!"

Bu söz, belki doğrudur. Ama sanırım ki, Birinci Adam'ların ardında gölge olan İkinci Adam'lar için söylenmiştir. Fakat İsmet Paşa bir İkinci Adam'dır ki, Birinci Adam'a, yani Tek Adam'a pek çok şeyler borçlu olmakla birlikte, bir Gölge Adam değildir. Bunun en canlı belgesi, Tek Adam'ın fani hayattan çekilişinden sonra da, İkinci Adam'ın sahneden silinmeyişidir. Hem öyle bir silinmeyiş, sahnede kalış ki, pasif bir gölge de değildir. Tersine olarak otoritesi, memleketin kaderine ve olayların gelişmesine bizzat müdahale ederek bugüne kadar devam edip gitmiştir.

Ama İsmet Paşa, Mustafa Kemal midir? Elbette hayır! Bu iki insan, iki ayrı mizaçta, iki ayrı karakterde, hatta iki farklı dünya görüşünde, iki ayrı insandırlar. Zaten İsmet Paşa:

"Ben, Atatürk değilim, Atatürk'ten beklediklerinizi, benden bekleyemezsiniz"

diyebilmiştir.

Acaba İsmet İnönü, İkinci Adam sözlerini, kendisi için nasıl karşılar, diye düşünebilirsiniz. Bunu ben de merak ettim. Bazı sorularım için, çok nazik kabullerinden faydalanarak ona:

"Paşam, kitabımın İkinci Adam *ismini yadırgadınız mı?"*

diye sordum. Onu tanıyan herkesin, her zaman şahit oldukları o çocuksu, saf gülüşüyle atıldı:

"Hayır, hayır; ne münasebet"

diye, hoş; fakat kesin baş işaretleriyle bu cevabını tamamladı. Onunla birlikte ben de gülümsedim. Ve bu kitaba seçtiğim ismi bir daha beğendim.

O halde artık İkinci Adam'ın hikâyesine girebiliriz. Ama burada şunu da belirtmek yerinde olacaktır. Bu hikâyenin romantik bir cephesi yoktur. Halbuki romantizm, tarihî kahramanların hayat hikâyelerini daima renklendirir. Örneğin Tek Adam'da olayları ve gelişmeleri biz, hatta istesek bile, romantizmin onlara renk veren havasından büsbütün ayıramayız. Ama İkinci Adam'ın hikâyesi, şartların, olayların içinde, sert, çıplak bir hayat mücadelesidir. Bu mücadelede Epique (destanî) unsur azdır. Bu mücadelenin kahramanı, ufak tefek, kendi içine kapalı ve hiç bir zaman, hiç bir otoriteye kayıtsız şartsız teslim olmayan; kendi soğukkanlılığına, kendi de-

ğerlerine, telâşsızlığına, hesaplılığına güvenen bir denge adamıdır. Ve bu adam daima, çetin ve yapmacıksız bir savaş içindedir. Başarıları kadar yenilgilerini de tecrübe hanesine kaydeder. Başarılarında taşkın olmadığı kadar, yenilgilerinde de tükenmez. Hatta ona bakarsanız, onun *en büyük başarıları, en büyük yenilgileridir.* Onun için İsmet Paşa sahneden hiç bir zaman çekilmez. Daima sahnededir.

Böylece de, en az 50 yıldan beri, feleğin bin bir yönden estirdiği, bin bir oyuna gebe rüzgârların içinde, çetin, soğukkanlı bir hesap adamının hayat mücadelesini yaşamıştır. Bu mücadelenin bütün unsurları, gerçek, elle tutulur şeylerdir. Bunlar, tıpkı bir savaş sahnesinde, haritalar, pergellerle, ama daima soğukkanlılıkla değerlendirilmesi gereken lehte, aleyhte unsurlar olarak, onun kurmay hesaplarında yer almışlardır.

Ondan herkes ve daima:

"Şunu yapsaydı, bunu yapmasaydı? Şunu başardı, bunu başaramadı?"

diye bahseder. Hatta:

"Şu neticeyi gördü, bunu görmedi. Şu noktada çekilseydi veya çekilmeseydi,"

diye konuşurlar. Hem onun hakkındaki yargılar, hemen daima, açıkladığı veya açıklamadığı bilançolara, onun söylediği veya söylemediği sözlere, verdiği hükümlere göre değil de, herkesin kendi görüş veya eğilimine göre, yani çoğunlukla sübjektif hükümlere göre değerlendirirler. Halbuki İkinci Adam'ın mizacında olanlar için aslolan, hep kendi iç muhasebeleri, kendi iç yargılarıdır ve bu cins insanlar hayatlarında, nadiren hesap verirler...

Ama İkinci Adam, insanüstü bir yaratık mıdır? Elbette ki hayır! Elbette ki o da eleştiricinin, araştırıcının, yazarın veya tarihçinin terazisinde, netice hesaplarına göre değerlendirilecektir. İsabetli veya isabetsiz sayılacak davranışları, ulaşılmış veya ulaşılmamış hedefleri, eksik veya yeterli görülen icraatı ile yer alacaktır. Ama gene unutmayacağız ki, bu terazinin göstergesi de, nihayet o teraziyi elinde tutanın ölçülerine ve değer hükümlerine göre bir şeyler ifade edecektir. Tarih içinde bütün olaylar ve şahsiyetler gibi, İkinci Adam üzerindeki değerlendirmeler de, daima

izafî (bağıntılı) kalacaktır. Ama bu arada tartışma kabul etmez bir gerçek vardır ki, o da İkinci Adam'ın, bizim yakın tarihimizin, bugün de, yarın da üzerinde durulacak bir Ş a h s i y e t olduğudur. Zaten bu kitapta da işlenen, işte bu Şahsiyet'in hikâyesidir...

Ş. S. AYDEMİR
Ankara-Bahçelievler

BİRİNCİ KISIM

Bir Osmanlı Çocuğu: Mustafa İsmet...

Kökleri, Osmanlı İmparatorluğunun iki ayrı ve uzak parçalarından gelen bir soy bileşiminden doğdu. Gözlerini hayata bir Osmanlı çocuğu olarak açtı. Kendisininkine benzeyen, memur veya asker bütün Osmanlı aileleri gibi, onun ailesinin de, yerli ve yerleşik bir yurdu yoktu. Çocukluğu, Osmanlı ülkesi içinde bir uçtan bir uca konmalar, göçmelerle geçti.

Bu göçüp konmalar içinde bu çocuğun en vefalı Hocası, gene kendisi oldu. Denebilir ki, kendi kendini işledi. Kendi kendini yetiştirdi.

Orduya katıldığı günlerde hem kurmay, hem ihtilâlciydi. Hakiki mesleğinin adı, daha o günlerde belirdi: Asker ve Siyaset adamı..

Bir siyasi komiteye ilk girdiği günlerin üstünden ölümüne kadar tam 66 yıl geçmiştir

I

MUSTAFA İSMET:

24 eylül 1884, İnönü'nün doğum günüdür. Ama bu olayı, onun hayat hikâyesine başlarken «İnönü»nün doğumu olarak almak belki de doğru değil. Çünkü bu çocuk çok daha sonraları, 10 ocak ve 1 nisan 1921'de İnönü'de vereceği meydan muharebeleri ile bu adı taşımaya hak kazanacaktır. 26 kasım 1934'te Atatürk, bu meydan muharebelerinin hatıralarına bağlanarak ona bu adı, kanun temeline dayanan bir *Soyadı* olarak bağışlayacaktır. Ama 24 eylül 1884'te doğan ve sonra bizim yakın tarihimizde bir İkinci Adam olarak yer alan çocuk, doğumundan sonra nüfus kütüğüne sadece *Mustafa İsmet* olarak geçti.

Mustafa Kemal'in doğum yılının, doğum ayının doğum gününün bilinememesine karşılık (1) Mustafa İsmet'in hayata gözlerini açtığı, yıl, ay ve gün kesinlikle bilinir. Biz bunu, Mustafa İsmet'in babası Reşit (2) Bey de aynı dikkat ve geleneklere bağlı olmakla beraber, İsmet'in dayısı Hakkı Beyin, Kur'an'ın bir köşesine düştüğü kayda borçluyuz. Çünkü o zamanlar Osmanlı okur yazarları arasına yerleşmiş bir alışkanlığa uyarak Hakkı Bey çocuğun doğuşunu bir kenara ve âdet olduğu gibi, evdeki Kur'an-ı Kerim'in arka sayfasında boş bir köşeye yazmıştır. Halbuki Mustafa Kemal'in babası Ali Rıza Efendi, yaygın olan bu âdete, ya her nasılsa uymamış, yahut da bir tarafa böyle bir kayıt düşmüşse bile bu kayıt sonraları belki de kaybolmuştur.

---

(1) Ş. S. Aydemir: *Tek Adam*. Cilt I. s. 21-24.

(2) Daha ileride değinileceği gibi, küçük bir adliye memuru bir sorgu-savcısı (mustantık) olan Reşit Beyin, o zamanki Osmanlı memurları arasındaki hiyerarşiye ve resmî kaidelere göre, Bey değil, Efendi olarak anılması daha doğru olur.

Mustafa İsmet İzmir'de doğdu. İzmir'de, o zaman İngiliz yokuşu denilen şimdi 842 numaralı sokak olarak tanınan bu sokakta basit, ahşap bir kira evinin küçük bir odasında, bir çarşamba günü hayata gözlerini açtı. Bugün bu ev, sanıyorum ki hâlâ ayaktadır.

O doğarken babası Reşit Beyin, o zamanların mütevazi çevrelerindeki geleneğe uyarak evde bulunmamış olması mümkündür. Eşinin kurtuluşu ve bir erkek oğlu olduğu haberini aldığı zaman da, etrafındakilere karşı aşırı bir heyecan göstermemiş olsa gerektir. Çünkü Reşit Bey, bilinen mizacına göre, gerek ailesi fertlerine, gerek çevresine karşı ciddî, daima ağır başlı bir memur vekârı içinde yaşayan, otoriter bir kimseydi (1). Evine varıp da ebenin kendisine uzattığı kundağı kucağına aldığı zaman, bu kundaktaki, ufak tefek, çelimsiz, gösterişsiz yaratığı Reşit Beyin biraz yadırgamış, gözünün tutmamış olması da akla gelebilir. Çünkü İnönü daima zayıf, narin yapılı bir insan olarak kaldı. Ama kucağına verilen kundaktaki yavrusu eğer o sıralarda gözlerini açmışsa, Reşit Beyin, bu gözlerin ışıl ışıl yanışı, olağanüstü parlaklığı karşısında birden etkilenmesi ve kucağındaki mahlûğun, âleme her bebek gibi, yorgun, uykulu gözlerle bakan, herkesinki gibi bir mahlûk olmadığı düşüncelerine varmış olması da mümkündür (2).

24 eylül 1884 çarşamba günü İzmir'de küçük bir erkek ço-

---

(1) İsmet İnönü, şubat-mart 1959'da *Akis*'te çıkan bazı hatıralarında babasından bahsederken:

«— *Kolordu Kumandanı olduğum zaman bile babamın yanında sigara içemezdim.*»

şeklinde konuşur.

(2) Yakup Kadri Karaosmanoğlu bir gün ve İsmet İnönü'nün gözlerinin bu olağanüstü parlaklığından bahsedilirken hoş bir olay anlattı. İstiklâl Savaşı günlerinden birinde Halide Edip Adıvar, eşinin ve dostlarının yanında ve Batı terbiyesi almış kültürlü bir kadının açık kalpliliği ile:

«— *Bu gözlerin, bana yaptırmayacağı bir şey yoktur.*»

diyebilmiştir. Orada bulunan herkesi saran bu zarif esprinin havasını, Karaosmanoğlu hikâyesini anlatırken, hâlâ bütün sıcaklığıyle hisseder gibiydi.

cuk, küçük bir memur ailesinin hayatına karıştı. Bu çocuğun anası Cevriye'nin lohusa yatağı başında Reşit Bey, pek fazla sıhhat vadetmeyen bu yeni yavrusunu kucağına almış olmalıdır. Sonra, geleneklere uyarak, bütün Müslüman babalar gibi her halde, o da evvelâ Tanrı'ya şükür etmiştir. Tanrı'ya, yeni doğan oğluna uzun ömür, açık zihin ve mutlu bir gelecek nasip etmesi için yalvarmıştır. Daha sonra da âdetlere uyarak, kucağındaki oğlunun başına doğru eğilmiş ve onun kulağına, evvelâ göbek adı olarak Peygamberin adını fısıldamıştır: Mustafa. Sonra da seçtiği ve beğendiği adı söylemiş olacaktır: İsmet... Bu gök kubbe altında Mustafa İsmet, bir Osmanlı ailesinde, bir Osmanlı çocuğu olarak İmparatorluğun nüfusuna işte böyle katıldı...

BİR KAN KARIŞIMI:

Mustafa İsmet İzmir'de doğdu. Ama hem ana, hem baba tarafı İzmir'li değildi. İmparatorluğun iki ayrı ve uzak yanından, iki ayrı soy, iki ayrı kan grubu onun yoğuruluşunda birleşti. Böyle birbirlerine uzak yerlerden, hatta birbirlerine yabancı soyların kan karışımı, dünyada geniş topraklara yayılmış imparatorlukların özelliklerinden biridir. Osmanlı İmparatorluğu da üç kıtaya yaygın devletlerden biriydi. İnsanların tarih öncesinden beri, hiç durmadan konup göçtükleri, birbirlerine karıştıkları topraklar üzerinde yayılmıştı. Bu topraklar üç kıtanın birbirine yaklaştığı, birbirlerine bitiştiği bir dünya parçası üzerine düşüyordu. Bu dünya parçası; kavimlerin, ırkların daimî karşılaşma, karışma, kaynaşma yerleriydi. Onun için, Osmanlı demek, hele Anadolu, Rumeli gibi tarihî alanlarda, özel ve tarihî bir ırk karışımı demektir. Bu ırkın damarlarında da kim bilir hangi bileşimlerin rengi ve nitelikleri kaynar.

Mustafa İsmet'in annesi ve anne tarafı Tunaboyu-Deliorman Türklerindendi. Babasının mensup olduğu Kürüm Soyu, Doğu Anadolu'da, Bitlis dolaylarında yaşardı. Bu iki uzak soy bileşimi üzerinde kısaca durmalıyız. Deliorman Türkleri denildiği zaman, şimdiki Bulgaristan'ın Kuzey ve Kuzeydoğu kısmına düşen topraklarda yaşayan otokton halk anlaşılır. Bu hal-

kın oralara yerleşmesi, gene Asya'lı bir Türk soyu olan Bulgarların bugünkü Bulgaristan'a göçmesinden daha sonra olsa gerek. Bu yerleşme, Oğuz boyundan bir Kayı oymağının Anadolu'da, 1299'da, Söğüt-Domaniç topraklarında beyliklerini kurup, 1346'da ilk öncülerini Çanakkale Boğazı'ndan Gelibolu yarımadasına ve dolayısıyle güneyden Balkan ülkesine geçirmelerinden ise çok öncedir. Tarihin ilk tanıdığı zamanlar Deliorman bölgesi, eski Trakya'nın bir parçasıydı. Trakya'da Asya'lı bir kavim grubu olan Traklar yaşarlardı. O zaman Trakya'nın sınırları, asıl Balkan dağlarına dayanır, bazen de bu dağları aşardı. Doğuda Karadeniz, güneyde Marmara, Ege denizlerine kadar inerdi. Makedonya'ya sınır teşkil eden Ustroma nehrinden, kuzeyde Tuna'nın bir kolu olan Morava'ya kadar çıkardı. Trakların bu bölgeye göçüşü, İsa'dan önce hatta 2.500 yıllarına kadar çıkarılır. Truva'nın kuruluşunu bile Traklara bağlayan yazarlar vardır.

İsa'dan sonra beşinci yüzyıl başında (400-430 arasında) buralara yayılan gene Orta Asyalı Hunları, daha sonra VI. yüzyılda (562) Tuna kıyısına varan ve Tuna'dan güneye taşan Avarları bir tarafa bıraksak bile, XI. yüzyıldan itibaren Oğuz boyundan Peçenekler (1000-1030) Deliorman Türklerinin belki de gerçek atalarını teşkil ederler. XII. yüzyılın son yıllarında ise Kumanlar (Kıpçak Türkleri) Tuna'nın hem kuzey, hem güneyine yerleştiler. Zaten ve meselâ Prof. T. Kovalski'ye göre, bir Bizans vesikasına bakarsak. daha XII. yüzyılda bu bölgeye Deliorman adı verilir (1).

---

(1) Tunaboyu ve Deliorman Türkleri hakkında, yabancı ve yerli uzmanlar ve bu arada Bulgarlar önemli incelemeler yapmışlardır. Bunların hemen hepsinde eski Bizans vesikalarına kadar inilir. Burada bazı kaynakları zikredelim:

a) Polonya'lı Prof. T. Kovalski'nin *Şimalî Şarkî Türkler Hakkındaki Etüd*'ü; *Türk Dili ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar* Prof. Fuat Köprülü.

b) H. N. Orkun: *Türk Tarihi*. Cilt. II.

c) Osman Nuri Peremeci: *Tuna Boyu Türkleri Tarihi* isimli eser.

ç) N: Deliorman: *Deliorman Tarihi*. vs...

Hulâsa Deliorman önce kuzeyden, sonra da ve XIII. yüzyıldan itibaren güneyden gelen akınlarla Türkleşmiştir. Güneyden Osmanlı akınlar, bir taraftan fetih kolları, şeklinde yayıldılar. Diğer taraftan silâhlı dervişlerin âdeta öncü karakolları gibi kurdukları ve kuzeye doğru ilerlettikleri dinî merkezler (tekkeler) önemli geçitlere yerleştiler. Böylece buraların Türkleşmesi nihayet hem kuzeyden, hem güneyden tamamlanmış oldu. Bu suretle de bilhassa Deliorman, gayet sıhhatli, güçlü kuvvetli ve çiftçi bir Türklük sahası haline geldi (1).

Mustafa İsmet'in annesi Cevriye Hanım işte bu Deliorman bölgesinde ve Deliorman'lı bir ailenin kızıdır. Razgrad'lıdır. Türkler bu şehre Hezargrad derler. Razgrad, Deliorman'ın merkez kasabasıdır. Deliorman; Şumnu, Eski Cuma, Osman Pazarı, Rusçuk, Silistre kazalarını ve diğer bazı bölgeleri içine alır. Deliorman'da başlıca olarak yaşayanlar, Türklerden, Gagavuzlardan (Hıristiyan Türklerden) ve XIX. yüzyılda gelen Tatarlardan ibarettir. Cevriye Hanımın ailesi Türk koluna mensuptur. Bu ailenin büyükleri, 1877-1878 Rus harbinden önce, 1870'te Istanbul'a göçerler. Cevriye Hanım, okumuş bir aileden. Müderris Razgrad'lı Hasan Efendinin kızıdır. Babasının ölümünden sonra iki erkek ve bir kız kardeşi ile beraber Istanbul'a göçerler. Malatyalı Reşit Beyle 1880'de Istanbul'da evlenir. İşte Mustafa İsmet bu evlenmenin mahsulü ve Reşit Beyin ikinci oğludur (2).

---

(1) Deliorman Türklerinin Antropolojisi, bilindiği gibi Anadolu Türklerinden farklı ve daha ziyade Şimal Türklerine yakın görünür. Folklor ve saire farkları ise, yukardaki eserlerde işlenmiştir. Ama dil ve kök birliğini bütün bu araştırmalar açık bir surette ortaya sererler.

(2) Reşit Beyin dört erkek ve bir kız çocuğu oldu. Mustafa İsmet'den daha büyük olan ilk oğlu Ahmet Mithat, bir Askerî Doktor olarak yetişti ve Yarbaylıktan emekliye ayrıldı. Kendisinden daha küçük olan Rıza Temelli, ticaretle iştigal ediyordu. En küçük kardeş Reşit Hayri, genç yaşta ve bir deniz kazasında öldü. Kız kardeşi Ba-

Reşit Beye gelince, onun soyu Doğu Anadolu'dandır. Soy ve aile ilişkileri Doğu Anadolu'ya bağlanır. Bu konuda, çoğu derme çatma nakiller şeklinde bazı şeyler söylenmiştir. Fakat biz burada, yerinde derlenen ve gerçeğe en uygun olduğu anlaşılan malumatı şöyle özetleyeceğiz:

Reşit Beyin mensup olduğu aile Kürümoğulları olarak tanınır. Aile, Bitlis'i yurt edinmiştir. Kürüm, Bağ Kütüğü, Omca manasına gelen Türkçe bir kelime. Ailenin Bitlis'e yerleşmesinin 6-7 yüzyıl evvele kadar vardığı ve ilk gelenlerin buraya 7 kardeş olarak gelip yerleştikleri anlatılır. Reşit Beyin babası Hacı Fettah Efendi, onun da babası, Feyzullah Çelebi olarak bilinir. Zaman zaman, daha ziyade ticaret veya memuriyet kasti ile Kürümoğulları etrafa gurbetçiler göndermiştir. Fakat asıl Birinci Dünya Savaşı sırasında veya sonrasındadır ki, ailede dağılış geniş bir şekil almıştır. Fettah Efendi, ailenin Bitlis'ten ayrılan fertlerindendir. Bitlisten ayrılınca Malatya'ya yerleşti. Reşit Bey de orada doğdu. Emekliliğinden sonra Malatya'ya döndü. Her ikisi de orada öldüler Mezarları Malatya'dadır.

Bitlis köküne gelince, Kürümoğullarından burada şimdi de ve kalabalık nüfuslu 5 aile yaşar. Zaten Bitlis'te ayrı bir Kürüm mahallesi, bir de Kürüm mezarlığı vardır. Şehrin doğusunda, Dideban tepesi eteğinde ve etrafı ayrıca çevrilmiş olan bu mezarlıkta Kürümoğulları mensupları yatarlar. Mahalleye 1932-1933 sırasında İnönü Mahallesi ismi verildi. İsmet Paşa 1935'te Bitlis'e gittiği zaman bu mahalle ve mezarlığı da ziyaret etmiştir.

---

yan Saniha, Topçu Binbaşılığından emekli Abdürrezzak Okatan'la evlenmişti.

Cevriye (Temelli) Hanımın Deliorman'dan beraber göçtükleri büyük kardeşi Hakkı Beyin, Mustafa İsmet'in hatıralarında kuvvetli bir yeri vardır. Hakkı Bey İzmir'e yerlesmiş, orada maliye memuru olarak vergi müdürlüğüne kadar çıkmış ve bu memuriyeti sırasında Mustafa İsmet, Harp Okulu ve Harp Akademisinden tatillerini geçirmek üzere her yaz onun yanına gitmiş ve orada sakin bir çalışma havası bulmuştur.

Kürümoğullarından bazı ayrıntılar bugün, ülkenin çeşitli yerlerinde yerleşmiş bulunuyorlar. Erciş'te, Van'da, Tatvan'da, Adilcevaz'da, Muş'ta, Diyarbakır'da, Urfa'da, Gaziantep'te, Ankara'da Istanbul'da, Elâzığ'da Kürümoğulları soyuna mensup aileler vardır. Çeşitli yerlere dağılmış 600 kadar vatandaş Kürümoğullarından sayılır. İşte İnönü, baba tarafından bu soyun bir mensubu ve bu vatandaşlardan biridir... (1).

Mustafa İsmet, beş kardeşin ikincisi olarak doğdu (2). Cevriye Hanımla Reşit Beyin çocukları hemen hepsi pehlivan yapılı olan Deliorman çocuklarına bakarak belki de pek sıhhatli olmadı denebilir. Mesclâ Mustafa İsmet, hayatı boyunca narin bir tip olarak gelişti. Mustafa İsmet doğduğu zaman babası Reşit Bey İzmir Adliyesinde Mustantik (Sorgu Yargıcı) yardımcısı olarak çalışıyordu. Her Osmanlı memuru gibi o da, o güne kadar çeşitli memuriyetlerle şurada burada dolaştı. Mustafa İsmet'in doğuşundan sonra da bu kanun hükmünü yürüttü. Doğumdan ancak 40 gün sonra (2 aralıkta) onu bu sefer de Foça sorgu yargıçlığına (mustantik) ve mukavelât muharrirliğine (bir nevi noterlik) tayin ettiler. Tabiî denkler, hararlar hazırlandı. Foça'ya göçüldü ve bu konup göçmeler sonra da sürdü, gitti. Reşit Beyin Foça'daki memuriyetini Boldan sorgu

(1) Bitlis'te Avukat Kenan Mümtaz Akışık'ın incelemelerinden.

(2) İnönü'nün babası Reşit Beyin ailesi ve soy ilişkileri hakkında henüz yayınlanmamış incelemeler yapılmıştır. Reşit Beyin Bitlis'ten Malatya'ya göçen babası ve ev halkı orada yerleşti. Oranın eşrafından sayıldılar. Aile, Kürümoğulları soyadını taşırdı. Reşit Beyin babası Abdülfettah Efendinin kardeşi İsmail Bey Malatya'da ticaret yapardı. Bayan İzzet adında bir kız kardeşleri de vardı.

Reşit Bey çeşitli Adliye görevlerinde bulunduktan sonra, en son vazifesi olarak Harbiye Nezareti Muhakemat Dairesi Birinci Mümeyyizliği (Büro Şefliği) vazifesinden emekliye ayrıldı ve 8 eylül 1920'de Malatya'da öldü.

yargıçlığı takibetti. İzmir'den ayrıldıklarından dört yıl sonra görevi gene İzmir'e çevrildi.

O sırada Mustafa İsmet henüz dört yaşındadır. Anlaşıldığına göre daha o yaşta askerlik oyunlarına, muzika, boru seslerine, asker geçitlerine meraklıdır. Bir subay veya memur çocuğu olan her küçük Osmanlı gibi... Çünkü Osmanlı devleti, kendi tebası olan Türklerden yalnız vergi ve asker isterdi. Okuryazar Türklerin çocukları ya memur, ya subay olacaktı. Dört yaşındaki Mustafa İsmet'in yolu da buydu... İzmir günleri de uzun sürmedi. Bir yıl kadar sonra gene bir göç! Reşit Bey bu sefer Sıvas'a tayin edilmişti...

Mustafa İsmet'in, İzmir'den bu ayrılışı biraz yadırgadığı anlaşılıyor. Ama bu nihayet beş yaşında bir çocuğun; mahallesinden, semtinden, sokak arkadaşlarından ayrılacağı için duyabileceği geçici bir hırçınlıktır. Çabuk unutulur, Reşit Bey ailesi, bu sefer daha uzun bir yolculuğa çıktı. Çünkü o zamanlar İzmir'e Sıvas, şimdiki kadar yakın değildi. Vapur güvertelerinde, denkler, hararlar, sandık, sepetler arasında başlayıp, sonra eşkıya dolu dağlar arasından, içine yataklar serilmiş bir yaylıda handan hana, kervansaraydan kervansaraya sürecek belki de bir aylık bir yolculuk. Ne ise aile bir gün Sıvas'a varır. Gene bir hanımsı yere inilir. Ondan sonra da, bilinen ev aramaları, yerleşmeler, oturuşmalar başlar. Neyse ki mevsim bahardır ve yolculuk fazla aksaklıklarla karşılaşılmadan tamamlanır. Sivas'taki ev, şimdi bir müze olarak korunur.

Sıvas, hem Reşit Bey ailesine oldukça uzun zaman için bir yurt olur. Hem de Mustafa İsmet için ilk kendini buluş yeri... Çünkü, mektebe başlayacak çağa orada ulaşır. Şöyle böyle bir ilkokul devresi başlar. Zaten babası ona, mektebin sarıklı hocasından daha yakındır. Daha çok şeyler öğretir. Kaldı ki o zamanın ilkokulu, derme çatma bir mahalle mektebidir. Mustafa İsmet bu ilkokul devresini pek de farkına varmadan şöyle böyle geçirir, tamamlamış olur. Ama ondan sonra karşılaşılan mesele artık ciddidir. Önde iki yol vardır: Ya sivil Rüştiyeye (ortaokul) girecektir. Yahut bir askerî Rüştiyeye yazdırılacaktır. Bir talih eseri olarak Sıvas, bir askerî Rüştiyesi olan sayılı

şehirlerden biridir (1). Karar çabuk verilir. Bu kararın alınışında, Mustafa İsmet'in İzmir'deyken dinlediği boru, muzika seslerinin, sokak aralarında oynanan askerlik oyunlarının etkisi olması mümkündür. Ama o sıralarda Sıvas'ta sürgün bulunan ve Reşit Beyle dost olduğu anlaşılan bir asker paşasının da bu kararın alınışında payı olsa gerektir. Meselâ şöyle bir hikâye anlatılır:

«Yarı güneşli bir sonbahar akşamı Reşit Bey, sokak üstündeki selâmlık odasındadır. Bir misafiri var: Şıpka müdafii (2) Hulûsi Paşa.

O sırada kapının önünden geçmekte olan Küçük İsmet'i babası odaya çağırır. Çocuk terbiyeli adımlarla misafire yaklaşır. Elini öpmek için...

Hulûsi Paşa şefkatle sorar:

— Senin adın ne bakayım?

— İsmet...

— Kaç yaşındasın?

— Altı...

— Büyüdüğün zaman ne olacaksın?

— Asker...»

Zaman çabuk ilerler. Nitekim 1892 ders yılında Mustafa İsmet, Sıvas askerî Rüştiyesine öğrenci kaydolunmuştur. Yaka (apolet) numarası 32. Ondan sonra o, artık İsmet Efendidir.

---

(1) Osmanlı devrinde Askerî Rüştiyeler, üç sınıflı askerî ortaokullardı. Bunların gayesi, askerî İdadîlere (üç sınıflı askerî liselere) öğrenci yetiştirmekti. Daha 1831'de teşkiline geçilen Harbiye Mektebi (Harp Okulu) da aslında ve başlangıçta bir ilkokul niteliğindeydi. Ama askerî eğitim ilerledikçe Harp Okulunu besleyecek diğer kuruluşlara geçildi. Ve bilhassa 1875'de İstanbul'da Ortaokul niteliğinde Askerî Rüştiyeler teşkil olundu. Bunlar bazı önemli vilâyet ve askerî merkezlere de yayıldı. (Bu konuda, Ziya Şakir'in *Tanzimat Devrinden Sonra Osmanlı Nizam Ordusu Tarihi)* isimli eserde etraflı bilgi vardır.

(2) Şıpka, Balkan dağlarının en önemli geçididir. 1877-1878 Türk-Rus harbinde bu geçit büyük savaşlara sahne oldu. Hulûsi Paşa bu Şıpka harbinin kahramanlarından biridir.

O zamanki asker mekteplerinde öğrenciler, apolet numaraları ile beraber, bulundukları mahallenin ve eğer yatılı iseler doğdukları memleketin ismini Soyadı gibi taşırlar. İsmet Efendinin ailesi, Sıvas'ın Ali Baba Mahallesinde oturmaktadır ve okulda künyesi şudur: İsmet Efendi Ali Baba...

İsmet Efendi artık mazbut ve kapalı bir aile içinde, otoriter bir babanın daimî dikkati altında gelişen bir askerî ortaokul öğrencisidir. Sokak hayatı yok gibidir. Bir yazar onun bu okulda sınıflarını hep birincilikle geçtiğini yazar. Fakat iş önce pek öyle olmamıştır. İnönü'nün bu konuda sözleri başkadır:

> «— *Ben, istidadı geç keşfolunmuş bir çocuğum. Sıvas Askerî Rüştiyesi son sınıfında, evvelâ sınıfta döndüm. Ama ondan sonra?..*»

O zaman Rüştiye öğrencisi İsmet Efendi olan bugünkü İnönü'den dinlediğim bu sözlerde:

> «— *Ben istidadı sonradan meydana çıkmış, geç keşfolunmuş bir çocuğum*»,

derken, belki onun ailesinin de onu biraz geç anlamış olmasından ziyade, kendi istidadını kendisinin biraz geç keşfetmiş olmasının ifadesi daha kuvvetli olsa gerektir. Hele onun bilhassa belirttiği şu:

> «— *Ama ondan sonra?..*»

sözleri var ya? Bu sözlerin üstünde durmalıdır. Çünkü bana kalırsa yalnız Askerî Rüştiye öğrencisi 9-10 yaşındaki Mustafa İsmet'in değil, şu bildiğimiz İsmet Paşanın da kendi kendini yapışı, kendi kendini yetiştirişi onun:

> «— *Ama ondan sonra?..*»

dediği bu kendini buluştan sonra başlayacaktır.

Bu kendini buluş, kendi kendini yetiştirme çabası, artık

bir daha da durmayacaktır. Zaten İnönü o günleri anlatırken, yukardaki cümlenin sonunu derhal şöyle tamamladı:

«— *Ondan sonra aklımı başıma topladım!*»

Evet, ondan sonra kendini yoğun bir çalışma hırsına verdi. Sıvas Askerî Rüştiyesinin dersleri onun için, artık bir çetinlik teşkil etmiyordu. Daha bu Sıvas Rüştiyesinde kendi kendine bir yabancı dil öğrenimine girişti. Fransızcaya başladı. 1895'te Rüştiyeyi tamamlamıştı. Fakat yaşı çok küçüktü. Onun için ve daha üst derecedeki bir asker mektebine göndermeden önce babası onu bir yıl Sıvas Mülkiye İdadîsinin beşinci sınıfında okuttu.

Asker Rüştiyelerinden çıkanlar asker İdadîlerine (şimdiki Liselerin benzeri) girerlerdi. Bu İdadîler, Ordu merkezlerinde bulunurdu. O zamanki 7 Osmanlı Ordusunun altısının merkez şehirlerinde (Istanbul, Edirne, Manastır, Şam, Erzincan, Bağdat) bu İdadîler vardı.

Mustafa İsmet, 21 temmuz 1897'de Sıvas Mülkiye İdadîsinin altıncı sınıfından tasdiknameyle Haliç'te, Halıcıoğlu'nda, Mühendishane denilen Topçu Harp Okulunun İdadî kısmına girdi. Henüz 13 yaşındaydı. Topçu subayı olacak ve bir gün belki de bir Topçu Paşası olarak sivrilecekti. Hulâsa ve görünüşe göre bu çocuk her halde bir şey olacaktı...

Daha Sıvas Rüştiyesinde Fransızcayı oldukça ilerletmişti. Şimdi bir de Almancaya başlamak istiyordu. Mektebin dersleri, daha ziyade matematik temelinde zor ve hayale yer vermeyen soyut konulara dayanıyordu. Şimdi 13-17 yaşları arasında bir çocuğun bu biraz da soğuk ve fazla resmiyetli Mühendishane duvarları arasında bir taraftan bu çetin dersleri, diğer taraftan hem de kendi başına Fransızcasını nasıl ilerletebildiğini düşünmek oldukça güçtür. Ama anlattığına göre Fransızcanın az çok hakkından geldi. Almancanın ise, gelecekteki bir Kurmay için bütün değerini anlıyordu. Çünkü o tarihlerde dünyada Ordu demek, bilhassa Alman Ordusu demekti ve Abdülhamit, sayılamayacak kadar kötülükleri ve orduyu olduğu yerde çürütücü işleri arasında her nasılsa, Alman Or-

dusunda Eğitim alanında şöhret yapan General Von Der Golts'u (1) evvelâ üç aylığına, sonra devamlı olarak Osmanlı Ordusu hizmetine alarak (2) Erkânıharbiye Mektebine (Harp Akademisine) memur etmişti. Bu suretle de İsmet'in Topçu Harbiyesine girdiği sıralarda Alman Ordusunun şöhreti ve Golts Paşanın Harp okulları eğitimindeki tesirleri artık kendini duyurmağa başlamıştı. O halde İsmet için Almanca, ileride ve Orduda kumandan kademelerini aşarken, mükemmel bir basamak taşı vazifesi görebilirdi. Nitekim öyle de olacaktı.

Mustafa İsmet Topçu Harbiyesini 1 eylül 1903'te Teğmen olarak bitirdi. Henüz 19 yaşındaydı ve artık bir subaydı. Künyesi ordu kütüğüne şöyle geçti:

«Reşit Oğlu İsmet - İzmir. 319 (1903). I - Sahra...»

Evet, Mustafa İsmet, mektebini birinci olarak bitirdi.

KURMAY :

Harp okullarını belirli bir dereceye kadar başarı ile bitiren her Subay gibi, Topçu Teğmeni İsmet Efendi de Erkânıharbiye Mektebine (Harp Akademisi) ayrıldı. Teğmen İsmet 1903'te Pangaltı'daki Erkânıharbiye Mektebine girdiği zaman, Üsteğmen Mustafa Kemal aynı mektebin üçüncü ve son sınıfında bulunuyordu. Ali Fuat (Cebesoy), Kâzım (Karabekir), Fet-

(1) Von Der Golts Paşa, 1883'te evvelâ üç aylık bir mezuniyetle Türkiye'ye gelmiş, fakat bu devrede Harbiye ve Erkânıharbiye Mektebi ile Ordunun ıslahı işlerine memur edilerek 1896 yılına kadar 12 yıl Türkiye'de kalmıştır —Golç ve İmhof Paşalar— A.N. 1915.

(2) Padişahın devamlı vehimleri ve hükümetin aczi, maliyenin yoksulluğu ve daha birtakım iç ve dış direnişler, Golts Paşanın çalışmalarından geniş ölçüde neticeler alınmasını önledi. Ama bu arada ve Erkânıharp Mektebinde padişahın amelî tatbikata izin vermemesi bakımından nazarî sahada kalsa da, bazı değerli elemanların yetişmesinde Golts Paşanın çalışmaları elbette ki faydalı oldu. Golts Paşa Birinci Dünya Harbi sırasında da Türkiye'ye gelmiş, fakat bu gelişinde ve kumanda sahasında bir başarı sağlayamadığı kanaati hâkimdir. Irak cephesinde hastalanmış ve orada ölmüştür

hi (Okyar) gibi bir gün memlekette isim yapacak gençler de aynı okuldaydılar. İsmet'in Harp Akademisinde Mustafa Kemal'le tanışıklığı, sıkı bir arkadaşlık şeklini almamakla beraber, uzaktan bir göz aşinalığını da aşmıştır. Zaten ayrı sınıflarda, ayrı tabiat, ayrı mizaçta iki insandılar. Kısa bir süre sonra ve 1908 ihtilâli ile birden bir yıldız gibi parlayıp, 1908-1918 arasındaki 10 yıl süreyle İmparatorluğun mukadderatına kesin müdahaleleri olacak olan Enver Paşa ise, İsmet'in Akademiye girdiği yılın önceki ders senesi sonunda mektebi bitirmiş ve Kurmay Yüzbaşı olarak Makedonya'da Orduya katılmıştı.

İsmet'in Fransızcadan sonra, çoktan beri özlediği Almancaya başlaması, Kurmay Mektebindeki tahsil zamanına rastlar. Evvelâ bir arkadaşı ile ve haftada bir, yani hafta izinleri sırasında kendilerine ders vermek üzere özel bir hoca buldular. Bu arkadaşı, çok daha sonraları onun Ordu arkadaşı ve son görevinde Ankara Harp Okulu Kumandanı olan General Ali Fuat Erdem'dir. Fakat Hocanın dersleri ona ancak dilin anahtarlarını işaretledi. Onun asıl çalışması kendi kendinedir. Fransızcada olduğu gibi Almancada da kendi kendini yetiştirecektir. Nitekim öyle de oldu.

İnönü, bu yoğun çalışma sisteminde bazı prensiplerini şöyle anlatır:

> *«— Ben mektebin her yeni sınıfında ve o sınıfın en güç derslerini daha yaz tatillerinde kendi başıma çalışır, hazırlardım. Tatillerimi o sıralarda İzmir'de, dayımın yanında geçirirdim. Tatil ayları bana bu en zor dersi veya dersleri hazırlamak için yeterdi. Böylece mektebe döndüğüm zaman, yeni ders sınıfının zorluğu benim için kalkmış olurdu. Dersleri kolayca takip edebilir ve kendimi bir taraftan da lisana verirdim...»*

Ama bu yoğun çalışmanın neticesini almakta da gecikmedi. Kurmay Okulunun ilk sınıfını bitirince, Üsteğmen oldu. 26 eylül 1906'da Kurmay Yüzbaşı olarak Erkânıharbiye Mektebini de gene birincilikle bitirdi... Padişah, bu gibi haller-

de yürütülen bir takdir ödülü olarak, Erkânıharbiye Mektebini birincilikle bitiren Yüzbaşı Mustafa İsmet Efendiyi de, bir Maarif madalyası ile şereflendirdi. Edirne'de bulunan İkinci Ordu kadrosuna tayin olundu. 2 ekim 1906'da yeni Kurmay Yüzbaşı, Edirne'de orduya katıldı. Osmanlı ordusunda artık, topçu sınıfından gelmiş, bir Kurmay Yüzbaşı İsmet Efendi vardı. İnönü o günleri de anlatırken şöyle der:

> «— *Ama ben mektebi bitirip de Edirne'ye giderken, yanımda kocaman bir sandık Fransızca ve Almanca kitap götürüyordum...*»

Bir hayat yolculuğuna böyle çıkan bir adam, çıktığı yolda, her halde sıradan bir yolcu değildir. Böyle bir yolcu, çıktığı yoldan, her halde birtakım sesler getirecektir. Nitekim öyle oldu da... (1).

O sıralarda İsmet'in ailesi Istanbul'dadır. Aksaray'da otururlar. Babası gene mütevazi, fakat daima ciddî, daima vekarlı, otoriter bir aile reisidir. Oğlunun Kurmaylığını, oğlunun doğumu ve daha sonra mektepleri başarılı haberleri sırasında olduğu gibi sükûnetle karşılar ve onu aynı vekar ve sükûnet içinde uğurlar...

Yakın tarihimizde bir Kurmay Subaylar kadrosu vardır ki, bunlar, bilhassa 1908 ihtilâlinden sonra adları daima duyulan, devletin ve milletin kaderinde, çeşitli yönlerden değerlendirilebilecek müdahaleleri olan bir avuç aktif insan, bir avuç Önderler ve hatta kahramanlar kadrosu olarak sivrildiler.

Enver gibi, Mustafa Kemal, İsmet, Karabekir veya Ali Fu-

---

(1) Bu ordunun, zamanına göre başdöndürücü büyüklük ve intizamdaki kuruluşunu, sonraki bozuluş safhaları da dahil olmak üzere meselâ İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın, Türk Tarih Kurumunca yayınlanan *Kapıkulu Ocakları* isimli büyük eserde (755 sayfa) izlemek mümkündür. Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra, yani Tanzimattaki Ordu teşkilâtı hareketleri Z. Şakir'in *Tanzimat Devrinden Sonra Osmanlı Nizam Ordusu Tarihi* isimli faydalı eserde verilmiştir.

at Paşalar ve Fethi (Okyar) gibi, sayıları nihayet iki elin parmakları ile sayılabilecek üstün insanlar... Acaba bu insanların hep aynı devrede ve hep aynı mektepten yetişmeleri sadece bir tesadüf müdür?

Bu sorunun çözümü üstünde durmalıyız:

ORDU:

Biz aslında bir Ordu Millet'iz. Tarihte kurduğumuz Devletler nizamına da, aslında seyyar birer ordu demek olan Aşiretler nizamından geldik. Ordu, otoriter bir varlıktır. Otorite ve disiplin, ordunun ruhunu ve örgüsünü teşkil eder. Osmanlı devletinin yapısında da, ordu nizamı, bu devletin dayandığı başlıca üç kuvvetin birincisi ve en güçlüsü oldu. Bu devletin yapısı, Ordunun örgüsü veya iskeleti etrafında kuruldu. Bizde Ordu varsa millet oldu. Millet ordusunu kaybedince, ya coğrafya sahnesinden silindi. Yahut da gevşedi veya soysuzlaştı.

Halbuki her millet, Ordu Millet değildir. Örneğin Anglo-Saksonlar, İskandinavyalılar, İtalyanlar, Japonlar, Çinliler, yeni Amerikalılar vs... Meselâ İngiliz tarihi, Kralın ordu kurmaması ve milleti ordulaştırmaması için, asillerin Krala ve ordulaşmaya karşı yüzyıllarca süren mücadelesinden ibarettir. Aynı şeyi İtalya'da, Alman şehir devletlerinde, bugünkü emperyalist safhasından önceki Birleşik Amerika'da, yahut eski Çin'de, Japonya'da da görürüz.

Bizim tarihimizin en karışık, en bahtsız zamanları, ordunun bozulduğu, yahut otoritenin, disiplinin gevşediği zamanlardır. Türkiye'nin eski Sosyal yapısı, şimdiki değişme akışında devam edip, yeni sosyal güçler milletin örgüsünde, çağdaş manasıyle üstün kudretler haline gelinceye kadar da bu böylece gidecektir. Nitekim bugün de bizde Ordu, günün yaygın terimi ile «Demokrasinin bekçisi», iç nizamın gözcüsü sayılıyor.

Bu gözcülüğünü, kendi otorite ve disiplini derecesinde yapmak gayretindedir.

Daha önce koyduğumuz soruyu çözümleyebilmek için şimdi bir de, daha yukarda Osmanlı devletinin başlıca üç dayanağı olarak işaretlediğimiz kudretlerin diğer ikisini de kısaca belirtmeliyiz. Ordudan sonra bu üç kudretten ikincisi Şeriat, yani kanun ve bunun uygulayıcısı olan Kadı'lar teşkilâtıydı.

Kadılık, yani idare ve yargı teşkilâtı, hem İslâmî kaynaklardan gelen gerçi yazılı olmayan, fakat Kur'an, Hadis, Fakih'lerin (Din ve hukuk bilgilerinin) kıyaslamaları ve halkın örf ve âdetleri ile devam edegelen esasları yürütürdü. Hem de fetihler, istilâlar sırasında mahallin, bölgelerin icap ve geleneklerine uyularak Padişahların verdikleri kanun ve fermanları uygulardı. Hulâsa ordunun yanında kanun ve yargı, İmparatorluğun ikinci dayanağıydı. Bundan başka bir de dinî münasebetleri dinî esaslara göre, fakat ancak istişarî şekilde düzenleyen ve dinin itibarını yayan Müftüler teşkilâtı vardı ki, bu üç kudret bir arada, Osmanlı İmparatorluğunun yapısını teşkil ederlerdi. Padişahlar aslında, bu üç kuvvetin başı olmaktan ziyade icracısı ve denetçisi durumundaydılar. Hele Şeriatın ve İftâ'nın (Müftülerce verilen fetvaların) üstünde değil, emrindeydiler (1).

Halbuki yakın tarihimize müdahalesi olan genç Subayların, örneğin Enver, Mustafa Kemal, Mustafa İsmet ve arkadaşlarının, asker mekteplerinde eğitimlerini bitirip Orduya katıldıkları yıllarda, İmparatorlukta, diğer müesseselerle beraber, Osmanlı Ordusu da tam bir zaaf ve çöküntü halindeydi. Ama işte bu orduydu ki, onların, hele Kurmay Mektebinin gizliden gizliye esen ihtilâlci havası içinde beslenen ambisyonları ve kafalarında rüyalanan parlak gelecekleri, şan ve şerefleri için, hem bir basamak, hem bir saha olacaktı. Halbuki ordu, hatta

(1) Hukukî müesseseler ve halkın örf ve âdetleri karşısında *Garp Menbalarına Göre Eski Türk Demokrasisi* isimli bir derleme kitabı neşreden Tarihçi İsmail Hami Danişmend'in bu eserinde, padişahların müdahalelerini kayıtlayıcı hükümler hakkında çok ilgi çekici örnekler vardır.

tarih derslerinde okutulması bile yasak edilen eski zafer hatıralarına, hareketli geleneğine rağmen olduğu yerde çürüyüp gidiyordu. Bu gelişmeye kısaca göz atalım:

1826'da Yeniçerilik kaldırıldıktan sonra Osmanlı devleti tamamen ordusuz kalmıştı. Çünkü bozulan ve kaldırılan teşkilâtın yerine bir yenisinin kurulması ve yerleştirilmesi uzun bir zaman işiydi. 1828'de Osmanlı donanması da Navarin'de mahvedildi. Zaten Padişah, isyan eden Rumlara karşı Mora'ya, ancak, Mısır Valisi ve istiklâl peşinde koşan Mehmet Ali Paşadan yardım istemek zorunda kalmıştı. Fakat Mehmet Ali Paşa isyan bayrağını açıp Anadoluyu da istilâya kalkarak Kütahya'ya kadar gelince, İkinci Sultan Mahmut bu sefer de Ruslardan asker istemek durumuna düştü. 5 nisan 1833'te öncü olarak 15.000 kişilik bir Rus ordusu Boğaziçi'nde Beykoz kıyılarına ayak bastı. Bütün bu şartlar içinde ortada bir Osmanlı devleti kalmışsa, bunun nedeni, Alman Mareşalı Helmuth Von Moltke' nin dediği gibi, bu devletin mirasını paylaşmakta, mirasçıların ittifak edememelerindendi (1). Yani, gene Moltke'nin dediği gibi Türkiye'yi yabancı devletler inkiraz durumuna getirmiş ve onu gene yabancı devletler kurtarmıştı (2).

Ama 1839 Tanzimat Hareketinden sonra bir nizam ordusu teşkili için gene de gayretler sarfedildi (3). Askerî eğitim müesseseleri açıldı (4). 1854-1855. Kırım harbinde Osmanlı devleti, ilk defa olarak Avrupalı müttefikler arasında Rusya'ya karşı Sivastopol harbini yürüttü. Bu arada değerli generaller

---

(1) H.V.Moltke 1835-1839 arasında Türkiye'de Askerî Müşavir, Öğretmen ve Tahkimat Uzmanı olarak çalışan bir Alman Mareşalıdır.

(2) H.V. Moltke'nin 7.IV.1836 tarihli mektubundan (Helmuth Von Moltke'nin *Türkiye Mektupları*).

(3) Z. Şakir. *Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Nizam Ordusu Tarihi* isimli eserde bu konuda değerli derlemeler vardır.

(4) Mühendishane-i bahr-i hümayun (1773).
Mühendishane-i berri-i hümayun (1793).
Tıphane-i amire ve cerrahhane-i mamure.
Mektebi Ulumu harbiyye (1834).
Muzikai hümayun mektebi vs...

belirdi. 1859-1876 arasında saltanatta bulunan Sultan Aziz, içeride bir iktisat ve sanayi temeline dayanmasa bile büyük bir Donanma kurdu. 1876'da tahta çıkan II. Abdülhamit'in Padişahlığından az sonra patlayan 1877-1878 Osmanlı-Rus harbi yenilgiyle bitmekle beraber, Osmanlı Ordusu Kafkasya ve Balkanlarda başarılı hareketler gösterdi. Plevne'de Gazi Osman Paşa destanî bir şeref kazandı. Ortaya değerli general ve kumandanlar çıktı. Fakat işte ondan sonradır ki II. Abdülhamit, Mithat Paşa Kanunu Esasîsini rafa kaldırdı. Kısa ömürlü Mebusan Meclisini kapattı (1). Genç Osmanlılar Hareketi karanlık ve kanlı bir perdeyle örtüldü. 23 temmuz 1908 ihtilâline kadar süren ve gittikçe derinleşen koyu, hareketsiz, uyuşuk bir istibdat idaresi altında, başta Ordu olmak üzere bütün devlet yapısı kağşadı, çöktü.

İşte, bazılarının isimlerine daha önce değindiğimiz genç kurmaylar ve onlarla beraber olan genç subaylardır ki 23 temmuz 1908'de Rumeli'de ihtilâl bayrağını açarak, bu mutlakiyet idaresine son verdiler. Memleketin kaderine hâkim oldular. Hedefleri, 1876 Anayasasını yeniden yürürlüğe koymaktı (2). Or-

---

(1) 23 aralık 1876'da, Birinci Meşrutiyet ilân edildi. 19 mart 1877'de ilk Mebusan Meclisi toplandı. Fakat ömrü kısa oldu 1877'de Abdülhamit, Meclisi kapattı.

Bu Meclisin *Vakit gazetesi* tarafından derlenen ve «*Vakit*» neşriyatı arasında basılan bütün müzakere zabıtları çok ilgi çekici bir vesikalar mecmuası teşkil ederler.

O zamanki yabancı neşriyata göre bu Meclis ve müzakereleri, hariçte ciddî etkiler yaratmıştı.

(2) Bu Anayasa *(Kanun-u Esasî)* Abdülhamit tarafından güya yürürlükte gösterilirdi. Her yıl «Devlet Salnâmesi»nin, yani resmî Devlet Yıllığı'nın başında ve 1876'da Sadaret makamına yazılan fermanla beraber (7 zilhicce. 1293) 1876 Anayasasının metni mutlaka yayınlanırdı. 103 maddelik bu Anayasa böylece resmen yürürlükte sayılırdı. Ama bu resmî yayın dışında bundan bahsetmek yasaktı. Suçtu. (Kanun-u Esasî) sözü ağza alınamazdı. Taraftarları yakalanır, sürülür, zindana atılırdı. Bu Anayasanın yapıcısı Mithat Paşa ise, zaten onun vaktiyle yürürlüğe girdiğini, ilk Mebusan Meclisinin açıldığını göremeden yakalanmış, Arabistan'ın Taif kalesine sürülmüş ve bir sûre sonra orada boğdurulmuştu.

duyu yeniden kurmaktı (1). Tehlikeye en çok açık olan Rumeli başta olmak üzere İmparatorluğu kurtarmaktı. Çünkü Rumeli'deki komşu devletler, hepsi de daha XIX. yüzyılda Osmanlı devletinden ayrılmış parçalar olmakla, beraber, genç, disiplinli ve iyi talimli ordular kurmuşlardı. Bunların hepsinin gözleri Rumeli'nin geri kalan parçaları üstündeydi. Zaten kendi öncülerini, komiteler, çeteler şeklinde teşkilâtlandırarak nice zamandan beri Osmanlı Rumelisi'ne saldırmışlardı. Rumeli'deki Osmanlı ordusunun genç subayları, derme çatma birlikler, yetersiz vasıtalarla bunlara karşı devamlı bir mücadele halindeydiler. Bu devamlı ve tehlikeli mücadele, genç ve ihtiraslı subaylar için hem bir askerlik ve kahramanlık stajı oluyordu. Hem de bunlar karşı tarafın, aydın ihtilâlciler tarafından yönetilen mücadelelerinden ihtilâl tecrübeleri ediniyorlardı. Hulâsa kağşamış Osmanlı devleti, inkirazdan kurtulabilmek için yeni insanlar, yeni fikirler, genç mücahitler bekliyordu. Bunları ise bütün eksikliklerine rağmen daha ziyade, gene asker okulları ordu ve hele Rumeli verebilirdi. Öyle bir tarihî devre okullarda bu orduda birtakım insanlar, kafalarında geleceğin ihtirasları ve rüyaları ile yoğuruluyorlardı. Osmanlı ülkesindeki gelişmeler ise, bunların sahneye atılacağı günleri hızla yaklaştırıyordu...

***

BİR CEPHE KUMANDANI ADAYI:

Enver, Mustafa Kemal, Cemal, Vehip, Fethi, Kâzım Karabekir, İsmet ve benzeri arkadaşlarının askerî eğitim çağlarında, asker mekteplerinin Talim-Terbiye donatım ve tatbikat ci-

(1) Abdülhamit devrinde ordunun perişan durumu hakkında bilgi alacak kaynaklar vardır. Fakat biz burada ve en dikkati çekici kaynak olmak üzere, Abdülhamit'in son Seraskeri (Harbiye Nazırı) Rıza Paşanın 1909'da yayınlanan *Hulâsa-i Hatırat* isimli eserini tavsiye etmekle yetineceğiz. Bu zat, fasılasız olarak 17 yıl ve 1908 ihtilâline kadar bu vazifede bulunmuştur. Seraskerliğe tayin olunduğu zaman Nezaretin kasasında ancak 264 kuruş (iki yüz altmış dört kuruş) bulduğunu anlatmakla hikâyesine başlar ve bu 17 yılı doldurun çok ilgi çekici hatıralar nakleder.

hetleri gerçi yetersizdi. Ama bu yetersizliklere rağmen siyaset, bu okulların duvarlarından içeri süzülmüş, girmişti. Gerçi harp okullarında bile cephane ve tam teçhizatlı silâhhane bulundurulmuyordu. Dersler, tahtaya çizilen şekiller, yahut nümunelik malzeme ve vasıtalar üstünde yürütülüyordu. Mustafa İsmet'in Topçu Subayı olarak çıktığı Mühendishane'ye bile, henüz bir «serî ateşli» top girmemişti. Donanma ise tamamen çürütülmüş, bitmişti (1).

Fakat Namık Kemal'in şiirleri, Vatan heyecanı, memleketin iyi idare edilmediği kanısı, bu idarenin değiştirilmesi lâzım geldiği fikri, ihtilâlci bir hava gibi, bilhassa asker mekteplerinde esiyordu (2).

Çünkü ancak bu mekteplerdeki Hocalardı ki, harpler görmüşlerdi. Memleketin bütün bucaklarını tanımışlardı. İsyanlar, baskınlar, eşkıya takibi gibi bin bir macera içinde memleket gerçekleri ile tanışmış bulunuyorlardı. Bunlardı ki, halkın bir parçası olan ordu birlikleri ile daima temas ve yoğruluş halindeydiler. Geleceğin kumanda adamları, büyük kumandanları da nihayet bu mekteplerde yetişeceklerdi. Şu halde bu hocaların, karşılarındaki öğrencilere bütün baskılara, kısıntılara rağmen verecekleri, söyleyecekleri bir şeyler, açacakları ufuklar, onlarda uyandıracakları istidatlar vardı.

Örneğin, Erkânıharbiye Mektebi Öğrencisi Mustafa İsmet'in (3) bu mektebin daha ikinci sınıfındayken, bu sınıfa veri-

---

(1) Donanmanın çürütülmesinin en doğru ve ilk kaynaktan hikâyesini de, Abdülhamit'in Donanma Kumandanı ve sonra Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşanın 1908'de yayınlanan *Hatırat* isimli eserinde izlemek mümkündür. Haliç'te çürütülen bu donanmanın meselâ en büyük zırhlısı olan Mesudiye'nin, 1897 Yunan harbinde donanmaya hareket emri verilince, daha Unkapanı köprüsü ile Eminönü köprüsü arasında kazanlarının nasıl patladığı ve diğerlerinin daha Sarayburnu açıklarında nasıl dağılıp elden çıktığını ve diğer perişanlık meseleleri bu eserde etrafıyle açıklanmıştır.

(2) Ş. S. Aydemir: *Tek Adam*. Cilt I. s. 64-90.

(3) Askerî Mühendishaneyi (Topçu Mektebi) İsmet 14 ocak 1903'de bitirdi. O zaman 18 yaşındaydı.

len bir imtihan vazifesi vardır ki, genç kurmay adayı İsmet'in bu mesele üzerindeki cevap ve çözümlemeleri bugün yayınlanmış bulunmaktadır. Dersin adı «Meşhur Osmanlı Muharebeleri» dersidir. Verilen vazife, 1787-1792 Osmanlı-Rus harbine aittir. Yani bir harp tarihi dersidir. O harpte Avusturya da Rusya'nın müttefikidir. Ama öğrencilerden istenilen yalnız 1787-1792 harbinin hikâyesi değildir. Öğrencilerden istenilen, eğer bu harp sahnesinde kendileri kumandan olsalardı, ne yapacaklarıydı. Soru budur. Askerin konuluşu, ordu ve ordu gruplarına verilecek emirler, Romanya'da, (Basarabya'da) Purut nehrine kadar uzanan bir alanda yayılış, dağılış, hücum istikametlerinin tayini, kalelerin korunması, kaybedilenlerin geri alınması, yani, kurtarılması bahis konusudur. Ve ordu merkezi Tuna'nın kuzey kollarından birinin kenarında, İbrail'dedir. İşte bu durum karşısında genç kurmay namzetleri, hem Avusturya, hem Rusya ordularına karşı Osmanlı ordularını, bir Serdar-ı Ekrem (Başkumandan) olarak yayacaklar ve muzaffer olacaklardı. Diğerleri arasında, üzerine yumulduğu dershane masasında kendini bu problemin çözümlenmesine veren Serdâr-ı Ekrem, yahut daha doğrusu gelecekte cephe kumandanı adayı İsmet, o zaman henüz 20 yaşındadır.

Ama kafanın işlemesi, orduların el altında tutulması, coğrafyanın şartları, yollar, mesafeler ve hele Istanbul'dan o kadar uzakta büyük bir ordunun, muazzam düşman orduları karşısında yiyeceği, içeceği, silâhı, ikmali hesaplanmalı ve daima değişen vaziyetler de kâğıt üzerinde işlenmelidir. Kurmay Okulu ikinci sınıfından Aksaraylı İsmet (1) öyle yapar. Nihayet vazife tamamlanır. Kâğıtlar hocaya sunulur. O zamanki Erkânıharbiye Mektebi «Balestik ve Muharebatı Meşhere-i Osmaniye» Hocası Topçu Kurmay Feriki (Korgeneral) Muhtar Paşanın inceleyip, İsmet'in ömrü boyunca sakladığı bu imtihan kâ-

(1) Askerî mekteplerdeki kaidelere uyularak, İsmet'in Istanbul mekteplerinde de künyesi, ya doğum yerine, ya Istanbul'da bir ikamet yeri varsa o mahalleye göre yazıldı. Kurmay Okulunda künyesi «İsmet Aksaray»dı.

ğıdı üstünde ve rahmetli Hocanın elyazısı ile şu iki kelime vardır: *Aferin Evlâdım!..* (1).

Böyle bir ders ve böyle bir staj, elbette ki ancak bir asker ve kurmay mektebinde olabilirdi...

Fakat, Mustafa Kemal'in daha Manastır İdadîsinden başlayarak, Harbiye ve Kurmay okullarındaki aktif, atılgan, hatta gizli siyasî teşkilât kurmaya, gizli yayınlar yapmaya kadar varan ve sonunda onu tevkiflere, mahkûmiyetlere, sürgünlere sürükleyen mücadeleci karakterine karşılık, Mustafa İsmet'in mektep hayatı sakin ve mazbut bir çalışkanlık içinde geçmiştir. Ama Kurmay Okulunu saran havanın büsbütün dışında değildir. Namık Kemal edebiyatı ona da erişmiştir ve Kurmay Okulunu bitirdikten sonra gönderildiği Edirne'de onu, siyasî hayatının başlangıcı bekler. Hem de gizli bir ihtilâl cemiyetinin üyesi olarak...

ÖĞRETMEN :

İnönü, Subaylık ve Kurmaylık günlerinden bahsederken gözleri olağanüstü bir enerjiyle parlar. Sanki o günleri yeniden yaşar gibi olur. Gerçi, saflarına katıldığı o günkü ordunun zaaflarını, patlaklarını görmüştür. Fakat o bu çatlakları anlatırken bile sözlerini, cümlelerini hoşgörürlükle seçer. Gençliğinin mabedine gölge düşürmez. O günlerin hatırasında kendi gençliğini bulur:

> «— *Düşün! 22 yaşında bir kurmaydım ama, bu Yüzbaşı İsmet'i, çok geçmeden Edirne'de tanıdılar. Hani padişahın yolladığı o saray generalleri vardı ya? Orduyu ıslah için Edirne'ye gelişlerinin haftasına, bu Yüzbaşı İsmet'i gelip buldular...*»

Ama bu hikâyeyi kavramak için biraz geriye dönmeliyiz. Erkânıharp Mektebini bitiren Mustafa İsmet, yüzbaşı olarak,

---

(1) İnönü'nün Topçu Mektebinden ve Harp Akademisinden arkadaşı olan General Ali Fuat Erdem'in, İnönü'ye ait daha birçok hatıraları olacaktır.

2 ekim 1906'da Edirne'ye varmıştı. Ordu karargâhı onu Sahra topçu 8. Alay 3. Bölük Kumandanı olarak görevlendirdi. Bölüğündeki teğmenlerin hepsi kendisinden yaşlı ve kıdemliydiler. O bu Mülâzimlerin adlarını bugün de hatırlar: Erzincanlı Yaşar (sonradan general) 'Edirneli Osman (İstiklâl Savaşında şehit)' Üsteğmen İsmail Hakkı. Bir de sonradan birtakım siyasî işlere karışan bir Çopur Hakkı'dan bahseder. Bölüğün mevcudu 120'dir. İlk defa yerine geçince, kendisine "tam" haberini getiren Başçavuşa ne cevap vermek lâzım geldiğini bilemez. «Pek iyi» der, geçer. Ama usul zaten bundan ibarettir.

Bu kadar acemiliği hoş görmek lâzım. Çünkü, Kurmay Okulu mezunları o zamana kadar birliklere, fiilî hizmetlere gönderilmezlerdi. Onları daha ziyade karargâhlarda çalıştırırlardı (1). Sonra Yüzbaşı İsmet bir meseleyle de karşılaştı: Bölüğünün topları yeni getirilmiş seri ateşli toplardı. Halbuki Topçu Mektebinde Mustafa İsmet, o da mektep avlusunda, birtakım eski Mantelli toplarla talim görmüştü. Ama her şey çabuk düzeldi. Kızı Özden tarafından yayınlanan kısa hatıralarında bu safhayı şöyle anlatır: (2).

---

(1) Türkiye'nin hem Ordu, hem Devlet ve Siyaset işlerinde Önder insanlar yetiştirmiş olan Erkânıharp sınıflarının, yahut okulunun (Harp Akademisi) tarihçesine kısaca değinmeliyiz:

Kurmaylar sınıfının ve mektebinin tarihi, tabiatıyle Harp Okulunun tarihine bağlıdır. İlk defa 1831'de kurulmasına teşebbüs edilen «Mekteb-i Ulumu Harbiyye» yani Harp Okulu, önce çok sade bir ilkokul niteliğinde kuruldu. Adı bile «Sübyan Bölüğü-Çocuklar Bölüğü» idi. Yavaş yavaş gelişti. 1841'de mektepte ciddî ıslahat başladı. Bir taraftan Avrupa'ya talebeler gönderildi. Diğer taraftan da Avrupalı mütehassıslarla temas başladı. Özel Erkânıharp-Kurmay sınıfları 1861'de açıldı. Ondan önce Mühendishane'den ve Harbiye'den çıkan, iyi riyaziye bilen seçkin mezunlara bu sıfat verilirdi. İlk Kurmay Mektebi bu suretle ve iki sınıf olarak kuruldu. Harbiye ve Mühendishanede (Topçu Mektebi) birden onuncuya kadar olan en iyi mezunlar bu sınıflara alındı ve bu mektepten yüzbaşılıkla çıkarıldı. 1883'de Türkiye hizmetine giren ve Türkiye'de 12 yıl kadar kalan Alman Mareşalı Von Der Golts'un (Golç Paşa) Erkânıharbiye Mektebinin geliştirilmesinde olumlu hizmetleri oldu.

(2) *Akis Dergisi:* No: 240 (1959).

«Erkânıharp subayları o zaman yakalarında sırmalı arma ve resmî günlerde sırma kordonlar taşırlardı. Ben bütün Erkânıharp işaretlerini bir tarafa bıraktım. İlk önce kıta subayı hayatının amelî taraflarını öğrenmeye verdim kendimi. Birkaç ay içinde, zihnimde büyüttüğüm güçlükler yenildi. Bir taraftan da askerlerime geceleri okuma yazma öğretiyordum. 8. ve 7. Alay subayları arasında hatırı sayılır bir dost mevkii almıştım.

Fazla olarak yeni topların, yeni muharebelerde rollerine dair son Rus-Japon harbinden misaller vererek subaylar arasında bir merak da uyandırmıştım. Vakit vakit odalarımızda toplanır, ufak konferanslar verirdik.»

İşte bu küçük konferanslar duyulmakta gecikmedi. Ordu çevresinde ilgi uyandırdı. Yüzbaşı İsmet adı; yaşı ve rütbesiyle orantılı olmayacak bir genişlikte yayılmaya başladı. 1907 yılı ise hareketli bir yıl olarak geldi. Rumeli'de harp ihtimalleri belirmişti. Saray da, nihayet harekete geçti. Edirne'ye, T'alim ve Terbiyenin düzenlenmesi için bir askerî heyet gönderdi. Bu heyetin başında pek genç, yani rütbesini kıtalarda ve normal yollardan değil, Saraya yakınlıktan almış olan Cevat Paşa ve onun gibi diğer bazı saray gözdeleri vardı. Ordu merkezi Edirne'de hareketli günler başladı. İşte bu sırada ve bu saray heyetidir ki, geldiğinden bir hafta sonra Yüzbaşı İsmet'i buldu. İnönü yukarda değinilen hatıralarını naklederken bu olayı şöyle anlatır: (1).

«Cevat Paşa karargâhının daimî Kurmay Subayı halinel gelmiştim. Ayrıca topçu fırkasında (Tümen) Tabiye (Strateji) ve topçuluk dersleri veriyordum. Ders salonunu Paşa ile beraber, Tümenin en yüksek rütbeli amirleri de şereflendiriyordu. Manzara, ders veren benim gibi genç ve tecrübesiz öğretmenleri teşvik etmek yanında, ordunun muharebe gayretini artırmak için, geniş bir gayretin ifa-

(1) *Akis Dergisi*: No. 240 (1959).

desini taşıyordu. Biz genç ve iddialı subaylar, meslek faaliyetinde bir fırsat bulmuştuk...» (1).

23 yaşında bir kurmayın, paşaların ve yüksek üst'lerin katıldığı bir kursa «aylarca» ders vermesinin, bu genç insanda yaratacağı gururu ve nefs emniyetini tasavvur etmek mümkündür. Ordu kademesinde bu başlangıç, iyi bir başlangıçtı ve böyle başlayan bir yolculuğun, birtakım mutlu merhalelere ulaşması mukadderdi (2).

POLİTİKACI:

Yüzbaşı Mustafa İsmet'in, genç bir kurmay olarak çevresinde sivrildiği ve kendisine yaşının ve rütbesinin üstünde görevler verildiği o günler, onun, Politikaya da kaydığı ve karıştığı günlerdir. Fakat bu kayışı daha iyi anlayabilmek için, 1908 ihtilâli öncesinin ve hele 1907 yılının Rumelide estirdiği havayı hatırlatmak lâzımdır. O sıralarda Osmanlı İmparatorluğunun bir taksim arefesinde olduğu, hele Rumeli'de açıkça hissediliyordu. Zaten Selânik'te idare garip bir şekil almıştı. Üç Vilâyete (Selânik, Manastır, Kosova) Umu-

---

(1) Bu olaylarda adı geçen Cevat Paşanın rütbesi, 1908'de hürriyetin ilânından sonra ve o zaman çıkarılan «Rütbelerin Tasfiyesi» kanunu ile birkaç derece indirildi. Paşalığı gitti. Ama Cevat Paşa, şahsen değerli ve dürüst bir askerdi. Gene orduda kaldı. Haklı terfilerle gene yükseldi. Tekrar General oldu. Birinci Dünya Harbinde ve Çanakkale Harpleri sırasında Boğaz Kumandanıydı. Mütarekede Genelkurmay Başkanı ve Millî Mücadelede Elcezire cephesi kumandanı olarak büyük hizmetler yapan General Cevat Çobanlı odur.

(2) Buna benzer bir sivriliş ve gelişme misalini, Mustafa Kemal'in Selânik'te ve henüz Kolağası (Önyüzbaşı) olduğu günlerde de aynen görürüz. O da kurslar, konferanslar tertibetti. Askerî eserler yazdı. Manevra ve harp oyunlarında hatta Golç Paşa bile ona ve küçük rütbesine bakmayarak Kritik vazifeleri verdi (*Tek Adam* Cilt I.) Nitekim, daha ileride görüleceği gibi, İkinci Ordunun bir manevra ve muharebe oyununda da İsmet Bey böyle bir vazifeye memur edilecektir.

mî Müfettiş olarak atanan Hüseyin Hilmi Paşanın yanında Avusturyalı, Rus, Fransız subayları, bir müşavirler heyeti gibi vazife görüyorlardı. Çete savaşları son haddine gelmişti. Bulgar, Sırp, Yunan, Karadağ ordularının seferber oldukları veya olacakları haberleri yaygındı. Telâş son haddine varmıştı. Saray, birtakım Alman taraftarlığı, İngiliz taraftarlığı oyunları için güya bir kuvvetler dengesinden faydalanmak oyunlarına devam ediyordu. Donanmanın kudreti artık sıfırdı. Kara ordusu gerçi, kâğıt üzerinde ve bütün imparatorluğa yayılmış 295.000 kişilik bir hazar kadrosu gösteriyordu. Ama Trablus'ta (Libya) Yemen isyanlarında, Rumeli karışıklıklarında, Suriye isyanlarında başı dertte olan bu zayıf teşkilâtlı, teçhizatsız ve vasıtasız ordunun harp kudreti çok şüpheliydi. Türkiye üzerinde devletlerarası anlaşmazlıkların gittikçe bir karara doğru gittiği söylentileri yaygındı. Meselâ İngiltere Kralı ile Rusya İmparatoru arasında bir mülâkat hazırlanıyordu.

İşte bu şartlar içinde ve Türkiye'de topyekûn bir idare değişmesinden başka kurtuluş çaresi olmadığını, bunun da ancak bir askerî ihtilâlle olabileceğini düşünen tek ve küçük kadro, gizli İttihat ve Terakki Cemiyeti'ydi. Cemiyet, asıl Selânik ve Makedonya'da kök salmış olmakla beraber, Edirne'de de hem şubesi, hem eski bir hatırası vardı (1). İşte tam bu hava içindedir ki bir gün, Yüzbaşı Refet Bey isminde bir jandarma subayı Selânik'ten Edirne'ye geldi. Yüzbaşı İsmet Beye gizli

(1) Istanbul tıbbiyesinde ve Paris'te kuruluş tarihleri 1889'a varan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Türkiye'de perakende bazı teşekküllerinin tarihi aynı tarihe doğru yaklaşır. Ama 1908 ihtilâlini gerçekleştiren İttihat ve Terakki Selânik Merkez Komitesinin teşekkülü 1906 temmuzuna rastlar. (Bu hususta *Tek Adam*. Cilt I. s. 150). Gerçi Mustafa Kemal daha 1905'te Şam'da «Vatan ve Hürriyet Cemiyeti»ni kurmuştu. Fakat kendisi de 1907'de Selâniğe tayin edilince, o da Selânik teşkilâtına katıldı. Talât Bey (Talât Paşa) bu merkez heyetinin kurucuları arasındaydı. Fakat Talât Beyin ihtilâlcilik hayatı çok daha önce ve Edirne'de başladı. Edirne şubesi 1897'de Bulgaristan'da (Rusçuk) Mithat Şükrü Beyin kurduğu teşkilâtla ilgili olarak meydana geldi. Kurucular arasında, 1889'da Tıbbiye'de kurulan teşkilâtla yakınlığı olan İpekli Hafız İbrahim vardı. O sırada

bir mektup getirdi. Mektup, Selânik'te Kurmay Fethi Beyden (Okyar, Mebus, Vekil, Başvekil) geliyordu. İsmet Beye, mektubu getirene inanmasını ve onun tertipleyeceği şekilde gizli İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dahil olmasını teklif etmekteydi.

İsmet Bey, gençliğinde de çok düşünen, geç karar veren bir insandı. Fakat Fethi Beyi tanıyordu. Fethi Beyden bahsederken:

> «— *Onunla Erkânıharp mektebinde bir dolgun sene geçirdik»,*

diye konuşmuştur. Memleketin hali ve gidişatı ise belliydi. Tereddüt etmedi. Kararını verdi. Cemiyete girdi. Mustafa İsmet artık, gizli bir İhtilâl Cemiyeti azasıydı. Hedef, Padişahın istibdat idaresini yıkmak, meşrutiyeti kurmak ve vatanı kurtarmaktı. 23 yaşını henüz dolduruyordu. Ama tanınmış ve güvenilen bir subay ve bir insandı. İnönü'nün gizli bir ihtilâl cemiyetine katılmak suretiyle politikaya fiilen karışışı, bugün tam 59 yıl olmuştur...

İnönü'nün Fethi Beyle (Okyar) arkadaşlığı, Erkânıharp Mektebinde başlamıştı. Ancak arada sınıf farkı vardı. Fethi Bey ileri sınıflardaydı. Mektep arkadaşlığı az sürmüş, fakat sonra bu arkadaşlık hayat boyunca devam etmiştir. İnönü bu mektep arkadaşlığını şöyle hatırlar:

> «*Büyük kıymet tanınan, son sınıftaki Fethi Beyle, yeni gelen talebenin itibarlı birincisi arasında, resmî, nazik ve sempatik tanışmalar olmuştur. Fethi Bey, mektepten beri ad yapmış insanlardan sayılıyordu. O da bana ilk temas günlerinden itibaren itimat etmiş ve bu itimadı, işittikleri ile perçinlenmiş ki, bana mahrem mektubu* (İnö-

---

Edirne postanesinde 40 kuruş maaşla çalışan Talât Efendi (Sonra Sadrazam Talât Paşa) ve bazı arkadaşları bu gizli teşekküle dahildiler (*Tek Adam.* Cilt I. s. 125-126). Fakat bir süre sonra teşkilât ihbar edildi. Üyeler tevkif, muhakeme ve mahkûm edildiler. Talât Bey iki yıl kadar sonra affedilerek Selânik'e sürüldü ve orada asıl ihtilâl merkezinin kurucusu ve fiilî başkanı oldu.

nü'yü Gizli İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girmeye sevk eden mektup) *yakın arkadaş gibi yazıyordu.*»

Ancak Edirne'de ilk gizli teşkilâtın, daha önceki yıllarda kurulmuş ve yaşamış olduğunu biliyoruz. Bu teşkilâtın içinde, o zaman Edirne postanesinde küçük bir kâtip olan Talat Bey de (Talat Paşa) bulunuyordu. Fakat bir süre sonra ve bir ihbar neticesinde, mensuplar tutuklandı. Uzun yıllara mahkûm edildiler. İttihat ve Terakki'nin ilk aktif elemanlarından İpekli İbrahim Hoca da bu kadrodaydı. Mahkûmlar Edirne Cezaevinde üç sene kadar kaldılar. Sonra şartlı olarak serbest bırakıldılar. Bu mahkûmlardan Gani Bey, o mahkûmiyet günleri hakkında bazı hatıra notları bırakmıştır. Şimdi bu notlar, İpekli İbrahim Hocanın kızı Fevziye İbrahim Zaim tarafından, Türk Tarih Kurumuna bağışlanmıştır.

BİR KUŞAK HAZIRLANIYOR:

İttihat ve Terakki'nin Edirne teşkilâtının çalışmaları üstünde elimizde hatıralar, etraflı bilgiler olmaması bir eksikliktir. Üyeleri ve idarecileri de tam bilmiyoruz. İnönü o günlere ait ruh halini şöyle nakletmektedir:

> «*Makedonya'dan aldığımız haberler bizi meşgul ediyordu. Garip bir ruh haleti, taşkın bir surette ruhlarımızı istilâ etmişti. Vaziyeti hazmetmek bizim için mümkün olmuyordu.*
>
> *Odalarımızda toplandığımız zaman, subay arkadaşlarımızda toplandığımız zaman, Subay arkadaşlarla, vaziyeti tetkik ederdik. Sanki devletin müdafaasını ve yüksek siyasetini ilgilendiren bu konuların mesuliyetiyle ve çareleri bizim elimizdeymiş gibi meşgul olurduk.*»

Bu cümleler, üstünde durulmaya değer. Hele son cümleyi ancak, kendilerinde geleceği kapsayan bir misyon, bir aksiyon önsezisi duyan soy insanlar söyleyebilirler. Nitekim aynı yıl, belki de aynı günlerde Mustafa Kemal Selânik'te, Beyaz Ku-

le gazinolarında arkadaşlarını etrafına topladığı zaman, geleceğe ait hizmetlerini böyle bir önsezi ve böyle bir nefse inanışla haber verirdi. Hulâsa devrilme günleri artık yaklaşan Abdülhamit rejiminin altında, bir genç subaylar nesli yetişiyordu. Bu nesil tedirgindi ve tarih onu vazifeye çağırırsa, bu nesil bu davete ürkmeden ses verebilirdi. Nitekim öyle de oldu...

Yüzbaşı İsmet'in gerçek bir ihtilâlciyle tanışması da o günlere rastlar. Yüzbaşı İsmet'i bir defasında, Edirne ordusundan terhis edilen bir erler kafilesini Edirne'den İzmir'e sevke memur ettiler. Yola çıkarken gizli cemiyet ona, İzmir'de kendisini ordaki cemiyet teşkilâtının bulacağını da bildirmişti. Nitekim İzmir'de Süleyman Askeri Beyle karşılaştı (1). İnönü'ye göre «Ölünceye kadar ateşli ve hareketli bir insan olarak kalan» ve İttihat ve Terakki'nin Selânik'teki öncülerinden olan Süleyman Askerî, İsmet Beye kendisini önemli bir şahsiyetle tanıştıracağını söyledi. İzmir'deki gizli hazırlıklar hakkında da bilgiler verdi. İsmet Beyin bir gece, bir kenar mahallede küçük bir dükkânın üstündeki bir odada tanıştırıldığı bu şahsiyet, Tütüncü Yakup Ağa idi ve İzmir'de o küçük tütüncü dükkânını işletiyordu...

Tütüncü Yakup Ağa, İttihat ve Terakki'nin kurucularından ve daha 1889'daki kuruluş devresinde, Cemiyetin Paris teşkilâtında merkez üyesi ve Istanbul teşkilâtının da temsilcisi olan Dr. Nazım Beydi. Istanbul Tıbbiyesinde cemiyetin ilk çekirdeği, 1889 mayısının 21'inde meydana getirilmişti. Dr. Nazım (2)

---

(1) Süleyman Askerî, Mustafa Kemal'in de Selânik'ten cemiyet, fikir ve hareket arkadaşıydı. Birinci Dünya Harbinde Irak cephesinde öldü.

(2) Dr. Nazım Askerî Tıbbiye'dendi. Paris'e kaçtı. Orada ve 1889'da kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girdi ve en aktif üyelerden biri oldu. 1908 ihtilâlinden önce gizlice ve hoca kıyafetinde Selânik'e geldi. Sonra İzmir'e geçerek orada cahil bir göçmen haline girerek bir tütüncü dükkânı açtı. Bilhassa subaylar arasında çalıştı. 1908 ihtilâli patlak verince, Abdülhamit'in İzmir'den Selânik üzerine sevkettiği askerî birliklerin arasına katılmak yolunu buldu

bu teşekkül tarafından yurt dışına gönderildi. Paris'teki Merkeze katıldı. 1907'ye kadar orada çalıştı. 27 eylül 1907'de ve bir hoca kıyafetinde gizli olarak Selânik'e geldi. Selânik merkezi ile Paris teşkilâtının birliğini sağladı. Sonra İzmir'e geçerek bir küçük tütüncü dükkânı açtı. Bilhassa subaylar arasında çalışmaya başladı. Dr. Nazım'ın oradaki hareketli çalışmaları Yüzbaşı İsmet Beyin üstünde hayranlık uyandırdı. İsmet Beyin dönüş yolu Selânik'ten geçecekti. Selânik Gizli Cemiyetin Merkeziydi. Selânik'te İsmet Bey, kendisinin İttihat ve Terakki'ye girmesine delâlet eden arkadaşı Fethi Beyle buluştu. İşte o günlerde Mustafa Kemal'le, fakat artık yalnız Erkânıharbiye Mektebinden şöyle böyle tanışan iki kişi gibi değil, aynı gizli cemiyetin, gelecekte bir şeylere hazırlanan iki ihtilâlci üyesi olarak karşılaştı ve konuştu. Öyle anlaşılıyordu ki bu seyahat ve karşılaşmalar, 1907'nin sonlarına doğru olmalıdır. İnönü, Selânik'teki günlerini şöyle nakleder:

> «*Selâniğe geldiğim zaman kendimi büsbütün başka bir muhitte buldum. Tanıdığım Kurmay Subayları ve adlarını işittiğim topçu subayları, hepsi bana yakın dostluk gösterdiler. Selânik'te kaldığım birkaç gün içinde, Ordu Erkânıharbiyesinden kıta merkezlerine kadar, gece gündüz, her tarafı dolaştım. Herkes yalnız bir fikirle meşguldü. Balkan devletlerinin hırsları ve büyük devletlerin baskıları*

---

ve bu askerler Selânik'e çıkınca, diğer ihtilâlcilerin üzerine yürümek arzusunu göstermediler. Saray bunun üzerine büsbütün yılarak meşrutiyetin ilânına ve Kanunu Esasînin iadesine yanaşmak zorunda kaldı.

Dr. Nazım, İttihat ve Terakki Cemiyeti Umumî Merkez Heyeti üyesiydi. İhtilâlden sonra bir aralık Anadolu Vilâyetleri Umumi Müfettişi (yahut Umumi Valisi) olarak İzmir'e çıktı. Birinci Dünya Harbi sırasındaki faaliyetleri biraz karanlıktır. Partinin Terör kolunu işletenlerden biri oldu. Mütarekede Avrupa ve Rusya'ya kaçtı. 1927' de Atatürk'e karşı yapılan suikastte ilgili görüldü ve İstiklâl Mahkemesi kararıyle Ankara'da asıldı.

(Dr. Nazım'ın hayat hikâyesi ve Moskova'daki durumu *Suyu Arayan Adam* isimli eserimin «Başarılamayan İnkılâp» başlıklı bahsinde verilmiştir.) Ş.S.A.

aşikâr birer tehlikeydi. Sarayın mahdut adamları tehlikeyle hiç kaygulanmıyorlardı. Durum bütün Rumelinde aynıydı.

Fethi Beyle hemen hep beraberdik ve Atatürk'le çok görüştük. Kendisini Selânik'te gördüğüm zaman şahsiyetinin, arkadaşları ve muhiti içinde iyice belirmiş olduğunu anlıyordum. Atatürk'le Erkânıharbiye sınıflarında görüştüğümüz olurdu. Ama aramızda iki sene vardı. Bu mesafe, mektep hesabiyle iyice geniştir. Daha mektepteyken Atatürk, sınıflar arasında dikkati çeken, hususî halleri ve tavırları olan bir şahsiyet tesiri yapardı. Kendisini Selânik'te gördüğüm zaman şahsiyetinin, arkadaşları ve muhiti içinde iyice belirmiş olduğunu anlıyordum. Yaradılıştan hevesli ve istidatlı olduğu bir taraf vardır. Mutlaka birkaç kişi, yani bir cemiyet içinde bulunmayı, o cemiyette konuşmayı arayan tabiatı belliydi. Bu mizaç muhitinde daima kabul ve tehalük görmüştür. Fevkalâdelik şundadır ki, konuşmasından ve tesirinden uzak kalmak isteyenler de, nihayet o tesire kapılmışlar, ondan zevk almışlardır. Anlaşılıyordu ki gelecekte büyük işler başında bulunmak istidadı, Atatürk'te cemiyet içinde yaşamak ve toplayıcı, tesir edici vasıflar sahibi olmak şeklinde belirmiştir.

Ordu Erkânıharbiyesinden Cemal Beyle de (Bahriye Nazırı Cemal Paşa) hem dairede, hem toplandığımız evlerde görüştük. Beni Talât Beyle de tanıştırdılar (Talât Paşa - Sadrazam). Hepsi çok nazik, teşvikçi ve cesaretliydiler...» (1).

İnönü bu arada Enver Beyden de bahseder:

«Enver Paşa, Binbaşı Enver Bey olarak, oradaki çalışmalarından dolayı herkesin saygılı dilindeydi...»

Yüzbaşı İsmet Bey gizli ihtilâl cemiyetinin artık yalnız içinde değil, ortasındaydı. Bu arada, bir gün gelip kendisinin Şefi ve Önderi olacağı bir şahsiyeti, yani Kolağası (Önyüzba-

(1) *Akis Dergisi:* 7 mart 1959 İnönü'den naklen.

şı) Mustafa Kemal'i de Selânik'te daha yakından tanımış bulunuyordu...

Edirne'ye dönünce arkadaşları onu heyecanla karşıladılar. Çok hareketli bir çevreden getirdiği görgüleri ve duyguları onlara, düzene koyup anlatmaya çalıştı. Yaşadığı ve işittiği şeyler Istanbul'da ve Edirne'de açığa vurulamayacak kadar taşkındı. Üçüncü Ordu çok uyanıktı. İçerde ve dışarda olan herşeyi biliyordu. Her şeyin çaresi de bir ihtilâlle «Kanun-u Esasinin» ilânı olarak görülüyordu. Bunda bütün cemiyet mensupları birlikte. Ve nihayet bir gün, her derde deva sayılan bu güneş de ufuktan doğdu...

İHTİLÂL:

6-7 temmuz 1908 günlerinde Rusya'nın Baltık kıyılarına düşen Estonya'nın Reval şehrinde, İngiltere Kralı VII. Edvard ile Rus Çarı II. Nikola buluştular. Bu buluşma siyasî tarihe «Reval Mülâkatı» olarak geçmiştir. Mülâkattan sonra Avrupa basını, konuşmaların tahmin edilen konuları ve doğurabileceği neticeler üstünde tartışıyordu. Fakat bu konuşmaların yankılarından en tedirgin olanlar, bilhassa Selânik ve Makedonya'da merkezleşen gizli Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti yöneticileriydi.

Kaygılar yaygın ve derindi. Olayların gelişmeleri bu kaygılara hak verecek gibi görünüyordu. Rusya ve İngiltere XIX. yüzyıldan ve Rusların Asya'da yayılışı ile İngilizlerin Hindistan'daki yerleşmelerinden doğan büyük anlaşmazlıkları, 1907' de, Pamir yaylası hakkında bir uzlaşmaya varmak suretiyle halletmişlerdi. Bir kenarı Çin topraklarına dayanmak üzere, harita üzerinde araya sokulan bir Afganistan şeridi ile Ruslar ve İngilizler bu yaylada artık karşı karşıya değildiler. Ondan sonra her iki devlet gözlerini rahatça Avrupa'ya çevirebilirlerdi. Avrupa'da ise en önemli mesele, Osmanlı İmparatorluğunun, bilhasa Balkanlardaki durumuydu. Sonra her iki

Devlet Almanya'nın Türkiye üstünde bir nevi nüfuz ve himaye sistemi kurmakta olmasından endişedeydiler. Gerçi Almanya, yakın tarihin hiç bir devrinde Türkiye'yi anlayamadı. Ama Abdülhamit'in son devrinde Istanbul'u ve Suriye'yi ziyaret eden Alman İmparatoru II. Vilhelm, Türkiye'nin bir nevi koruyucusu gibi konuşmuştu. Haydarpaşa-Bağdat demiryolu hattı üstünde imtiyazlar elde etmişti. Hint denizine çıkmak meyilleri göstermişti. Ordunun da iyi kötü ıslahında Almanya teşebbüsü elinde tutuyordu.

Rusya için Türkiye zaten bir «Hasta Adam»dı (1) ve ancak paylaşılması gerekirdi. Yoksa bu Hasta Adam, onların kolları arasında ölebilirdi. Bu netice ise binbir çeşit meselelere yol açabilirdi; Rumeli'deki İttihat ve Terakki önderleri bu gelişmeleri çok yakın ve neticeyi belki de bir gün meselesi gibi gö-

---

(1) Türkiye için söylenilen «Hasta Adam» sözü, Rusya Çarı I. Nikola'nındır. Fakat bu söz ondan sonra Şark meselelerinde Osmanlı Türkiyesi için âdeta bir terim halinde siyasî-tarihî edebiyata karışmıştır. Bu sözün, 1854'te Türkiye'nin ve ilk defa birtakım Avrupalı müttefiklerle beraber yürüttüğü Sivastopol Harbi öncesine varan bir hikâyesi vardır:

9 ocak 1833'te Rus Grandüşesi Helena, Petersburg'daki (Leningrat) sarayında bir suare tertip etmiş ve buna İmparator Nikola'yı da davet eylemişti. İşte bu suarede İmparator, bir aralık İngiliz Elçisi Sir Hamilton Seymur'u bir kenara çekerek, tahta geçtiği 1821'den beri kafasında yaşattığı bir gayesini şöyle açıklamıştı:

«— *Türkiye işleri pek karışıktır. Bu memleket, kendi kendine parçalanıyor. Düşüşü çok büyük ve felâketli olacaktır. İngiltere ile Rusya'nın mesele üzerinde tam bir anlaşmaya varmaları, birinin ötekine haber vermeden tek bir adım atmamaları lâzımdır.*»

İngiliz Sefiri güya anlamamazlıktan gelip, lütfen aydınlatılmasını rica edince de şöyle konuştu:

«— *Bakınız, kollarımızın arasında hasta, çok ağır hasta bir adam var. Hasta adamın yaşamasını hepimiz istiyoruz. Ben de, emin olunuz, sizin kadar onun yaşamasını istiyorum. Ancak ansızın kollarımızda ölüvermesi, bir Avrupa harbine sebep olabilir. Bu karışıklık esnasında İngiltere, Istanbul'a yerleşmek isterse, buna göz yummayacağımızı şimdiden açıkça söyleyebili-*

rerek telâşa düşmüşler, harekete karar vermişlerdi. Nihayet ilk fiilî hareket, 1908 ihtilâlinin iki büyük şöhretinden biri olan Resneli Kolağası (Önyüzbaşı) Niyazi Beyin, 6 temmuz 1908'de maiyetine aldığı birliği ile dağa çıkarak halkı ihtilâle davet etmesiyle başladı. Hürriyetin diğer kahramanı Binbaşı Enver Beyin Selânik'ten ayrılarak Makedonya'da ve demiryolu üstündeki şehirlerde fiilen isyan bayrağını açması ayrıca önemli bir hareketti. Ohrili Binbaşı Eyyüp Sabri, Enver Paşanın amcası Halil Bey gibi subaylar da dağa çekildiler. Abdülhamit'in inandığı Arnavut Şemsi Paşa, isyancılar üzerine harekete geçmek teşebbüsünde iken, Manastır Postanesi önünde İttihatçı bir fedai olan Üsteğmen Atıf tarafından öldürüldü. Onu başka öldürmeler de izledi. Artık ok yaydan çıkmıştı. Padişah Rumeli ordusuna güvenemezdi. Abdülhamit İzmir'den Selânik'e askerî birlikler sevkini emretti. Aralarına Dr. Nazım'ın da katıldığı ve subaylarının çoğu cemiyete kazanılmış olan bu birlikler Selânik'e çıkınca, asî kuvvetler üzerine yürümediler. Saray son kozunu da kaybettiğini anladı. Kendisine, hem Selânik'te Umumî Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşa'dan, hem kabinenin içinden Kanunu Esasînin yürürlüğe konulmasından başka çare kalmadığını belirten telkinler de oldu. Abdülhamit bu tereddütler içinde bocalarken, 23 temmuz 1908'de (eski tarihle 10 temmuz 1908) Manastır'da İttihat ve Terakki Cemiyeti merkezi, fiilen hürriyet ve meşrutiyeti ilân etti. Seçkin kurmaylardan Binbaşı Vehip Bey (Paşa) hükümet meydanında bir top arabasının üstüne çıkarak, ağdalı bir Osmanlıcayla yazılmış olan hürriyet beyannamesini okudu ve şehir birden çalkandı. Aynı gün Selânik'te de hürri-

---

rim. Ben de Istanbul'u işgal etmeyi düşünüyorum. Fikirlerimi İngiltere'ye bildiriniz!»

İngiliz Sefirinin o gece birtakım diplomatik nezaket sözleriyle karşıladığı bu tebliğdeki «Hasta Adam» tabiri, ondan sonra ve sonuna kadar Osmanlı İmparatorluğu için, diplomasî dilinde ve yakın tarihin gelişmelerinde, âdeta bir terim oldu...

yet ilân edildi (1). Binbaşı Enver Bey Gevgili kasabasında aynı suretle hareket etti. Padişaha ise Rumeli'den telgraflar yağıyordu. Nihayet saray teslim oldu ve Abdülhamit II. Meşrutiyet sisteminin iadesine, Kanunu Esasînin yürürlüğe konulmasına, Mebusan Meclisi seçimlerine geçilmesine dair olan iradesinin bütün vilâyetlere bildirilmesine muvafakat etti (2). Bu suretle de Istanbul ve Edirne'de de 23 temmuzda hürriyet ilân edildi. Diğer vilâyetler de buna ayak uydurdular. Bu suretle de bilhassa Rumeli şehirlerinde ve Edirne'de genç subayların çoğunluğu teşkil ettikleri İttihat ve Terakki gizli merkezleri açığa çıkarak mülkî idareyi fiilen kontrolleri altına aldılar. Edirne'de Yüzbaşı İsmet Bey, artık açığa vurulan Edirne merkezinin aktif ve bir nevi idareci üyesi olarak belirdi. Hulâsa ihtilâl muzaffer olmuştu ve ihtilâlci artık söz sahibiydi. O günlerde İsmet Bey, henüz 24 yaşında bulunuyordu.

ZAFER VE HAYAL KIRIKLIĞI:

23 temmuz 1908'deki Genç Türkler darbesi gerçekte bir İhtilâl miydi? Yoksa, şartların içeriden ve dışarıdan olgunlaşması ile, Rumeli'den gelen kuvvetli bir askerî baskının sonuçlandırdığı bir darbe miydi? Bunun üzerinde çok söz söy-

---

(1) Rumeli'de en teşkilâtlı ve otoriter merkez aslında Manastır İttihat ve Terakki Umumi Merkeziydi. Bu teşekkülün başında, daha sonra muhalefete geçen Albay Sadık Bey bulunuyordu. Selânik nispeten daha zayıftı. Ama bilhassa Enver Beyin varlığı oranın fiilen umumî merkezliğini destekliyordu.

(2) Bu konuda hatıralar çeşitli ve çatışmalıdır. Sadrazam Sait Paşa 4 ciltlik hatıratında, sarayda son kararın alınışını kendi baskısına bağlar ve son sahneleri etrafıyle canlandırır. Gene Sadrazamlardan ve aynı sahnelere katılan Kâmil Paşanın «*Ayan Reisi Sait Paşaya Cevaplar*»ı, son karara padişahın rıza ve muvafakatı ile varıldığını bildirir.

Hürriyetin ilânı bahsinde ve gene orijinal materyel olarak Niyazi Beyin hatıratı *Hatırat-ı Niyazi* çok ilgi çekici bir eserdir.

lenebilir. Ama biz gene İhtilâl üstünde duralım. İlk netice şu oldu ki, İhtilâli yapanlar hükümete, yani İktidar organına müdahale etmediler. Gerçi kabine değişti. Ama yeni kabineyi padişah, gene kendi eski Vezirlerinden kurdu. Padişahın gerek Rumeli'de, gerek Anadolu'da nüfuz ve itibarı da, sarsılmamış olarak kaldı. O gene tahtındaydı. İttihat ve Terakkinin Selânik'teki Genel Merkezinin Istanbul'a gönderdiği ve başta Talât Beyin (Talat Paşa) bulunduğu küçük bir temsilciler grubu yeni sadrazamla oldukça çekingen temaslara girdi. Arada bir nevi siyasî kontrol, yahut işbirliği münasebeti kuruldu. Ama kabineye kendi içinden, yani gençler arasından tek bir temsilci bile veremedi. Bu arada Mebusan Meclisi seçimlerine geçildi. Bu Mecliste, başta Talât Bey olmak üzere bazı Genç Türkler yer aldılar. Fakat dış gelişmeler daha hızlı yürüdü. Avusturya 1876'dan beri zaten işgali altında olan, şeklen padişaha bağlı sayılan Bosna-Hersek vilâyetini resmen ilhak etti. Gene 1876'da kurulmuş olup, Kuzey kısmında daha müstakil, Güney kısmında (Şarkî Rumeli vilâyeti) fiilen hâkim, ama bu kısımı şeklen padişaha bağlı sayılan Bulgaristan'ın prensi de derhal krallığını ilân etti. Güney Bulgaristan'ı resmen topraklarına kattı. Bir nevî milletlerarası kontrol idaresi altında bulunan Girit adası üzerinde de Yunan istekleri ve karışıklıklar başladı. Çok geçmeden Suriye'de, Yemen'de, Arnavutluk'ta ve Kilikya Ermenileri arasında isyan hareketleri alevlendi.

Ordu da rahat değildi. Nitekim 7 kasım 1908'de Yüzbaşılıktan Kolağalığına (Önyüzbaşılığa) terfi eden İsmet Beyin bulunduğu İkinci Ordu merkezinde ve ihtilâlden hemen birkaç gün sonra bir askerî isyan patladı. Çarıklı Kolağası olarak şöhret ve nüfuz yapan bir Alaylı subayın kışkırtması ile olduğu anlaşılan bu ayaklanmada, Edirne ordu merkezindeki askerlerin tamamına yakın bir kısmı, Istanbul'a gidip Padişahı görmek ve onun hayat ve sıhhatından emin olarak ona bağlılıklarını sunmak davasına düştüler. Kışlalar boşaldı. Onbaşıların, çavuşların ve birtakım alaylı subayların başa geçtiği asker kafileleri Edirne istasyonuna koştular. Vagonlara dolup trenleri zorla Istanbul'a hareket ettirdiler.

Padişah katına varıp, ayak bastığı toprağa yüz sürdüler. Padişahın sıhhat ve selâmetini öğrenip, sadakatlarını sunarak Edirne'ye döndüler. Ellerinde Padişahlarının resimleri olduğu halde sokaklardan gösterilerle geçtiler. Kışlalarına döndüler. İnönü bu olaydan bahsederken şöyle yakınmıştır:

«— O kadar heves ve emniyetle yetiştirdiğimiz askerlerin avuçlarımızdan su gibi akıp gittiklerini gördük!..»

Ben Edirne'nin o günlerdeki karışıklığını, kışlalardan gelip istasyona doğru akan karmakarışık asker kalabalıklarını ve sonra bunların Istanbul'dan dönüşlerinde, ellerinde Padişahın resimleri, hiç durmadan:

«— Padişahım çok yaşa!..»

haykırışları ile kışlalarına yürüyüşlerini, çocukluk günlerimin dumanlı bir sahnesi olarak hatırlarım. İnönü'nün o günlerdeki ayaklanmayı anlatan sözlerini dinlerken, kendi kendime soruyordum:

«— Bir cahil Çarıklı Önyüzbaşının peşine takılıp Istanbul'da Padişaha koşanlar, ya bir de o Padişaha başkaldıran genç subayları kışlaların önünde cezalandırmaya kalksalardı?..»

31 MART İSYANI GÜNLERİNDE İSMET BEY:

Kısacası, zemin pek sağlam görünmüyordu. Genç ihtilâlcilerin önünde çetin davalar beliriyordu. Gelecek kim bilir nelere gebeydi?..

Gerçi bu askerî gösteriden sonra bazı tertipler alındı. Çarıklı Kolağası tevkif edilebildi. Ama orduda her dertten başka bir de Alaylı-Mektepli meselesi vardı ki, için için parlamak istidadındaydı. Bir gün alevlenebilirdi. Konuyu kısaca belirtmeliyiz:

Kuruluş ve gelişmelerine daha önce kısaca değindiğimiz askerî eğitim müesseseleri, 3.000.000 kilometre karelik bir alana

yayılmış olan koca Osmanlı İmparatorluğunun Ordu subay ihtiyacını karşılayamıyordu. Meselâ 1891'de Seraskerlik (Harbiye Nezareti) görevine getirilip, 1908 ihtilâline kadar bu vazifede kalan Rıza Paşa «Hulâsa-i Hatırat»ında, görevine başlayacağı zaman Harbiye Mektebinin yılda ancak 90-100 kadar mezun subay verdiğini nakleder. İmparatorluğun 7 Ordusuna yılda 100 subay! İhtilâlden önce bu miktar gerçi biraz artmıştı. Ama gene yetersizdi. İşte bu subay eksikliğini Osmanlı ordu sistemi, erlikten gelen çavuş, başçavuşları önce Teğmen olarak subay rütbesine çıkarmak, sonra da terfi yoluyla bunlardan, Yüzbaşılar, Binbaşılar, hatta Yarbay, Albay ve Paşalar yaratmak suretiyle karşılıyordu. Bu Paşaların içinde tek kelime okur yazar olmayanlar vardı.

Meselâ Abdülhamit'in en güvendiği, hatta nefsinin muhafazasını emniyet ettiği Generallerden Beşiktaş Muhafızı Çankırılı Hasan Paşa, yahut Saray Muhafızı Tüfekçi Tahir Paşalar bir kelime okuma yazma bilmezlerdi. Ama şu da var ki, Orduda askerle asıl haşır-neşir olan, onlarla düşüp kalkan, onlarla içli dışlı olanlar, asıl bu alaylı subaylardı. Çünkü bunlar askerin içinden gelmişlerdi. Onların seviyesinde insanlardı ve mektepli subayları; korkak, beceriksiz, tecrübesiz, hatta bilgisiz sayabiliyorlardı. Memleketin en uzak, en hücrâ, yaşaması en çetin bölgelerinde de daha çok alaylı subaylar vazife görüyorlardı.

1908 hareketinden sonra bunlar kaynaşmaya başladılar. İlk hareket Edirne'de patlamıştı ama, arkası gelebilirdi. Onun için Selânik merkezi birtakım tertipler almaya başladı. Önce Rumeli'nin, çete harplerinde pişmiş, en disiplinli ve hemen hepsi de mektepli subaylar idaresinde olan güvenilir avcı taburlarını Istanbul'a gönderdi. Bunları Abdülhamit sarayının muhafazasına memur etti. Abdülhamit'in etkisi altında bulunan Arnavut, Arap ve sair hassa (saray) birliklerinin yerine yerleştirdi. Eski birlikleri Istanbul'dan uzaklaştırdı. Hücum taburları Taksim kışlası ile, taş kışlaya yerleştiler. Bunların genç, ateşli ve binbir mücadele içinde pişmiş subayları, ihtilâlin genç kahramanları olarak Istanbul'da vazife almış oldular. Ama ara-

dan çok geçmeden Beyoğlu'nun sokakları ve kaypak çevreleri bu genç kahramanları kendi havasına çekti ve gevşetti. Rumeli askerleri ise, kışlalarında, onbaşıların, çavuşların, yahut arda kalan alaylı subayların ellerinde kaldılar ve disiplinlerini süratle kaybettiler.

Araya birtakım tahrikler ve tahrikçiler de karıştı. Din, İman, Şeriat sloganları gene ters yollarda işletilmeye başlandı. Kışlalara din adamı, imam, hatip, şeyh sıfatı altında birtakım sarıklı tahrikçiler musallat oldular. Gavurluk, dinsizlik, Ulu Hakan sözleri gene leblebi gibi çiğnenmeye girişildi ve tabiî netice pek çabuk patlak verdi. Zaten Birinci Ordu Kumandanı Muhtar Paşa, ayaklanmadan daha birkaç gün önce ve ansızın, hücum taburları kışlalarını teftişe gittiği zaman, askeri başıboş halde görmüştü. Zabitler Beyoğlu'na dağılmıştı. Disiplin sıfırdı ve havada ancak nizamsızlık, başsızlık rüzgârları esiyordu.

Bu şartlar altında, kaçınılmaz sonuç çabuk patlak verdi. Yakın tarihimizde 31 Mart Hadisesi olarak geçen, 13 nisan 1909 isyanı birden parladı. Silâhlarını kapıp, onbaşıların, çavuşların ve alaydan yetişmiş bazı kimselerin liderliğinde ayaklanan, sokaklara çıkan bu askerler:

«— Şeriat isteriz. Gavurluk istemeyiz! Mektepli zabit istemeyiz! Padişahım çok yaşa!..»

gürültüleri arasında, o zaman Istanbul'da, Ayasofya meydanında, şimdi yanmış bulunan eski Adliye Sarayında toplanan Mebusan Meclisine doğru yürüdüler. Meydanda rastladıkları Adliye Nazırı Nazım Paşayı arabasından indirip süngülediler. Bu arada Meclise gelen ve biraz da Hüseyin Cahit Beye benzeyen Lâzkiye Mebusu Arslan Bey de aynı akıbete uğradı. Sağda solda mektepli subay avına çıkıldı. Birçok kanlar döküldü. Ama asıl İttihatçıların peşindeydiler. Askerin arasına karışan cüppeli, sarıklı softalar; Hoca, İmam kıyafetinde birtakım şüpheli adamlar; Din, Şeriat ve bu gibi hallerde daima bayrak gibi kullanılan sözlerle havayı karıştırmaya devam ediyorlardı. Kumanda, çavuşların ve bazı alaydan yetişmelerin elindeydi. Hü-

lâsa olan olmuştu. İnönü bu olaydan bahsederken şöyle nakleder:

> «— *31 Martı düşündüğüm zaman önümde, koca bir binanın yıkılışını görür gibi olurum. Bence bu isyan, tarihimizdeki isyan hadiselerinin en mühimidir...*» *(1).*

Ama işin buralara varacağı daha önceden hiç de belirsiz değildi. Bir taraftan iktidara katılmayan ve dolayısıyle Ordu ve hükümet organlarını kontrolünde bulunduramayan İttihat ve Terakki komitesi, diğer taraftan Makedonya usulü komitecilik alışkanlıklarından da kurtulamamıştı. Bunun üzerine de Istanbul'da hem Hükümete, hem İttihat ve Terakkiye muhalif basın organları pek çabuk belirdi. İttihatçı yayınla muhalif basın aralarında sert çatışmalar başladı. İttihat ve Terakki buna karşı komitecilik terörüne baş vurdu. Serbesti gazetesi Başyazarı Hasan Fehmi beyin 27 martta Istanbul'da bir İttihatçı subay tarafından öldürülüşü, bardakta suyu taşıran son damla oldu. O sıralarda bir İttihad-ı Muhammedî Cemiyeti kurulmuştu. Derviş Vahdeti adında bir müteassıp bu Cemiyetin başındaydı. Volkan adında bir de gazete çıkarıyor, kudurgan yazılar yazıyordu. Bedi-ü-zzaman Said-i Kürdî ünvanı ile dolaşan bir maceracı (Saidi Nursî) Derviş Vahdeti'nin yakın yardımcısıydı. Bazen cüppe, külâh, bazen belinde hançer ve silâhla dolaşarak ortalığı karıştırıyordu (2).

Gene tam o sıralarda Alaylı Subaylar meselesi de alevlendi. Orduda ıslahat maksadiyle hükümet, 7.000'i aşkın bir alaylı zabitler grubunu ordudan ayırmak, emekliye çıkarmak için listeler hazırlamıştı. Bunlar adına Mebusan Meclisine gösterişli ve iddialı müracaatlar yapıldı.

Orduda daha pek çok alaylı subay da vardı. Hava gergindi. Mebusan Meclisindeki durum da pek sakin değildi. 31 mart olayı bu hava içinde patlamıştı.

---

(1) *Akis* dergisindeki hatıra parçalarından. N. 242.

(2)—Bedi-ü-zzaman Said-i Kürdî unvanını o zaman Said-i Nursî (Zamanın mucizesi olan Kürt Sait) manasında olarak seçmişti.

Olay Istanbul'dan Selânik'e, İttihat ve Terakkinin Selânik' teki kurucularından ve görevi jandarma subaylığı olan, fakat Istanbul'da cemiyeti temsil edenlerden İsmail Canbolat (1) tarafından telle bildirildi. Selânik derhal harekete geldi ve aynı zamanda Edirne'yi harekete getirdi. Istanbul üzerine sevkedilmek üzere bir Ordu tertiplenmesine karar verildi. Selânik' ten Hüsnü Paşa kumandasında iki Tümenle, gönüllü müfrezeleri, Edirne'den de bir Tümenle gene gönüllüler harekete geçirildi. Kolağası Mustafa Kemal, Hüsnü Paşa, karargâhında Hareket Şubesi Erkânıharbiydi ve bu Orduya «Hareket Ordusu» ismini o buldu. Kolağası İsmet Bey, evvelâ Edirne merkezinde harekâtla meşguldü. Kolağasılığı ile beraber, Edirne'de İkinci Suvari Tümeni Kurmaylığına atanmıştı. Fakat çok geçmeden ona da Hareket Ordusunda Edirne Tümeninin Kumandanı Şevket Turgut Paşa Erkânıharbiyesine katılma emri verildi. Hareket Ordusu Ayastefanos'a (Yeşilköy) vardığı zaman, orada karargâha katılmıştı. Mustafa Kemal Hüsnü Paşa karargâhının, İsmet Bey de Edirne grubunun kurmaylarıydılar. Yeşilköy'de Hareket Ordusunun idaresini, Selânik'ten gelen Mahmut Şevket Paşa aldı. Istanbul şehrine yürünecekti. İttihat ve Terakki inkılâbının en genç subayları iş başındaydılar. Mustafa Kemal, Karabekir, Cemal ve diğerleri. O sırada Berlin'de Ateşemiliter olan Enver Beyle Paris'te Ateşemiliter olan Fethi Bey de Istanbul'a Hareket Ordusuna koşmuşlardı.

Şehirdeki asîler ise başsızdı. Taksim ve Taşkışla'da bazı direnişler oldu. Yıldız sarayı etrafında sonuç daha kolay alındı. Nihayet asiler teslim oldular. 31 Mart İsyanı 14 nisan 1909'da sona erdi. (Yeni tarih hesabına göre 27 nisan) Yeşilköy'de toplanan Mebusan ve Ayan Meclislerinin müşterek oturumundaki bir kararla da II. Abdülhamit tahtından indirilerek, yerine Veliaht Reşat Efendi, Sultan V. Mehmet unvanı

(1) Mebusluklarda ve Nazırlıklarda bulundu. İstiklâl Savaşından sonra ve Atatürk'e yapılan suikast olayı ile ilgili sayılarak 1927 de İstiklâl Mahkemesi kararıyle İzmir'de idam edildi.

ile tahta çıkarılmıştı. Abdülhamit, kendi kardeşi ve Veliahdı olan Reşat Efendiyi, 19 yıldan beri görmemişti.

***

ORDUDA SİYASET VE BİR SÖZCÜLÜK VAZİFESİ:

Hareket Ordusu muvaffak olmuş, saltanat değişmişti. İttihat ve Terakki de bazı temsilcileri ile hükümete katıldı. Fakat ne var ki Orduda birlik kaybolmuştu. Çünkü Orduya siyaset girmişti!

İnönü bundan acı duyarak bahseder. Halbuki 1908 ihtilâlini yapanlardan bir kısmı ihtilâlden sonra, birlik, kudretli, Modern Ordu'nun ülküsü içindeydiler. Her geçen gün, bu ülküyü zaafa uğratıyordu. Bu durum Istanbul'da, Hareket Ordusunun bazı genç kurmayları arasında da bir endişe konusu olarak belirdi. Önyüzbaşı İsmet Beye tarihî bir vazife düştü: O sırada yalnız Rumeli ordularının değil, Anadolu ordularının üstünde de bir Otorite olarak parlayan Mahmut Şevket Paşaya, arkadaşlarının müşterek teklifi ile yazılı istek ve müracaatta bulunulacaktı. Bu tehlikeye Paşanın dikkati çekilecekti. Gereken tedbirlerin alınması istenecekti!..

Hem bu muhtırayı yazmak, hem de onu Mahmut Şevket Paşaya götürmek ve gerekirse biraz açıkça konuşmak vazifesi, arkadaşları arasında en genç Kurmay olan İsmet Beye düştü. İsmet Bey muhtırayı yazdı. Arkadaşlarının yaptıkları bazı ilâve ve tashihlerden sonra bunu Mahmut Şevket Paşaya götürdü. Paşa yazıyı pek yadırgamadı. Dikkatle, sonuna kadar okudu ve sonra Ordu Kumandanlıklarına da tamim edilmesi emrini verdi. Genç Kurmaylar geniş bir nefes aldılar. Fakat amelî netice ne oldu? Hiç!..

***

BİR SİYASİ KONGRE VE SİYASETTEN AYRILIŞ:

31 Mart İsyanı'nın; Padişahın değiştirilmesi, cemiyetin kabineye katılışı, suçluların cezalandırılması gibi tabiî neticeleri alınıp Hareket Ordusu birlikleri ve gönüllüleri yerlerine döndükten sonra, artık ıslahat ve ordunun tanzimi işlerine geçilmesi gerekiyordu. Ama işler, gene istenildiği gibi yürümedi. Gerçi orduda bazı düzenleme ve ıslahat hareketlerine girişildi. Fa-

kat orduda siyaset ve muhalefet hareketleri de gelişiyordu. Basındaki muhalefet cereyanları da orduya sızıyordu. İttihatçıların tutumlarından memnun olmayan bazı zabitlerin, ya rekabet ve kıskançlık, yahut da diğer sebeplerle kuvvetlenen mukavemetleri orduyu içinden sarsıyordu. Gerçi İttihat ve Terakki, gidişin fenalığını anladı. Bazı köksüz tedbirler aldı. Ama işin daha ciddî şekilde sahneye çıkışı Cemiyetin ikinci kongresindedir.

Kongre 13-25 ekim tarihleri arasında Selânik'te toplandı. Mustafa Kemal, Kongreye Bingazi (Afrika - Libya) delegesi olarak katıldı. İsmet Beyle Kâzım Karabekir İkinci Ordu İttihatçılarını temsil ediyorlardı. Mustafa Kemal'in tezi, teklifi açık ve kesindi:

«— Ordu siyasetten ayrılmalıdır.

— Cemiyetin asker üyeleri —ki başta Enver Bey (Paşa) vardı— ya siyasetten ayrılarak orduda kalmalı, ya ordudan istifa ederek siyasette devam etmeliydiler. Siyasî Cemiyet üyeliği ile askerlik bir arada birleşemez...» (1)

Mustafa Kemal tezini, kongrede Reislik sırasının kendisine geldiği gün açık olarak savundu. Şimdi İnönü'nün beyanla-

(1) Atatürk, ordu mensuplarının siyasetle uğraşmamaları görüşünü, 1908 ihtilâlinden sonra kesinlikle savunmuştur. Hatta bu konuda. İttihat ve Terakki'nin, Selânik'te topladığı 1909 kongresine, gene açık, kesin önerilerde bulunmuştur. Aşağıdaki sözler, onun bu kongredeki konuşmasından alınmıştır:

«Ordu mensupları, cemiyet (siyasî örgüt) içinde kaldıkça, hem Fırka (Parti) kuramayacağız. Hem Ordumuz olmayacaktır. Mensuplarının pek çoğu, cemiyet azası (üyesi) olan Üçüncü Ordu, günün tam manasıyle modern bir ordu sayılamaz. Orduya dayanan Cemiyet de, millet bünyesinde kök salamamaktadır Bunun için bir an evvel, Cemiyetin muhtaç olduğu zabitleri (subayları) Cemiyette kalmak isteyen ordu mensuplarını, istifa suretiyle, ordudan çıkaralım. Ve bundan sonra zabitlerin, ordu mensuplarının, herhangi siyasî bir cemiyete girmelerine mani olmak için, kanun hükümleri koyalım».

Atatürk bu fikre daima bağlı kaldı. Fakat İttihat ve Terakki Partisi içinde, onun bu görüşünün aleyhinde olanlar arasında güçlü düşmanlar kazandı. Aşağıdaki satırlar, onun, arkadaşlarından Behiç (Erkin) Beye yazdığı bir mektuptan alınmıştır:

rından anlıyoruz ki o zaman, o da Mustafa Kemal'le aynı fikirdeydi. Kongre oldukça renksiz bir karara vardı: Teklif kabul olunuyordu. Cemiyet bu hususta gereğini yapmak üzere teşebbüslere girişecekti. Kararlar alacaktı. Ama bu teşebbüs ve kararlar hiç bir zaman alınmadı. Binbaşı Enver Bey, İttihat ve Terakki'nin parlak yıldızı ve orduda en aktif kurmay olarak kalmakta devam etti. Kaldı ki Mustafa Kemal zaten Enver Beyle hiç bir zaman tam anlaşabilmiş değildir (1). Böylece kongreden gerek Mustafa Kemal, gerek İsmet Bey ve diğer onların görüşünde olanlar, İttihat ve Terakki'den fiilen ilgilerini kesmiş olarak ayrıldılar. Elbette ki hayal ve ümit kırıklığı içindeydiler. Ama onlar için artık politika arka plana gitmiş ve askerlik ön planda yer almıştı.

Bu gelişme onların ordu hayatlarına karışan siyasî ihtirasının, yani siyasî alanda birer aksiyon adamı olma şevk, karar ve ideallerinin ölmesi miydi? Elbette ki hayır! Çünkü bunlar, dar bir asker yaşantısının çerçevesine sığacak insanlar olarak yetişmemişlerdi. Yalnız bunun için hazırlanmamışlardı. Bu genç insanların, yarın daha büyük işlerde ve daha büyük hareketler için alabilecekleri kararlar, atılabilecekleri mücadeleler vardı. Yalnız 1909 kongresinden sonra asker, politikacıyı arkaya itmiş, fakat politikacı büsbütün silinmemişti... Eğer bir gün zamanın saati çalarsa, bu insanlar, elbette ki aktif birer asker, birer politikacı olarak da kılıçlarını ve başlarını bütün ağırlığı ile teraziye koyacaklardı.

«Askerlerin siyasetle uğraşmalarını yasaklamak için kanun maddesi yapmışlar! Ben, iki sene evvel ve bir rastlantı (tesadüf) ile bulunduğum bir kongrede, askerleri (siyaset dışı) bırakınız dediğim için, idama mahkûm edildim».

İdam hükmü, tabiî, Cemiyetin müfrit kanadından geliyordu. Bir teşebbüs de oldu. Enver Beyin (Paşa) amcası Halil Bey (Paşa) bu olaya ilişkin bir anısını nakletmiştir. Her halde kendine verilen bu idam emrini icra için Atatürk'ü bir gece bir sokakta sıkıştırmış, fakat öldürmemiştir.

(1) Ş. S. Aydemir: *Tek Adam.* Cilt I. s. 105-117 (İki insan ve iki kompleks). Mustafa Kemal ve Enver Paşa konuları *Tek Adam*'ın, II. ve III. ciltlerinde de, yeri geldikçe işlenmiştir.

Yemen ve Sonrası

Orduda hiyerarşi vardır. Bu hiyerarşi içinde adımlar sınırlıdır. Rütbeler ve yükselişler kesin kurallara bağlıdır.

Ama seçkin asker, hayatta bir misyonu olan asker odur ki, onu, bu kesin kurallar ve işaretlenmiş yollar üzerinde, sanki görünmez bir el, arkasından iter. Önünde yollar açılır ve yolcu hızla ilerler.

Bu bir talih midir? Bu bir tesadüf müdür? Hayırlı Seçkinlere, üstünlere ve hayata bir şey vadedenlere yollarını açan bu esrarlı kudretin hareketinde, sanıyorum ki o insanların, vasıfları, karakterleri, asıl ilici kuvveti teşkil ederler.

II

ARANAN ADAM:

Gerçi orduda bir hiyerarşi vardır. Yani bir rütbeler, mertebeler düzeni vardır. İlerleyişler, yükselişler önceden konulmuş bu düzene bağlıdır. Ama soy asker, gene de kendi kendisini yaratır. Çünkü vakti gelince rütbe alıp terfi etmek başka, sıraların arasından ve başkalarının üstünde belirmek, sivrilmek gene başkadır. İşte bu beliren ve sivrileri Adam, hem kendini yapan, hem de aranan hatta beklenen Adam'dır.

Daha analarından doğarken, alınlarında sunî ve hak etmedikleri birer yıldızla doğan prensleri, şehzadeleri, saray ve maiyet kullarını, tabiî bu kafilenin dışında bırakıyoruz. Onlar, eğer birtakım vasıfları varsa hayatta haklı yerlerini alacaklardır. Bizim kastimiz Halk Çocukları içindir. Halktan gelen, halk içinden sivrilen ve hayat sahnesinde kendi yerlerini, zaferleri ve yenilgileriyle gene kendileri tayin eden insanlar içindir. Bu kitaba konu olan *İkinci Adam*'ın hikâyesi de işte böyle yürüdü...

Henüz 22 yaşında bir subaydı. Ama İkinci Ordu merkezinde; üstlerin, Paşaların karşısında bir kürsüden onlara, modern topçuluk ve strateji dersleri verdi. Gene o yaşta, bir gizli ihtilâl cemiyetine girdi. Kokmuş, çürümüş bir Rejime karşı isyan edenler safına katıldı.

Hem o kadar da değil. 1908'de bu ihtilâl olunca, aynı Yüzbaşı, İhtilâl merkezi Selânik'ten gelen bir heyetin, Edirne'de aranıp, bulunup, fikirleri, görüşleri alınan birkaç genç subaydan biri oldu. Gene Selânik'te ve 1909'da toplanan İttihat ve Terakki kongresine de bu Yüzbaşı, diğer bir arkadaşı (1)

---

(1) Kâzım Bey (Karabekir).

ile beraber, hem toplumun, hem İkinci Ordunun delegesi, temsilcisi olarak davet edildi. Bütün bunlar, basit bir tesadüfler zincirinin halkaları olabilir mi?

İş bu kadarla kalmaz. Aynı sene ve Güneybatı Rumeli'de, Albay Mersinli Cemal Beyin (Paşa) yönetiminde ve Türkiye'de belki ilk defa yapılan geniş kurmay gezisine İkinci Ordudan gene İsmet Bey seçilir. Aynı sene, Istanbul'daki Birinci Orduyla, Edirne'deki İkinci Ordu arasında da geniş bir manevra tatbikatı ve harp oyunları olacaktır. Bu hareketlere ünlü Alman Mareşalı Golts Paşa da katılacaktır. Erkânıharbiye-i Umumiye Reisi Ahmet İzzet Paşa tatbikatı izleyecektir. Artık Kolağası olan İsmet Bey, bu harekâta da Süvari Tugayı Kurmayı olarak katılır. Ama öyle dikkati çeker ki, kısa bir süre sonra, ve bu sefer hem askerî, hem siyasî mahiyetli bir büyük hareket için, onu Istanbul'dan arayacaklardır. Nitekim ararlar da. Ve bu aranış onun, hem askerî, hem siyasî hayatına geniş tecrübeler getirici etkiler yapar. Ama bu mektup bahsini, biraz aşağıda ele alacağız. (1)

Şimdi, o günkü Osmanlı devletinin, 1908 ihtilâli sonrasındaki durumu üzerinde biraz durmalıyız.

***

(1) Ahmet İzzet Paşanın Kolağası İsmet Beyi arayıp hatırlayışı için hoş bir fıkra da anlatırlar: Paşa, İsmet Beyi Trakya manevralarında ve Kırklareli'ndeki bir askerî kritik toplantısında görmüş, dinlemiş, tanımıştır. Bu subay onun üzerinde olumlu bir tesir bırakmıştır. Onu takdir etmiştir. Fakat tam onu arayıp, ona mektup yazmak istediği zaman bu küçük rütbeli subayın ismini hatırlayamaz:

«— Hani o gün gördüğümüz, ama şu kulakları biraz ağırca işiten bir Kolağası vardı ya? Bana onun adını bulacaksınız ve kıta adresini öğreneceksiniz.»

Kolağası İsmet Beyin kulakları gerçekten biraz rahatsızdı. Ağırca işitiyorlardı. Nitekim ordu, bu değerli unsurunun bu rahatsızlığının tedavisi için Avrupa'ya göndermişti. Hem bir hava tebdili, hem tedavi için Almanya'da Berlin ve Münih'te, sonra Paris ve İsviçre'de Lusern'de kalmıştır. Bu seyahat, Birinci Dünya Harbinden önceye rastlar. Nitekim Avrupa'da seferberlik başlayınca Istanbul'a dönülmüştür.

İHTİLÂL SONRASI:

Daha önce de değindiğimiz gibi, 1908 ihtilâli sonrası, dış ve iç meselelerde birtakım hayal kırıklıkları getirir. 5 ekim 1908' de Bulgaristan tam bağımsızlığını ve zaten yönetimi altında olan Şarkî Rumeli Vilâyetini (Güney Bulgaristan) kendine kattığını ilân etti. 6 ekim 1908'de Avusturya, gene fiilen kendi yönetiminde olan Bosna-Hersek'i resmen kendi topraklarına kattı. Girit'de de durum karıştı ve bilhassa Venizelos'un etkisi altında bulunan Girit mahallî Meclisi, Girit'i Yunanistan'a bağladığını ilân etti. Osmanlı Afrikası üzerinde de kara bulutlar dolaşıyordu.

İç durum ise hiç de parlak değildi. Daha hürriyetin ilânından hemen sonra Edirne'de çıkan askerî ayaklanma ile daha sonra 31 Mart İsyanı ve ordu içinde ve İttihat ve Terakki'ye karşı kurulan «Halâskâr Zabitan Grubu» gibi girişimleri bir tarafa bıraksak bile, Istanbul'da siyasî muhalefetler, hürriyet ilânının hemen ardından başladı. Birtakım partileşme tecrübeleri ve arada birtakım tedhiş hareketleri ile gelişen bu olaylar, 21 kasım 1911' de «Hürriyet ve İtilâf Fırkası» ismi altında güçlü bir muhalefet cephesinin kurulması neticesine vardı. Mebusan Meclisi çeşitli mücadelelere sahne oldu.

İç isyanlar da gittikçe artıyordu. 1909-1910'da Arnavutluk bir sıra isyanlarla çalkandı. Öyle ki bir aralık Mahmut Şevket Paşa bu isyanları bastırma hareketlerinin başına geçmek zorunda kaldı, Kuzey Makedonya ve bütün Arnavutluk gerçek bir harp sahası halini aldı. (Bu hareketler sırasında Mustafa Kemal bir süre Mahmut Şevket Paşa Kurmay heyetinde bulundu). İsyan, çok güç şartlar altında ve ancak geçici olarak yatıştırıldı. Suriye'de Havran Dürzîleri de isyan ettiler. 1909'daki Kilikya (Adana ve havalisi) Ermeni isyanları da pek çok can kaybına yol açtı. Dersim zaten elimizde değil gibiydi. Eşkıyalık ise alıp yürümüştü. Örneğin Ödemiş taraflarında bir Çakırcalı Efe'nin üstüne, hatta Rumeli'den askerî birlikler sevketmek lâzım geldi. Rum, Sırp, Bulgarların Makedonya'daki direniş teşekkülleri de arttı. Ama asıl büyük isyanlar 1909-1910'da Yemen'de alevlendi. Hulâsa İttihat

ve Terakki'nin başlıca sloganlarından biri olan «İttihad-ı Anasır», yani çeşitli milliyet ve cemaatların Osmanlı İmparatorluğu içinde birliği hayali, daha ilk adımda iflâs ettikten başka, asıl Türk halkı içinde birlik ve asayiş düzeni de bir türlü sağlanamıyordu. İttihat ve Terakki'nin, imparatorluğu teşkil eden çeşitli milliyetler ve cemaatler arasında bu birlik ve beraberliği kurmak, düzenlemek için, evvelden tasarlanmış esaslı görüşü ve projesi yoktu. Onlar yalnız Kanunu Esasî'nin iadesi ve Mebusan Meclisinin açılması için mücadele etmişlerdi. İşte Kanunu Esasî ilân edilmiş ve Meclis açılmıştı ama, asıl dertler ve hastalıklar da ondan sonra meydana vurmuştu. Zaten daha iktidarı bile tam olarak eline almamış olan İttihat ve Terakki'nin ise buna karşı hiç bir tedbiri ve programı yoktu. Hele 29 eylül 1911'de İtalya, Osmanlı Afrika'sına saldırıp Türkiye'ye harp ilân edince, felâketler zincirine hem yeni bir halka eklendi. Hem de bunu yeni felâketler takibetti.

Hulâsa 1908 ihtilâl sonrasının dış ve iç manzarası kısaça buydu. Ama biz şimdi gene Kolağası İsmet Beyin hikâyesine dönelim.

BURA YEMEN'DİR!..

Ahmet İzzet Paşanın Kolağası İsmet Beye yazdığı özel mektuptan şu anlaşılıyordu: Paşa Yemen'deki isyanı bastırmak üzere Yemen'deki bütün askerî kuvvetlerin kumandanlığına memur edilmiştir. Gene anlaşıldığına göre orada özel ve olağanüstü yetkileri de olacaktır. Kolağası İsmet Beyi de kendi kurmay heyetine almak istemektedir. Bunun için İsmet Beyin muvafakatını soruyor. Fakat ayrıca şunlar da mektupta işaretlenmiştir: Kolağası İsmet Beyin rütbesi, yeni kurulan askerî kuvvetin ve Yemen'de bulunan VII. Ordunun kurmay başkanlığını yapmak için henüz müsait değildir. Ordu Kurmay Başkanlığına, evvelce de Yemen'de bulunmuş, olan Kurmay Albay Avni Bey tayin edilmiştir. Ama Paşa nezaketle belirtmek ister ki, tatbikatta İsmet Beyden bir kurmay başkanı gibi faydalanılacaktır. Mevkiî ve şerefi korunacaktır...

Böyle bir istek karşısında alt rütbede bir askerin vereceği cevap bellidir: Kendisi bir askerdir. Ne vazife emredilirse onu yapacaktır. İsmet Bey de Paşaya yazdığı cevapta, askerliğin bu itaat kaydına uyar. Gösterilen vazifeyi kabul ettiğini saygıyla bildirir. Ama bu cevap mektubunda, bir Önyüzbaşının, fiilen Başkumandan mevkiinde bir üste yazabileceği bu tabii itaat sözlerinden daha başka şeyler de yer alır. Bunu aşağıda göreceğiz.

Ne ise resmî muameleler yürür. İsmet Bey, 26 şubat 1910 da «Yemen Mürettep Kuvvetleri» adı altında derlenen ve VII. Ordu üstünde de yetkilere sahip olan teşekkülün kurmay heyetine memur edilir. Sefer heyetinde vazife alanların bir kısmının isimleri, daha sonraları Millî Mücadele içinde de işitilecektir (1).

İnönü, Yemen'den bahsederken, kendine verilen bu vazifenin ruhî tepkilerini şu sözlerle ifade etmektedir:

> *«O zamanki anlayışımla bana ilk ağır gelen şey, mektepten beri idealim olan bir Rumeli harbinde vazife görmek imkânım kayboluyor düşüncesi oldu. Biz Yemen'deyken, Rumeli'nin kaderini tayin edecek harbin patlayacağı, bende şaşmaz bir kanaat halindeydi. Ancak bu fikrimden bahsederek özür beyan etmek hiç bir suretle mümkün değildi. Ruhuma işlettiğim askerî terbiye bana; harp vazifesi yapacağım yeri tayin etmek hakkını düşündürmezdi. Muhterem Ahmet İzzet Paşaya cevabımı ve muvaffakatımı yazdım.»*

İşte gene bu mektuptadır ki İsmet Bey, daha yukarda değindiğimiz ve kendi tabiri ile «garip bir mülâhazayı da kendini tutamayarak» yazmıştır. Bu ilgi çekici konuyu şöyle nakleder:

---

(1) Meselâ Hamidiye Kumandanı Rauf Bey, Yarbay Saffet (Arıkan) (mebus, vekil ve C.H.P. Genel Sekreteri) Kurmay Salih Bey (Omurtak) Cumhuriyet devrinde Genelkurmay Başkanı vs.

«Asıl anlamaktan âciz olduğum nokta, sizin Yemen'e nasıl gidebileceğinizi takdir etmektir. Bir Balkan Harbinin pek yakın görüldüğü bir zamanda, Genelkurmay Başkanının. Ana Vatan müdafaasından uzakta kalmasını kavramak, hakikaten takdirimin dışında ve çok endişe verici bir tesirdedir.»

İsmet Paşa şunları da nakleder:

«Sonra Yemen'deyken Paşa ile bu mektubu çok konuşmuşuzdur. Paşa yazılarımdan dolayı beni haklı bulmuştur.

Ama şu da anlaşılıyordu ki, Paşanın bu vazifeyi kabul edişinde, Enver Paşanın İstanbul'da bazı davranışları da müessir olmuştur.» (1)

Yemen'e memur heyeti götürmeye Hamidiye kruvazörü tahsis edilmişti. Yolda İskenderiye'ye uğranılır. Kahire'ye gidilir. Orada Mısır Hidivinin gösterişli bir kabul resminde bulunulur. Sonra Süveyş'te Hamidiye'ye binilerek, Hicaz'ın iskelesi olan Cidde'ye çıkılır. Orada Hicaz Şerifi Hüseyin «bir Şark Sultanının ihtişamı içinde» ziyafetler tertipler. İsmet Paşa ile hususî görüşmelerde bulunur (2). Nihayet Yemen'in iskelesi

---

(1) Ahmet İzzet Paşa, Birinci Dünya Harbinde ordu kumandanı ve sonra Mütarekeyi yapan Sadrazamdı. Mustafa Kemal, harbin sonu belli olduğu günlerde, 14 ekim 1918 tarihli mektubunu, Padişaha arzedilmek üzere Başyaver Naci Paşaya göndererek Ahmet İzzet Paşanın, Talât Paşa kabinesi azledilerek Sadrazamlığa getirilmesi ve kendisine de bu kabinede Harbiye Nazırlığının verilmesi teklifinde bulundu. Bu, Mustafa Kemal'in, henüz Osmanlı ordusunda görevliyken, siyasî mahiyet taşıyan ikinci çıkışıdır. (İlk çıkışı. 20.9.1917'de ve VII. Ordu Kumandanıyken Sadrazam Talât Paşaya ve Başkumandan Vekili Enver Paşaya yazdığı çok etraflı mektup. *Tek Adam*. Cilt. I.'de yer alan bu konuya ileride değinilecektir.)

Ahmet İzzet Paşanın Millî Mücadele devresinde çeşitli vesilelerle adı geçer. Ahmet İzzet Paşa dürüst bir askerdi. Fakat elbette ki, Millî Mücadele devrinin beklediği öngörüşte bir şahsiyet değildi.

(2) Varılan anlaşmaya göre Şerif Hüseyin'de Hicaz'dan Yemen'in şimal kısmını teşkil eden, Asir Sancağına bir miktar kuv-

olan Hüdeyde'ye varılır. Böylece isyan bölgesine ulaşılmış olur ve harekât başlar.

Bugünkü Türk nesli Yemen'in eski Osmanlı İmparatorluğunun bilhassa son devrindeki yerini ve unutulmaz kanlı hatıralarını elbette ki bilmez. Yalnız ara sıra radyolardan akseden eski türküler arasında, şu acıklı parçalar duyulur:

«Bura Yemen'dir,
Gülü dikendir,
Giden gelmiyor,
Acep nedendir...» (1)

Gerçi, Yemen'de gül ve diken yoktu ama, bir Yemen vardı. Bu Yemen daima ateş içindeydi ve giden gelmezdi...

ŞU YEMEN DEDİKLERİ?

Çok eski bir medeniyete sahne olduğu anlaşılan Yemen, Arabistan yarımadasının Kızıldeniz kıyılarının, Güney bölgesini teşkil eder. Arazi teşekkülü bakımından, kuzeyden güneye ve denize paralel olarak iki manzara gösterir. Sahil şeridi

---

vet gönderecekti. Zaten Hicazlıların bu bölgede daima gözleri olmuştur. Nitekim şimdi de Asir, Yemen'e değil, Hicaz'a aittir.

(1) Yemen'in bugünkü yüzölçümü 123.500 kilometre karedir. Eskiden Yemen'e bağlı olan Asir Sancağı şimdi Hicaz'a geçtiğinden, Osmanlılar zamanında Yemen geniş bir saha kaplardı. Nüfus bugün 3.5 milyon kadar sayılır.

Osmanlı idaresinde Yemen Vilâyeti, Osmanlı Salnamesine (Devlet Yıllığı) göre, Sanâ Hüdeyde, Asir, Taaz isimleri ile dört Sancağa (Mutasarrıflık) bölünürdü. Bu sancaklarda 27 Kaza. 54 Nahiye, 6339 köy ve ayrıca 381 kabile merkezi ile 289 küçük iskân noktası hesap olunurdu. Nufus sayılmamıştı. Köylere köy denilmezdi. İdare teşkilâtı çok yerlerde şekilden ibaretti ve meselâ Anadolu'nun pek büyük bölgeleri gibi, Yemen'e de hiç bir yatırım yapılmamıştı. Yemen de, İmparatorluğun sömürgesi değil, İmparatorluğu sömüren bir ülkeydi ve hiç bir zaman kendini İmparatorluğa bağlı saymadı ve devletin olmadı.

O zamanki nüfus, muhtemel olarak 1.500.000 kadardı.

içerilere doğru düzlük, kumluk, sıcak, fakir bir çöldür. Bu kısma Tehâme derler. Sonra içerilerde ve gene sahile paralel gibi uzanan Dağlık kısım gelir. Buraya Cebel, yahut Süra denir. Sarp, kayalık kıraçtır. Fakat nispeten Akdeniz iklimini andıran yerleri de vardır. İsyanlar daima bu dağlık bölgede olurdu. Düzlük çöl halkı uysaldır. İki bölge halkı arasında mezhep farkı da vardır. Çöl halkı mezhep bakımından Şafiî ve Hanefî, Dağlık kısmı Zeydî'dir Fakat bütün Yemen'i daima Zeydî İmamları kontrolleri altında bulundururlar. Yani Yemen'de, dağlar çöllere hâkimdir. Nitekim 1909-1910 isyanının başında, memleketin merkezi olan San'a şehrini de eline geçiren Zeydî İmam-ı Yahya idi. Yemen'in kuzey kısmını teşkil eden Asir Sancağında da İmam İdris isyan halindeydi...

Yemen'deki bu isyanlar dolayısıyle oraya gönderilen Ahmet İzzet Paşa Heyetinin, hareket ve icraatı ile, varılan neticeler bakımından çok ilgi çekici bir cephesi vardır. Bunu aydınlatabilmek için önce, İmparatorluğun bu gibi Türk olmayan ülkelere karşı durumunu da kısaca gözden geçirmeliyiz.

Osmanlı İmparatorluğunun Arabistan'la alâkası Yavuz Sultan Selim'le başlar. Yavuz, Mısır üzerine yaptığı seferde, ağustos 1516'da, Suriye'de Halep'i zapteder. O zamanlar Suriye, Mısır'da hüküm süren Çerkes kölemen hükümdarlarına tabiydi. Hicaz kıtası ve dolayısıyle Mekke ve Medine gibi kutsal şehirler de Kölemenlerin himayesinde sayılırdı. Fakat Yavuz Halep'i alınca orada kendisine hutbede «hadim-ül-haremeyn-üş-Şerîfeyn» yani Hicaz'daki kutsal makamların koruyucusu olarak ilân etti. Mısır'a girip Kahire'yi zaptedince, orada sığıntı olarak yaşayan son Fatimî Halifesinden, Halifeliği ve kutsal eşyaları (Emânat-ı mübâreke) devir aldı. Osmanlı hükümdarları resmen Halife sıfatını ve Hicaz'ın hâkimiyetini almış oldular. Gene bu yayılma devresinde Osmanlılar Yemen kıyılarını işgal ederek burasını Osmanlı mülküne kattılar. Hatta daha sonra Habeş mülkü de Osmanlı hâkimiyeti altına girdi. Yemen Habeş Valiliğine bağlı sayıldı. Bugün bile Habeşistan'ın Kızıldeniz sahillerindeki Musavva şehri kenarlarında eski

Osmanlı kalelerinin kalıntıları hâlâ ayaktadır. Zaten Musavva' da, II. Abdülhamit devrinde bile, Türkiye'nin Mısır eyaletine bağlı sayılıyordu.

Yemen'in Osmanlılar tarafından işgali 1539-1545 yılları arasında gelişti. Bu devir, Kanunî Süleyman saltanatına rastlar. Yavuz'un Kumandanlarından Hadım Süleyman Paşa, Süveyş'te hazırladığı bir donanma ile, 1538 haziranında Kızıldeniz yolu ile Hint seferine çıkmıştı. Evvelâ Babülmendep boğazı dışında Aden'i zapteder. Sonra donanma, bir taraftan Hint denizi bölgesinde en mühim üssü ele geçirir. Daha sonra bir taraftan Hint denizlerinde dolaşırken, diğer taraftan Habeş ve Yemen'de fetihler başlar. Sanâ ve nihayet 1545'te Taaz zaptolunur. O günden sonra Osmanlılar aralıksız Yemen'de kalırlar. Ama bu kalışı hiç bir temsil ve imar hareketi takibetmez. Sultan Aziz zamanında Yemen, yeni hareketlere sahne olur. Ama Yemen'in imparatorluğa, Hicaz'ı ve kutsal şehirleri güneyden korumasından başka bir faydası da yoktur. Çünkü Osmanlılar almasaydı Yemen, meselâ Portekizlilerin eline geçebilirdi. Ama ne var ki Yemen'de bu Osmanlı hâkimiyetinin tarihi, tâ başından beri, sonu gelmez karışıklıklar, isyanlar, mücadeleler tarihidir. Hele Abdülhamit zamanında Yemen, Türkler için düpedüz bir mezar olur.

Ahmet İzzet Paşa heyetinin Yemen topraklarına ayak bastığı sırada Yemen gene kan ve ateş içindeydi. Yemen'in o sıralardaki haline ilişkin bazı anılar vardır. 1909'da Yemen'e Defterdar tayin edilen Abdülgani Seni Bey, Yemen'in baş iskele şehri olan Hüdeydiye'de hükümet binasını «adi, ama ne kadar adi bir ahır; han kıyafetinde bir bina» olarak tasvir eder. 1911'de ve Yemen hakkında Istanbul'da, Yemen'li Ulemâdan İbn-ül-hatip Cemalettin yayınladığı eserinde ve en iyi niyetli temennilerini yazarken şunları da kaydeder:

> *«Yemen Vilâyetinin teşekkülünden bugüne kadar, askerden, ahaliden bir kan seli akmaktadır ki, Şap denizini kanlı bir deniz yoluna çevirdi. Araplar tevekkeli bu denize Kızıl Deniz (Bahri Ahmer) dememişler...»*

Halbuki Yemen'e komşu veya karşı diğer sömürgeler dahi bu sömürge esaretine rağmen, refah ve imar içindeydiler. Meselâ Aden, meselâ Habeş kıyısında Musavva, hatta Süveyş, İsmailiye, İskenderiye vs... Bu durum elbette devam edemezdi ve bir devlet, bir ülke üstünde, yalnız kan dökmek, yalnız orasını geri bırakmamak için hâkimiyet süremezdi...

***

BİR DENEME VE BİR BAŞARI:

1910 Yemen isyanı, o bölgede görülmüş isyanların en geniş ölçüde olanıydı. Zaten Osmanlı devleti idaresindeki bütün Arap bölgelerinde Devletin hâkimiyeti daima şekilden ibaret kalmıştır. Bu bölgeler vergi vermezdi. Asker vermezdi. Zaman zaman isyan hareketlerine sahne olurlardı. Rumeli ve Anadolu'nun Türk aslından askerleri, bu isyanlar içinde ve bu susuz çöllerle, sarp dağlarda erir giderlerdi. Hele Yemen'de. 1910'da işte bu Yemen, en azgın günlerini yaşıyordu.

Ahmet İzzet Paşa ve kuvvetleri işte bu isyanı bastırmakla görevliydi. Hareket başladı ve iyi idare edildi. Ne yol, ne ikmal ve menzil teşkilâtı, ne gereği kadar ilâç ve silâh vardı. İnönü'nün o günleri anlatırken naklettiği gibi:

«Memleketin her tarafından gelen aslan gibi erler, Yemen'in türlü hummalı hastalıkları içinde erirlerdi.»

Evet, eridiler. Yemen gene kan hakkını aldı. Ama hareket hızlı ilerledi. Yemen'in merkezi ve denizden çok yüksek bir bölgede olan Sanâ kurtarıldı. Diğer bölgeler de nizama alındı. Yalnız başka bir âsi İmam'ın, kendine Mehdi (1) süsü veren İmam İdris'in isyan bölgesi olan Asir'de hareket daha sonraya bırakıldı.

Gerçi isyan bastırıldı. Ama gene isyanlar olacaktı. Öyle bir yol bulmalıydı ki, artık hem bu isyanlar olmasın; hem Osmanlı devletinin bir nevi şerefini koruyacak, orada devletin hâkimiyetini devam ettirecek bir şekil sağlanabilsin. İşte Ahmet İzzet Paşa ve heyeti, Yemen'de böyle bir çözüm yolu ara-

(1) Mehdî, bir gün meydana çıkacağına inanılan kurtarıcı.

dılar. Bu arayış, yani Türklerle meskûn olmayan, uydu bir Asya ülkesinde, bir nevi özel anlaşmalı nizam tesisi işi, yakın tarihimizde yeniydi. Hulasa Ahmet İzzet Paşa Yemen'de Zeydî İmam'ı sayılan İmam Yahya'ya bazı imtiyazlar tanıyan bir proje hazırladı. Proje hem Istanbul, hem eskiden beri Yemen'de yerleşmiş bulunan idareciler ve hele din adamları tarafından direnişle karşılandı. Fakat 24 eylül 1911'de İtalya, Trablus ve Bingazi'ye, yani Osmanlı Afrika'sına saldırınca şartlar değişti. Yemen, İtalya tarafından abluka edildi. Bunun üzerine Istanbul, anlaşmanın kabulü zorunda kaldı. İç bölgelerde uzayıp giden çarpışmalar durdu. Bu anlaşma esaslı neticeler vermiştir. Birinci Dünya Harbinde devletin Yemen'le rabıtası kesildiği halde İmam, oradaki Türk idare ve kuvvetlerini korumuştu. Hasis bir insan olan İmam Yahya, Türk idarecilerine önemli para yardımları da yaptı. Hatta bu arada ordu, İngiliz müstemlekesi olan Aden sınırlarındaki Lahaç Sultanlığında, Lahaç cephesi şeklinde bir askerî hareket dahi devam ettirebilmiştir.

Ama Trablus Harbinin arkasından 8 ekim 1912'de Balkan Harbi de patlayınca, Yemen meselesi ve bu gibi girişimler, büsbütün arka plana gitti. Bu arada İtalyanlarla İsviçre'de Uşi Muahedesi imzalanarak, Osmanlı Afrikasıyle Ege denizindeki 12 ada İtalya'ya terkedildi. Ahmet İzzet Paşa Istanbul'a çağırıldı. Fakat Paşa ayrılırken İsmet Beyi Yemen'de bırakmayı uygun gördü. Önyüzbaşı İsmet Beyin hizmetlerine ve sonra da Beytuş-Şaban muharebelerindeki gayretlerine karşılık rütbesi 26 nisan 1912'de ve fevkalâdeden olarak binbaşılığa yükseltilmişti. Yemen ordusunun Kurmay Başkanlığı fiilen İsmet Beyin üzerindeydi. Fakat Ahmet İzzet Paşa Yemen'den ayrıldıktan sonra Binbaşı İsmet Beye birtakım yeni, güç ve tehlikeli vazifeler düşmüştür. Bu arada İmam İdris, İtalyanlarla da müttefik olarak, hem Türklerle anlaşma sağlamış olan İmam Yahya'ya, hem Tehâme'de, yani Yemen'in Düzlük kısmında orduya saldırdı. Bu devrede İmam Yahya ile Türk ordusu, İmam İdris'e karşı harekâtı beraber yürütmek durumunda kaldı. Orda Kurmay Başkanlığı vazifesi İsmet Beyin üstündeydi. Sonuna kadar da öyle kaldı.

İtalya ile sulh yapılıp, bu sulhün bir maddesine göre de İmam İdris'i kendi başına bırakmak ve kendisini affetmek durumu hâsıl olunca, bu defa da haklı olarak İmam Yahya, bunu bir «ahde vefasızlık» saydı. Istanbul'dan gelen bir emir, bu pürüzün İsmet Bey tarafından ve müzakereler yolu ile çözülünmesini tebliğ ediyordu. Bunun üzerine Binbaşı İsmet Bey, yanında Arapça bilen bir subayla, İmam Yahya'nın payitahtı olan Kaffet-ül-Uzer'e gitti. Bir hafta süren çetin müzakerler oldu. Neticede İmam'la bir anlaşma yapıldı. 3-4 günlük bir yolculukla Sanâ'ya gelen İsmet Beyin elde ettiği neticeler Istanbul'a bildirildi ve Istanbul Yemen'e, bu anlaşmanın uygulanması emrini verdi. Bu, yalnız askerî değil, siyasî önemi de olan bir başarıydı...

Hulâsa Önyüzbaşı İsmet Beyin Yemen'e giderken, Erkânı Harbiye-i Umumiye Reisi Ahmet İzzet Paşaya hatırlattığı tehlike, tahakkuk etmiş, Balkan Harbi patlamıştı. Ama netice İsmet Bey ve arkadaşlarının beklediği gibi çıkmadı. İnönü, bir Balkan Harbinin meydana geleceğini daima beklediklerini, ama bu harbin böyle bir yenilgi ile biteceğine hiç bir zaman ihtimal vermediklerini nakleder (1).

İsmet Bey 16 nisan 1913'te Istanbul'a döndü. Onu umumî karargâhta bir şube müdürlüğüne tayin ettiler. İktidar, daha ziyade İttihatçıydı. Enver Paşa, Balkan Harbi sonunda karşı cephede çıkan anlaşmazlıklarla müttefikler parçalanınca, Edirne'yi de geri alan bir kahraman olarak günün ve devrin gene yıldızı oldu. Binbaşı İsmet Bey artık onun emrinde çalışacaktı.

Fakat bu noktada biz, Binbaşı İsmet Beyin içinde çalışacağı o günkü havayı biraz aydınlatabilmek için, bazı olaylar üstünde kısaca durmalıyız.

---

(1) Yemen, Lozan Muahedesi'nin 16. maddesi uyarınca, Türkiye sınırları dışında kalan topraklar arasına girmiş, bu suretle de Yemen'le Türkiye arasındaki eski münasebetler tasfiye olunmuştur.

İKİ HÜKÜMET DARBESİ VE YENİ ORDUYA DOĞRU:

Balkan Harbinde Rumeli'deki bozguna karşılık Çatalca hattında, derin sefaletlere ve özellikle hastalıklardan büyük kayıplara rağmen, başarılı bir savunma yapılıyordu. Istanbul bu sayede kurtulmuştu. Ama ordunun ve eski ordu şöhretlerinin itibarı sarsılmıştı. Zaten aslında herkesçe beklenen bu harbe hükümet, hem siyasî anlayış, hem ordu durumu bakımından tamamen hazırlıksız girmişti. Kabineler; harp ilânından pek az önce Balkan devletleri arasında yapılan ittifak anlaşmalarından bile haber alamamışlardı. Böylece 12 mart 1912'de Bulgaristan'la Sırbistan ve 29 mayıs 1912'de'de Yunanistan'la Bulgaristan arasında ittifak muahedeleri imzalanınca Balkan birleşmesinin temeli meydana geldi. Karadağ'ın bu ittifaklara katılması birliği tamamladı. Halbuki bu hazırlıklar sırasında Osmanlı Hariciye Nazırı Asım Bey parlamentoda şöyle teminat veriyordu.

«— Balkanlardan imanım kadar eminim!..»

Rumeli'deki nizamiye kuvvetlerinden 120 tabur (yaklaşık olarak 75.000 kişi) de Harbiye Nazırı Nazım Paşa tarafından, gene harp öncesinde terhis edilerek memleketlerine gönderiliyordu. Harp patladığı zaman işbaşında, güya Büyük Kabine vardı. Bu, Sadrazamlık mevkiinde, 1877 harbinin Ünlü Müşiri Gazi Muhtar Paşanın bulunduğu ve çoğu en büyük şöhretlerden kurulmuş tarafsız bir kabineydi. Hulâsa herkes gafil avlandı. Kabine âciz, kararsız, verimsizdi. Gerçi harp içinde Sadrazamlığa, tecrübeli bir ihtiyar olan Kâmil Paşa getirildi. Ama iş işten geçmişti. Kâmil Paşa Londra konferansında Türkiye'ye teklif edilen Midye-Enez sınır hattını (1) kabul etmek vaziyeti karşısında bulunuyordu.

İşte birinci hükümet darbesi bu sırada yapıldı. 23 ocak 1913'te bir öğle sonu Enver Bey, Cağaloğlu'nda, şimdi Cumhuriyet gazetesi idaresinin işgal ettiği İttihat ve Terakki Cemiyeti mer-

(1) Bu hat, Tekirdağ'ın biraz batısından geçerek, Edirne, Kırklareli ve Doğu Trakya'nın orta kısmını Bulgarlara bırakıyordu. Rumeli'nin diğer kısımları tabiî tamamen terk ediliyordu.

kez binası önünden bir ata bindi. Etrafına aldığı bir avuç İttihatçıyla (1) Babıâli üstüne yürüdü. Sirkeci istikametinden de Talât Bey, gene bir avuç insanla onlara katıldı. Babıâli'yi basan Enver Bey, doğruca toplantı halindeki Kabine salonuna girdi. Kâmil Paşayı istifaya mecbur etti. Bu arada dışarıya fırlayan Harbiye Nazırı Nazım Paşa, İttihatçı silâhşörlerden Yakup Cemil tarafından öldürüldü. İki taraftan daha bazı ölenler de oldu. Fakat istifayı kapan Enver Paşa doğru saraya koşarak Padişahtan Mahmut Şevket Paşanın Sadrazamlığa tayini fermanını aldı. Aynı hızla Babıâli'ye yetişen Enver Paşanın Saray Başkâtibi ile getirdiği ferman, usulen okundu, Mahmut Şevket Paşa Kabinesi teşekkül etmiş bulunuyordu. Bu kabinede koyu İttihatçı şahsiyetlerden Dahiliye Nazırı Hacı Adil Bey ve Maarif Nazırı Şükrü Bey vardı. Başkumandanlık Vekâleti Ahmet İzzet Paşaya, Şûra-yı Devlet Başkanlığı Mısırlı Prens Sait Halim Paşaya (Daha sonra Sadrazam) Evkâf Nazırlığı Hayri Beye, (daha sonra Şeyhülislâm) verilmişti. Harbiye Nazırlığını Mahmut Şevket Paşa kendi üstüne aldı.

Kabine değişikliği tabiî yeni bir gayret havası yarattı. Çatalca savunması kuvvetlendirildi. Bulgarlar Istanbul'a girmek ümidini yitirdiler. (2). Fakat Yeni Kabine de Midye-Enez hat-

---

(1) Bunların hepsi İttihat ve Terakki'nin Rumeli'deki eski ve aktif mensupları olan genç subaylardı. Sapancalı Hakkı, Hüsrev, Sami, Abdülkadir gibi bir kısmı ordudan çekilerek kendilerini, hiç bir resmî sıfatları olmadan partinin sivil hizmetlerine verdiler. Yakup Cemil Mümtaz (Enver Paşanın Yaveri) gibi bazıları da asker kalarak siyasî vazifelerine devam ettiler. Ama ordu kademelerinde ilerlemediler ve daima ikinci planda kalarak çeşitli siyasî maceralara karıştılar. Bu maceraların bazıları Cumhuriyet idaresine kadar devam etti.

(2) Bu Balkan harekâtı hakkında zengin malzeme vardır. Fakat Bulgarların Istanbul'a girmek ümitlerini yitirişleri ve Çatalca savaşları hakkında, Çatalca'da Bulgar hatlarında bulunarak bütün muharebelere şahit olan Fransızca *Illustration* dergisinin harp muhabiri Alen de Penzon'un, günü gününe tutulmuş notları çok dikkati çekicidir *(Çatalcada Bulgarların Hezimeti)* - ekim 1912 tarihinden başlayarak olayları özetlenir.

tını kabul ederek sulhe yanaşmaktan, yani kendisini iktidara getiren kanlı hükümet darbesinin sloganı olan «Edirne'yi kurtaracağız» Yeminini unutmaktan başka çare bulamadı. Fakat işte tam bu safhada olaylar yeni imkânlar açtı. 29 haziran 1913' de Bulgarlar Makedonya'da kendi müttefiklerine saldırdılar. Bu suretle de İkinci Balkan Harbi başladı. Bu vaziyetten derhal istifade edildi. Çatalca cephesinde zayıf kalan Bulgarlar hızla geriye çekildiler. Önünde Kaymakam Enver Beyin koştuğu Türk ordusu bunları hızla takibetti. Bulgar ordusunun ardçıları Edirne'den çıkarken, Türk ordusunun öncüleri de, 21 temmuz 1913' de Edirne'ye girdiler (1). Hatta İttihatçı elemanların idaresinde bir kısım kuvvetler Garbî Trakya'ya da geçerek orada bir de «Garbî Trakya İslâm Hükümeti» kurdular. Fakat Sulh Muahedeleri imzalanırken, Garbî Trakya kurtarılamadı. Türkiye, 29 eylül 1913'de Bulgarlarla, 14 kasım 1913'de de Yunanlılarla sulh muahedeleri aktedince Balkan Harbi bizim için sona ermiş oldu. Diğer Balkan müttefikleri ile zaten sınır birliğimiz kalmamıştı. Siyasî münasebetleri iade eden anlaşmalar kısa zamanda tamamlandılar.

Binbaşı İsmet Bey, Umumî Karargâh Kurmayı olarak bu sulh muahedelerinin hazırlanışında vazifeler almıştır. Artık sulh gelmiş ve yeni işler başlamıştı. İşlerin başında, yeni bir ordunun kurulması geliyordu. Fakat işte gene bu sıralarda Istanbul'da yeni ve kanlı bir olay cereyan etti. 11 haziran 1913' de saat 11 sularında, Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa otomobili ile Divanyolu'ndan geçerken, İttihat ve Terakki'nin muhalifleri tarafından öldürüldü. Bu hadise İttihat

(1) O sırada Mustafa Kemal, Bolayır Kolordusu Kurmay Harekât Şubesi Müdürü bulunuyordu. Edirne'ye ilk giren kuvvetler, Bolayır birlikleri oldu. Enver Bey ise, Hurşit Paşanın kumanda ettiği X. Kolordu Kurmay Başkanıydı. Edirne'ye evvelâ Bolayır kuvvetlerinin girdiğini, aynı harekâtta Enver Beyin yanında ve emrinde bulunan 7. Alayın bir taburuna kumanda eden Emekli Albay Hüsamettin (Ertürk) Bey *İki Devrin Perde Arkası* isimli eserinde yazar. s. 100-101. Ama bu harekette Enver'in müdahale ve karar süratini ayrıca kaydetmelidir.

ve Terakki'yi, tam kadro ile iktidara getirdi (1). Devrin yıldızı artık Enver Paşaydı. Binbaşı İsmet Bey, artık onun yanında ve emrindeydi.

1908'in Hürriyet Kahramanı Enver Bey, 1913'de Enver Paşa olarak Kabinede Harbiye Nazırı, sonra ardından Genelkurmay Başkanı, sonra devletin tek söz sahibi ve nihayet İmparatorluğun kaderine hâkim olan adam haline geldi. Bu gelişme çok hızlı oldu. Resmî sicil hareketini burada özetlemek, onun yeni bir ordunun kuruluşu yolundaki yetki ve gücünü belirtmek bakımından faydalıdır:

Kurmay okulundan yüzbaşı çıkışı	23 Kasım 1902 (1318)
Önyüzbaşılığa atanışı (Kolağası)	24 Şubat 1904 (1320)
Binbaşılığa atanışı.	30 Ağustos 1906 (1322)
Kaymakamlığa atanışı (Yarbay).	23 Mayıs 1912
Miralaylığa atanışı (Albay).	2 Ekim 1913
Mirlivalığa atanışı (Tuğgeneral).	21 Ekim 1913
Harbiye Nazırı.	21 Ekim 1913
Aynı zamanda Erkânı Harbiye-i Umumiye Reisi.	26 Ekim 1913
Başkumandan Vekili.	12 Kasım 1914
Ferikliğe atanışı (Tümgeneral).	19 Ağustos 1915

Kaymakam Enver Bey; Enver Paşa, Harbiye Nazırı ve Genelkurmay Başkanı olduğu zaman, henüz 33 yaşındaydı. Yarbaylığı ile Başkumandan Vekilliği arasında geçen zaman da, sadece bir yıldı.

O günlerde Mustafa Kemal aynı yaşta, fakat henüz Yarbaydı. Aradaki mesafe birden ve çok açılmıştı. Enver Beyin Paşa ve Nazır olduğu gün, İttihatçıların en kudretli şahsiyetlerinden Cemal Paşa da aynı suretle ve gene iki derece terfii tamamlanarak Bahriye Nazırı sıfatıyle Kabineye girdi.

---

(1) Sadrazamlığa, Mısırlı Sait Halim Paşa getirildi. Dahiliye Nazırlığını Talât Bey üzerine aldı. Ahmet İzzet Paşa Harbiye Nazırı oldu. Fakat bu son tayin kısa sürdü ve Enver Paşa 21 ekim 1913'te kabineye Harbiye Nazırı olarak girdi. Böylece de, devrin en güçlü adamı Enver Paşa oldu.

Enver Beyin kendi kendisini hem General, hem de Harbiye Nazırı tayin ettiğini Sultan Reşat'ın o gün çıkan sabah gazetelerinden haber alışının Padişahta uyandırdığı şaşkınlığın hikâyesi çok nakledilmiştir. Bu hikâyeyi, Mareşal Liman Von Sanders de hatıralarında nakleder:

«1914 ocak ayında bir gün Ahmet İzzet Paşa Harbiye Nezaretine gelmedi. Hasta olduğunu bildirdi. Ben ertesi sabah onu konağında ziyarete gittiğim zaman, istifaya mecbur olduğunu kendisinden işittim.

Ertesi akşam Enver, Harbiye Nezaretindeki daireme geldi. Paşa üniformasını giyinmiş bulunuyordu ve bana, Harbiye Nazırı olduğunu bildirdi!

Zati Şahane (Padişah) dahi yeni Harbiye Nazırının tayinini benden daha evvel haber almış değillerdi. Kendileri o sabah odalarında gazete okuyorlarmış. Birdenbire gazeteyi ellerinden düşürmüşler ve yanlarında hazır bulunan yaverine:

— Burada Enver'in Harbiye Nazırlığı yazılı! Olur şey ğil! Bu vazife için o henüz pek genç değil mi? buyurmuşlar. Bu malumatın kaynağı o gün, Padişahın yanında hazır bulunan nöbetçi Hünkâr yaveridir ve vakanın yegâne şahidi de odur.

Bundan birkaç saat sonra Enver, Padişahın huzuruna giderek, kendisinin Paşalığa ve Harbiye Nazırlığına tayinini arzeder...»

Gerçekten de ve tamamlayıcı hatıralara göre Enver Bey, Padişahın huzuruna paşa üniformasiyle gider ve hem Paşalığa, hem Harbiye Nazırlığına tayinine dair, kendi hazırlattığı iradelerini imzalatıp Padişahtan bizzat alır.

ENVER PAŞANIN EMRİNDE:

Yeni iktidarın ilk işi orduyu gençleştirmekti. Bu iş üzerinde Enver Paşa hakikaten başarılı, süratli ve kesin icraata girişti. Daha Nazırlığının ilk günlerinde, ocak 1914 içinde, 1100 kadar general, yüksek rütbeli subay ve subayı birden emek-

liye sevkedildi. Balkan Harbinin şöhretli, fakat yenilmiş generalleri ve yüksek rütbeli amirleri, bu arada toptan tasfiye edilmiş oldular (1). O zamana kadar mevcut olan ve ordunun önemli bir teşekkülü sayılan «Askerî Şûra»yı kaldırdı. Ayrıca bir Tahkik Komisyonu kuruldu. Tasfiye işleri genişledi. Öyle ki kısa bir süre sonra orduda eski ve yaşlı şöhretlerden kimse kalmamıştı. Binbaşı İsmet Bey bütün bu hareketlerin içindeydi. Enver Paşa karargâhının en önemli şubelerinden birinin başında bulunuyordu. İsmet Paşa, Enver Paşa hakkında ve o zamana ait görüşlerini şöyle nakleder:

«Balkan Harbi yenilgisi dolayısıyle; ordunun sevk-ü idaresine ve ordu kadrolarının ehliyetlerine dair, söylenmedik söz bırakılmıyordu. Kumandanlar, hepsi eski devrin şöhretli subayları oldukları halde, harpte liyakat gösterememişlerdi. Nefse itimatsızlık vahîm bir hastalık halindeydi. Harp bozgunları, milletlerin hayatında büyük çöküntü devreleridir. Bu devreleri tekrar ümitli bir çalışma hayatına çevirebilmek, idare edecekler için büyük enerji ister.

Bu esnada Enver Paşa Harbiye Nazırı oldu. Enver Paşa, Balkan Harbini yapan orduyu kâmilen değiştirmiş ve yeni bir ordu kurmuştur. Muharebede bulunan kumandanların hemen hepsi emekliye ayrılmıştır. Yeni orduda miralaylardan (albay) kolordu kumandanı, kaymakamlardan (yarbay) tümen kumandanı ve yeni generallerden ordu kumandanı tayin edilmiştir. Kurmay kadroları, daha küçük rütbelilerin ellerine geçmiştir. Tasfiye, Enver Paşanın elinde, nispeten en az haksızlıkla yapılmıştır.

Yeni ordunun kurulmasında ve bu ordunun ümitsizlikten kurtulup yeni bir çalışma şevkine sahip olmasında, Enver Paşanın kuvvetli disiplini âmil olmuştur.

---

(1) Bu konularda *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa* eserimizde bilgi vardır. Cilt II ve III.

Memleketin sivil idaresi de bu sırada yeni ve genç bir kadroya kavuşmaktaydı...» (1)

Enver Paşa hakkında, şu sözler de İnönü'nündür:

«Enver Paşa ihtilâlden önce de; ahlâk, cesaret ve kahramanlık misali tanınmıştı. Enver'e en çetin kıta hizmetleri, tam itimatla verilmiştir. Enver Paşa ordudan siyaseti çıkardı. Siyasetten ayrılmamak isteyenleri, ordudan ayırdı. Orduyu tam manasıyle kudretli bir hale getirdi. Türk ordusu yeni bir hüviyetle kuruldu. Türk Subayı, başlı başına kanaati, görüşü ve icraatı olan bir varlık haline geldi. Enver Paşa kaybedilmiş bir harbe girdi. Fakat sonuna kadar ittifakına sadık kaldı. Enver Paşa sonuna kadar orduya hâkim oldu. Kudretli bir adamdı...» (2).

Bu tahliller ve değerlendirmeler, üzerlerinde durulmaya değer, berrak ve anlayışlı müşahedelere dayanmaktadır

Binbaşı İsmet Bey 2 nisan 1913'de Büyük Karargâhı Umumî Birinci Şubesine memur edilmişti. Balkan Muharebesi sonunda Bulgar murahhasları ile Istanbul'da, 8-29 ekim 1913 arasında yapılan sulh müzakerelerine de katıldı. 15 aralık 1913'de Umumî Karargâh Şube. III'e atandı ve hizmetlerine karşılık iki yıllık kıdem zammı aldı.

ALMAN ASKERİ ISLAHAT HEYETİ:

Balkan Harbinden sonra Osmanlı ordusunda bir Alman askerî ıslahat heyetinin bulundurulmasına varan karar ve girişim, daha Mahmut Şevket Paşanın Sadrazamlığı zamanından başlar. Almanya'dan yeni silâhlar almak ve Alman ordusundaki yenilikleri görmek için Almanya'ya giden Mahmut Şevket Paşayı, Enver Beyle beraber ve her ikisinin de sırtlarından kayar gibi görünen biçimsiz sivil elbiseler ve kırmızı feslerle, birtakım Alman vazifelileri arasında gösteren bir resim çok ilgi çekici-

(1) *Akis* dergisinde çıkan hatıralardan: 4 Nisan. 1959. N. 250.
(2) İnönü'nün beyanlarından.

dir. Biri sert sakallarla örtülü zayıf, fakat çatık çehreli; diğeri, kendine pek uymayan sivil pardösüsü ve hele o sivri fesi altındaki çocuğumsu yüzü ile bu iki adam, bu sahnede fotoğrafçıya poz vermekten biraz rahatsız gibi görünürler. Mahmut Şevket Paşanın Almanya'dan istediği askerî ıslahatçılar, 15 haziran 1913'de, Alman askerî kabinesince karara bağlanır. Aynı gün Kassel'deki en kıdemli Alman Tümen Kumandanı General Liman Von Sanders'e, Türkiye'de bir Alman heyetinin başkanlığını kabul edip etmeyeceği sorulur. Bu arada en aktif insan, Von Vangenhaym'dır. Vangenhaym, Istanbul'da Alman Sefiridir ve o bir süre sonra, Türkiye'nin harbe sürüklenmesi işinin baş tertipçisi olacaktır. Vangenhaym'ın Türklerin istekleri hakkında, Alman İmparatoruna ulaşan mektubunda dikkati çekici kayıtlar vardır:

«Alman siyasetinin, Osmanlı Asyası'nın imar ve kalkınmasını ciddî ve samimî olarak esas aldığı kanaatiyle vs... Sadrazam, Türk Ordusuna bir Alman Generali seçmek üzere Haşmetlü İmparator Hazretlerine rica etmekliğimi talep etmektedir. Generalin askerî hususlarda çok geniş yetkişi olacaktır. Harp hazırlıkları ve gelecekteki bir harp için teklifleri esas olacaktır. Kurmay heyetini yetiştirecektir. Islah heyetinin vazifesi, katiyen askerî olacaktır...»

Temas ve mukaveleler kasım 1913'de tamamlandı. Heyet üyesi subayların sayısı 42 olacaktı. Fakat arada Sadrazam Mahmut Şevket Paşa öldürülmüş ve Istanbul'da vaziyet daha ziyade önem kesbetmişti. Ama iş yürüdü. Sefir Vangenhaym'ın Türk müracaatını İmparatorun kabul ettiğine dair Sadrazam Sait Halim Paşaya yazdığı cevap notası, mağrur bir ifade taşır:

«Ulu Efendim Majeste İmparator-Kral, Osmanlı İmparatorluk hükümeti tarafından gösterilen isteği, lütfen kabul etmek tenezzülünde bulunmuşlardır» (1).

---

(1) Prof. Hikmet Bayur: ***Atatürk. Hayatı ve Eseri.*** s. 59 (H. Bayur bu tebliğin Fransızca metnini de vermiştir).

Sadrazamın cevabı da şudur:

«Osmanlı Hükümeti, bu yüksek teveccüh işaretinde bulunmaya tenezzül ettiğinden dolayı derin şükranını Majeste İmparatorun tahtının ayaklarına vaz'etmesini Ekselânsınızdan rica eder». (1).

İşte, sonunda Türkiye'nin harbe sürüklenmesi neticesine varacak olan Türk-Alman işbirliği o günlerde başladı.

Alman heyeti Istanbul'a 14 ekim 1913'de geldi. Almanya'dan ayrılırken İmparatorun, Liman Von Sanders'e son tavsiyeleri şöyleydi:

«İktidarda ister genç Türkler, ister ihtiyar Türkler bulunsun, sizin için müsavi olmalıdır. Siz yalnız orduyla meşgul olacaksınız. Siyaseti Osmanlı ordusundan çıkarınız. Siyasetçilik o ordunun en büyük hatasıdır». (2).

Türk ordusu siyasetten ayrılmış, fakat bu defa da Alman siyaseti Türk ordusunun kaderine hâkim kılınmıştı. Heyet Istanbul'da Ahmet İzzet Paşayı Harbiye Nazırı ve Genelkurmay Başkanı olarak bulmuştu. Fakat kısa bir süre sonra, işe Enver Paşa el koydu. Her şeyi elinde topladı. İsmet Bey onun emrinde güvenilir ve yakın bir şube müdürü olarak sivrildi.

Alman askerî ıslahat heyetinin kadrosu için önce tespit edilen 42 sayısı sonra 70'e çıktı. Türkiye harbe girdikten sonra daha da arttı. Liman Paşa harp sonuna kadar 800'den fazla Alman subayının Türk ordusunda vazife aldığını yazar. Gene Liman Paşaya göre, Alman askerî heyetinin Genelkurmay hizmetlerinde önemli vazifeler almalarının bazı çatışmaları davet ettiği bir gerçektir. Öyle anlaşılmaktadır ki İsmet Bey bu çatışmaların daima dışında kalmıştır. Buna karşılık meselâ Genel Karargâhta istihbarat şubesini idare eden Kâzım (Karabekir) Bey, Almanların aşırı nüfuz ve müdahalelerine karşı

---

(1) Aynı eser. s. 60. Fransızca metni keza verilmiştir.

(2) Mareşal Liman Von Sanders'in hatıraları: *Türkiye'de 5 Sene* s. 4.

daima cephe almaya çalışmıştır. Ona göre Almanlar Türkiye'yi harbe sürükleyeceklerdi ve bunun önlenmesi lâzımdı. Fakat bu mukavemet onun da, Türkiye harbe sürüklendikten sonra Genelkurmaydan uzaklaştırılmasından ve Bağdat cephesine gönderilmesinden başka netice vermedi (1). Genel Karargâhta vazifeli olmayan Mustafa Kemal'in ise, Alman nüfuz ve tahakkümüne karşı daima muhalif kaldığı ve harbin Almanlar tarafından kazanılacağına tâ baştan inanmadığı malumdur (2). Fakat Enver Paşanın; Alman ıslah heyetinin de yardımı ile, ordu da, çok süratli yeniden düzenleme faaliyetine girdiği ve bu çalışmaların büyük başarı kazandığı bir gerçektir. Bu arada İsmet Beyin umumî karargâhta vazifeleri üzerinde de bazı değişmeler olmuştur. Bir aralık kendi idaresinde bulunan şubenin başına, Feldıman isminde bir Alman getirildi. Kendisi yardımcılığa alındı. Fakat Sarıkamış Harbinden sonra kendi şubesinde gene müdür vaziyeti iade edilmiştir. İnönü, bu yeniden ön plâna geçişi, hâlâ heyecanla hatırlar. Türkiye 2 kasım 1914'te Cihan Harbine iştirak ettikten sonra ise İsmet Beye, üç yıllık hazarî kıdem zammı da verilmiş, bu suretle o tarihte rütbesi yarbaylığa yükseltilmiştir. Genel Karargâh Birinci Şube Müdürü bulunduğu sırada, 29 haziran 1915'de, bu defa 3 yıllık kıdem zammı daha aldı. 16 ağustos 1915'de muharebe gümüş liyakat madalyasıyle mükâfatlandırıldı. 1915 sonuna doğru Yarbay İsmet Bey, kendi arzusu ile cephe hizmetlerine geçmek istedi. Bunun üzerine İkinci Ordu Kurmay Başkanlığına tayin edildi ve 14 aralık 1915'de rütbesi Albaylığa yükseldi. Henüz 31 yaşında bulunuyordu.

Albay İsmet Beyin Mustafa Kemal'le kıta arkadaşlığı bu safhada başlayacaktır. Çünkü Çanakkale muharebelerinin sona ermesinden sonra Mustafa Kemal, o zaman doğu cephesinde (Diyarbakır, Muş, Bitlis) bulunan II. Orduya, evvelâ XVI. Kolordu Kumandanı olarak gelecek, sonra da II. Ordunun evvelâ Kumandanvekili, daha sonra da Asaleten Kumandanı ola-

(1) Kâzım Karabekir: *İstiklâl Harbimizin Esasları*. s. 27-28.
(2) Ş. S. Aydemir: *Tek Adam*. s. 219-225.

caktır. Albay İsmet Bey de o cephede, onun emrinde, önce ordu Kurmaybaşkanı, daha sonra da Tümen ve Kolordu Kumandanı olarak çalışacaktır...

ÖNEMLİ İŞARETLER:

Önce Binbaşı ve sonra Yarbay olarak İsmet Beyin, Enver Paşa umumî karargâhındaki hizmet ve faaliyetlerinden, onun mizaç ve karakteri hakkında çıkarılacak ilgi çekici manalar vardır. Evvelâ Enver Paşa gibi kapalı ve yaklaşılmaz bir şahsiyet nezdinde, kendini kabul ettirici, yakın ve itimat telkin edici bir hava yaratması çok önemlidir. Bu arada, iç çatışmaların tamamen dışında kalmıştır. Hatta tersine olarak; kendinden çok üstün rütbe ve görevli, Alman kadrosuna mensup mareşal ve amiraller arasındaki anlaşmazlıklarda ve bu anlaşmazlıkları yatıştırmak için zaman zaman Enver Paşa tarafından memur edilmiştir. Bu görevlerinde; temaslarındaki dürüstlük ve uyandırdığı sempati ile başarı sağlaması, onun şahsiyet hususiyetleri hesabına kaydedilecek şeylerdir.

Hatta bu arada Kâzım Karabekir'in, karargâhta vazifeli olduğu sırada ve kendisi ile çok açık konuşabildiğini kaydettiği Enver Paşa ile münakaşalarında, ilgi çekici bir cümle nakledilir. Konu, gene Almanlar meselesi ve hele Kurmaybaşkanlığıdır. İşte bu sırada Enver Paşayla şöyle bir konuşma geçer:

«Karabekir: — Mademki cihat ilân ettiniz (1). Bari bundan sonra Erkânıharbiyenizi Türk yapın!

Enver Paşa: — Seni Erkânıharbiye Reisi yapayım mı? Ya sen ya İsmet! Başka kim var?..» (2)

Enver Paşa dediğini yapabilir miydi bilmiyorum. Ama, sözgelişi olarak söylenmiş olsa bile, Enver Paşanın bu cevabında, o zaman rütbesi belki de henüz yarbaylığa yükseltilmiş olan

(1) Osmanlı hükûmeti 14 kasım 1914'te Kutsal Cihat (Bütün Müslümanları Türkiye safında muharebeye davet) ilân etmişti.

(2) Kâzım Karabekir: *İstiklâl Harbinin Esasları*. s. 25.

İsmet hakkında Enver Paşanın bu değerlendirmeleri, çok dikkati çekicidir.

O günlerde Genelkurmayda görevli olarak çalışan bir şahsiyetten, İsmet Beyin oradaki durumu hakkında gene ilgi çekici nakiller dinlemişimdir:

«İsmet Bey, Enver Paşanın yakınıydı. Biraz kendi içine kapalı bir insandı. Koltuğunda dosyası ile Enver Paşanın yanına giderken, başı öne eğik, etrafına bakmadan Nezaret koridorlarında; sanki o binada tek başınaymış gibi yürüyüşü dikkati çekerdi.

Almanlarla anlayışlı, ama mesafeli bir dostluk içindeydi ve bilhassa çok çalışkandı. İş saati tanımazdı. Hatta bir aralık onun, herkes işten çıktıktan sonra da bürosunda kapanışı, dosyalar ve mahrem evrak arasında geç saatlere kadar kalışı, bazı basit görüşlülerin dedikodularını bile celbetmişti. Ama bunlar onun aşırı çalışkanlığına engel olmadı...»

Herhangi bir çatışmaya katılmamakla beraber İsmet Bey de Almanlara verilen ölçüsüz yetkiyi yadırgıyordu. O zamanki bu görüşünü İnönü bugün şöyle nakleder:

«Bir devletin orduda, siyasette, memleket idaresinde sır denebilecek nesi varsa hepsi, yabancı devlet memurlarına emanet edilmişti. Garibi şuydu ki, bu yabancı devlet, müttefik bir devlet de değildi. Bundan başka, dünya siyasetinde, ilkiye ayrılmış saflardan birini idare ediyordu. Alman ıslah heyeti, memleketin içinde olup bitenleri, günü gününe takibeder durumdaydı...

Devletin idaresinde, devletin tabiî mesuliyet ve hâkimiyet hudutlarına hulûl etmenin bir sınırı olmak lâzımdır. Balkan Harbi sonundaki ıslahat hareketlerinde, bu sınırlar ihmal edilmiştir...» (1)

---

(1) İnönü'nün *Akis*'te çıkan hatıra nakillerinden. N. 250.

İnönü, o zamanki bu davranışların, sonunda devleti harbe sürüklediğini kaydeder. Gene Almanların zoruyla ve Bulgarları Almanya lehine kazanmak için bizim Trakya topraklarımızdan bir kısmının (Meriç batısının) Bulgarlara terk edilmesinden bahsederken de duygularını şöyle anlatır:

«Bunu haber aldığımız zaman, hissiyatımız pek fena bozulmuştu. Hiddet, kızgınlık ve isyan duyguları yüreğimizden taşıyordu. Büyük harbin en fedakâr olanı, en çok zayiat vereni Türkiye'nin, vücudunu parçalamakla işe başladılar...» (1).

Fakat Enver Paşa bu duygular içinde değildir. İnönü'nün şu beyanlarını da okuyalım:

«Bir gün Enver Paşanın yanındayken, Başkumandan vekili bana bir telgraf uzattı. Telgraf, Alman Genelkurmay Başkanından geliyordu. Metnin son cümlesi, bugün gibi hatırımdadır:

"Muzaffer olanlar, gelecekte dünyanın nasıl bir şekil alması lâzım geldiğini tayin edeceklerdir."»

Bahtsız Enver Paşayı, yalnız Meriç ötesi topraklarımızı Almanlar lehine Bulgarlara terketmeye değil, Türkiye'yi olduğu gibi harbe sürüklemeye de bu basit, değersiz ve teminatsız sözleri sevketti denilebilir. Hem de hiç kimseye sormadan. Hiç kimseye haber vermeden. Hulâsa Enver Paşa, İsmet İnönü'nün de daha önce ifade ettiği gibi, yalnız «kaybedilmiş bir harbe girmek»le kalmamış, kendisini ve kendisiyle beraber bir devleti de kumar masasına atmıştı, bu sorumsuz davranışta, yukardaki telgrafta belirtilen cinsten bir takım yuvarlak sözlerle yetindi. Girdiği macerada hukukî manasıyle bir resmî İttifak Antlaşmasına bile lüzum görmemişti. Nitekim Almanlarla müttefik olarak girdiğimiz ve bize 1.150.000 ölü ve yaralıya

(1) Aynı dergi ve numaralardan.

mal olan bu harbin elde, resmî bir ittifak belgesi bile yoktur (1).

Bahse son verirken, İsmet Beyin Genel Karargâhtaki çalışma devresi ile ilgili şu beyanlarını da alalım:

«Ben Büyük Karargâhta Harekât Şubesi Müdürü olarak (2) çalışıyordum. Yalnız veya Başkumandanla beraber Çanakkale'ye sık sık giderdim. Ordu kumandanı Liman Paşa, buhranlı zamanlarda beni görmekten memnun olurdu. Gelecek ihtimalleri benim ağzımdan dinlemekten rahatlık duyardı. Bana ihtiyaçlarını, endişelerini uzun uzun anlatırdı.

---

(1) Birinci Dünya Harbinde iki tarafın karşılıklı durumu şöyle hesap olunur:

	Nüfus yekûnu	Askere alınan	Ölenler	Genel zayiat
I — İttifak devletleri	168 300 000	22 900 000	3 460 000	15 620 000
II — İtilâf devletleri	1 002 435 000	42 700 000	5 683 000	22 861 000
Toplamı	1 170 735 000	65 600 000	9 143 000	38 481 000
Bu meyanda Türkiye	29 000 000	2 900 000	400 000	1 150 000

Devletlerin nüfus yekûnlarında sömürge ve yarı sömürgeleri dahildir.

Ancak zayiat yekûnlarına harp şartlarının sebebiyet verdiği sivil zayiat dahil değildir. Meselâ, Türkiye'de tehcir (toptan göçürme) ve bununla ilgili hareketlerin, gerek azınlık, gerek Türk nüfusu üzerindeki ve aşağı yukarı harp zayiatına denk olan zayiatı, Türkiye'nin askerî zayiatına dahil edilmemiştir.

Çeşitli harp yazarlarının verdikleri tablolar arasında az çok fark olmakla beraber, bu konuda en yaygın olan yukardaki rakamların teferruatlı tablosu. *Hayat-Tarih Mecmuasının* 1. sayısında da yayınlanmıştır.

Bu konularda *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa* eserimizde geniş malumat. Cilt III'te verilmiştir.

(2) İsmet Bey bir süre seferberlik ve ikmal şubesi müdürlüğünü yapmıştı. Sarıkamış harpleri bu devreye tesadüf eder. Sonradan harekât şubesine geçti.

Çanakkale Harbinin sonuna doğru, Türk ordusunun eski Öğretmeni Von Der Golts Paşa da gelip vazife aldı. Liman Paşa Beşinci Ordu Kumandanıydı. Golts (Golç) Paşa da orada Birinci Ordu Kumandanlığını kurdu. Yarımadanın kuzey kesimine bakıyordu. Bir de Alman amirali vardı: Von Özedom Paşa... Bu da Çanakkale'de deniz müdafaası ile vazifelendirilmişti.

Bir defa Çanakkale'ye gideceğim zaman Alman Ataşemiliteri Von Lussov bana gelmiş ve bu üç Mareşal arasındaki geçimsizliği anlatarak, bir çare bulmamı istemişti. En ziyade ateş içinde bulunan Liman Paşa bana öteki mareşalleri şöyle anlatıyordu:

Golç Paşayla bir ordu teşkil ettiler. Ne manası, ne lüzumu vardı? Golç Paşa bir hocadır. Hocalık başka, Kumandanlık başkadır. Bu yaştan sonra Golç Paşaya - Yaşı 70'i geçkin - kumandanlığı ben nasıl öğretirim? O bir taraftan, Amiral Von Özedom'un bana yapmadığı eziyet kalmıyor... Avuç kadar yerde sırayla başkumandanlar felâket...

Golç Paşa da bana Liman Paşayı, aynı mahiyette, fakat daha âlimane bir surette tavsif etmekte geri kalmıyordu vs...» (1)

Hulâsa hikâye çok ilginçtir. Osmanlı binbaşı veya yarbayı İsmet Bey, bu Alman mareşalleri arasında, hakemlik yapmak durumundadır. Dikkati çeken odur ki, bütün bu mareşaller ona açılmaktan, hatta kendi milletlerinden olan diğer eşit arkadaşları hakkında şikâyetlerden, yakınmalardan çekinmezler. Bu gibi sahneleri düşünürken, o zamanki İsmet Beyin simasını hayalen canlandırmak mümkündür. Gözleri her zamanki gibi, içi gülerek parlıyor. Yüzü her zamanki gibi saf, güleç ve çocuksu. Her şeyi dinliyor. Hiç birine cephe almıyor. Ama hiç kimseye de hak vermiyor! Hulâsa her zamanki gibi. Ama siz, bu olayların içinde, o hiç kimseye açılmayan Enver Paşanın da ona inandığına ve bu gibi hallerde bile ona temas

(1) *Akis* dergisindeki beyanlarından. N. 251 (14.5.959)

ve teşebbüs yetkileri vermesine dikkat etmelisiniz. O zamanki İsmet Beyin bu durumunda; onun şahsiyet ve mizacından önemli belirtiler veren bazı manalı çizgiler, işaretler seçmiyor musunuz?..

Cephe ve Kumandan

Kumandanlık sanatının gerçek, fakat kanlı okulu C e p h e 'dir. Cephede Kumandan, bir insanın kullanabileceği yetkilerin en ağırını kullanır: Bu yetki, başkalarının hayatına tasarruf etmek yetkisidir. Ve bir insanın taşıyabileceği sorumlulukların en ağırıdır. Bu başkalarının kanını ve hayatını, kendi karar ve takdirinden başka hiç bir kudrete hesap vermeden harcayabilmek?..

Bu, güç bir sanattır. Ama hakikaten güç bir sanat..

III

İLERİDE BİR İNÖNÜ'NÜN MEYDANA ÇIKIŞINI HAZIRLAYAN ŞARTLAR:

Osmanlı Türkiye'si, Almanlar safında **daha baştan kaybedilmiş olarak girdiği Birinci Dünya Harbinde** 9 cephe üzerinde çarpışmak zorunda bırakıldı (1). Bu cephelerde eriyenler, hemen tamamen, Trakya ve Anadolu'nun Türk halkının çocukları oldular. Şurada, burada ve ancak dekoratif değer ta-

---

(1) Bu cepheleri şöyle sayabiliriz:

1 — Kafkas cephesi. 2 — Suriye Cephesi. 3 — Hicaz cephesi. 4 — Yemen cephesi. 5 — Irak cephesi. 6 — Romanya cephesi. 7 — Galiçya cephesi. 8 — Makedonya cephesi. 9 — Çanakkale cephesi.

Bu cephelerin en başında Kafkas cephesinde Enver Paşanın, 9-22 ekim 1914 arasında, yani o bölgede kışın tam başladığı sırada bütün itiraz ve ikazlara rağmen giriştiği Sarıkamış mücadelesi tam ve kanlı bir macera oldu. Bu maceraya 90.000 mevcutla sürülen III. Ordu, 12 gün içinde mevcudunun 78.000 kişisini kaybetti. 90.000 taze ve zinde insanla sürüklendiği bu hareketten 12.000 kişilik bitkin perişan insanla çıktı. O hareketten sonra bu Ordu kendisini hiç bir zaman, eski sıhhati ile toplayamadı. (Tafsilât için bak: Ş. S. Aydemir: *Tek Adam.* s. 224-229).

Hazırlık safhaları ocak 1914'te devam etmekle beraber 4 şubat 1915'te başlayıp 16 şubat 1915'te tam bir başarısızlıkla biten Süveyş Kanalı Seferi de gene bir macera harbi oldu. Bu iş için o zaman Bahriye Nazırı olan Cemal Paşa aynı zamanda Suriye'deki IV. Ordu Kumandanlığını aldı. Orada emrinde 80.000 kişilik bir kuvvet bulacaktı. 21 kasım 1914'te İstanbul'dan pek gösterişli bir şekilde ayrıldı. Veda nutkunda, birtakım büyük, fakat yuvarlak sözler vardı: Mısır'ı almaya gidiyordu:

«— *Eğer bu vazifenin icabından olarak şayet ben ve maiyetime verilen kahramanlar, kanala yapacağımız hücumda muvaffak olamayarak, cesetlerimizi kanalın sularına dökmüş olursak,*

şıyan göstermelik birkaç Arap müfrezesi görüldü. Ama asıl nizam ordusu saflarında ve sonuna kadar Türkler çarpıştı. 1914-1918 Dünya Harbinde, Osmanlı Harbinin başlıca evre ve problemleri «Makedonya'dan Ortaasya'ya - Enver Paşa» eserimizin III. cildinde, oldukça geniş ölçüde işlenmiştir.

Bu kitapta bu harbin hikâyesine elbette ki dalmayacağız. Burada yapacağımız sadece, 2 ekim 1915'de İkinci Ordu kurmay başkanlığı ile Enver Paşa karargâhından ayrılan, 14 aralıkta rütbesi albaylığa yükseltilen İsmet Beyin, muharebe-

---

arkada kalan vatanperverler, kanalı cesetlerimizin üzerinden geçsinler. Mısır'ı kurtarsınlar!»

Tabiî kanala birtakım Türk cesetleri dökûldü. Ama bunların arasında, ne Cemal Paşanın, ne de ona yol gösteren Alman Kurmaylarından hiç birinin cesetleri yoktu. İkinci Kanal Seferi de gene böylece bitti.

Irak cephesinde aynı macera meyilleri görüldü ve gene kayıplar verildi. Düşman, Basra'dan Bağdat üzerine yürümeye hazırlanırken, Süleyman Askerî isminde ve askerden ziyade ihtilâlci olan bir İttihatçı, İran içinden Hindistan'a yollar arıyordu. Hindistan yolu bulunmadı ama Irak kaybedildi.

Hicaz ve Güney cephelerinin ise Mustafa Kemal tâ baştan itibaren tahliyesi teklifinde bulundu. Buralarda ve halkın da düşman olduğu ve Türkleri istemeyerek isyan ettiği bir çöller ve dağlar ülkesinde, ordunun hiç bir muvaffakiyet şansı görülmüyordu. Nitekim netice öylece belirdi.

Romanya, Galiçya, Makedonya gibi yabancı cephelere, yardımcı Türk tümenleri gönderildiği ve oralarda cepheler kurulduğu zaman, asıl Türk topraklarındaki cepheler (meselâ Kafkas cephesi) askersizlikten kırılıyordu ve cephedeki Türk fedakârlıklarını Alman ve Avusturyalılar, hatta resmî tebliğlerine kaydetmeyi bile esirgediler (Nihat Paşanın hatıralarından).

Hulâsa Umumi harpte bizim asıl millî ve meşru müdafaamız, ancak Çanakkale cephesiyle, adına Kafkas cephesi denilen Doğu Anadolu cephesinde ve Sarıkamış maceralarından sonraki devreye münhasırdır. Bu arada Suriye ve Irak hareketlerinin, Anadolu'yu korumak yönünden değerlendirilebilecek, fakat aslî kuvvetler daha önce ve çöllerde eritildiği için, çok sönük kalan hareketlerini de ayrıca işaret etmeliyiz (Bu son konular hakkında, gerek Genelkurmay, gerek harekâta karışan ilgililer tarafından çeşitli eserler neşredilmiştir).

nin sonuna kadar katıldığı hareketlere kısaca göz atmaktır. Çünkü bu hareketler onun için birer cephe stajı olmuştur. Bu staj sırasında Mustafa Kemal'le iki ayrı cephede, fakat yakın ve mesuliyetli işbirliğinde bulunmuştur. Bu staj ve bu yakınlık, onun askerlik ve Kumandanlık vasıflarının gelişmesinde etkili olmakla beraber, olaylar içindeki karşılıklı yakınlık ve tanışmalardır ki daha sonra bu iki insanın, mesuliyetli iş ve kader birliğine zemin hazırlamıştır. Bu bakımdan denebilir ki gelecekte İsmet Paşanın ön plâna sürülebilecek bir şahsiyet olarak belirmesi, benimsenmesi, bu Osmanlı cephelerindeki yakınlaşma ve tanışmalarla hazırlanmıştır. Öyle sanıyorum ki, Mustafa Kemal'le İsmet Beyin bu cephe yakınlık ve karşılaşmalarının, millî mücadele ve yeni devletin kuruluşu işlerinde önemli etkileri olmuştur. Eğer bu yakın tanışma ve karşılaşmalar olmasaydı, İsmet Paşanın kaderi ve hayat hikâyesi nasıl cereyan ederdi? Bu soruyu cevaplandırmak zordur. Olaylar, belki gene cereyan ettiği gibi ederdi. Belki de bir başka akış takibedebilirdi. Ama gerçek şudur ki, İsmet Beyin Anadolu'ya geçişinde ve Ankara'ya ayakbastığı günlerde, derhal Kabineye alınışında, Erkânıharbiye-i Umumiye reisliğine atanışında, yani fiilen başkumandan yetkilerine sahip kılınışında, Mustafa Kemal'le olan cephe arkadaşlığının ve yakınlığının büyük payı olmuştur.

Albay İsmet Beyin İkinci Ordu kurmay başkanı olarak Diyarbakır'da karargâha katılmasından az sonra, Mustafa Kemal Paşa da, aynı cepheye memur edildi. 26 şubat 1916'da başkumandanlığın Eskişehir'den verdiği emre göre, Edirne'deki XVI. Kolordu karargâhını alarak Diyarbakır cephesine hareketi bildirildi. XV. Kolorduyu yeniden teşkil edecekti ve bu kolordunun kumandanlığına tayin edildi. Yeni kolordu, doğu cephesine gönderilecek bazı birliklerle, Bitlis ve Muş batı bölgesinde bulunan V. ve VIII. tümenlerden teşekkül edecekti. Bu kolordu ile, III. Ordunun (bu ordu, cephenin sol kanadıydı ve Fırat-Karadeniz arasında bulunuyordu) sağ kanadını koruya-

caktı. Mustafa Kemal 13/14 mart 1916'da Diyarbakır'a vardı. Ordu karargâhında Kurmay Başkanı İsmet Beyle karşılaştı. O günlerde Mustafa Kemal de albaydı. Bu karşılaşma, Kurmay Akademisindeki uzaktan mektep arkadaşlığını saymazsak, 1907 ve 1909'da Selânik'teki yakın temaslardan 8 sene kadar sonra oluyordu. 1 nisan 1916'da Mustafa Kemal'e Mirlivalığı (Tuğgenerallik) geldi ve Mustafa Kemal Paşa oldu. Ondan sonra İsmet Beyle münasebetleri bu cephede durmadan gelişti (1).

1916'da doğu cephesi gayet hareketlidir. Ruslar çok üstün kuvvetlerle durmadan taarruz halindedirler İlerlemeler, gerilemeler birbirini kovalar, Rusların gayesi, evvelâ Harput ovasına (Elâzığ), Malatya'ya ve ileride kabil olursa İskenderun'da Akdeniz'e inmektir. Bu hareketlerde Mustafa Kemal 80 kilometrelik bir cepheyi savunmak zorundaydı.

26 temmuz 1916'da Mustafa Kemal, Ruslardan Muş ve Bitlis'i kurtardı. Ama zafer devamlı olmuyordu. Ardarda bir sıra ilerlemeler ve gerilemeler oldu. Yalnız 28 ağustos 1916 ile 8 eylül arasındaki muharebelerde Ruslar 30.000 ve Türkler 20.000 zayiat verdiler (2). Yalnız şu oldu ki, bu hareketler içinde Albay İsmet Beyin mevkii gittikçe önem aldı. Mustafa Kemal 3.10.1916'da II. Ordu kumandan vekilliğine tayin edildi. Kurmay Başkanı Albay İsmet Beyi de, kendi emrindeki IV. Kolordu kumandanlığına atadı. İsmet Bey, 30 aralık 1916'da bu vazifeye başladı ve kolordu kumandanı oldu.

İsmet Beyin daha kurmay başkanlığı günlerinde ve Sekerat'taki ordu karargâhında geçen bir sahne, İsmet Beyin Mus-

---

(1) Mustafa Kemal'in generalliği, terfii tarihi, biraz tartışmalıdır. Askerî Biyografisinde terfi tarihi 1 nisan 1916 olarak görülür. Halen hayatta olan o zamanki Yaveri Şükrü Tezer, Milliyet gazetesindeki 5 ocak 1965 tarihli bir açıklamasında, Mustafa Kemal'e generalliğinin, Diyarbakır'a varamadan bir gün önce, yani 12/13 martta Mardin'de tebliğ edildiğini yazar.

(2) Bu hareket safhaları hakkında, Genelkurmay Harp Tarihi Encümeni Başkanlığının, Askerî Mecmuanın 114 sayılı Fevkalâde sayısı olarak yayınladığı *Atatürk* eserinde gerekli bilgiler ve haritalar vardır (1939).

tafa Kemal'in yanındaki mevkiini belirtmesi bakımından ilgiçekicidir:

«Meşrutiyet inkılâbı sırasında tanışıp anlaşan bu iki seçkin insan, birbirlerine büyük bir güvenle yeniden bağlandılar. Bu karşılıklı sevgi ve bağlılığın ilk tezahürü, Mustafa Kemal'in Sekerat karargâhına gelişinden beş altı gün sonra görüldü. Mustafa Kemal, kurmay başkanının değerini ve yerini, karargâhın erkân, ümera ve subaylarının hazır bulundukları sofrada hazla görmüş, böyle bir arkadaşa malik olduğundan dolayı iftihar duyduğunu belirterek bu duygusunu, çok hararetli sözlerle bütün arkadaşlarına açıklamıştı.

Kurmay Başkanı Albay İsmet Bey de, Kumandanı Mustafa Kemal hakkında, kalbinde duyduğu güven dolu sevgi ve bağlılığı anlatan bir söylevle kendisine cevap vermiştir... Mustafa Kemal'i, aynı takdir edici duygularla karşılamıştır... (1).

Bu arkadaşlık, doğu cephesi muharebelerinin acı tatlı, fakat daima çetin ve yoksul şartları içinde böylece sürerken, Mustafa Kemal, 17 şubat 1917 tarih ve 595 sayılı emirle «Hicaz Seferi Kuvvetler Kumandanlığı»na atandı. 21 şubatta II. Ordudan ayrılıp, 26 şubatta Şam'a vardı. Fakat o sırada Şam'da bulunan Başkumandan Vekili Enver Paşa ve IV. Ordu Kumandanı, Bahriye Nazırı Cemal Paşa ile yaptığı görüşmeler sonunda bu atamadan vazgeçildi. Çünkü Mustafa Kemal Hicaz'ın müdafaası değil, bütün güney kuvvetlerinin geri alınarak Suriye cephesinin kuvvetlendirilmesi ve hele Irak üzerine, Bağdadı kurtarmak için yapılacak hareketlerden tamamen vaz geçilmesi görüşündeydi. Bu görüşü kabul ederken Enver Paşanın düşüncelerinde beliren iç fırtınaları bilmiyoruz. Ama netice şu oldu ki harekât kaldı ve Mustafa Kemal'e karşı sert ve menfî bir cephe alınmadıktan başka, kendisi, 5 mart

(1) İslâm Ansiklopedisi: ***Atatürk***.

1917'de, tekrar Diyarbakır'da İkinci Ordu Kumandanlığına ve bu defa asaleten tayin olundu. 11 martta Diyarbakır'a döndü. Mustafa Kemal'in burada, V. Kolordu Kumandanı İsmet Bey'le zaman zaman şehir dışında yaptıkları at gezilerine ve bu gezilerde çeşitli memleket meseleleri ile, geleceğin önemli ihtimalleri ve çözüm yolları üstünde görüşme ve tartışmalarına ait bazı nakiller vardır.

Zaten o günler öyle ihtimallere gebedir ki, Mustafa Kemal ve İsmet Bey cinsinden insanların, olayların gelişmeleri karşısında duygusuz ve hatta kararsız kalmaları ihtimali yoktur: Şu gerçek gittikçe beliriyordu ki, Almanya ve müttefikler için, harbi kazanmak ihtimali yoktur. Hele Türkiye'de Irak ve Suriye cephelerinden artık ümidi kesmek lâzımdır. Memleket içinde iktisadî sefalet son haddine varmıştır. Hükümet itibarını kaybetmiştir. Dağlar, asker kaçakları ile doludur. Birliklerin mevcutları, harpler ve sel gibi akan firarlarla durmadan eksilmektedir. Enver Paşa ise hayalî zaferler peşinde, en güzide kuvvetlerini Galiçya'da, Romanya'da, Makedonya'da israf eder. Almanların baskısı ise durmadan artar. Onlar Batıda kaybettiklerini, sanki Doğuda kazanmak gibi garip bir duruma düşmüşlerdir ve karargâhı umumî harp tebliğlerinde durmadan «Zafer-i Nihâi»den bahseder. Zafere olan itimadını ilân eder durur...

İşte bu hava içinde bir gün, 7 temmuz 1917'de Mustafa Kemal, yeniden Suriye'de VII. Ordu Kumandanlığına tayin edildiği emrini alır. Albay İsmet ise daha önce, 1 mayıs 1917'de gene Suriye'de Filistin cephesine tayin edilir. Önce XX. sonra da 19.6.1917'de III. Kolordu Kumandanı olarak... (1)

Bu kolordulârın her ikisi de VII. Ordu Birliklerindendir. VII. Ordunun yeni kumandanı Mustafa Kemal Paşanın emrin-

---

(1) İsmet Bey XX. Kolordu Kumandanlığı sırasında, birinci sınıf Alman Demir Salip, III. Kolordu Kumandanlığında ikinci rütbeden Mecidî, Şeria muharebesindeki yararlıkları için de ikinci rütbeden Kılıçlı Harp madalyası ve Almanların Kılıçlı Kartal madalyalarını alır.

dedirler... Mustafa Kemal'le İsmet Bey, Suriye cephesinde de gene iş ve kader birliği yapacaklardır...

BİR KUMANDAN ARANIYOR:

1 mayıs 1917'de Suriye cephesinde XX. Kolordu Kumandanlığını almadan önce ve henüz Kafkas cephesinde IV. Kolordu Kumandanıyken, Albay İsmet Bey hakkında, Suriye'deki IV. Ordu Kumandanlığı ile Istanbul'da Başkumandanlık arasında, daha 1917 başlarında geçen bir yazışma, İsmet Beyin hayat hikâyesinde çeşitli yönlerden ilgi çekicidir. Bu hikâyeyi bize, o günlerde IV. Ordu Kurmayında bulunan ve İsmet Paşanın Harp Akademisi arkadaşı olan bir asker yazar nakleder (1). Bunu aynen alalım:

> *«Başkumandanlık Vekâleti, Hicaz Seferi Kuvvetler Kumandanı Fahrettin Paşanın (Korgeneral-Türkkan) IV. Ordu dahilinde veya diğer ordulardaki kumandanlardan biriyle değiştirilmesi hakkında, 10 şubat 1917'de IV. Ordu Kumandanlığının mütalâasını sordu. IV. Ordu Kumandanlığı:*
>
> *"Fahrettin Paşanın değiştirilmesi ancak yerine birinci derecede bir Kumandanın getirilmesiyle kabil olacağı cihetle, Hicaz Seferi Kuvvetler Kumandanlığına, IV. Kolordu Kumandanı Miralay İsmet Beyin tayin edilmesini istedi. Fahri Paşa toprak üstünde yatmakta, yaralıları kucaklayıp taşımakta ve en ileri hatta bizzat ateşe iştirak etmekte olup, müşarünileyh bu gibi evsafı ile askerin kalbini kazanmış olduğunu, binaenaleyh İsmet Bey gibi bir zat gönderilmezse, Fahri Paşayı yerinde bırakmak zarurî olacağını»*

bildirdi. Enver Paşa:

> *«Miralay İsmet Beyin yaşının küçüklüğünden dolayı Hicaz Seferi Kuvvetler Kumandanlığına tayinini muvafık*

(1) Gen. Ali Fuat Erdem: *Atatürk*. s. 18-19.

bulmadığını, bundan başka Fahri Paşaya, Kolordudan fazla, bir Ordu Kumandanlığı selâhiyeti de verilmiş olduğunu, bu selâhiyetin, Kolordu kumandasına henüz geçmiş olan İsmet Paşanın yerine, İtalya harbinde Bingazi'de bulunarak, Arapları pek güzel idare etmiş ve Çanakkale'de iyi hizmetler görmüş olan ve halen, II. Ordu Kumandanlık vekâletini idare etmekte bulunan Mirliva Mustafa Kemal Paşayı göstermek istediğini»

bildirmiş ve ordunun bu hususdaki mütalâasını sormuştur. Mustafa Kemal Paşa doğrusu, Medine için biraz fazlaydı. Onu istemek Cemal Paşanın aklına bile gelmemişti...

Bu hikâyenin sonu malumdur. Bu sonuca daha önce değinilmiştir. Hikâyenin İsmet Bey bakımından ilgi çeken tarafı şuydu ki, yaş meselesini bir tarafa bıraksak bile İsmet Bey, o sırada orduda, önemli görevler için, artık bir *Aranan Adam* olmuştu (1).

SON'UN BAŞLANGICI: BOZGUNLARA DOĞRU:

İsmet Beyin ve az sonra Mustafa Kemal'in Suriye cephesine tayinleri sırasında Suriye cephesinin adı hâlâ «Sina Cephesi» idi. Sinâ bir yarımadadır ve Filistin'i Süveyş'ten ayıran çöller bölgesini oluşturur. Hazreti Musa'nın, Allahın sesini duyduğu efsanesini yaşatan Tur-u Sina dağı bu çöller bölgesindedir.

Cemal Paşa, daha önce değinilen Birinci Kanal seferinden sonra ve birçok hazırlıklarla 27 temmuz 1916'da İkinci Kanal seferini yapmıştı. O da başarısızlıkla sonuçlanınca; Sinâ yarımadası İngilizlerde kalmak ve cephe hattı, Türkler elinde bulunan Han-ı Yunus (sahilde), Birüssebi (dahilde) önünden geçmek üzere Sina cephesi belirdi. Her iki taraf tahkimata başladılar. Fakat İngilizler Sina'da, Süveyş Kanalından cepheye

(1) O sırada Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşanın kendisi de henüz 36 yaşındaydı ve Mustafa Kemal'le yaşıttı. İsmet Bey ise 33 yaşının içindeydi.

kadar demiryolu ve su boruları getirdiler. Kuvvet yığdılar ve büyük taarruz için hazırlandılar. Deniz kıyıları da onlar için açıktı ve donanma yardımcılarıydı.

Sinâ içerilerinden çekilen Türk kuvvetlerine gelince? Bir kısmı sahilde Gazze bölgesinde toplanmıştı. Bunların karşısında İngilizlerin 80.000 kişilik kuvveti bulunuyordu. İngilizlerin ilk taarruz teşebbüsleri daha 26 mart 1917'de başladı. Bu taarruzları başarısız oldu. 17 nisan 1917'de yeniden talihlerini denediler. Türk ordusunun binbir çeşit yoksulluklar içinde ve dört beş misli düşmana karşı mukabelesi gene başarıyle sonuçlandı. İngilizler 10.000 kadar zayiat verdikten sonra durakladılar ve bu cephe hattında 1917 yazı boyunca muazzam hazırlıklara koyuldular. Her türlü silâhlarla kuşatılmış 130.000 kişilik bir kuvvet kazandılar. Halbuki Türk kuvvetleri ancak 30.000 kadardı (1). İsmet Bey ve Tümeni Birüssebi'de bulunuyordu.

Fakat iş bununla bitmiyordu. Suriye Kumandanlığına bağlı Sinâ cephesinden başka bir de Hicaz cephesi vardı. Mekke ve Medine kutsal şehirleri Hicaz'daydı. Fakat bizim müdafaa ettiğimiz bu Hicaz'da, Peygamberin son hafidi Şerif Hüseyin, daha 1915 yılında imzaladığı bir gizli anlaşma ile ve yılda 400.000 İngiliz lirası karşılığında Hicaz'ı İngilizlerin himayesine koydu (2). Arada birtakım iki yüzlü oyunlardan sonra da 27 haziran 1916'da isyan etti. Mekke şehrini işgal etti. Türk kuvvetleri insafsızca muamele gördüler. Oğlu Faysal'ı da, Büyük İngiliz taarruzunu yardım için, gene İngilizlerin silâhlarıyle hazırlamaya başladı (3). Meşhur casus Lavrens hikâyeleri

---

(1) Mustafa Kemal Paşa 15 eylül 1917'de, yani son büyük taarruzdan az önce, doğrudan doğruya cephe hattında olan 3, 7, 16, 27, 53, 54. Piyade ve 3'üncü Süvari Tümenlerinin silâh mevcudunu IV. Ordu Kumandanlığından sorduğu zaman ona, ancak 21.622 tüfek mevcudu bildirildi. Fazla olarak da 27. Tümenin % 80'i diğer tümenlerin ortalama % 13'ü Araplardan, yani güvenilmez erlerden teşekkül ediyordu. (Gl. Ali Fuat Erdem'den: *Atatürk*. s. 27).

(2) Hicaz ve Arap meselesi ***Makedonya'dan Ortaasya'ya - Enver Paşa***. Cilt III.

(3) Bu safahat hakkında en doğru malumat, bizzat Cemal Paşanın *Hatıralar* isimli eserinde bulunur (Selek Yayınevi 1959).

işte bu tertiplerin içinde geçer. Hüseyin'in isyanı, 6 kasım 1916' da, Krallığını ve istiklâlini ilân edişi ile sonuçlandı (1).

Buna rağmen Türkler, Hicaz'ı boşaltmamak ve Peygamberin kabrinin bulunduğu Medine şehrini terketmemek için savaştılar. Gerçi Enver Paşa, Cemal Paşa ve Mustafa Kemal'in 23 şubatta Şam'da geçen konuşmalarında, Mustafa Kemal'in Medine'yi tahliye ederek güney kuvvetlerini Suriye'ye çekmek yolundaki görüşü yürümüştü. Enver Paşanın resmen sorusu üzerine, Cemal Paşa ve IV. Ordu kurmayı da, 8 maddelik bir raporla bu boşaltmayı zorunlu gördüler (24 şubat 1917). Bunun üzerine Enver Paşa 2 mart 1917'de Hicaz'ın tahliyesi ve Hicaz Kuvvetlerinin Filistin cephesine çekilmesi emrini verdi. Fakat gerek Enver, gerek Cemal Paşalar, şartları ve zorunlukları kabul etmekle beraber, bu kutsal şehrin bırakılmasından derin bir vicdan azabı duyuyorlardı. Padişah da tahliyeden müteessirdi. Sadrazam Talât Paşa da müdafaaya devamı istiyordu.

Hatta Şam'da şöyle bir olay geçti: Bu karara varıldığı gece ve tam Medine'nin tahliyesi ve terki üzerinde mutabık kalındığı anda, birden elektrikler söndü. Cemal Paşa bir mum yakarak şamdanı orta masasına koydu. Ama sapsarıydı. Bitkindi. Elleri titriyordu. Çünkü tam o anda bu karanlığı, kendi kararlarına karşı Tanrının bir hiddeti gibi saydı. Enver Paşa da sarsılmıştı (2).

Zaten bu tahliye yapılamadı. Çok geç kalınmıştı. Şam'dan 1304 kilometre uzakta olan Medine ve çöllerden geçen tek demiryolunu ordu korumaya çalıştı. Araplar ve Peygamberin çocukları ise durmadan saldırıyorlardı (3).

---

(1) Hüseyin'in kurduğu krallık, 1924'te ve gene İngilizlerin desteklediği Vehabî-Suudî hücumu ve Hicaz'ın Suudîler eline geçmesiyle sona erdi. Hüseyin'in ölüm döşeğinde, isyandan pişmanlığını ifade eden nakilleri, bir Büyükelçimizden dinlemişimdir.

(2) Ali Fuat Erdem'den: *Atatürk*. s. 22.

(3) Medine müdafaası Birinci Dünya Harbinin, yalnız bir mukavemet ve kahramanlık hikâyesi değil, ruh ve iman dayanakları itibarıyle de efsanevî bir olayıdır. Fahrettin Paşa, hatta mütareke-den sonra bile müdafaaya devam ediyordu. Bir sürü emirler ve ar-

Hulâsa Suriye cephesinde işler hiç te iyi gitmiyordu. 1917 nisanında, Irak'ta Bağdat düştü. Bunun üzerine, işe Almanlar el koydular. 20 temmuz 1917'de Almanya'nın eski Kurmay Başkanı Mareşal Falkenhayn, Yıldırım Orduları Grup Kumandanı olarak Suriye cephesine tayin olundu. Irak cephesindeki VI. Ordu ile, Mustafa Kemal'in Halep'te toplanmakta olan VII. Ordusu ve daha bazı birlikler onun emrine geçecekti. Hem Bağdat geri alınacak, hem Hicaz kurtarılacaktı. Fakat Falkenhayn, Suriye cephesindeki ilk teftişinden sonra, her şeyden önce Suriye cephesinin kuvvetlendirilmesi gerektiğini anladı. Ama ona göre buna çare, Sina cephesindeki İngilizlere saldırmaktan ibaretti... Fakat bu saldırıya hiç bir zaman imkân ve kuvvet bulunamadı ve 31 ekim 1917'de başlayan İngiliz genel taarruzu ile, bütün Suriye cephesi çöktü.

Ama burada biz, önce çok önemli bir vesika üzerinde durmalıyız...

MANÉ, THÉSE, PHARÉS !

Bu sözler; tarihte büyük parçalanmalardan önceki işaretler, belirtiler için kullanılan esrarlı sözlerdir (1).

Mareşal Falkenhayn'ın Suriye cephesine el koymasıyle beraber Suriye'deki ordu teşkilâtı değiştirildi. Zaten artık bütün

---

kadaşlarının cebrî müdahalesi ile ancak esareti kabul etti ve şehri boşalttı. Son teşebbüsü, Osmanlı bayrağına sarılarak, Peygamberin mezarı dibinde ölmekti. Bırakmadılar. Fakat hatırası, eşi görülmemiş bir Müslüman Mücahidi olarak kaldı.

(1) Babil'in son Kralı Baltazar, bir gece sarayında eğlenirken, sarayın duvarlarında birden, esrarlı kızıl harfler çizen bir el görünür. Bu harflerin manasını kimse çözemez. Nihayet, o devirde ve Kudüs'ten sürülen Yahudiler arasında bulunan Danyal Peygamber çağrılır. Danyal, Krala der ki bu yazılar şudur: «Mané, Thése, Pharès! Manası: Sayıldı, tartıldı ve parçalandı demektir...» Nitekim Baltazar'ın saltanatı çöker.

Bahis konusu ettiğimiz harpler sırasında Suriye ordusu kurmayında bulunan General Ali Fuat Erdem, burada bahis konusu edeceğimiz vesikayı, Babil sarayı duvarlarına çizilen esrarlı harflerin manaları ile karşılaştırır...

itibarını kaybetmiş olan Cemal Paşa sahneden çekildi, 12 aralık 1917'de Istanbul'a, Bahriye Nazırlığı vazifesine döndü. IV VII. ve VIII. Ordular, Yıldırım Ordusu emrinde toplandı. Fakat daha ilk günlerden itibaren Mustafa Kemal Paşayla Mareşal Falkenhayn arasında anlaşmazlıklar belirdi. Çekişmeler süratle Istanbul'da başkumandanlığa aksetti. Nihayet bu çatışmaların da tesiri iledir ki Mustafa Kemal Halep'ten, 20.9.1917 tarihli büyük raporunu başkumandanlığa yazdı. Bunun bir suretini de 3 şubat 1917'den beri Sadrazam bulunan Talât Paşaya bir mektuba ilişik olarak gönderdi.

Rapor şifrelidir. 7 büyük kitap sayfası tutar. Buna ayrıca ve aynı tarihli bir de şifreli yazı eklenmiştir. Bu ek, aynı zamanda Enver ve Cemal Paşalara da gönderilmiştir. Zeyl, Sinâ cephesi durumu hakkındadır (1).

Bazı yazılarda bu raporun, Albay İsmet Beyle beraber hazırladığı, hatta İsmet Bey tarafından kaleme alındığı ifade edilmiştir. Mustafa Kemal'in Yaverlerinden Şükrü Tezel, daha önce değinilen ve 5 Ocak 1965 tarihli Milliyet'te çıkan açıklamasında bunu doğrular. İsmet Paşa ise bir konuşmasında, raporun yazılışında hazır bulunduğunu, Mustafa Kemal Paşanın bu raporu kendisine dikte ettiğini, fakat sonra Paşanın, kendi ra-

---

(1) Bu raporun tam metni «Türk İnkılâp Tarihi Yayınları» arasında *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*'nin dördüncü cildi olarak *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri* ismiyle yayınlanan ciltte verilmiştir. Rapor hakkında daha önce de yayınlar yapılmış ve General Ali Fuat Erdem bunu *Atatürk* isimli eserinde vermiştir. Fakat Erdem'e göre raporun tarihi 7 eylül 1917'dir. Halbuki İnkılâp Enstitüsü yayınında tarih 20.9.1916'dır.

Faik Reşit Unat, 1945'de Ankara Maarif Matbaasınca yayınlanan *İsmet İnönü* isimli eserinde, bu konuda şunları yazar:

> *«20 eylül 1917 tarihinde VIII. Ordu Kumandanı Mustafa Kemal'in Başkumandanlık Vekâletine verdiği tarihi ve eşsiz raporun esasını, bu orduya bağlı III. Kolorduyu o sırada hazırlayan da Albay İsmet'tir. O da millî kurtuluşu. Mustafa Kemal gibi, Anadolu'da kazanılacak bir zaferden doğacak yeni bir Türk Devletinin kuruluşunda görmekte ve bunu, o gün çevresinde bulunanlardan güvendiklerine anlatmaktadır».*

poru üzerinde ayrıca çalıştığını, bazı değişiklikler yapmış olmasının normal olduğunu, imzanın ise sadece Mustafa Kemal Paşa tarafından konulduğunu açıklamıştır. Bu eserimizin, bu açıklamadan önce çıkan I. ve II. baskılarında durum, bazı ihtimallere ve cephe vaziyetlerine dayanılarak, İsmet Beyin, o sırada cephede olacağı ve ordu merkezinde bulunmaması ihtimaline göre değerlendirilmişti.

Mustafa Kemal Paşanın raporunun dikkati çeken bir cephesi, onun, kendi mercî olmadığı halde Sadrazam Talât Paşaya da gönderilmiş olmasıdır. Bu hem cüretli, hem de önceden bir çok şeyleri göze alan kararlı bir harekettir. Nitekim Mustafa Kemal'in çok cepheli ve geniş raporuna başkumandan vekilinin 2 ekim 1917 tarihinde verdiği kısa ve sudan cevaba, Mustafa Kemal, ordu kumandanlığından derhal istifa etmekle karşılık vermiş ve kendi tabirince «kendi kendini ordu kumandanlığından affederek, bir asi General» halini almıştır (1).

Mustafa Kemal'in raporu başkumandan vekiline «memleketin umumî mukadderatını idarede sorumlu olduğunu hatırlatarak, beyanatının bir kötümserlik sayılmaması, ılımlılık ve ciddiyetle karşılanacağına olan güvenini belirtmekle başlar. Yalnız ordu durumunu değil, memleketin idarî, iktisadî ve askerî çöküntüsünü etrafıyle açıklar. Hatta daha ilk sayfada şu teşhisi koyar:

> *«Harp devam ettiği takdirde, karşısında bulunduğumuz en büyük tehlike, her taraftan çürüyen muazzam saltanat binasının bir gün içeriden, birdenbire ve hep birden çökmesi ihtimalidir»*

Bu satırlarda, Babil Hükümdarı Baltazar'ın saray duvarlarına çizilen esrarlı harflerin ifadesi gibi sert, ama cesur bir önsezi vardır. Sonra askerî vaziyeti ele alır. Alman cephesinin, yani

(1) Bu konuda *Tek Adam*'ın birinci cildinde izahat vardır. s. 286-287.

müttefiklerimizin, artık askerî bir zaferle düşmanlarımızı sulha mecbur edecekleri ümidinin kalmadığını, yani bizim de dahil olduğumuz cephenin yenileceğini, harbin sonunun çok yakın olduğunu anlatır. Türk ordusunun çöküntüsünü, memleketin ikmal (eksikleri tamamlamak) kudretinin kalmadığını, firarların arttığını, hatta kendi VII. Ordusunu bile, bütün çalışmalara rağmen ve düşmana bir tek kurşun atmadığı halde, kuvvetli tutmaya imkân bulunamadığını bildirir. İstanbul'dan her biri 1000 mevcutla yola çıkarılan taburlar, Halep'e ancak beşer yüz mevcutla gelebilmektedir. Halbuki cepheye daha 700-800 kilometre vardır. En kuvvetli düşman Sina cephesindedir. Bu cephe ihmal edilemez. Ama buna mukabele imkânımız yoktur ve 4. Maddede aynen şöyle yazar:

«Artık her iş bitmiştir ve bulunacak bir çare kalmamıştır.»

Ona göre çare, elimizde kalacak olan kuvveti, asıl ülkemizde toparlamaya çalışmaktır. Askerî siyaset bir müdafaa siyaseti olmalı ve elde kalacak tek er bile kayıptan esirgenmelidir. Bu arada Almanlar işten çekilmeli ve bu cephelerin idaresi bir Müslüman Osmanlıya verilmelidir. Burada şunu ilâve eder: Artık ölüm-kalım meselesinde olsun karar vermek hakkından mahrum bulunduğumuzu sanmıyorum. Çünkü Falkenhayn her vesilede kendisinin «Alman olduğunu ve elbette ki Alman siyasetini ve menfaatını düşüneceğini» ilân edip durmaktadır. Böyle bir mektubu, İsmet Paşa gibi şekilci bir nizam ve disiplin adamının ve hele Enver Paşaya daima bağlı kalmış, saygı duymuş bir şahsiyetin, kendisi imza koymasa bile yazması, hakikaten mümkün olmasa gerektir...

Böylece bu mektup, bu düşünce yapısı ve yazı üslubu içinde devam eder. Sonra ona, Sina cephesi durumu hakkında, münhasıran askerî mahiyette bir zeyil de eklenir...

Ama diğer taraftan Alman askerî kadrosu hep taarruz hayalindedir. İki aylık bir zaman kazanmak isterler. Çünkü o vakit, Halep'te toplanan kuvvetler güneye inmiş olacaktır. Ama

ne kuvvetler? O kuvvetler ki, Mustafa Kemal'in mektubunda nitelik ve nicelikleri pek açık değerlendirilmiştir (1).

DÜŞÜNDÜRÜCÜ BİR PROBLEM?

Enver Paşa gibi, çabuk ve kesin karar veren sert bir disiplin adamı ile, Mustafa Kemal gibi onun emrinde ve Enver Paşanın bir satırlık tebliği ile derhal ve hiç değilse ordu dışı bırakılabilecek bir insanın, birkaç defa görülen bu türlü çıkışlarında, Enver Paşanın Mustafa Kemal aleyhine niçin derhal kararlar almadığı bence, daima düşündürücü bir problem olarak kalmıştı. Çünkü, Mustafa Kemal'in, ya ordu disiplinini, ya ordudaki hiyerarşi kurallarını aşan çıkışları, 20 eylül 1917 mektubundan ibaret değildir. Örneğin İkinci Ordu Kumandanıyken diğer ordu kumandanlarına çektiği hükümet aleyhtarı telgraflar ayrıca önemlidir. Onun, «VII. Ordu Kumandanlığından kendi kendini azat edişi ve asi bir General haline gelişi» gibi olaylar tekerrür etmiştir. Bunların bir tanesi ise, Enver Paşa gibi bir disiplin adamı için bir kumandanı feda etmeye yeter. Fakat ne var ki bu çıkış ve olaylarda Enver Paşa, Mustafa Kemal'e karşı daima uysal ve müsamahalı kalmıştır. Halbuki onun siyasî ihtiraslarını da bilir (2).

Bu kadar aşırı bir hoşgörüyü Enver Paşanın gözünde Mustafa Kemal'in kumandanlık değeri ile izah etmek mümkündü. Ama bu konuda Enver Paşanın iç âlemini açığa vuran kesin bir belge, gerek Tek Adam'ın daha önce basılan ciltleri ve yapılan baskıları, gerek İkinci Adam'ın I. ve II. baskıları sırasında mevcut değildi.

Fakat «Makedonya'dan Ortaasya'ya - Enver Paşa» isimli eserimizin hazırlık ve araştırmaları sırasında bulduğumuz bir vesika, Enver Paşanın Mustafa Kemal hakkındaki bu kanaatını, hem de kritik bir iç tepki vesilesi ile açığa vurmaktadır.

---

(1) Bu konuda da daha etraflı malumat ve vesikalar: ***Makedonya'dan Ortaasya'ya - Enver Paşa.*** Cilt III.

(2) Ş. S. Aydemir: ***Tek Adam:*** Cilt I. s. 268-282.

Bu belge, harpten sonra yurt dışına çıkan Enver Paşanın, 1921' de Batum'dan, Ankara'da Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşaya yazdığı kısa bir mektuptur. Mektup, çok sert ve suçlayıcı bir ifade ile yazılmıştır. Bunun sebebi, bir aralık Kafkasya'dan Trabzon'a geçen, orada, istenmeyen bir misafir olduğu halde yerleşen ve bu arada, Trabzon'da kayıkçılar kâhyası Yahya Kaptan gibi, şüpheli ve tehlikeli bir şahsın desteğine dayanan Halil Paşayı, yani Enver Paşanın amcasını, Ankara Hükümetinin, Trabzon'dan çıkarmasıdır.

Halil Paşa bu suretle Batum'a gelmiş ve Enver Paşa da oraya gelince, orada birleşmişlerdir. Enver Paşa mektubunda Mustafa Kemal'e, onun vaktiyle karşılaştığı kapris ve usul dışı hareketlerine, ancak «askerî kudret ve meziyetlerini düşünerek katlandığını» ve bunu, birçok zaaflarına rağmen sürdürdüğünü, son hareketi ile de zaaflarından (mesâvisinden) kurtulamadığını, sert bir şekilde yazar.

Bu mektubun hemen ardından Anadolu'da Sakarya muharebesi başlamış ve olaylar, bildiğimiz şekilde akmıştır. Enver Paşa eserimizin son cildinde bu mektuba temas edilmiş, fakat mektubun aslı ve metni verilmemiştir. Bugün, Millî Arşivin malıdır. Biz şimdi gene Suriye cephesine gelelim.

GARİP BİR ÇANTA HİKÂYESİ:

İngilizlerin ağırlık merkezi, İsmet Beyin Birüssebi'deki kolordusunun cephesine düşen, fakat Akdeniz kıyısından çöllere kadar yayılan 31 ekim 1917 taarruzlarının hatırasına, garip bir çanta hikâyesi karışır. Taarruzun beklendiği günlerdi. Tam o sırada Türk keşif kolları çölde bir çanta buldular. Bu çantada İngilizlerin, bütün taarruz plânları bulunuyordu. Türk cephesinin sahil kısmını idare eden VIII. Ordu Kumandanı Alman Von Kress (1) bir hazine bulduğuna inandı. Bu plânlara göre

(1) General Baron Von Kresschtein Suriye'deki hizmet devrine ve cephe hareketlerine ait hatıralarını *Kanal Seferinde Türk-*

taarruz, dahilde Birüssebi üzerine değil, sahilde Han-ı Yunus üzerinden yapılacaktı! Ordusunun bütün taarruz plânlarını çantasına doldurup, ileri keşif sahalarında dolaştıracak ve orada düşürecek bir İngiliz kurmayı bulunabileceğine Von Kres her nedense inanıyordu. Birüssebi de müdafaa Albay İsmet Beyin kolordusuna aitti. İsmet Bey bu çanta hikâyesini işitince, kısaca:

«— *İnanmam!*»

diye hükümlendirdi. Ali Fuat (Cebesoy) ve diğer Türk kumandanları da aynı fikirdeydiler. Fakat Von Kres'i kanısından caydırmak kabil olmadı. Tertibatta ona göre diretti. Ama 31 ekim 1917'de İngilizler, Han-ı Yunus üstüne değil Birüssebi'de Albay İsmet Beyin üstüne saldırdılar. Burası 7.500 kişi ile savunulyordu. Bunların çoğu da yerliydi ve ilk çatışmada dağıldılar. Albay İsmet Bey Birüssebi'i, fena şartlar altında, bırakmak zorunda kaldı. O zaman bu cephede VII. Ordu Kumandanı Fevzi Paşaydı (Çakmak). Ali Fuat (Cebesoy) da XX. Kolordu Kumandanı bulunuyordu. Ordular Grubu Kumandanı Falkenhayn'dı. Falkenhayn, Fevzi Paşaya Birüssebi'in geri alınması emrini verdi. Fakat Fevzi Paşa, sahradaki birliklerle bağlantı kuramıyordu. İsmet Bey de Ali Fuat Paşa Kolordusuna katılmak zorunda kaldı. İngilizler ise bu sefer sahilden de yükleniyorlardı. Nihayet ricat umumî oldu. Yafa, Eriha ve bu arada Kudüs terkedildi. İngiliz Mareşalı Allenby Kudüs'e girdi. Fakat Kudüs'teki Türk müdafaası beklenilmeyen kadar çetin oldu. Bu suretle de İngilizler daha ileriye gitmeyerek, aralık sonunda cepheyi Kudüs şimalinde tesis ettiler.

VIII. Ordu Kumandanı Von Kres, Birüssebi bozgununun bütün sorumluluğunu, III. Kolordu Kumandanı Albay İsmet'e buldu. Bu görüşünü bir raporla, ordular grubu kumandanı Mareşal Falkenhayn'a bildirdi.

Fakat Falkenhayn, Kolordu Kumandanı İsmet Beyden de mukabil mütalaalarını sormak dürüstlüğünde bulundu. İsmet

---

lerle Beraber ismi altında ve bir kitap halinde yayınlanmıştır. Bu kitap, Mazhar Alpsar Bey tarafından dilimize çevrilmiş ve Istanbul Askerî Matbaasınca basılmıştır (1939).

Bey karşı görüşlerini, başlıca 10 maddede toplayan bir raporla, grup karargâhına arzetti. Ona göre suçlu olan Von Kres'ti (1).

Bu muharebenin bütün tafsilâtını, o muharebede, ön safta ve XX. Kolordu Kumandanlığını yapmış olan General Ali Fuat (Cebesoy)dan dinlemişimdir. General fazla olarak, bütün harekâtı bir kâğıt üzerinde ve kıtaların yerleri, hareketleri ile, bütün gelişmeleri belirten bir şekilde anlatmak zahmetinde bulundu.

EĞER ESİR OLSAYDI ?

Nihayet eylül 918'de Suriye'de, düşmanın son taarruzu geldi çattı. Bu sırada Mustafa Kemal, tekrar VII. Ordu Kumandanı bulunuyordu.

Bu taarruz sırasında cephe denizden dahile doğru VIII. VII. IV. Ordular tarafından savunuluyordu. Fakat 19 eylülde VIII. Ordu cephesi yarıldı. Bunun üzerine VII. Ordu da çekilmek zorunda kaldı. 21 eylülde Ricat emri verildi. VIII. Ordu hemen tümü ile erimişti. VII. Ordunun kuzeye çekiliş yolu da kesilmişti. İşte bu safhada Mustafa Kemal, ordusunu, Şeria nehrinden doğuya geçirerek, nehrin doğusunda Aclun dağlarına almak kararını verdi ve bunu güçlükle başardı. Fakat ricat çok çetin ve kayıplı oldu. Birlikler arasında irtibat kaybedildi. İngilizlerin saldırısı, Arapların kanlı ihaneti, yolsuzluk açlık, ilâçsızlık, hele susuzluk son kerteyi buldu. Bu arada Albay İsmet' le, yanındaki III. Kolordu kalıntılarından hiç haber alınamadı. III. Kolordunun bazı elemanları arasında ümitsizlik de son haddine vardı. Hatta esir olmayı teklif edenler çıktı. Alt ve üst rütbede bir kısım kolordu mensuplarının teslim olma yolunda bir mazbata hazırladıkları da anlaşıldı. Ama Albay İsmet'in buna verdiği karşılık çok sert oldu.

Mustafa Kemal'in ordu karargâhı da, gene bir aralık hem İsmet Beyden, hem kolordusundan ümidi kesti. O sırada Nab-

(1) Von Kres'in hatıratında bütün konuş ve harekât krokileri vardır.

lus Mütesarrıfı olan Faik (Öztrak) Beyden (Sonra Mebus, Vekil) şöyle bir hatıra naklederler:

«Havran ovasında bir köy kulübesi. Mustafa Kemal Paşa başı iki yumruğu arasında sıkışık, saatlerdir düşünüyor. Karşısında Faik Bey, bu sessiz facianın tek seyircisidir. Zaman zaman göz göze geliyorlar:

— Paşam, hiç mi ümit yok?

— Bütün şartlar öyle...» (1).

Ve sonra ordu kumandanı, İsmet Beye üstün bağlılığını açığa vuran çok dokunaklı sözler konuşur. Ama Albay İsmet de kolordusunun kalıntılarını esaretten kurtarmış ve nihayet ordusuna katılmıştır (22-23 eylül). Eğer İsmet Bey düşmana esir düşseydi, hayatının akışında, sanıyorum ki çok şey değişirdi. Esaret askerin, artık sonu demektir... Ricat umumiydi. Nihayet 24 temmuzda ve Şam'ın güneyinde Kisve mevkiine varıldı. Liman Paşanın ordu karargâhı Şam'daydı (2).

SON:

İngilizler çok üstün ve iyi techizatlı kuvvetlerle ilerliyorlardı. Arap isyancıları ve çeteleri onların emrindeydi. Suriyeliler de Türklere muhalefetlerini açıkça gösteriyorlardı. Türkler; Araplar tarafından istenmeyen, fakat Arapları müdafaa eder gibi garip bir vaziyet içinde ve sözün tam manasıyle eriyorlardı. Bütün Arap askerler silâhları ile beraber kıtalarını terketmişlerdi.

Böylece Şam'da da tutunulamadı. Bir aralık Mustafa Kemal Paşa Riyak cephesi kumandanlığına verilerek bir toparlanma tecrübesine girildi. Çünkü artık ortada ordular ve kolordular

---

(1) Y. Z. Ortaç: *İnönü* s. 44.

(2) Mustafa Kemal'in bu çekilme harekâtını anlatan 29 eylûl 1918 tarihli ve Başkumandanlık Kurmay Başkanlığına yazılan raporu, 1939'da, Askerî Mecmuanın 114 sayılı fevkalâde sayısında basılmıştır. s. 20-21.

şeklinde, disipline tabi askerî birlikler görünmüyordu. Bazı kolordular hemen bütün mevcutlarını kaybetmiş gibiydiler. Albay İsmet Beyin III. Kolordusu da bu durumdaydı. Hulâsa Riyak'ta alınmak istenen tertipler de istenilen sonuçları vermedi. Ordu fiilen iki gruba yarılmıştı: Şam grubu ve Riyak grubu...

Şam düşünce bu tertip de bozuldu. Ondan sonra artık, elde kalan kuvvetlerle IV. Ordunun Humus'a, VII. Ordunun Halep'e çekilmesine karar verildi. Halep ise Anadolu'nun kapısı demekti. Bu arada IV Ordu da dağıldı ve lâğvedildi. Ortada yalnız Mustafa Kemal ve onun emrinde toplanabilen kuvvetler kalmıştı. Mustafa Kemal ve Albay İsmet Beyle, Ali Fuat Paşa (Cebesoy) 5 ekim 1918'de Halep'e vardılar. Şehir isyan ve karışıklık içindeydi. Bedeviler şehre dolmuşlardı. Mustafa Kemal bu arada ve bir defasında, hayatını, etrafını çeviren asi Bedevilerden ancak soğukkanlılığı, cesareti ile, ama bir mucize kabilinden kurtarabildi. Nihayet Halep de terkedildi (25-26 ekim 1918). Halep'in kuzeyinde Katma'da ve Mustafa Kemal'in idare ettiği etkili bir muharebeden sonra harekât durdu ve Osmanlı Ordusu, Birinci Dünya Harbinde son savaşını orada verdi. Çünkü 31 ekim 1918'de mütareke imzalanmış, Türkiye için de harp, artık ve tam yenilgiyle sona ermişti...

Istanbul'da ise başka olaylar oldu. Harbin sorumlu ve idarecisi olan İttihat ve Terakki kabinesi 14 ekim 1918'de istifa zorunda kaldı. Padişah Vahdettin tarafından kabineyi kurmaya Ahmet İzzet Paşa memur edildi. Yeni Sadrazam, Harbiye Nazırlığını da eline aldı ve ilk işlerinden biri, Suriye cephesinde III. Kolordu Kumandanı bulunan Albay İsmet Beyi harbiye nezareti müsteşarlığına tayin etmek oldu. Bu alanda mütareke de imzalanmış oluyordu.

İsmet Bey müsteşarlık vazifesinde 24 ekim 1918'den 22 kasım 1918'e kadar ancak kalabildi. Çünkü mütarekenin imzası işleri kendisine tamamlatılan Ahmet İzzet Paşa, 8 kasım 1918'de, yani Sadrazamlığından bir ay kadar sonra çekilmek zorunda kaldı. Ondan iki hafta sonra da Müsteşar İsmet Bey vazife-

sinden alındı. 13 kasım 1918'de, Mustafa Kemal de Istanbul'a geldi. Orduları lâğvedilmiş ve fiilen vazifesiz kalmıştı.

Türkiye'de artık, adına Mütareke Devri dediğimiz kasvetli devir başlıyordu. Bu devrin neler getireceği, kimlerin neler olacağı. dumanlı, hatta karanlık bir sorun halindeydi. Artık söz Zaman'ındı ve Zaman, çok şeylere gebeydi...

Var Olmak veya Olmamak

«Var olmak veya olmamak!..»

Bu yalnız Hamlet'in başında dönen bilinmezlik değildir. Her toplum, her insan, hayatın akışında öyle düğümlerle karşılaşabilirler ki, o düğümler karşısında ancak, «var olmak veya olmamak» vardır...

Mütareke ile birlikte, bütün Türk topraklarının havasına bu sözleri, ateşten harflerle yazabilirdiniz. Bu ateşten harflerin altında bütün memleket, bütün İstanbul ve bu İstanbul'da bir Albay İsmet Bey, hayatlarının belki en tedirgin günlerini yaşıyorlardı...

IV

BİR AİLENİN HİKÂYESİ :

Şimdi biraz gerilere dönelim. İnönü ailesi, seferberlik öncesinden beri Istanbul'da yerleşmiş bulunuyordu. O zaman İsmet Bey genel karargâhtaydı. Babası Hacı Reşit Bey, harbiye nezaretinde, kendisinin son hizmeti olan muhakemât şubesi birinci mümeyizi (Büro Şefi) olarak çalışıyordu. (1). Annesi Cevriye Hanım, hayatı evden ziyade Ordu içinde geçen İsmet Beyden daha küçük olan kızı Seniha Oktan'la en küçük oğlu Reşit Hayri'yi bu evde yetiştirmeye çalıştı.

Evleri Süleymaniye'deydi. Kiracıydılar. Bu ev Süleymaniye'de, Ayşe Kadın Hamamı sokağındaydı. Sokağın köşesinde 24 numaralı, tahini boyalı bir ev. Istanbul'un koyu müslüman semtinde, sessiz, kendi içinde yaşayan, kapısı daima kapalı gibi ve perdeleri hemen daima inik, tam bir Müslüman Osmanlı evi. Binbaşı İsmet Bey 1919'da, Mevhibe Hanımla, bu mahallede evlendi...

Mevhibe Hanımın ailesi de Cevriye Hanımınki gibi göçmendi. Mevhibe Hanımın ailesi de Deliorman Türklerindendi. Babası Ziştovi eşrafından Mehmet Efendinin oğlu Süleyman Zühtü Efendiydi. Annesi de, gene Ziştovi eşrafından Recep Efendinin kızı Saadet Hanım. Süleyman Zühtü Efendi ve Saadet Hanımın büyükleri, 1877-1878 Türk-Rus Harbinde Deliormandan göçtüler. Süleyman Zühtü Efendi Süleymaniye'ye yerleşti. Reşit Bey de ailesini Istanbul'a getirince, Süleymaniye'de komşu oldular. Nihayet 1916'da evlenme lakırdıları çıktı. Teşebbüslere geçildi. Mevhibe Hanım da, mahallenin kendisininki

---

(1) Hacı Reşit Bey o vazifedeyken emekli oldu. 1920'de ve o sırada bulunduğu, Malatya'da öldü (8 eylül 1920). Mezarı Malatya'nın yeni mezarlık kısmındadır. Yanında İsmet Beyin 28 ekim 1920'de ölen en küçük oğlu İzzet'in mezarı var.

gibi muhafazakâr bütün göçmen ailelerinin kızları gibi, evinde ve kapalı bir hayat yaşıyordu. İsmet Bey gibi o da, evlenmeyi bir aşk macerasının sonu değil, düpedüz bir kısmet sayanlardandı. Bu sebeple evlenme gerçi bir aşk evlenmesi olmadı. Ama Cevriye Hanım müstakbel gelini seçmesini çok iyi bilmişti. Bu kız, oğluna ve evlerine mutluluk verebilirdi. Sakin, kendi halinde, terbiyeli, itaatlı bir güzel kızdı. Cevriye Hanım, kocası ve oğlu ile de mutabık kalınca usulü dairesinde temas ve teşebbüslere girişti. Zaten iki aile hemşeri sayılırdı. Komşuydular da. Ama öyle söylenir ki, Cevriye Hanımın teşebbüsü ve isteği, Mevhibe Hanımın büyükleri tarafından önce pek müsait karşılanmamıştır. Söylendiğine göre onlar İsmet Beyi takdir ediyorlardı. Ama asker oluşu kendilerince bir mahzurdu. Onları işte bu düşündürüyordu. Çünkü asker, bir gün burada, yarın oradaydı. Mevhibe Hanımın ailesi ise kızlarından ayrılmak istemiyorlardı. Ne ise kader hükmünü yürüttü ve birbirlerine kısmetli yaratıklar, birbirlerine kısmet oldular. İsmet Bey, Ziştovi'lilerin evine, iç güveyi olarak girdi. Mevhibe Hanım eşinde, askerliği kadar evine ve eşine bağlı mazbut bir hayat arkadaşı buldu. Bu hikâyenin hâlâ devam eden, bazen dalgalı, bazen mihnetli, fakat daima mutlu akışı ise malumdur... (1).

TEDİRGİN BİR ADAM:

İttihat ve Terakki Kabinesinin çekilmesinden sonra Sadrazam olan Ahmet İzzet Paşanın Harbiye Nezareti Müsteşarlığına davet ettiği İsmet Beyin, Istanbul'a hareketinden önce Halep'te, Baron otelinde, Mustafa Kemal'le uzun uzadıya konuştuğu anlaşılıyor. Bu konuşma elbette ki boş yarenliklerle geçmemiş olacaktır. Zaten ikisinin de mizacı buna müsait değildir. Hele o günlerde ve o şartlar altında...

Bu konuşmalarda acaba, bazı yazarların da ifade ettiği gi-

(1) İnönü'nün, 28 ekim 1920'de ölen İzzet'ten başka, Ömer (21 aralık 1924), Erdal (6 haziran 1926), isimleri ile iki erkek ve Özden (7 şubat 1930) isminde bir kız çocuğu oldu. Şimdi aile, damat, gelinler ve torunlarla genişledi.

bi, geleceğe ait, örneğin Anadolu'da girişilecek bir hareket hakkında, bazı aksiyon kararlarına varılmış olabilir mi? Sanıyorum ki hayır! Çünkü şartların nasıl gelişeceği henüz belirsizdir ve Mustafa Kemal'le İsmet Beyin, yani bu iki tecrübeli kurmayın, bu gelişmeleri çeşitli yönlerden incelemiş olsalar bile, uzun vadeli ve stratejik nitelikte kararlar almaları o zaman mümkün olmasa gerektir. Ama, Mustafa Kemal aynı günlerde, Adana'da Ali Fuat Paşa ile geleceğe ait bir şeyler konuştuğuna göre, her halde İsmet Beye de elbette ki, biraz açılmış olacaktır.

İmparatorluğun çöküşü ise artık kesindir. Mütarekenin eli kulağındadır. Zaten Balkan cephesi çökmüş ve müttefikimiz Bulgaristan, galiplerle tek başına, ateş kesmiş, silâhlarını terketmiştir. Ama mütarekenin getirebileceği şeyleri kimse tahmin edemez. Hele Türkiye için... Bütün Arap yarımadası elbette ki gidecektir. Zaten fiilen gitmiştir de. Halep'in Baron otelindeki karargâh, daha da yukarılara göçmek üzeredir. Hatta bu otelde karargâh kuranların başlarına, meselâ birkaç saat sonra neler gelebileceğini kimse bilemez. Saraya ve Padişaha gelince, onun bir gölge olduğunu herkes bilir. O halde Istanbul'da kurulan hükümet kalıyor. Acaba bundan bir şeyler çıkabilecek mi? Gerçi, daha önce Padişaha müracaatına ve tabiî bazı ümitlerine rağmen Mustafa Kemal Harbiye Nazırlığına çağırılmamıştır. Ama işler bir taraftan sona varmış gibi görünürken, bir taraftan da yeni başlıyor demektir. O halde şimdi her şeyden önce, Albay İsmet Bey hemen Istanbul'a hareket etmeli ve harbiye nezareti müsteşarlık makamına oturmalıdır...

Öyle de olur. 24 ekim 1918'de İsmet Bey Istanbul'da ve vazifesi başındadır. Kendisini 1908 ihtilâlinden önce gizli İttihat ve Terakki Cemiyetine soktan eski arkadaşı Fethi (Okyar) kabinededir. Rauf Bey (Orbay) kabinededir.

Belki bir şeyler de yapılabilecektir. İsmet Beyin işe başlayışından bir hafta sonra, 31 ekim 1918'de mütareke imzalanır. Türkiye için harp biter. Mütareke ile beraber Harbiye Nezaretinin işleri birden güçleşir. Bir taraftan ordunun terhisi, tahliyeler, yabancı işgaller derken, diğer taraftan ve herşeyden önce mütarekedeki askerî şartların yerlerine getirilmesi lâzım-

dır. Eski ordu dağılacak ve küçük bir kadro içinde yeni bir ordu meydana getirilecektir. Bütün bu işler için, galip devletler temsilcileriyle işbirliği, yahut da onların mutlak direktiflerine uymak gerekecektir. Bu da büyük bir sabır ve elastikiyet isteyen nazik bir iştir (1).

Ama olaylar bambaşka bir akım alır. Mütarekeyi imzalayan İzzet Paşa hükümetinin ömrü ancak bir ay kadar sürer. İsmet Bey harbiye nezareti müsteşarlığından 22 kasım 1918'de, yani bu vazifede daha ayını doldurmadan ayrılmak zorunda kalır. Ondan sonra onun için çok tedirgin geçecek günler, aylar başlamıştır. 29 aralık 1918'de «Sulh hazırlıkları» komisyonuna askerî müşavir olarak tayin edilir. 4 ağustos 1919'da, kolordu kumandanı selâhiyet ve tahsisatı ile «Askerî Şura Üyeliği ve Muamelâtı Umumiye Müdürlüğü»ne tayin olunur. Ama burada da vazifesi ancak sekiz gün sürer ve işinden affolunur. Daha sonra ve bir aralık «Jandarma ve Polislerin ıslahı» için teşkil edilen bir komisyona üye olarak atanır. Ama bunların hiç biri iş değildir. Hiç biri onun işi değildir. Kısacası İsmet Bey işsiz ve hakikaten tedirgindir. Öyle ki, bir aralık tamamen evine kapanır ve hemen her şeyle, herkesle ilgisini keser. Meselâ Albay İsmet Beyin, 1 haziran 1919'da ve Erzurum'da eski arkadaşı Kâzım Karabekir'e yazdığı mektuptan şu satırları alalım:

«Sevgili kardeşim Kâzımcığım,

Bugün ramazanın ikisi. Sen, seferîlikten kurtulmadığın iddiasında bulunabileceğin için, bu sene de ramazanı tecrübe edebildiğin şüphelidir. Fakat ben, işte iki gündür tecrübe ediyorum. Fakat dün akşam âdeta başım ağrıyordu. Şimdi de ne olduğum şüphelidir.

Ne karanlık günlerdeyiz. Kâzım! İzmir gitti. Teferru-

(1) Mütarekenin askerî meseleler bakımından tatbikatına ait konular, Emekli Albay Tevfik Bıyıklıoğlu'nun, Harp Tarihi Teşkilâtı Başkanlığınca yayınlanan *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı* isimli eserinde etrafıyle işlenmiştir. (*Türk İstiklâl Harbi*. Seri. I. N. I.)

atı da hâlâ gidiyor, daha ne kadar yerler işgal olunacak? Bunu bilen ve tebliğ eden yok...

Zamanın yaldızlı hapı haline gelen Manda kelimesi var ya? Istanbul'da bir müddetten beri, hangi Manda'yı arzu etmeliyiz diye eğilimler var.»

Burada İngiliz, yahut müştereken İngiliz-Fransız mandaları isteyen akımları anlatır ve devam eder:

«Ekseriyetle diye ifade edilebilecek bir kitle de (yahut benim tanıdıklarımın ekseriyeti) Amerika Manda'sını, parçalanmamış bir Türkiye'yi toptan deruhde etmek üzere tercih ediyorlar. Fakat ötede bu işlere karar verenler, ne bize soruyorlar, ne bize danışıyorlar.

İntizar ediyoruz (bekliyoruz). Ankara. Kastamonu, Bursa ve Sivas'ın bir kısmından ibaret bir Türkiye projesi ne şekil alacak?..

Mustafa Kemal Paşa ile daha görüşmediniz. Fakat aynı çevrede ve vazifeden temastasınız...

Bu sıkıntı günlerimizde, İngilizce Hocasına yol verdim. Kimseyle temasım yok. Kendi halimde, münzeviyane, akibete intizar ediyorum. İtiyat mı diyelim, yoksa hastalık mı, zaaf mı, içimde yine de ümitli bir şey var. Bu hâdiseyi pek güç, fakat yine de atlatacağız gibi geliyor...

Gözlerinden öperim sevgili kardeşim. Sıhhatim iyidir...»

Bu cümleler, yalnız Albay İsmet Beyin mütareke Istanbul'undaki tedirginliğini değil, o günlerin, birçokları için yönsüzlüğünü, çaresizliğini, ümitsizliğini de aksettirir. İsmet Beyin daha sonra Istanbul'dan ve gene Kâzım Karabekir'e yazılan mektubu daha da düşündürücü, daha da ümitsizcedir. Öyle görülür ki bu mektupta, Istanbul aydınlarının çoğunluğunu saran o Manda (Yabancı himaye) havasına, o da kendisini kaptırmış gibidir. Istanbul günlerinin en kasvetli günleri, her halde o günlerdir. Kısacası, günler, kara günlerdir.

Ama gene o günler, öyle günlerdir ki, tam şu ilk mektubun yazıldığı sırada, Mustafa Kemal Havza'dadır. Havza'dan

kendi bölgesindeki, hatta bölgesinin dışındaki kumandanlara, valilere genel direniş telgrafları çeker. Havza'da halkla temaslar kurar. Camilerde, yahut açık havada toplantılar, mitingler tertip eder. Hulâsa ortada ülke ölçüsünde ne olacağını sezen, daha doğrusu ne olması lâzım geldiğini düşünen tek insan da galiba odur. Ama bu olayları daha iyi aydınlatabilmek için biz, şimdi gene biraz geriye dönmeliyiz (1).

BİR ÇİFTÇİLİK HİKÂYESİ:

Mütarekeden sonra Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığına tayin edilen, fakat bir hafta sonra da grup kumandanlığından açıkta kalan Mustafa Kemal, Adana'dan ayrıldı. 13 kasım 1919'da Haydarpaşa istasyonuna vardı. Tam vapura binmek için iskeleye çıktığı zaman, galip devletlerin 53 parçalık harp gemileri de sıralar halinde Istanbul Limanına girmektedir. Vapura biner. Vapur, işgal filoları arasından geçer. Mustafa Kemal Istanbul'a ayak basar. Bir süre Perapalas otelinde, bir süre bir Suriyeli dostunun evinde kalır. Nihayet Şişli'deki eve yerleşir (2). Sonra birtakım temaslar ve ziyaretler başlar. Cepheden dönen Ali Fuat Paşa, Erzurum'dan Istanbul'da çağırılan Kâzım Karabekir Paşa, Rauf Bey (Orbay) en önemli ziyaretçiler arasındadır. Albay İsmet Bey de bu ziyaretçilerden biridir. Ama onun Mustafa Kemal'i ziyaretine ait bir sahneyi vermeden önce, Kâzım Karabekir'in İsmet Paşa ile bir karşılaşmasını nakledelim:

> *«29 Teşrinisanide (Kasım) Zeyrek'te misafir olduğum biraderimin bahçesinde, Çamlıcalara kadar uzanan geniş manzara içinde, İtilâf Devletlerinin bir yığın tekneleriyle istihza eden muazzam Süleymaniye Camii, karşımızda*

(1) Samsun, Havza ve daha sonraki günlerin hikâyesi, *Tek Adam*'ın İkinci cildinde etrafıyle verildiği için burada ayrıca bu konuda durmuyoruz (Ş.S.A.).

(2) Mustafa Kemal hadisesinin bu safhaları, *Tek Adam*'ın birinci cildinde işlenmiştir.

Türklüğün bir heykel vekarı gibi mağrur duruyordu. Pek eski ve pek samimi arkadaşım İsmet Bey bedbin (kötümser)di:

— Gördün mü Kâzım? Her şey mahvoldu. Vaktiyle gördüğün gibi (1) sürüklediler ve bitirdiler. Derdin ki batıracaklar ve hayatımızla biz didişeceğiz.

Fakat benim hiç bir ümidim kalmadı. Ben kararımı sana söyleyeyim mi Kâzım: Köylü olmak! Köylü olalım». (2).

Evet, Kâzım Karabekir tarafından böylece nakledilen bu sözler, elbette ki karanlık günlerin, çıkmazların ve nihayet bir ruh bunalışının ifadesidir. O günler için bu ruh halini anlamamak kabil değildir. Bu elbette ki, sadece hazin bir yârenliktir. Ne İsmet Bey, ne Kâzım Karabekir köylü olabilirler. Bu sözler, büyük mücadelelerden sonra çöken dramatik bir sonun kasveti içinde, olaylarla bir istihzadır. Zaten okuyoruz ki o günlerde, İsmet Beyin ancak 20, Kâzım Karabekir'in ise, ancak 50 altını vardır. Ve önlerinde ise, Afrika'daki Büyük Sahra kadar uçsuz bucaksız bir meçhuller âlemi...

Kâzım Karabekir bu karşılaşmadan daha başka sahneler de nakleder:

«— İsmet ne söylüyorsun? Zannediyor musun ki bizi yaşatacaklar. Ermeniler, Rumlar, Şark'tan Garp'tan Türk'ü boğacaklardır. Bırak ki benim bir tarla alacak param yok. Fakat olsa da ayaklar altında zelilane ölmektense, milletimizin bu kadar senelik yediğimiz ekmeğini, namuskârane ölmekle ödemek daha çok yakışmaz mı?

— Kâzım, ne diyorsun? Sen vaziyeti henüz bilmiyorsun. Ordularımız mahvoldu. Boğazlara itilâf hâkim. Bütün cenup hudutları açık bir halde. Asıl felâket bizim içimiz-

---

(1) Kâzım Karabekir, *Cihan Harbine Neden Girdik, Nasıl Girdik, Nasıl İdare Ettik* isimli eserinde ve *İstiklâl Harbimizin Esasları* kitabında, kendisinin harbe girmeye karşı olduğunu ve bu görüşünü, Enver Paşaya da telkin etmek istediğini yazar.

(2) Kâzım Karabekir: *İstiklâl Harbimiz*. s. 7.

den Kâzım! Tasfiye yapacaklar, Tasfiye! Anlıyor musun? Bugün harpte kazandığın Paşalığı alacaklar. Bir, belki de iki rütbe kaybedeceksin. Artık bize her şey düşman.

— İsmet, ben kararımı vermiş bulunuyorum. Bütün bu şeyleri vaktiyle Çanakkale'den içeri sokmamıştık. Nazarımda, bostan korkuluğu gibi duruyorlar. Biz ölümü göze alınca, hepsini gene dışarı atarız. Milletin mahvolduğunu görmek zilletindense, yaşadığını görerek ölmek daha Türk'çe olur. Azim ve tedbir, her ümide yol açar...

— Kâzım, millete karşı mümkün olanı yapalım. Fakat yapılamayacak olanı?

— İsmet, acele etme! Daha görüşürüz. vs...» (1).

Kâzım Karabekir'le bu konuşmalar, bir yârenlik konuşmasıdır. İsmet Beyin henüz Harbiye Nezareti müsteşarlığında bulunduğu günlere rastlar. Konuşmalar, bir devrin sonunu ve yeni bir yolun belirebileceği çölün başlangıcını anlatmak bakımından ilgi çekicidir. Asıl olan da budur. Gerçi bu konuşmalarda, toprak alıp çiftlik kuralım deyen İsmet Beyin ancak 20 lirası olduğu anlaşılır. Kâzım Karabekir'in de 50 lirası vardır. Ama bu çiftlik hikâyesinin de, zaten ancak o kadar değeri var. Bunlar, Depresyon anlarının ruhî buhranlarıdır. Napolyonun bile bir aralık önünde, Desirée'nin babasının kumaş mağazasında tezgâhtarlık yolları belirmemiş miydi?.. Hulâsa bu iki adam da, ne köy kahvelerine, ne Beyazıt'taki Tekaüt (emekli) kıraathanelerine düşecek insanlar değildirler. Elbette ki bir yol bulup, bir yerlere çıkacaklardı. Bir çıkış yolu elbette ki vardı. Hatta belki de yol bir tane bile değil. Evet yollar çok!..

YOLLAR ÇOK!

Şimdi şu hikâyeyi izleyelim:

İsmet Bey Mustafa Kemal'in Şişli'deki evinin sık görünen misafirleri arasında değildir. Çünkü kendisi Istanbul'da, ne de olsa resmî görevli sayılır. Istanbul'da, hem İtilâf Emniyet

(1) Kâzım Karabekir: *İstiklâl Harbimiz* s. 7-8.

Teşkilâtı, hem Padişah Hükümeti, gözlerini, kulaklarını dört açmışlardır. Ama gene de Albay İsmet Beyin «Sulh Hazırlıkları Komisyonu» üyesi veya başkanı olduğu günlerde Şişli'de buluşurlar. İsmet Beyi, Mustafa Kemal davet etmiştir. Şişli'deki evde, bütün perdeleri inik odadan içeri girinci İsmet Bey sorar:

«— *Yine ne var?*
— *Ya sende?*
— *Bildiğin gibi...*»

Bu sırada Mustafa Kemal masanın üstüne bir harita açar. Sağ elini Anadolu'nun üstüne basıp sorar:

«— *Meselâ hiç bir sıfat ve selâhiyet sahibi olmaksızın Anadolu'ya geçmek ve orada kurtuluş çarelerini aramak için en müsait mıntıka ve beni o mıntıkaya götürecek en kolay yol neresi olabilir?*»

İsmet Bey Mustafa Kemal'in yüzüne biraz uzunca bakar:

«— *Karar verdin mi?*

— *Şimdilik bundan bahsetme. Bana memleketi, halkı ve orduyu anlamış, vaziyeti yakından görmüş, tehlikenin büyüklüğünden şüphesi kalmamış bir arkadaş gibi cevap ver!*»

İsmet Bey masanın kenarındaki bir sandalyeye ilişir. Mustafa Kemal, ayakta, sigarasını içmektedir. Düşüncelidir. Nihayet İsmet Bey ayağa kalkar. Her zamanki çocuksu gülümseyişle cevabını verir:

«— *Mıntıkalar çok! Yollar çok!..*» *(1).*

O günler Mustafa Kemal'in belki kararlı olduğu değil, ama karara yaklaştığı günlerdir. O günler nihayet bir buhran zirvesine açılacak ve bu buhran kararı doğuracaktır (2).

---

(1) Çeşitli eserlerde yayınlanan bu hikâyenin aslı bizzat Atatürk tarafından anlatılmıştır.

(2) Bu ruh gelişmeleri, *Tek Adam*'ın birinci cildinde ve «Buhran» bahsinde işlenmiştir s. 370-377. (Ş.S.A.).

Nitekim bir süre sonra, hem de hiç bir sıfat ve selâhiyeti olmaksızın değil, IX. Ordu müfettişi sıfatıyle Anadolu karasına çıkmak yolu açılınca Mustafa Kemal, hareketinden önce ve bu sefer kendisi İsmet Beyin evindedir.

Mustafa Kemal bu ziyareti şöyle anlatır:

«Şimdi size mahrem bir buluşmadan bahsedeyim. Süleymaniye sokaklarından birinde hoş bir ev. Buraya vakitsiz ve teklifsiz gitmiştim. Kim olduğumuzu bilmeksizin bizi evin içinde gören hizmetçi kız:

— Ne istiyorsunuz? Beyefendi hazır değil, diyordu...

Kızcağıza:

— Hele bizi misafir odasına al, bir taraftan da beyefendi de hazır olur,

dedim. Odaya girdik. Hizmetçi kıza fazla bir şey söylemeye lüzum kalmadan ev sahibi Beyefendi güler yüzü ile içeri girdi.

— Ne haber, ne haber? Bu ne baskın...

Bu ev sahibi kimdi tahmin ediyor musunuz: İsmet Bey!..

— Vaktim dar, sana hikâyeyi kısaca söyleyim, dedim ve her şeyi anlattım.

— Ben yerleşinceye kadar, sen de bana yardım edeceksin ve iş başladığı vakit yanıma geleceksin!

Veda etmek üzere ayağa kalktım. Ellerimi tuttu:

— Biraz daha konuşsaydık, dedi...

Ama ben, Istanbul'da kaldığım müddetçe, benimle mümkün olduğu kadar az alâkalı görünmesini de rica ettim...»

Bu misafir odasının da perdeleri iniktir. Bu bir veda ziyaretidir. Hem veda, hem bir randevulaşma! Nitekim 27 aralık 1919'da ve Mustafa Kemal'in, temsil heyeti reisi olarak Ankara'ya gelişinden az sonra Albay İsmet Bey, Süleymaniye'deki evinden ayrılacaktır. 8 ocak 1920'de Ankara'da olacaktır. Bu onun Ankara'ya birinci gelişidir. Ama artık millî mücadelenin içinde ve Atatürk'ün emrindedir. İkinci gelişinde ise İsmet Bey, artık Ankaralıdır ve Birinci Millet Meclisinde mebus, Birinci

Millet Meclisi Hükümetinde vekildir. Şimdi bu konulara, biraz yakından değinmeliyiz...

OLAYLAR VE YOLCULUKLAR:

Mustafa Kemal'den ilk davet Bursa üzerinden geldi. Bursa'da bulunan 17. Tümen Kumandanı Bekir Sami Beyin Yaveri Selâhattin (Yurtoğlu) Beyle bir arkadaşını bu vazifeyle Istanbul'a gönderilmişlerdir. İsmet Beyin Istanbul'da en yakın arkadaşı, daha mektepten tanıştıkları ve Yemen'e beraber gittikleri Kurmay Binbaşı Saffet Beydir (Sonra Mebus, Vekil ve C.H.P. Genel Sekreteri). İsmet Beyle Saffet Bey akşam üzerleri işten çıkınca, Galata'da Cenyo birahanesinin kuytu bir köşesinde birer bardak bir şey içmeyi itiyat edinmişlerdir. Bursa'dan gelen haberciler onları orada bulurlar. Binbir ihtiyatla haberi iletirler. Ama İsmet Bey daha da ihtiyatlıdır. İşi ve gelenleri âdeta yadırgar görünür. Ama birkaç gün sonra, İsmet Bey Ankara yolundadır. 8 ocak 1920'de Ankara'da, Mustafa Kemal' le buluşurlar (1). Ali Fuat (Cebesoy) sahneyi şöyle anlatır:

> *«Hatırladığıma göre 8 ocak 1920 sabahı, hazırlamış olduğum bir müdafaa projesi ve plânı üzerinde Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek maksadıyle, heyeti temsiliyetinin bulunduğu Ziraat Mektebi binasına gitmiştim. Paşanın odasına girdiğim zaman, Ankara'ya gelen Erkânı Harp Miralayı İsmet (Sayın İsmet İnönü) Beyi de orada görünce memnun oldum. Birçok muharebelerde arkadaşlık yaptı-*

---

(1) Istanbul'da bulunduğu müddetçe İsmet Beyin Ankara'daki hareketle ilgisini belirten işaret ve belgeler vardır. Meselâ Büyük Nutuk'da 253 numaralı vesikada yer alan ve Mustafa Kemal tarafından İsmet'e yazılan şifre, Londra konferansı mütehassıslar heyetine askerî mütehassıs olarak Miralay İsmet Beyin isminin koydurulması, en karışık bir zamanda ve Harbiye Nezaretinden Heyeti Temsiliye Reisliğine çektiği telgraf vs.

Zaten Mustafa Kemal'in Harbiye Nezaretinde uzun zaman, göze ve kulağı mesabesinde bir habercisi de vardır: Nezaret Başyaveri Salih (Salih Bozok).

ğım ve uzun yıllardan beri yakından tanıştığımız İsmet Beyle Ankara'da karşılaşmak, benim için hakikî bir bahtiyarlıktı. İsmet Bey, mütarekeye tekaddüm eden günlerde hastalanmış ve Halep'ten ayrılarak Istanbul'a gitmişti.

Mütarekenin ilk gününden itibaren başlayan ve daha ne kadar süreceği malum olmayan millî hareket ve davalarımızın devamı sırasında kendisiyle görüşememiş, yardımlardan faydalanamamıştık. İsmet Beyi, hakikî bir yardımcı olarak görüyor, artık bizden ayrılmayacağına hükmediyordum...» (1).

Fakat Ali Fuat Paşa, görüşmeleri sırasında da, ilk gelişinde İsmet Beyin, Ankara'da ancak bir veya iki gün kaldığını ve Mustafa Kemal'le görüşüp, Istanbul'a döndüğünü hatırlar. İnönü'ye göre ise, bu ilk gelişinde Ankara'da kalışı epeyi uzamıştır. Üstlerinden habersiz geldiğini anlatır. Temsil heyetinin kurmay işlerinde bir süre çalıştığını ve Harp Tarihi teşkilâtının heyeti temsiliye ile ilgili evrakında, bu devreye ait imzalarının bulunduğunu söyler. Sonra. Fevzi Paşanın daveti üzerine Istanbul'a döndüğünü anlatır.

Fevzi Paşa 3 şubat 1920'de Harbiye Nazırı olmuştu. Şu halde ve İnönü'nün naklettiğine göre kendisinin Ankara'da bir nevi ve gayri resmî çalışması ocak ayının ilk günleri ile şubatın belki son günleri arasına rastlar (2)

Çünkü bu konuda Mustafa Kemal'in Büyük Nutkundaki açıklamaları şöyledir:

«3 mart 36 tarihli (1920) münderecatı fevkalâde dikkati çeken bir şifre aldım. Bu şifre Istanbul'dan, İsmet Beyden geliyordu. İsmet Bey, ben Ankara'ya geldikten sonra Ankara'ya, yanıma gelmişti. Beraber çalışıyorduk. Mersinli Cemal Paşadan sonra, Harbiye Nezareti makamına Fevzi

---

(1) Ali Fuat Cebesoy: *Millî Mücadele Hatıraları*. s. 276-277.

(2) İsmet Bey bu süreyi biraz daha uzun olarak hatırlar. Fakat kendisini Fevzi Paşanın geri çağırdığını bildirdiğine göre, sürenin bu aralarda olması gerekir.

Paşa hazretleri geldi. Müşarüileyhin (Fevzi Paşanın) sureti mahsusada talebi üzerine ve bilhassa mühim bir maksatla, kendisini, bahis konusu tarihten birkaç gün evvel Istanbul'a göndermiştim. Mühim gördüğümüz şuydu: Yunanlılar taarruza hazırlanıyorlar. Buna karşı makul olan, bütün kuvvetleri seferber ederek muntazam bir harbe girmekti. Bahusus Fevzi Paşa hazretleri bu lüzum ve zarureti takdir etmekteydi (1).

İşte bu hazırlığı yapmak üzere İsmet Beyin Istanbul'da bulunması ve hatta Erkânıharbiye Riyasetine resmen getirilerek çalışmasının temini çok faydalı olacaktı. Bu maksatla Istanbul'a gitmesine lüzum görmüştüm. İsmet Paşanın telgrafı şudur:

«Mustafa Kemal Paşa. Hazretlerine,

Alınan malumata göre, Istanbul'da bir cemiyet teşekkül ve bu cemiyet İngilizlerle karar birliği yapmış. Hükümetin düşürülerek malum bir hükümetin kurulması, Meclisin feshi, İzmir ve Adana'nın işgalini temin için Kuva-yı Milliye'nin ilgası, cihan için sulh ve mesalemete amil olmak üzere Istanbul'da, İslâmlar arası bir Hilâfet şûrası teşkili, Bolşeviklik aleyhine fetva çıkarılması, kararlar cümlesinden imiş. Nazır Paşa bu cemiyetin faaliyetine ehemmiyet veriyor. Anadolu'daki Anzavur teşebbüslerinin bu faaliyetten olduğu gibi, İngilizlerin hükümeti tazyiki de aynı sebeptendir. Malumat olarak arzetmekliğimi arzu ettiler (İsmet)»

Harbiye Nezareti Başyaveri Binbaşı
Salih

Fakat, anılarda bazı çelişmeler olsa bile mühim olan onun ikinci gelişi ve artık devamlı olarak Ankara'ya yerleşişidir. Bu yolculuk da, Istanbul'un müttefikler tarafından resmen işgalinden sonraya rastlar. Çok renklidir. Kısaca anlatalım:

---

(1) Mustafa Kemal nutkunun burasında Fevzi Paşayı, daha önce de Anadolu ile görüş birliği halinde gösterir.

İsmet Bey Haydarpaşa'ya vardığı zaman hava karlı ve tipilidir. O geceyi Kadıköy'ünde, Saffet Beyin (Arıkan) evinde geçirir. Ankara günlerinin ve Ankara'daki işlerin muhasebesi o gece ve evvelâ orada ve bu iki arkadaş arasında yapılır.

BİR ER VE BİR KAFİLE:

16 martta Istanbul resmen işgal altına alındı. 18 martta Istanbul'daki son Mebusan Meclisi, Misak-ı Millî'yi ilân ederek dağıldı. 19 martta, Temsil Heyeti Reisi Mustafa Kemal Paşa, Temsil Heyeti adına, Millet Meclisinin Ankara'da toplanacağı çağrısını yayınladı. Artık, müttefiklerden. Istanbul hükümetinden ve Padişahtan bir şeyler ummak devri kapanıyordu. Gözler ve ümitler artık Ankara'ya çevrildi (1). Istanbul'un işgali, denebilir ki en çok Mustafa Kemal'in ve millî hareketin işine yaradı. Paşa zaten bunu bekliyordu (2).

Istanbul artık İsmet Bey için de tehlikeliydi. Zaten bazı haberler bekliyordu. Nihayet beklenilen haber geldi. 19 mart 1920 gecesi Süleymaniye'deki eve gelen Emekli Albay Reşat

---

(1) Istanbul'un işgali üzerine ve 18 mart perşembe günü Matbuat Cemiyetinde yapılan bir toplantıda İsmet Beyin iki kelimelik bir beyanı çok ilgi çekicidir. Toplantıda muharrirler, mütefekkirler ve bazı nezaretlerin temsilcileri de vardı. İsmet Bey de oradaydı. Zaten o Matbuat çevresi ve ileri gelen aydınlarla temaslarını Mütarekede, hiç bir zaman kesmemişti. Nihayet toplantıda çok ateşli, müspet veya menfi hitabelerden sonra, köşesinde bütün bunları dinleyen bu Albaya da fikrini sordular:

«— *Ya siz ne fikirdesiniz Beyefendi?*
— *Anadolu'ya sormalı!*»

Evet, artık söz Anadolu'nundu...

(2) Daha işgalden ve Meclisin kapanışından, dağıtılışından önce Mustafa Kemal'in bu durumu Istanbul Meclisindeki yakın arkadaşlarına hatırlatan, onların tedbir almalarını, Anadolu'ya gelmelerini isteyen ve Mecliste Ankara'daki Temsil Heyetinin sözcüsü olması gereken Rauf (Orbay) Beye yazdığı 22 ocak 1920 tarihli telgraf ilgi çekicidir. (*Nutuk*. s. 232 ve 1927 baskısı).

Bey, orada Saffet Beyi de ev sahibinin yanında buldu. İsmet Bey gelen haberciye misafirinin yanında çekinmeden konuşabileceğini söyledi:

«— *Telgraf geldi!*
Çağırıyor mu?
— *Evet efendim...*
— *Hangi vasıta ile aldınız?*»

O sırada Ankara'yla Istanbul'un gizli bağlantısı hâlâ kesilmemişti.

Evvelâ umumi harpte ve padişahın Anadolu'ya geçirilmesi ihtimali düşünülerek yapılmış ve İngilizlerin bilmediği bir hat vardı. Sonra ve en emniyetlisi de, Ankara telgraflarının Kocaeli'de Mutçalı köyüne kadar gelen metin veya şifrelerini oradan ve emin adamlar vasıtasıyle Istanbul'daki gizli teşkilâta ulaştırmaktı (1).

İsmet Bey, Reşat Beyin son cevabını alınca hemen ayağa kalktı:

«— *Hangi vasıta ile gideceğiz?*
— *Her şey hazırdır efendim...*
— *Ben de hazırım!*»

Albay İsmet Bey artık hem kaderinin, hem de, kendi iradesi dışında gelişen olayların ve şartların, önüne çizdiği yola çıkıyordu...

Tanınmış bir Istanbullu ailenin kızı ve kadın yazar Fatma Aliye Hanımın köşkünün kapısını gece, yüzü kalkık yakasının içinde kaybolan İsmet Bey çalınca, kapıyı İsmail Hakkı Bey açtı (Sonra Sıvas Mebusu İsmail Hakkı Başak). Az sonra dá Saffet Bey (Arıkan) çıkageldi. Hareket şöyle tertiplen-

(1) Millî Mücadele sırasında Istanbul'daki gizli teşekküller hakkında, Albay Hüsamettin Göktürk'ün *İki Devrin Perde Arkası* isimli eserinde malumat vardır.

mişti: Yarım saat sonraki banliyö trenine iki yolcu, ayrı ayrı binecekler. Trende gazetelerine dalmış gibi görünecekler. Biletleri alınmış. Maltepe İstasyonunda inecekler. Onları Şükrü Bey karşılayacak ama konuşmayacaklar. O önden yürüyecek. Bahçe ortasında, dikkati çekmeyen ahşap bir eve varacaklar. Bu bahçede Yüzbaşı Demir Hulûsi ve Binbaşı Trabzonlu Şevki onları beklemektedirler.

Eve varılır. Hava kış ve karanlıktır. Mangallı bir odadadırlar. Mangal ortada ışıldar.

Haberler pek iyi değildir:

«— Ne vasıta ile gideceğiz?
— Ne menzil var Beyefendi, ne vasıta!..
İki nefer elbisesi bulabilir misiniz?»

Elbiseler bulunur. Elbiseler değiştirilir. Şimdi ortada iki er vardır. Künyeleri doldurulur. Maltepe Endaht Mektebi Müdürü Şükrü Bey, bu erlerin vesikalarını imzalar. Adları Ahmet, Mehmet gibi bir şeydir. Bu erlerin, Üçağaç köyünde ağaç kesmeye gittikleri kaydedilmiştir. Elbise ve eşyaları daha önde ve bir mekkâre hayvanı ile gitmiştir. İsmet Beyle Saffet Bey bu er vesikaları ile, önlerinde Yüzbaşı İhsan Bey, Maltepe'den Yakacık'a doğru ıslak çamurlu tarlalar içinde yol alırlar. Çünkü, ana yol, İngiliz devriyelerinin kontrolündedir. Şimdi sabahın erken saatleridir. İki er Yakacık'ta durmazlar. Bütün gün yürünür. Nihayet Kurna köyüne varırlar. İlk durak yeri buradaki kahvedir. Ocakta ateş yanar. Islak ve yorgun yolcular ateşin karşısında, alçak kahve iskemlelerine pineklerler.

Ama orada onları bekleyen biri var. O zamanlar bu yoldan geçen yolcular tarafından adı bilinen Yavuz Fehmi... Fehmi onları bir işaretle dışarı alır. Sonra selâm vaziyetine geçerek onlara yataklarının hazır olduğunu bildirir. Yüzbaşı İhsan Beyin dayısı Emekli Binbaşı Nail Beyin evi Kurna köydedir. Gece orada geçirilecektir. Tam sofraya bağdaş kurulduğu zaman dışarıda ayak sesleri duyulur. Herkes tetiktedir. Yavuz Fehmi tabancası elinde dışarıya fırlar. Ama gelenlerin ikisi yabancı değildir: Süreyya Bey (sonra Kocaeli milletvekili Sü-

reyya Yiğit) ve Üsküdar'da Özbekler tekkesi Şeyhi Atâ Efendi. Bu zatın tekkesi de gizli bir durak yeriydi. Fakat iş haber alınmıştı. Üçüncü yolcu Nevres adında, karışık, şüpheli eski bir kurmaydır. Onun ortada belirişi ilk yolcuların da, ev sahiplerinin de kafalarını karıştırır. İlk yolcular kabalaklarını yüzlerine indirirler. Yavuz Fehmi arkadan işaretle Saffet Beyi dışarıya çağırır. Yavuz Fehmi'nin düşündüğü, eğer İsmet Bey izin verirse Nevres'i hemen o gece ve oracıkta öbür dünyaya göndermektir. Ama İsmet Bey o kadar komiteci değildir:

«— *Hayır! Bu adam şimdi bizimle beraber. Eğer ileride bir fenalığa kalkarsa cezasını veririz...*»

Hatta ondan sonra İsmet Bey, Nevres'in önüne dikilir:

«— *Beni tanımadın galiba?*»

Muhatabı sarsılır:

«— *Aman... İsmet Beyefendi!..*»

Ondan sonra kaygu sırası Nevres'e gelir ve artık ondan bir fenalık erişmez...

Sabah erkenden yola çıkılır. Artık bir küçük kafiledirler. Ama Kutçalı'ya varınca başka bir kafileyle karşılâşılır: Istanbul Mebusan Meclisinin Başkanı Celâlettin Arif Bey, İsmail Fazıl Paşa, Keskinli Rıza (sonra mebus. İstiklâl Mahkemesince idam edilmiştir) Nuri, Çerkes Reşit (Çerkes Etem'in büyük kardeşi)...

Kafile büyümüştü. Artık bir kumandan seçmelidir, ona tabi olunmalıdır. Er elbiseli Albay İsmet, ondan sonra bu kafilenin başı ve idarecisidir. Dördüncü gün daha emin bir bölgeye varılır. Küçük Aslan çetesi kafileye muhafız verilmiştir. Buraları, o devrin ünlü siması, hem asker, hem çeteci Dayı Mesut Beyin kontrolündedir. Ama ilerisi için garanti verilemez. Çünkü Adapazarı, Hendek, Düzce tarafları karmakarışıktır. İngilizler ise İzmit ve havalisini kontrolleri altında tutarlar...

Her uğradıkları köyde başka türlü karşılanırlar. Bazen dost, bazen düşman, ama kim oldukları da boyuna merak edilir. Bir köylü dayanamaz, sorar:

«— *Bunlar necidir oğul?*»

Er kumandan cevap verir:

«— *Kadastro heyeti baba, harita alıyorlar!..*»

Bu er kıyafetli Albay, yabancı gözlerden uzak kalınca boyuna haritasına eğilir. Sakarya geçitleri hep kontrol altındadır. Ama bir kolayı bulunur ve karşıyakada Aksu'ya geçilir. Adapazarı taraflarının karışıklıklarından nihayet kurtulunmuştur. Ama ilerisi de daha emniyetli değildir. Dağlarda, yollarda görünmemeye çalışılarak bir gece Hendek'e varılır. Bolu'ya da bu kuşkular içinde ulaşır. Ankara'da Mustafa Kemal, Kutçalı'dan beri onun izini aramaktadır. Yolculara Bolu'da o ev hazırlatmıştır. Ev sahibi misafirleri konuklar. İki ere de merdiven altında bir yer gösterir. Ama bu erler bir aralık misafir odasına girip de misafirler birden ayağa kalkınca, ev sahibi bir hoş olur. Bir şeyler anlar ve gülüşerek bu er baş köşelere geçirilir.

Bolu'dan sonra yolculuk artık kolaylaşır. Nihayet 9 nisan 1920'de Beypazarı üzerinden Ankara'ya varılır. Istanbul'dan ayrılışın tam 21'inci günüdür...

Mustafa Kemal, bütün arkadaşları, halktan büyük bir kafileyle, bu gelenleri, şehir dışında karşılar. Efeler, seymenler gösteriler yaparlar. Davullar, zurnalar çalınır. Akköprü tarafı mahşer gibi kaynar. Istanbul'da dağılan Mebusan Meclisinin Reisi sıfatıyle ve zaten cüsseli, gösterişli bir zat olan Celâlettin Arif Bey, arkasında arkadaşları, en önde ilerler. O daha o dakikadan, Ankara'da saygıdeğer, üstün bir söz sahibi görünmek pozlarındadır. Daha şimdiden, en yetkili Baş gibi davranmaya çalışır. El sıkışmalar, öpüşmeler, kucaklaşmalar arasında, er kıyafetli kafile başkanı unutulmuş gibidir. Ali Fuat Paşa, o sırada kendisinin İsmet Beyi sessizce oradan aldığını ve kendi karargâhına götürdüğünü anlatır. Fakat başka ve daha renkli bir sahne de anlatılır:

Mustafa Kemal boyuna sağa sola seğirtir. Gözleri kalabalığın arasında birini arar, fakat göremez, sabırsızlanır:

«— İsmet Bey nerede? Hani ya İsmet Bey? İsmet Bey nerede?..»

İsmet Bey, tozdan dumandan göz gözü görmeyen kalabalığın bir kenarında, yıpranmış bir er elbisesi içinde, basit, alımsız fakat sakin, güleç, bu hengâmeyi seyreder. Nihayet Mustafa Kemal'le göz göze gelirler. Mustafa Kemal koşar gibi seğirtir. Kucaklaşır, sarılırlar:

«— Hoş geldin İsmet, hoş geldin... Ne iyi ettin geldin. Bugün çok iyi ettin de çabuk geldin...»

İsmet Bey artık Ankara'dadır...

Bunalımlı Günler

İhtilâlleri buhranlar besler. İhtilâllerde buhranlar, şahsiyetleri yoğuran ve Liderleri yetiştiren kutsal çilelerdir. Bu imtihanlar geçilmedikçe, çıkılan yolda mesafe almak kabil değildir.

Gerçi bu buhranlar içinde, bazen her şey kaybedilebilir de. Ama, tarihte kahramanların hikâyesi, kazanılan veya kaybedilen birtakım mücadelelerin hikâyesinden ibaret değil midir?

V

TEPEDEKİ KARARGÂH :

İsmet Beyin Ankara'ya geldiği günler, Ankara'nın en bunalımlı günleriydi. Ankara Ziraat Mektebinde Mustafa Kemal ve arkadaşları, etrafları sarılmış gibi, sanki muhasara altında yaşarlar. Bu karargâhı şehre bağlayan telefon teli de dahil olduğu halde, bütün telgraf, telefon tellerinin kesildiği bile olmuştu. Hem de böyle anlarda, Ziraat Mektebini saran dere içlerinden, bağlardan, bahçelerden cayır cayır silâh sesleri gelirdi. Adnan Bey «halkın ayakları altında ezilmemek için» zehir hazırlamıştı. Etrafa konacak doğru dürüst nöbetçi bile bulunamadığı geceler geçirilmiştir. Ankara şehri, hele geceleri, Altındağ kayalıkları arkasında bir sır gibi kendi içine kapanırdı. Hatta bir kısım Ankaralıların karargâhı basmak üzere hazırlandığı haberleri alınıyordu (1). Ankara kapılarını dövecek büyük isyanların ilk rüzgârları havada esiyordu. Nitekim İsmet Beyin gelişinden dört gün sonra Birinci Düzce İsyanı patladı (13 nisan - 31 mayıs 1920). 8 mayıs 1920'de İzmit-Adapazarı-Lefke arasını Ahmet Anzavur'un Kuva-yı İnzibatiyesi sardı. Az sonra da İkinci Düzce ve nihayet Bolu'ya, Ankara'ya kadar yayılan isyanlar alevlenecektir.

Bütün bu karışıklıklar içinde gene de asıl mesele, Meclisin açılmasıdır. Mustafa Kemal, İsmet ve etraflarındakiler, kendilerini hep bu işe vermişlerdir. İsmet Bey de Ziraat Mektebi binasında çalışır. Temsil Heyetinin Kurmaylık işlerine el atmıştır. Ama ortalık, kazan gibi kaynar. Istanbul'dan gelen Celâlettin Arif Bey, daha ilk günden, açılacak Meclisin tabiî

(1) Ş. S. Aydemir: *Tek Adam.* Cilt II. Ali Fuat Cebesoy hatıralarında, kendi üzerine de iki defa böyle tertipler düşünüldüğünü bildirir ve bir mektubunda bu tahrikleri, halk arasına sızmış olan Hürriyet ve İtilâf Fırkası mensuplarının yürüttüğünü yazar.

Reisi davranışları takınır. Ortalığı bir hukuk skolastiği havası sarmıştır. Celâlettin Arif'e göre Ankara'da açılacak Meclis, Istanbul Mebusan Meclisinin bir devamından ibarettir. O halde kendisi bu Meclisin Tabiî Reisidir. Meclis kendi hükümetini kurunca da temsil heyetinin varlığı biter. Ama Mustafa Kemal'in hizmetleri de elbette ki unutulmayacaktır! Muharebelerde, cephelerde tecrübelerinden faydalanılacaktır...

Yalnız Celâlettin Arif'in bir derdi de vardır: Istanbul'dan ayrılırken Mebus ve Meclis Reisi olarak iki maaşını alamamıştır. Her şeyden evvel ne yapılıp bu maaşları kendisine ödenmelidir (1).

Hulâsa Ziraat Mektebindeki karargâh, garip bir hava içinde çalışır, yahut çalkanır. Mustafa Kemal, her ağzını açana bir türlü mantık yetiştirerek yeni Meclisi hazırlamaya uğraşır. Vakit ise o kadar dardır ki? Meclis gerçi 23 nisanda açılacaktır. Yani İsmet Beyin Ankara'ya gelişinden 15-gün sonra. Ama bu 15 gün ne 15 gündür? En büyük tehlike ise, en yakın tehlikedir. Yani isyanlar ve isyancılar!.. Onlar, Ziraat Mektebindeki karargâhın kapısında gibidirler. Bu konuda canlı bir sahne vermek için, o zaman Üsteğmen olan, fakat bir süvari alayı kumandanı sayılan Emekli Albay Şerif Güralp'tan, *Tek Adam*'ın ikinci cildinde de verilen şu hatıra parçasını aktaralım:

> *«O günlerde Şerif Güralp, yarı yaya, yarı atlı 120 kişilik bir müfrezeyle ve Albay Refet Bey tarafından (General Refet Bele) tâ Denizli taraflarından Mustafa Kemal'in emrine, daha doğrusu yardımına gönderilmiştir. Günler ve günler süren bir yolculuktan sonra, bozuk düzen müfrezesinin Ankara'ya girişini hoş bir üslupla anlatır. Kendilerini tâ Ankara önünde karşılayan Vali Vekili Yahya Galip, bu yaman kuvveti görünce ellerini gökyüzüne kaldırarak Tanrıya şükreder:*

---

(1) Yunus Nadi: *Ankara'nın İlk Günleri* ve *Birinci Millet Meclisi* eserlerinde bu devre etrafiyle canlandırılmıştır.

Tek adam. Cilt II. «Buhranlı Günler» bahsinde etraflı açıklamalar vardır.

— Yarabbi, bu günleri de gördük, sana şükür!..»

Şerif Bey biraz şaşırır. O, Ankara'da bir ordu gücü bulacağını sanır. Ama asıl sahne, Mustafa Kemal'in karargâhında geçer. Sözü Şerif Güralp'a bırakalım:

«Mustafa Kemal Paşanın bulunduğu Ziraat Mektebi binasına gittim. Paşanın kapısını vurarak içeri girdim. Paşa ile İsmet Bey dar, çıplak bir tahta kanepenin üstüne yanyana oturmuşlardı. Vaziyet aldım. Selâmlayıp tam haberi vermek istedim. Fakat Mustafa Kemal birden kolumdan yakaladı. Beni çekti. İkisinin arasına oturttu. Sıkıştık. Şaşırdım. Fakat o bağırdı:

— Bırak şimdi bunları... Şurada üç kişiyiz, ne yapacağız onu düşünelim!..

Elime bir de sigara tutuşturdu. Ben şaşırmıştım. Bu telâşın sebebini anlayamıyordum. Ankara'daydık. Düşman karşısında değildik ki?.. Birkaç cümle konuşur konuşmaz İsmet Bey bana hemen şu emirleri verdi:

— Şimdi derhal askerlerini toplayacaksın. Bu binanın etrafı, bu tepe tahkim edilecek. Akşam üzeri tahkimatı teftiş edeceğim!..

Daha çok şaştım. Bu tepenin tahkimi? Pekiyi ama, kime karşı? Niçin?..

Hemen tahkimata giriştik. Akşam üzeri İsmet Bey geldi. Siperleri inceden inceye tetkik etti. Ateş istikametlerini, görüş sahalarını inceledi. Yapılanları beğendi. Sonra emrini verdi:

— Hemen nöbetçilerini çıkar. Çok dikkatli ol!

Akşam kararıp da gece basınca, bu telâşların sebepleri anlaşıldı. Bulunduğumuz tepeyi saran bahçelerin içinden silâh sesleri gelmeye başladı. Bunları atanlar kimlerdi? Niçin ateş ediyorlardı? Bunları araştırmak, anlamak da mümkün değildi.

O gece sabaha kadar Mustafa Kemal Paşanın birkaç

defa, kucağında filintası ve gündüz kıyafetiyle kendini binadan dışarı ve kazdığımız siperlere attığını gördüm!» (1).

«Anadolu'da Kumandanlar Buhranı» denilen ve çok tehlikeli bir hal almak istidadı gösteren olay da az önce patlamıştı. Mesele şuydu:

O sırada Fevzi Paşa (Çakmak) Istanbul hükümetinin Harbiye Nazırı bulunuyordu. Millî harekete katılmamıştı. Bu harekete karşıydı da. Sıvas kongresi sırasında da, onun patlak veren bu muhalefeti, bu defa Anadolu hareketi aleyhine aşırı direnişlere varmıştır. Anadolu'daki kumandanlara, 25-27 ve 28 mart 1920'de üç sert genelge gösterme şeklinde meydana vurur. Kâzım Karabekir'in *İstiklâl Harbimiz* isimli büyük kitabında da yer alan bu emirler, Ali Fuat Paşanın *Millî Mücadele Hatıraları* eserinin 333-334 sayfalarında yayınlanmıştır. Biz *Tek Adam* isimli eserimizde bunları verdik (2).

Bu emirler, bilhassa, Bandırma'da XIV. Kolordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşanın eline ve bir İngiliz torpidosu ile varınca durum nazikleşir. Yusuf İzzet Paşa bunları, Konya'da XII. Kolordu Kumandanı Fahrettin (Altay) Beye ulaştırdı. Oradan Kayseri, Sıvas'taki kumandanlara iletilmek istendi. Fahrettin Bey derhal Yusuf İzzet Paşaya iltihak ettiğini bildirdi. Hulâsa durum cidden nazikti. Çünkü Mustafa Kemal artık asker değildi ve klasik bir askerî hiyerarşi düşüncesinden hareket edecek kumandanlar için, Istanbul'un emrine tabi olmak ve «Sergerdeler» olarak ilân edilen Ankara'daki şeflere cephe almak, kendilerince doğru görünüyordu.

Bu buhran, küçük rütbeli subayların dikkati, uyanıklığı ve Refet Beyin (Paşa) Konya üzerinde aldığı çok hareketli, kesin tedbirlerle süratle önlendi. Ankara'ya karşı cephe alan kumandanlar Ankara'ya celbedilerek kazanıldılar. 25 nisan 1920'de ise, bizzat Fevzi Paşa, Istanbul'dan kaçıp Lefke Boğazında millî cepheye geçince, iş esasından düzeldi. Ve ondan sonra Fevzi Paşa, daha ilk kabinede vazife alarak, Millî Cep-

(1) Şerif Güralp: *İstiklâl Harbimizin İçyüzü.*
(2) *Tek Adam.* Cilt: II.

hede sonuna kadar çok faydalı hizmetlerde bulundu. Mustafa Kemal'in çalışkan, sadık bir arkadaşı oldu (1).

Birkaç gün sonra durum daha da sıkışır. Şerif Güralp'ın, karargâhtaki tehlikeli vaziyete bakmayarak, kuvvetinin yarısını alıp, Ankara'nın batısında görünen Ayaş beline koşması emredilir. İsyancılara karşı koymak için... Gene Şerif Beye göre o günlerde Ankara'da gerçi 120 kadar asker vardır. Şuraya buraya serpiştirilmişlerdir. Ama bu 120 asker üstünde de pek fazla bir güven havası esmez...

İsmet Beyin Mustafa Kemal'e katıldığı günlere ait olan bu hatıralar, Millî Mücadele edebiyatının, sanıyorum ki en düşündürücü parçalarıdır.

Hulâsa Mustafa Kemal'le İsmet Bey arasında, 1907'den beri devam edegelen tanışıklığın, arkadaşlığın bir yeni ve başka türlü safhası Ankara'da başlar. Bu safha, artık bir kader birliğidir.

İSMET BEY VEKİL (BAKAN):

23 nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi törenlerle açıldı. O gün cumaydı. Hacı Bayram Camiinde cuma namazı kılındıktan, kurbanlar kesildikten sonra, Hacı Bayram'ın siyah sancağı önde, bir rahle üzerine açılmış Kur'anı Kerim'i baş üstünde taşıyan mebuslar, kalabalık bir cemaatla Meclis binası önüne geldiler. Yeniden kurbanlar kesildi. Yeniden dualar edildi. Sonra Meclise girildi. Sancak kürsünün yanına, Kuran kürsüsü üzerine yerleştirildi. En yaşlı aza, Reis yerini aldı. Hulâsa halkın ve devrin ruh şartlarını etkileyen hiç bir şey ihmal edilmedi. Meclis içinde ilk toplantı gene dualarla kutlandı...

Yalnız Meclis topluluğunun havası, henüz pek belirli değildi. Gerçi milletin, memleketin savunmasında, kurtarılışında herkes birleşiyordu. Ama bir gün önce Hacı Bayram tekkesinde, genç, atak bir şeyhin (2) idaresinde toplanan bazı me-

(1) *Tek Adam.* Cilt II'de bu konu etraflı olarak işlenmiştir.

(2) Nitekim bu Şeyh daha sonraları Meclise, Sitmayla, Fren-

bus şeyhler, hocalar, hatta gizlice bir takrir hazırlayarak, Meclisin açılışından sonra bunu Meclise suhmaya karar vermişlerdi. Takrir cepteydi. Bu takrire göre Meclisin yapacağı işlerden alacağı kararlardan Padişahın malumatı olmalıydı. Halbuki o günlerde Padişah, Anadolu'daki millî hareketi ezmek için. Kuva-yı İnzibatiye ordusu kurmakla meşguldü!

Sonra reislik meselesi de biraz dumanlıydı. Celâlettin Arif hâlâ kendisinin tabiî ve fiilî reis olduğu davasını güdüyordu Onu tutanlar da vardı. Açılış günü sadece resmi törenlerle geçti. 24 nisanda Mustafa Kemal söz aldı. Başında kalpağı, sırtında, etekleri dizlerine kadar inen siyah bir redingot vardı. Nutku, arada küçük bir fasıla ile tam dört saat sürdü. Bu nutuk bir asker nutku değildi. Bu nutukta, dinleyenleri sürükleyecek hissî unsurlardan, büyük sözlerden ve heyecana hitabeden haykırışlardan eser yoktu. Mustafa Kemal nutkunda, kendilerini Ankara'da tam yetkilere sahip, müstakil bir Meclis çağırmaya ve bir hükümet kurmaya götüren şartları; aklın, mantığın zorunlukları ile dile getiriyordu. Bu gelişmelerin bütün vesikalarını sıralıyordu. Ona göre bu Meclis artık Padişahın Meclisi değildi, olamazdı. Kısacası, yeni bir devlet kuruluyordu... Nutkunun sonunda, bir reis seçilirken, kendisini bu makam için düşünebilecek olanları da cesaretle uyardı Talihini ve kaderini açıkça teraziye koyuyordu. Özetle diyordu ki:

«— *Arkadaşlar arasında beni teklif etmek isteyecek, bana rey vermek isteyecekler bulunabilir. Ama onlar ellerini vicdanlarına koysunlar. Çünkü Anadolu'da milletin isyanından mesul tutulan benim. Ben olmasam, Padişahı ile millet gül gibi geçinip gidecek deniliyor İç isyanların, ayaklanmaların da sorumlusu benmişim. Hatta düşmanla-*

giyle Mücadele için bir kanun getirecek olan Doktor (Operatör) Emin Beyi, cüppesini savurarak, sıraların üstünden sıçrayarak ölesiye dövenlerin başında gelecektir. Çünkü onlara göre hastalıklar sirayet edici olamazdı. Hastalık, Allahın takdiriydi ve Allahın takdirine karışılamazdı.

rın memlekete saldırılarının bile... Bana oy verecekler, bunları düşünerek el kaldırmalıdır...» (1).

Bu kadar kritik bir anda, bu kadar açık bir vicdan muhasebesini, kendi kaderi ve talihi pahasına bu kadar cesaretle ortaya atan bir Önder'in, misali yoktur. Çünkü o anda ve o hava içinde. ağzına güvenen bir demagog kürsüye atılır ve bir takım jestler, haykırışlarla:

«— Evet arkadaşlar! Paşa hazretleri bizi vazifeye çağırıyorlar. Padişahımızla milletimizin arasını daha fazla açmayalım. Buyurun reylerimizi ona göre verelim,»

dese, Mustafa Kemal'in reisliği, hem de alkışlar arasında arkaya itilir giderdi. Ama öyle olmadı. Mustafa Kemal tam oyla başkan seçildi. Akıl, mantık ölçüleri ve şuurlu cesaret, bir defa daha galip gelmişti. Hacı Bayram tekkesinde takrir hazırlayanların, cepte hazır olan bu takriri, işte bu sahneden sonra gizlice yırtıp, buruşturup bir tarafa attıkları söylenir.

Meclis açılmıştı. Reisi seçilmişti. Şimdi hükümet kurulmalıydı. Fakat bu iş o kadar kolay olmadı. Görüşler gene ayrıydı. Hatta bazıları bir padişah kaymakamı (vekili) seçilerek işlerin yürütülmesi taraflısıydılar. Açık, kapalı toplantılarda günlerce tartışıldı. Bu arada, daha hükümet kurulmadan, 26 nisan 1920'de Meclisten bir de «Hiyanet-i Vataniye Kanunu» çıkarmak lâzım geldi. Çünkü memleket her gün biraz daha karışıyordu. Nihayet 2 mayısta ve pek çok tartışmalardan sonra «İcra Vekilleri Heyeti Teşkiline dair» kanun kabul olundu ve İcra Vekilleri seçildi. Yani kabine teşekkül etti. Mustafa Kemal Meclis Reisi olmak itibariyle İcra Vekilleri Heyetinin de reisi olacağı için ayrıca bir Başvekil seçilmedi. Miralay İsmet Bey, yeni kabineye «Erkânıharbiye-i Umumiye Vekili» olarak girdi. Kabineye dahil Genelkurmay Başkanı mevkiine yüksel-

(1) Bu nutkun Meclis zabıtlarına göre tam metni, Herbert V. Melzig'in *Atatürk Dedi ki* isimli eserinin birinci cildinde verilmiştir.

di. Bu vazife fiiliyatta, Meclis namına başkumandanlık demekti. Çünkü orduyu o teşkil edecek, yönetecekti. O sırada İsmet Bey 39 yaşındaydı. Fevzi Paşa kabineye «Millî Müdafaa Vekili» olarak girdi.

Miralay İsmet Beyin, aynı zamanda kabineye de dahil olarak genelkurmay başkanlığına seçilmesi sırasında Anadolu'da ve faal hizmette şu generaller vardı: 1 — Balıkesir-Bandırma'da XVI. Kolordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa. 2 — Erzurum'da XV. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa. 3 — Eskişehir havalisinde Umum Kuva-yı Milliye Kumandanı ve XX. Kolordu eski komutanı Ali Fuat Paşa. Diğer bir general olan Fevzi Paşa zaten kabineye girmişti. Daha üst derecede kumandanlar mevcutken Miralay İsmet Beyin ordunun fiilen en üst kademesine getirilmesi üzerinde çok şeyler söylenmiştir. Fakat bu olaya karşı ciddî bir direniş hakkında vesika yoktur. Aksine olarak, İsmet Beyin bu vazifeye getirilmesinin kendisince yerinde görüldüğü hakkında 2 mayıs tarihli bir yazısı, Ali Fuat Paşanın hatıralarında yayınlanmıştır. Kâzım Karabekir Paşa, tayini resmen haber aldıktan sonra 26 nisan 1920 tarihinde Erzurum'dan bizzat İsmet Beye Şu tebrik telgrafını çekmişti:

Ankara'da Erkânıharbiye-i Umumiye Reisi
İsmet Beyefendiye,

Arzı tebrikât ederim. Erkânıharbiye-i Umumiye Riyasetine tayininizi bir beşaret ve ordumuz için bir fâl-ı hayır sayıyorum. Kemali samimiyetle gözlerinizden öperim.

15. Kolordu Kumandanı
Kâzım Karabekir

Bandırma havalisinde Yusuf İzzet Paşanın muhabere ve münasebetleri de normal cereyan etmiştir. Şu halde, hatta bazı ruhî tepkiler olsa bile İsmet Bey yeni vazifesine, tabiî şartlar içinde başlamış demektir.

O sırada Meclisin ve dolayısıyle Erkânıharbiyenin önünde en önemli mesele, iç isyanlar meselesiydi. İsyanlar fena ge-

lişiyordu. Ama 14 haziranda Kuva-yı İnzibatiyenin İzmit ve doğusundan ileri hareketi başarısızlıkla neticelendi. Geyve Boğazı karşısında Adapazarı-Hendek-Düzce havalisinde asıl büyük isyan ise, nice zamandan beri devam etmekteydi. Meclisin açılışından ancak bir ay sonra Ali Fuat Paşa ve Çerkes Etem kuvvetleri bu bölgede taarruza hazır hale geldiler. 23 mayısta başlayan taarruz süratle gelişti ve isyan bölgesi süratle temizlendi...

Padişaha gelince? O 24 mayısta, Mustafa Kemal'in gıyaben idama mahkûmiyeti hükmünü imzaladı. 25 mayısta Fevzi Çakmak gıyaben idama mahkûm edildi. 6 haziranda da İsmet Bey gene gıyaben idam hükmü ilân edildi (1). Bu arada Dr. Adnan'la eşi Halide Edip de idamlıklar arasında yer aldılar. Ali Fuat Paşa, Ahmet Rüstem, Kara Vasıf da aynı hükümleri giydiler ve bunu diğerleri takip etti... Istanbul'un fetvasına göre bunları buldukları yerde öldürmek, her Müslümanın üzerine farz oluyordu...

Istanbul'un kendilerini idama mahkûm ettiği haberini alınca, Ziraat Mektebi Karargâhındaki havayı Halide Edip (Adıvar) şöyle anlatır:

«Büyük odaya gittiğim zaman, Mustafa Kemal Paşa ile Dr. Adnan el ele yazıhanenin yanında oturuyorlardı.

---

(1) Kürt Mustafa Divanıharbinden çıkan idam hükümlerinin Miralay İsmet Beye ait olan kısmı şu şekildeydi:

«Harbiye Nezareti Müsteşar-ı esbakı olup, İstihzarat-ı Sulhiye komisyonuna memur İzmirli Miralay İsmet'in, Kuva-yı Milliye mürettip ve müşevviklerinden olduğu için, rütbesinin refine, nişanlarının nez'ine ve yakalandığı zaman muhakeme edilmek üzere gıyaben idamına» karar verilmiştir. Padişah Vahidettin, 15 haziran 1920'de bu kararı tasdik etmişti. Hatta bu kararla yetinilmemiş, rütbeleri zaten alınmakla beraber, mükteseb rütbesi resmen yarbaylığa indirilmişti. Bu kararlar, devletin resmî gazetesi olan «Takvim-i Vekâyi»in 3883 ve 3850 sayılarında yayınlanmıştı.

Miralay İsmet de yazıhaneye dayanmış, ayakta duruyordu. Dr. Adnan'a bu yeni şerefi nasıl telakki ettiğini sorduğum zaman Mustafa Kemal Paşa Adnan'a dönerek konuştu:

— Bizi mahkûm edenlerin hiç bir siyasi kıymeti yok. İdam'a mahkûm olmak hoşuma gitmedi, sen ne düşünüyorsun?

— Benim de hoşuma gitmedi.

Ben tekrar konuştum:

Bu karar, şöhretimizi arttıracaktır...

Miralay İsmet Bey dedi ki:

— Bilakis. Onların memlekette siyasî kuvveti vardır. Istanbul ve İzmir gibi vilâyetlerde bize karşı muhabbet artsa da, henüz kararlarını vermemiş olan halk arasında fena tesir yapar. Bilhassa ihtilâl halinde olan yerlerde. Padişahın ve İngilizlerin teveccühünü kazanmak isteyenler hücuma geçeceklerdir. Biz, Istanbul gazetelerinin bu günlerde Anadolu'ya girmelerine mani olmalıyız...»

Evet, ihtilâl içinde yerler vardı. Henüz kararını vermemiş olan yerler de vardı ve bunlar çoktu. Ankara hükümetine gelince, o henüz yerleşmiş. sayılamazdı. Hem bir ateş çemberi içindeydi. Çukurova düşman işgali altındaydı. Antep ve çevresinde Ermeni-Fransız kuvvetleri vardı. Karadeniz kıyılarında Rumlar Pontus hükümeti davasındaydılar. Adapazarı-Düzce-Bolu isyanı gerçi bastırılmış gibiydi ama, yarın neler olacağı da belli değildi. Yunanlılar ise, bir seneden beri bekledikleri Menderes-Salihli-Akhisar-Edremit hattından 22 haziranda taarruza geçecekler ve bir darbede yıkacakları Kuva-yı Milliye hattını çiğneyerek Balıkesir'e, Bursa'ya, Uşak'a kadar geleceklerdi. Devlet dış münasebetler bakımından ise tamamen yalnızdı, müttefiksizdi. Gerçi Meclis açıldıktan sonra ve daha hükümet dahi kurulmadan 26 nisanda Mecliste verilen bir kararla, Bolşeviklerle temasa geçmek için Moskova'ya bir heyet yola çıkarılmıştı. Ama bu heyetin Moskova'ya varması için bile

iki ay zaman geçecekti. Bu teşebbüsün ne getireceği ise belli değildi. İsmet Beyin bu hava içinde en büyük derdi ve çabası, ne yapıp yaparak, çoğu kadrolardan ibaret görünen askerî birliklere bir düzen vermekti. Hulâsa o günlerde bu çemberden çıkış ve kurtuluş, bir mucizeye bağlı gibiydi...

Bundan başka, bir taraftan iç isyanlar bastırılır gibi olurken, diğer taraftan, hepsinden daha tehlikeli olabilecek bir asi, hatta Millet Meclisinde bile ayakta alkışlanacak kadar sivriliyordu. Çerkes Etem! Ama ne çare ki Mustafa Kemal ve arkadaşları, Çerkes Etem (1) olarak türeyen bu eski çavuşun yardımına, hatta himayesine şiddetle muhtaçtılar...

O günlerin havası ve gelişmeleri bakımından önemli olduğu kadar, Ankara'dakilerin durumu ve problemleri bakımından da düşündürücü olan bazı sahneleri burada verelim. Çerkes Etem hatıralarında şöyle bir konuşma nakleder (2):

---

(1) Çerkes Etem, Bandırma'nın Manyas taraflarında bir çiftlik sahibi olan Ali Beyin üç oğlundan en küçüğüdür. Büyük ağabeyi Çerkes Reşit'le, diğer ağabeyisi Çerkes Tevfik'in, Çerkes Etem olaylarında isimleri beraber geçer. Çerkes Etem 19 yaşındayken ve babası kendisini de ağabeyleri gibi subay yapmak istemeyince Istanbul'a kaçmış, süvari eri yazılmıştır. Askerden Başçavuş olarak terhis edildi. Balkan Harbi sonlarında bir süre Süvari küçük Zabit (Assubay) okulunda bulundu. Birinci Dünya Harbinde kardeşi Reşit'le beraber, Teşkilât-ı Mahsusa denilen gizli servise mensup olarak İran'da çeşitli macera hareketlerine katıldı. Mütarekede köyüne dönmüş ve Yunanlıların İzmir'i işgallerinden sonra ve XVII. Tümen Kumandanı Bekir Sami Beyin babasına ve kardeşlerine yaptığı müracaat üzerine yanına 300 kişi kadar toplayarak Kuva-yı Milliye cephesine katılmıştı. Salihli cephesini tuttu. Fakat asıl şöhret ve itibarı, ilk isyanını Gönen havalisinde yapan ve eski bir jandarma subayı olan Çerkes Ahmet Anzavur'un üzerine varması ve orada başarılar sağlamasıyle başlar.

(2) Bu gelişmelerin çeşitli safhaları üstünde *Tek Adam*'ın İkinci cildinde ve muhtelif bahislerde etraflı bilgi verilmiştir. İsmet Beye düşecek olan son vazifeye ise daha ileride ve sırası gelince kısaca değinilecektir.

«Anzavur'un yenilişinden sonra artık herkes işine gücüne dönmüştü. Bir taraftan da Ankara'ya gönderilmek üzere mebus seçimlerine girişilmişti. Tam bu sırada Erkânıharbiye-i Umumiye Reisi İsmet Beyin beni Ankara'dan telgraf başına çağırttığı haberi geldi. Bunun üzerine Biga telgrafhanesine gittim. Aramızda şöyle bir konuşma geçti:

İsmet Bey: — Merhaba Etem Bey. Nasılsınız? İyisiniz inşallah?

Ben: — Merhaba efendim. Teşekkür ederim. Ben iyiyim. Siz nasılsınız?

İsmet Bey: — Umumî vaziyetimiz iyi değil. Mustafa Kemal Paşa ve Reşit Bey (Etem'in büyük ağabeysi) yanımdalar. Makina başındayız. Size umumî vaziyeti izah ederken bazı acı haberler de vereceğim.

Ben: — Söyleyiniz efendim. Acı da olsa hakikati bilmek daha iyidir.

İsmet Bey: — Sizinle şu görüşmeyi temin edebilmek için çok zorluğa uğradık. Bazı yerlerde şimendifer tellerinden istifade ettik. Birçok yerlerle irtibatımız hemen hemen yoktur. Merkezde kuvvetimiz kalmadı. Miralay Mahmut Bey Fırkası, Hendek Boğazından Düzce'ye geçerken asilerin hücumuna uğradı. Mahmut Bey ve bazı zabitler şehit, bir kısmı da esir düştü. Fırkanın silâhları, mühimmatı ve hayvanları asilere geçti.

Ankara'nın şimali garbi (kuzey batı) cihetindeki diğer isyan sahasına gönderdiğimiz Kaymakam Arif Beyin kumandasındaki bir müfrezemize ait felâket haberi de geldi. Arif Bey de bir suikaste kurban gitti. Müfrezesinden bir kısmı isyancılara katıldı. Bir kısmı da dağıldı. Geyve Boğazını asi kütlelerine karşı müdafaa eden XX. Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşanın da vaziyeti tehlike göstermekte ve günden güne sıkıştırılmaktadır.

Böyle bir zamanda muvaffakiyetiniz büyük bir hüsnü tesadüftür. Sizi tebrik ederiz. Bulunduğunuz yerde, ikin-

ci derecedeki işleri fırka kumandanına bırakarak (Kâzım Bey-Özalp) en kestirme yoldan ve süvari kıtalarınızla Geyve Boğazına koşmanızı rica ederiz. Keyfiyeti Ali Fuat Paşaya bildirmek için sizi muvafakatınızı bekliyoruz...»

Bu konuşma, 19 nisan 1920'de geçmektedir. Hikâyenin bu kısmının devamı üstünde durmayacağız. Çerkez Etem derhal yola çıkar. Yollarda bazı sindirme, cezalandırma hareketlerinde de bulunarak Geyve Boğazına varır. Kuvveti 5000 süvariye ve ayrıca 500 kişilik bir piyade taburuna çıkmıştır. Ankara'nın elinde ise hiç bir yerde böyle toplu bir kuvvet yoktur. Daha önce de değindiğimiz gibi ve Ali Fuat Paşa kuvvetlerinin de iştirakiyle Adapazarı, Hendek, Düzce isyanları süratle bastırılır. Darağaçları kurulur. Cezalar kesilir. Etem bu hareketlerde, şaşılacak derecede kesin ve başarılıdır. Şimdi Etem'in unvanı «Salihli Cephesi ve Umum Kuva-yı Tedibiye Kumandanı»dır. Mustafa Kemal başarılarından dolayı onu tebrik eder. «Başarılarının ve hizmetlerinin, kurtuluş tarihimizde en parlak satırları işgal edeceğini bildirir. Şimdi Etem Bey artık Salihli cephesine dönmek işleri içindedir. Hatta bir kısım kuvvetleri Eskişehir'den trenle sevkeder de. Fakat bu sefer de Yozgat isyan etmiştir. İsyancılar üzerine gönderilebilen birtakım kuvvetler ve müfrezeler ise ya yenilmiş, ya dağılmıştır!

Ankara Çerkes Etem'i, şimdi de Eskişehir'de bulur. Eldeki kuvvetleriyle hemen yetişmesini rica eder.

Ankara istasyonunda Etem, Mustafa Kemal ve arkadaşları tarafından pek büyük iltifatlarla karşılanır. Mustafa Kemal Paşanın otomobilinde ve yollara dökülen insanların alkışları arasında karargâha varırlar. Şimdi büyük odada ve Mustafa Kemal, Fevzi Paşa, İsmet Beyle Çerkes Etem'in kardeşi Tevfik Bey karşı karşıyadırlar. Halide Edip Adıvar sahneyi şöyle anlatır:

«Etem Ankara'ya silâhlı kuvvetleri ile geldiği zaman, halk sokakları doldurmuştu. Adamları arasında kadınlar da vardı. Etem dikkati çeken büyük bir şevkle karşılandı. Mustafa Kemal Paşa otomobilini ona tahsis etti. Bu, An-

kara'da tek otomobildi. Etem Büyük Millet Meclisine geldiği zaman şiddetle alkışlandı.

Ben onu ilk defa karargâhta gördüm. Bir gün büyük odaya girerken bir sürü silâhlı adamın arasında kendimi buldum. Bunlar Etem'in adamlarıydı. Etem'i Paşanın karşısında bir sandalyede buldum. Ayağa kalktı. Elimi öptü. Alelâdeden uzun boyu vardı. Hiç eti olmayan kudretli vücudu, canlı bir iskelete benziyordu. Tam Çerkes yapısıydı. Geniş omuzlar, ince bel, uzun bacak ve kollar, kocaman sarışın bir kafa, kısa bir burun ve gayet solgun gözler... Teni, hiç bir hava tesiriyle değişmemişti. O odada istisnasiz, bu kocaman Çerkes herkesi gölgede bırakıyordu...»

Bir kadın tarafından yazılan bu tasvirlerden sonra biz asıl Çerkez Etem'i dinleyelim:

«İsmet Bey çok vakit kaybına meydan bırakmadan ve bana hitapla şöyle dedi:

— İstirahata olan ihtiyacınıza rağmen, ziyaretçiler üşüşmeden mevcut mühim meseleler hakkında lütfen müzakereye başlayalım.»

Karşılıklı değinilen bazı konular arasında en önemlisi gene Yozgat isyanıdır. İsmet Bey durumu şöyle toplar:

«— Bizim Yozgat ve civarındaki isyanı kökünden söndürmeye maalesef bir kuvvetimiz kalmamıştır. Bu hakikatleri, acı da olsa aramızda itiraf etmeliyiz. Evet, Yozgat cihetindeki gaile ehemmiyetsiz sayılabilir. Fakat kıtalarınız gibi, maneviyatı yerinde olan bir kuvvet için!..»

İsmet Beyin sözleri durum hakkında çok şey ifade edicidir. Şunları da ekler:

«— Yozgat mutasarrıflığını ve civarını işgal altında bulunduran isyancıları Konyalılar dört gözle beklemektedirler. Şimdiden isyanın bir ucu, Ankara'nın şarkından Kırşehir'e sirayet etmiştir. Hatta Büyük Millet Meclisi azasından bulunan ve kendisinden istifade edilir ümidiyle is-

yancılara karşı gönderilen Keskinli Rıza Beyin de vaziyeti şüphelidir. Ben Erkânıharbiye-i Umumiye Reisi sıfatıyle vaziyeti olduğu gibi izah ettim. Yani bu isyan gailesi tamamen ortadan kalkmadıkça sizin ve kuvvetlerinizin cepheye dönmeleri doğru değildir...»

İsmet Bey sözlerini bitirmişti. Etem'e göre, Mustafa Kemal Paşa ile Fevzi Paşa, gözlerini onun gözlerine dikmişler, vereceği cevabı sabırsızlıkla bekliyorlardı. Etem'in sözleri şunlardır:

«— Hayret ediyorum ki Sıvas'ta Heyeti Temsiliye ve Ankara'da Millet Meclisi sıfatıyle içtima ve teşekkül olunalı bir seneyi geçtiği halde, bu müddet zarfında koca Anadolu'da hareketi milliyemiz namına neden esaslıca bir hareket görülmedi. Ve niçin merkezinizi takviye eylemediniz. Ve sonra en mühim ve esas olan cephelere ait, şimdi kadar bir himmet eserine ve yardımınıza dahi şahit olmadık, desem itiraf buyurulur zannederim. Nihayet bizleri düşman cephesinden gerilere almaya ve sırf gerilerde size düşen vazifelerle bizi işgale mecbur bıraktınız?..»

«Görülüyor ki Anadolu'nun ortasında Istanbul'la ve hiç bir ecnebi ile irtibatı kalmayan Yozgat isyanını söndürmekten acizsiniz. Anladığım şudur ki baştan beri hâlâ vaziyeti kavramadınız. Yahut şahsî ve daha ehemmiyetsiz şeylerle meşgulsünüz. Ve belki de heyeti Temsiliye, yahut Ankara hükümeti namına yaptığınız tebliğler, tamimler, konferanslarla her şey olacak sandınız. Bu serzenişim, bu gafletler bir daha tekerrür etmesin içindir...

Ben, bu kalan isyan meselesini de, emriniz üzerine uhdeme alıyorum. Ve sizleri bu gaileden kurtaracağımı ümit ediyorum...»

Bu sahne aynen böyle mi geçmiştir. Aynen bu sözler mi konuşulmuştur, bilmiyoruz. Kaldı ki Çerkes Etem'in bazı şartları da vardır: İçlerinden biri, yani Fevzi Paşa ve İsmet Beylerden birisi hemen cepheye gidecek, fakat Ali Fuat Paşanın

emrinde olmak üzere orda bulunacaktır. Hulâsa Çerkes Etem artık eski Çavuş, yahut Başçavuş değildir. Kendisine Millet Meclisinde bir oda tahsis edilmiştir. Etrafında silahlıları bahçeyi, koridorları doldurur. Hacılar, Hocalar, Vilâyet mebusları odasına el bağlayıp kafile kafile girer çıkarlar. Birtakım garip temasları da gözden kaçmaz...

Ama şu var ki, Yozgat üstüne gider ve yenilmez sanılan isyanı bir iki gün içinde temizler, geçer. Fakat Yozgat'tan kolay kolay ayrılmaz. Şimdi onun birtakım istekleri vardır: Suçlu cezasını görmeli! Bu Divanıharbin başında ise kendi kardeşi Binbaşı Tevfik Bey vardır... Kaldı ki istekleri bu kadarla da bitmez. Onun, hem de mebuslara hitaben söylediği:

«— Ankara'ya avdetimde, Büyük Millet Meclisi Reisini Millet Meclisi önünde asacağım,»

sözlerini Mustafa Kemal, Büyük Nutkunda nakleder...

O günlerden sonra Çerkes Etem artık şüphelidir. Ama asıl gelişmeler daha ileridedir ve bu gelişmelerde bir gün İsmet Beye, pek büyük ve pek güç bazı vazifeler düşecektir... (1).

BUHRANLAR DERİNLEŞİYOR:

1920 yılı, sonuna kadar sert, çetin ve çoğu zaman sonu belirsiz buhranlar içinde geçti. İzmir'e çıkan Yunanlılar, 15 günlük bir zaman içinde, Menderes'ten başlayarak, Salihli, Akhisar önlerinden geçen, Ayvalık kuzeyine varan bir hat üstünde yerleştiler. Bu hatta ufak tefek hareketlerle bir yıl kadar beklediler, güçlendiler. Bu hat, bir İngiliz işgal kumandanının adına da bağlanarak Milne (Milen) hattı adını aldı.

Fakat 22 haziran 1920'de Yunanlılar bu hattı aşarak bütün cephe üzerinde genel saldırıya geçtiler. Hemen ertesi günü de Boğazlıyan'da isyan çıktı ve memleketin içi yeniden kı-

(1) Ali Fuat Cebesoy: *Millî Mücadele Hatıraları*. s. 445-449. İsmet Beyin 12 temmuz celsesine ait beyanlarının önemli kısımları da, Ankara Halkevi Dil ve Edebiyat Şubesi yayınlarından N. 29'da vardır.

pırdadı. Türk cephesi zayıf askerî kalıntılar ve Kuva-yı Milliye çeteleriyle tutuluyordu. Bu çeteler, hiç bir zaman merkezî bir nizam altına alınamamıştı. Hatta çok yerlerde, bulundukları çevre için, biraz da afet halini almışlardı. Nizamiye kuvvetlerinin ise varlığı, sadece birtakım zayıf kadrolardan ibaretti. Ankara'da bir hükümet kuruluşu ancak iki ay olmuştu. Ortada bir başkumandan da yoktu. Genelkurmay Başkanı İsmet Beyin bu iki ay içindeki çabaları da bir netice vermiş olamazdı. Çünkü Adapazarı, Hendek, Düzce, Bolu, Beypazarı isyanları, daha Meclis açılırken alev alev yanıyordu. Arkasından da Yozgat isyanı başladı. İsmet Beyin dediği gibi Konyalılar da Yozgatlıları dört gözle bekliyorlardı.

Gerçi Geyve Boğazı-Eskişehir bölgesinde Ali Fuat Paşa, vaktiyle ve Sıvas Kongresi tarafından verilen Umum Kuva-yı Milliyet Kumandanı unvanını muhafaza ediyordu. Hatta taarruz başlayınca Ankara kendisine Garp Cephesi Kumandanlığı vazifesini de verdi. Ama ortada ne cephe, ne de muntazam birlikler yok gibiydi.

Ali Fuat Paşa, bütün çabasını Geyve Boğazı üzerinden isyancıların Orta Anadolu'ya akmamasına tahsis etmiş, bunda da muvaffak olmuştu.

24 haziranda Yunanlılar Alaşehir'e girdiler. 25 haziranda da İngiliz donanması Mudanya ve Bandırma'ya asker çıkararak, buraları Yunan işgaline hazırladı. Ondan sonra Yunanlılar serbestçe ilerlediler. 30 haziranda Balıkesir'i aldılar. temmuzda Edremit'e girildi. Sonra Mudanya, Kirmastı, Bandırma, Gönen derken, nihayet 8 temmuzda Yunanlılar Bursa'ya girdiler. Bu arada İngilizler, İzmit'i de Yunanlılara teslim ettiler.

Bursa'nın işgali Ankara'da evvelâ çok şiddetli bir panik ve sonra Mecliste, görülmemiş bir heyecan yarattı. Meclisin 12 temmuz günündeki toplantısı tam bir galeyan içinde geçti. Her şeyden önce, herkes bir suçlu arıyordu. Mustafa Kemal'e de çatılabiliyordu. Ama bütün yıldırımlar İsmet Beyin başına yağıyordu. Meclise göre Erkânıharbiye Reisi vazifesini yapmamıştı. Sonra Bursa'daki 17. Fırka Kumandanı Bekir Sami Bey-

le, Salihli cephesinde Kaymakam Aşir Bey derhal ve ağır surette cezalandırılmalıydı. Hulâsa Meclis baş istiyordu...

Millî Mücadelenin büyük buhranlarından biri hakkında, Meclisin bu toplantıya ait zabıtları yarınki nesillere, içinde çırpınılan çaresizliğin azameti hakkında her halde çok canlı tablolar verir. Tartışmalara Mustafa Kemal de katıldı:

> «— *Tarihte yarılmamış ve yarılamayacak cephe yoktur. Cepheler delinebilir. Buna karşı tedbir, delinen kısmı derhal kapatmaktan ibarettir.*
>
> *Halbuki Yunan ordusu karşısındaki millî cephemiz bu vaziyet ve kuvvette mi idi? Bütün garbî Anadolu vilâyetlerimiz, Ankara ve havalisi dahil olduğu halde, daha doğrusu bütün memlekette kuvvet denilecek bir cüzütâm (birlik) bırakılmış mıydı?»*

Durum hakikaten ağırdı. Meselâ Bursa'nın düşmesinden önce, son gayretle derlenip toparlanıp Bursa'ya gönderilen kuvvetlice bir birlik, daha Bursa'ya varmadan ve Ahudağı taraflarında, yollara çıkan köy hocaları ve köylüler tarafından dağılmaya, köylerine gitmeye teşvik edilmişlerdi. Öyle olmuştu da...

Hulâsa Bursa'nın kaybı üzerine açılan çok heyecanlı müzakereler, nihayet Meclisin kürsüsüne siyah bir örtü serilmesine ve Bursa kurtarılmadıkça bunun kaldırılmamasına varan bir heyecan dalgası ile kapandı. 18 temmuzda da Meclis, bir Misakı Millî andı içti. Fakat münakaşalar durmadı. Erkânıharbiye-i Umumiye Reisi İsmet Bey hakkında, 14 ağustosta, bir istizah şekline vardı. Ali Fuat Cebesoy *Millî Mücadele Hatıraları*'nda kısmen gizli geçen bu oturumların, bir kısım zabıtlarını yayınlamıştır (1).

Bütün bu tartışmalarda Mustafa Kemal'in de İsmet Beyin de cevap ve savunmaları çok sert olmuştur. Meselâ İsmet

---

(1) Ali Fuat Cebesoy: *Millî Mücadele Hatıraları*. s. 445-449. İsmet Beyin 12 temmuz celsesine ait beyanlarının önemli kısımları da, Ankara Halkevi Dil ve Edebiyat Şubesi yayınlarından N. 29'da vardır.

Bey 12 temmuz oturumunda konuyu askerî bakımdan inceledikten, elde zaten kuvvet olmadığını belirttikten sonra Meclise şöyle hitabeder:

«Efendiler! Müşkülâttan ve mahrumiyetten bahsedilmek için, altında bulunduğumuz binayı hatırlamalısınız! Ankara'dasınız! Ne için Ankara'dasınız? Çünkü bizim istiklâlimizi temsil eden mebuslarımız Istanbul'dan, Payitahtımızdan çizme ile kovulmuşlardır! Bizi çıkarmışlardır. Payitahtımızı işgal etmişlerdir. Siz bu felâketten haberdar değil misiniz?..»

Fakat olaylar asıl Meclis dışında gelişir. 20-25 temmuz 1920 arasında Yunanlılar Doğu Trakya'yı işgal ederler. Kolordu Kumandanı Cafer Tayyar Paşa esir edilir 22 temmuzda Padişahın Istanbul'da topladığı «Saltanat Şûrası» yalnız bir kişinin (Topçu Feriki Ali Rıza Paşa) muhalefeti ile Sevr Muahedesinin kabulünü uygun görür. 31 temmuzda ise Düzce ve Bolu' da yeni bir isyan başlar. 10 ağustosta da, Istanbul hükümeti namına Sevr muahedesi imzalanır!

30 ağustosta Yunanlılar artık Menderes - Uşak doğusu - Bursa doğusu - İzmir hattı üzerindedir. Ankara'da da, geleceğe karşı ümitsizlikler uyanır. 1 eylül 1920'de henüz Meclise haber verilmemekle beraber, Mustafa Kemal ve İsmet Bey, Ankara'nın hükümet merkezi olarak boşaltılması ve hükümetin Sıvas'a nakli hakkındaki düşüncelerini, «gayet gizli ve bizzat çözülecek» bir Şifre ile Garp Cephesi Kumandanına sorarlar. Ali Fuat Paşanın cevabı menfidir. Bu karara katiyen katılmaz. Ama Eskişehir de düşerse, o da bu tedbirin gerekli olacağı görüşünü bildirir.

7 eylülde Zile, Erbaa tarafları ikinci isyânlarına başlarlar. 24 eylülde doğuda Ermeni ordusu Bardız üzerine saldırır. 26 temmuzda, Viranşehir isyan eder. Nihayet 3 ekimde asıl korkulan yer ayaklanır: Konya'da Delibaş denilen bir serseri, din ve padişah adına isyan bayrağını açar. Vali ve Kumandan, Ala-

ettin tepesinde mukavemete çalışırlar. Ama bu mukavemet kısa sürer. Teslim olmak zorunda kalırlar. 24 ekimde de Gediz' de Yunanlılar harekete geçerler ve Bursa cephesinde yeniden ileri harekete başlarlar. Çerkez Etem'in hal ve durumu ise, her gün derinleşen bir muammadır.

İşte bu şartlar içinde Albay İsmet Bey, 25 ekim 1920'de, aynı zamanda Genelkurmay Başkanlığını ve dolayısıyle Mebusluk ve Kabinede Vekilliği de devam etmek üzere Garp Cephesi Kumandanlığına atanır ve bu vazifeyi kabul eder... Millî Mücadelenin askerî alanda yetki ve sorumlulukları bu karar ve kabul ile, bir an içinde, bir ufak tefek adamın omuzlarına yüklenir!..

İLK MEYDAN MUHAREBELERİ :

Bu bozgun, isyan, çaresizlik ve şüphe selleri ortasında Meclis te ve memlekette esen o tarifi imkânsız ruh düşkünlüğü ortasında, Mustafa Kemal'in ve İsmet Beyin dahi, kendi aralarında, hükümeti Sıvas'a göçürmeyi düşündükleri bir hava içinde, Garp Cephesi Kumandanlığının, pek de sevinilecek ve istenecek bir şey olmadığını takdir etmek kabildir. Şimdi Albay İsmet Bey, artık son şansına oynayacaktı. Hatta bu oynadığı şey, belki Mustafa Kemal'in de son şansı olacaktı. Çünkü İsmet Bey Meclisin kendisini tutmadığını gayet iyi biliyordu. Mustafa Kemal'e oklar şimdilik arkadan atılıyordu ama, eğer yarın kürsüye çıkıp da:

Arkadaşlar, Buyurun Sıvas'a!

diyecek olursa ne olacaktı? Arkadaşlar peşine takılıp Sıvas'a mı giderler, yoksa herkes bavulunu, dengini, hurcunu omuzlayıp kendi memleketinin yolunu mu tutardı? Bu belli değildi. Hülâsa Ankara ve hele Mustafa Kemal'le İsmet, buhranların buhranı içindeydiler... Son kozlarını oynuyorlardı. Bu koz, mutlaka bir zafer müjdesi getirmeliydi.

İşte o günlerde ilk iyi haberler doğudan gelmiştir: Bardızdan saldıran Ermenilere karşı XV. Kolordu Kumandanı Kâ-

zım Karabekir, kuvvetlerini derleyerek taarruza geçer. Memlekette tek toplu kuvvet onun emrindedir. Ama devamlı Ermeni tehlikesine karşı da ordan Batıya hiç bir şey kaydırılamaz. Doğu halkının başında bir Demokles kılıcı gibi asılı duran işte bu Ermeni tehlikesine karşı ordu harekete geçince, bu hareket halktan da destek görür. Zaten kuvvetleri; hayal ve heyecanları kadar geniş olmayan Ermeniler süratle sarsılırlar. 29 eylülde Sarıkamış Ermenilerden alınır. 30 ekimde Kars kurtarılır. 7 kasımda Ermenistan'a geçilerek Gümrü işgal edilir. Karabekir Ermenilere mütareke şartlarını oradan bildirir (1). Tam o sırada, Güneyde de; Kozan, Islâhiye ve Haçin ilçeleri, Fransızların oralara sürdükleri Ermeni milislerinden kurtarılır.

Ama bunlar Ankara'yı yatıştırmaya kâfi gelmez. Bu sefer de bazı mebuslar arasında:

«— Gördün mü Karabekir'i? Kumandan dediğin böyle olur,»

gibi sözler yayılır. Asıl dava ise Garpta halledilecektir. İsmet Bey 10 kasımda Garp Cephesi Kumandanlığını teslim alır. Yunanlılar Bursa cephesinden ilerlemektedirler. Fakat yeni Garp Cephesi Kumandanı için Yunanlılardan da tehlikeli bir başka düşman harekete gelmiştir: Çerkes Etem! 27 kasımda Etem, İsmet Beye karşı fiilen itaatsızlık safhasına geçmiştir...

***

HER ZAMAN SİLÂH KONUŞMAZ!

Çerkes Etem'in hikâyesi, olağanüstü hallerde halktan sivrilen bütün sergerdelerde görüldüğü gibi, ergeç beliren bir kabına sığamazlığın hikâyesidir. Bu tipler hemen bütün ihtilâl-

(1) 25 kasım 3 aralık arası, Gümrü'de mütareke görüşmeleri ile geçmiş ve 2-3 aralıkta Gümrü Barış Andlaşması imzalanmıştır. Fakat tam bugünlerde Erivan'da bir ihtilâlle iktidar değişip Ermenistan bir Sovyet Ermenistan Cumhuriyeti halini aldığı için, doğudaki karşılıklı durum ondan sonra değişmiştir. Gümrü, tarafımızdan boşaltılmış ve Kars Muahedesi ile Kafkas sınırlarında bugünkü vaziyetimiz tekarrür etmiştir.

lerde türerler. Çünkü ihtilâllerin şartları, halk denilen denizi karıştırırlar, sular bulanır. Suların dibinden suların yüzüne, evvelce bilinmeyen unsurlar, şahıslar çıkar. Bunlar; kanunların, kaidelerin, toplum hiyerarşisinin çerçevelerini parçalarlar. Her biri kendine göre bir mahrek çizer ve bu mahrek etrafında kendi peyklerini toplarlar. Silâh, her şey demek olduğu böyle zamanlarda bunlar, silâhları ile bazen, hatta efsaneler yaratırlar. Şöhretleri memleket ufuklarını kaplar. O zaman Ben'lik ve sorumsuzluk, bunların başlarını döndürür. Ama bunların en büyük düşmanları da gene kendileri, yani Ben'lik ve sorumsuzluktan kuvvet alan, aşırı kendilerine inanışlardır. İşte o zaman bunlar havada ve yalnız kalmaya başlarlar. Başlamasını bilmişlerdir. Ama durmasını, çekilmesini bilmezler. İsterler ki her zaman silâh konuşsun ve zannederler ki her zaman silâh konuşabilir. Halbuki onlar talihlerinin kendi şan ve şereflerine çizdiği sınırı aştıkça, ayaklarının altındaki toprak da kaymaya başlar. İşte bu, Son'un Başlangıc'ıdır. Yani tek gözlü ve gözü de tepesinin üstünde denilen talih devi, ayaklarının altında kaynaşan kalabalıktan gelişigüzel seçtiği ve yükseklere kaldırdığı talihliyi, artık beğenmez ve birden o yükseklerden atar...

Bu hikâye, Çerkez Etem için de böyle gelişti. Halkın içinden sivrildi. İnsanlara ve bölgelere hükmetti. Mücadeleler yaptı, başarılar kazandı. Gerçek Liderlerle atbaşı gitti, diz dize oturdu. Ama olağanüstü şartların sivrilttiği her halktan gelen sergerde gibi, Ben'lik ve sorumsuzluk onun da başını döndürdü. İki de kötü nasihatçısı vardı: Ağabeyleri! Ağabeylerinde Reşit Beye Mustafa Kemal:

> «— *Etem Beyin hizmetlerini takdir ediyoruz. Ama o 1500-1800 kişiden fazla bir kuvvetin üstünde devamlı idare tesis edemez. Ordu kadrosunda genel kumandaya tabi olmalıdır*»,

dediği zaman Reşit Bey, odaları, duvarları gümbürdeterek yumruklarını masaya vurdu:

«— Benim kardeşlerim kahramanlardırlar, hiç kimsenin kumandasına giremezler!»

Hülâsa bu insanlar gelirler, ama gitmesini bilmezler. Mustafa Kemal ve hele İsmet Beyle Çerkes Etem arasında çatışmalar uzun sürdü. Çok tehlikeli olabilecek haller atlatıldı. Ankara'da Çerkes Etem bir defasında, azılı silâhşörlerini arkasına alıp, birden kapıları, merdivenleri tutarak Mustafa Kemal'in odasına bile daldı. Niçin? Eskişehir'de aynı şey, hem de en beklenilmeyen bir saatte, cephe karargâhında İsmet Beyin de başına geldi, Her ikisinde de gerçek kumandan, şımartılmış Süvari çavuşunu, soğukkanlılıkları, kumandanlık vakarı ve üstün otorite ile yendiler. Ama her şey olabilirdi. Hatta Çerkes Etem hatıralarında, Eskişehir'de silâhlarını alıp istasyona koştuğu zaman Mustafa Kemal'i elinden nasıl kaçırdığını en ağır sözlerle anlatır! (1).

Ekim 1920 sonunda gerginlik son hadde varmıştı. İp kopmak üzereydi ve artık kopmalıydı. Etem, Garp Cephesini artık fiilen tanımamaktadır. Büyük Millet Meclisi Başkanlığı ile resen muhabere eder. Hatta kendi yerine birtakım Binbaşılar, Yüzbaşılar bile Büyük Millet Meclisine telgraf çekecek hale gelirler, Mustafa Kemal son dakikaya kadar alttan alır, işi düzeltmeye çalışır. Hatta Etem'in kardeşi Tevfik Beye, 29/30 kasım tarihi ile ve Büyük Millet Meclisi Reisi imzasıyle yazdığı telgrafta bile (2):

«İki üç günden beri doğrudan doğruya tarafı âcizaneme göndermekte olduğunuz raporlar...»

şeklinde lüzumundan fazla mütevazı hitaplarda bulunur. Halbuki bu raporlar, Etem karargâhının Garp Cephesi Kumandanına göndermesi gereken günlük raporlardır.

---

(1) Çerkes Etem'in hatıraları Dünya gazetesince yayınlanmıştır. Ama aslı ile arada bazı farklar vardır. Bazı cümleler çıkarılmıştır.

(2) *Nutuk*. S. 322 (1927 baskısı).

Nihayet dram sonuna erer. Artık perde kapanacaktır. Daha 4 ekimde ve Garp Cephesinde bir toplantı yapılıp işe bir çare aranacaktır. Mustafa Kemal, yanına Çerkes Etem'i de alarak Ankara'dan Eskişehir'e hareket eder. Fakat Etem, Paşaya da haber vermeden Eskişehir'den ayrılmış, kuvvetlerinin başına gitmiştir. Mustafa Kemal bu durumu toplantı masasında ve Etem'i beklerlerken öğrenir:

— *Peki iyi Etem Bey nerede?*

diye sorduğu zaman, Reşit Bey, Paşaya en küstah bir tavırla şu cevabı verir:

— *Etem Bey bu dakikada kuvvetlerinin başındadır!*

Ama karargâh vakit kazanmak zorundadır. Gene birtakım aracılık tertiplerine gidilir. Reşit Bey hususî trenle Kütahya'ya gönderilir. Ama arkasından, artık kararlara varılır. Mustafa Kemal de Reşit Beye artık vaziyeti hatırlatır:

«— Bu dakikaya kadar sizinle eski bir arkadaşınız sıfatıyle ve sizin lehinizde bir neticeye erişmek için görüşüyordum. Bu dakikada bu vaziyetim artık sona ermiştir. Şimdi karşınızda Türkiye Büyük Millet Meclisinin ve Hükümetinin Reisi bulunmaktadır. Devlet Reisi sıfatıyle de Garp Cephesi Kumandanına, halin icabını tatbik etmekte salâhiyetini kullanmasını emrediyorum...» (1).

Cephe Kumandanı Albay İsmet Beye gelince, onun kararı da artık kesindir:

«— Maiyetimde bulunan kumandanlardan herhangi biri bana itaatsizlik etmiş olabilir. Ben onu terbiye ve tedibe muktedirim. Bu hususta kimseye karşı aczimi itiraf etmiş ve hiç kimsenin bana ait olan bu vazifenin daha kolay yapılmasında delâletini rica etmiş değilim...»

(1) Çerkes Etem'in Denizli cephesinde bulunan Demirci Mehmet Efe'yle de bazı şüpheli münasebetlere giriştiği öğrenilmiş ve Demirci Efe de bazı hareketlere girişmiş olduğundan 15-16 ekimde onun kuvvetleri de tasfiye edilmişti.

Reşit Bey, kardeşi Etem'in de felâketinde amil olan hoyrat ve ölçüsüz bir adamdı. Gerçi asker ve mebustu. Fakat karıştığı olaylar içinde ölçülerini tamamıyle kaybetti. Yunus Nadi'nin «Çerkes Etem» isimli eserinde bahsedilen bir sahne, hem onun bu vasıfsızlığı, hem de Mustafa Kemal'in katlanmak, tahammül etmek zorunda kaldığı çileler bakımından çok aydınlatıcıdır:

«Çerkes Etem'in durumu dolayısıyle Ankara'da Hükümet Konağında, İcra Vekileri Heyetinin toplandığı salonda, 20-30 kişinin iştiraki ile bir toplantı yapıldı. Durum görüşüldü. Anlaşmazlığın iyi şekilde çözülmesi için çareler arandı. İcra Vekilleri ile, Büyük Millet Meclisinin bir kısım azalarından mürekkep olan ve Çerkes Reşit Beyin de hazır bulunduğu bu toplantıya Mustafa Kemal Paşa başkanlık ediyordu. En çok konuşanlardan biri Reşit Beydi. Bir defasında Reşit Bey:

«— Hâlâ muntazam ordular yapmak gibi hülyalar peşinde misiniz? Hâlâ bu Erkânıharp Beylerle mi gâvuru kovacağımızı zannediyorsunuz?..»

Gene orada bir defasında da şöyle konuştu:

«— Bu Anadolu harekâtına iştirak ettiğimize hata etmişiz. Bu yüzden bizim yüz binlerce liralık çiftliklerimiz düşman tarafında kaldı. Benim ne zorum vardı ki geleyim, buralarda, sonunda bu hale getirilecek işler için uğraşıp durayım. Zaten vatan ne kelimedir ki? Vatan namına bana İran da birdir, Turan da... Ben nerede olsa pekâlâ oturabilir ve yaşayabilirim.

Paşa, Paşa! Daha açık söyleyeyim. Ben Venizelos'la da pekâlâ diz dize oturabilirim!..»

Mustafa Kemal'in verdiği karşılık şudur:

«— Reşit Bey, bu sözlerinizi teessürünüzün fazlalığından ileri gelmiş addetmek bile, onların ağırlığını ve çirkinliğini hafifletmez. Biz, karşımızda Venizelos'la diz dize oturabilecek kabiliyette kimse farz ve kabul etmiyoruz.

Böyle manasız ve abes sözleri bırakalım da asıl maksada gelelim...»

Ama Etem gittikçe azıtır. Hatta arada Padişaha da bir yaltaklanma telgrafı çeker. Mustafa Kemal ise 24 kasımda Kütahya'ya, Etem'in yanına ve Celâl Beyin (Bayar) başkanlığında bir aracı ve nasihatçı heyet de gönderir. Tam o sırada Etem, millî birliklere saldırmak için kuvvetlerini Kütahya'da toplamaktadır. Mustafa Kemal bunu Ankara'dan haber alır. İsmet, Refet ve Fahrettin Paşaların dikkatlerini çeker. Vaziyeti Celâl Beyden (Bayar) de sorar. Celâl Beyin cevabı ise başka türlüdür:

«Müsterih olunuz. Suitefehhümü (anlaşmazlığı) icap ettiren hiç bir şey yoktur.»

Heyetin müşterek imzayla ve 26-27 kasımdaki telgrafları daha da oyalayıcıdır. Hatta Etem'e para verilmesi ve Fahrettin Beyle Rafet Bey «Paşa» lerin cepheden uzaklaştırılmaları tavsiye edilir.

Halbuki, Garp Cephesi Kuvvetleri ile Etem artık harp halindedir. 29 kasım 1920'de Kütahya alınmıştır. 5 ocakta Gediz'e girilir. Etem'in hemen bütün kuvvetleri dağılır ve üç kardeş 50-60 kişilik taraftarları ile Yunanlılara iltihak ederler...

6 ocak 1920'de ise Yunanlıların yeni taarruzu başlar. Şimdi bu taarruza ve onun davet ettiği İnönü muharebelerine geçerken, İsmet Beyin Etem'e çektiği 21.12.1920 tarihli telgrafından bir cümleyi vererek bahsi kapamak yerinde olacaktır:

«Kumandâ ve siyasî mücadele hayatında sırası geldiği zaman, çekilmesini bilen adam, memlekete az bir zamanda yeniden hizmet ve fikirlerini yürütebilecek bir vaziyete girer...»

Sanıyorum ki bu cümlede; yalnız Çerkes Etem hadisesine değil, kumanda ve siyaset adamları için, daha geniş ufuklara ışık tutan bir mana var...

Meydan Muharebeleri Başlıyor

Askerlik ve kumandanlık sanatının en büyük oyunu, Meydan Muharebeleridir. Çünkü, meydan muharebelerinde, yalnız silâhlar karşılaşmaz. Kumanda adamının zekâsı, iradesi, olayları ve gelişmeleri kapsama gücü, önsezisi, görüş ve karar kudreti, hulâsa bir insanın, bir anda, bir arada harekete getirebileceği en üstün vasıflar da hep birlikte işler.

VI

BİR KARAR VE İRADE İŞİ:

İnönü muharebeleri elbette ki netice harpleri değildi. Bunlara, Batı Anadolu'da muntazam ordu hareketlerinin ancak başlangıcı denilebilir. Çünkü İnönü çatışmasına kadar olan askerî savaşlarımız, tek kumanda altına alınmış, merkezî bir kurmay idaresinde yönetilen cephe hareketleri olmadı. Zaten Yunanlıların İzmir'e çıkışı ve 15-30 mayıs arasında, Menderes-Salihli-Akhisar-Ayvalık hattına yayılışı, ciddî mukavemet görmeyen bir istilâydı. Çünkü böyle bir mukavemeti düzenleyecek bir merkez olmadığı gibi, bu hareketlere girişecek birlikler de yoktu. Mevcut askerî birlikler kadro halindeydi. Yunanlıların 22 haziran 1920'de başlayan taarruzu da, daha önce değindiğimiz gibi, aslında zayıf askerî kalıntılarla bir Kuva-yı Milliye perdesine karşı yapılmış ve bu perde parçalanmıştı.

Üçüncü taarruz 6 ocak 1921'de başladı. Bu taarruzdan önce de Bursa cephesi hareketli bir durumdaydı. Yunanlıların Bursa-İnegöl arasındaki Aksu hattında kuvvetli birlikleri vardı. Bursa Yenişehir tarafında da harekete hazırdılar. Nihayet 6 ocak 1921'de hem Uşak cephesinden, hem İnegöl üzerinden taarruz başladı. Halbuki o tarih, Kütahya'da Çerkes Etem gailesinin en civcivli günleriydi. Hatta bir aralık Çerkes Etem, karşısındaki kuvvetleri sürerek Kütahya'nın kenar mahallelerine kadar geldi. Yunan taarruzu beslendiği halde İsmet Bey, kuvvetlerinin mühim kısmını Kütahya'ya, bu Etem'e karşı göndermişti. İnönü cephesinden Kütahya'ya yürütülen ve sonra orada vaziyet biraz emniyet altına alınınca gene İnönü önlerine sürülen bu kıtaların, vasıtasızlık, teçhizatsızlık, yetersizlik içinde çetin yolculuklarının hikâyesi ve düşmanın saldıracağını bile bile bu hareketlere karar vermek mecburiyetinde ka-

lan Garp Cephesi Kumandanının durumu, Millî Mücadelenin her zaman incelenmeye değer bir konusunu teşkil etmelidir. Bu öyle bir karar ve uygulama işidir ki, belki harekete geçen kuvvetlerin sayısı bakımından değil, ama bu karar ve uygulamanın şartları ve mahiyeti bakımından cidden önemlidir (1).

İnönü muharebeleri hakkında ve burada tafsilâtı ile işlemesine bittabi imkân olmayan malzeme ve hatıralara inildikçe, daha kuvvetle şu kanıya varıyorum ki, İnönü muharebeleri her şeyden önce, bir irade ve karar işidir. Ve bu muharebelerin hikâyesi, Albay İsmet Beyin hatırasına sıkı sıkıya bağlıdır. Gene öyle sanıyorum ki İsmet Bey o günlerde şahsını, talihini ve kaderini, terazinin gözüne, olduğu gibi attı. Çünkü Millet Meclisinin o devredeki ruh halini düşünmeliyiz. Meclisin İsmet Beye karşı açık itimatsızlığı, İsmet Beyi savunurken Mustafa Kemal'in kendi şahsını ve otoritesini bir daha geriye alınamayacak kadar kesin ve tam olarak ortaya attığı bir gerçektir. Meclis çoğunluğunun Çerkes Etem'e güvenişi (2) ve

---

(1) Bu hareketlere iştirak eden Rahmi Apak'ın *Garp Cephesi Nasıl Kuruldu* eserinden şu satırları verelim:

«Garp cephesi kıtaları, beş günden beri uzun yürüyüşlerle çok yorgun düşmüşlerdi. Mevsim kıştı. Askerin çoğunun kaputları yoktu. Öksürüyorlardı. Erat cılızdı. Hayvanlar, ayakta yürürken uyuyorlar ve düşüyorlardı. Yollar kötü ve çamurdu.

80 kilometrelik bir yürüyüş yaptıktan sonra 9/10 ocak gecesi trenle Alayunt istasyonundan Eskişehir'e sevkedilen, II. tümen dört günden beri uykusuzdu. Kaldı ki bu 80 kilometrelik yürüyüşten önce de uzun yürüyüşler yapmıştı. 4 saatlik kısa bir tren yolculuğundan sonra trenden inip, yeniden yürüyüşe geçtiler ve mevzilere koştular...»

(2) O günlerde ve Mecliste ve hatta bazı ordu subayları arasındaki Çerkes Etem hayranlığına ait belgeler ve belirtiler çoktur. Biraz önce eserine değindiğimiz kurmay Rahmi Apak, *Garp Cephesi Nasıl Kuruldu* eserinde ve kendisinden ayrıca dinlediğim daha başka bilgileri de doğrulayan şu kaydı verir:

«Artık Eskişehir sokaklarında bile açıktan açığa, subaylığın ve mecburî askerlik hizmetinin kaldırılması hakkında, aklı eren veya ermeyen herkes bağırıp duruyordu.

Herkes, çetecilik aleyhindeki harekât muvaffak olmaya-

ona karşı olan çatışmaları tasvip etmeyişi bilinen bir şeydir (1).

Eğer İnönü muharebeleri başarıya ulaşmasaydı, öyle sanıyorum ki artık İsmet Bey yoktu. Ama yalnız o kadar mı ya? Elbette hayır!

Hulâsa İnönü muharebeleri, doğurduğu, fakat eğer kazanılmasaydı doğurabileceği sonuçlar bakımından, Millî Mücadelenin çok önemli bir dönüm noktasıdır...

BİRİNCİ İNÖNÜ MUHAREBESİ:

Şimdi kısaca, İnönü muharebelerinin gelişmesini de özetleyelim:

Yunanlıların 6 ocak 1921'de hem Uşak, hem Bursa istikametinde saldırıya geçtiğini kaydetmiştik. İsmet Bey, kuvvetlerinin mühim kısmını Kütahya'ya Etem üzerine sevkettiği için İnegöl cephesinde ancak 24'üncü Tümenin az mevcutlu alayları perde hattı şeklinde yayılmıştı. Yunanlıların ilerlemesi bu se-

---

cak, Etem ve kardeşleri kazanacak diye politika yapmak yoluna sapmıştı.

Çeteciliğin kaldırılması, yani Demirci Efe ile, o zaman gerek cephede, gerekse Ankara'da büyük bir prestij sahibi olan ve Meclisin büyük bir ekseriyetinin taraftar olduğu Çerkes Etem'in teşkilâtının tasfiyesi hoş görülmüyordu.»

(1) O sırada Garp Cephesi Kurmay Başyaveri bulunan Şükrü Beyden (Sökmensüer, sonra mebus vekil) Garp Cephesi Karargâhının o zamanki ruh halini aksettiren çok ilgi çekici hatıralar dinlemişimdir. Şükrü Bey vazifesi dolayısıyle o zaman, İsmet Beyin son kararından önceki saatlerde, Eskişehir'de İsmet Beyle, Ankara'da Mustafa Kemal arasında son ve mahrem bir temas ve istişareye, Anadolu bozkırında ve soğuk bir gecede geçen bir terezina yolculuğu ile aracılık etmiştir. Mustafa Kemal, her şeye rağmen, Etem'in Seyyar kuvvetlerinin bir tümen şeklinde Garp Cephesine alınabilmesi imkânlarını düşünüyordu. Bu düşünce ve muhaberelere vazifesi icabı vakıf olan Şükrü Beyin İsmet Beyden getirdiği son ve direnici raporuna karşı Mustafa Kemal'in şifahi cevabı şudur:

— *Garp Cephesi Kumandanıdır. Karar kendisine aittir!*

Kurmay Başyaver Şükrü Bey bu cevabı derhal ve gene açıkta geçen bir kış yolculuğu ile Eskişehir'e ulaştırır.

beple kolay oldu. Düşman aradaki sahaları ve Ahudağını işgal ederek 9 ocakta İnönü mevzilerine çattı. Fakat burada ilk defa karşı hücumlarla karşılaştı. 10 ocakta savaşlar devam etti. Fakat bir taraftan Eskişehir-Kütahya'dan, diğer taraftan Ankara'da İnönü cephesine süratle bazı kuvvetler harekete geçirildi. Ama 10 ocakta İnönü cephesinin kuzey ve güney kanatları arasında bir boşluk açıldı. Düşman İnönü istasyonunun kuzeyine kadar sokulmaya muvaffak oldu. Kuzey kanadımızda gerileme oldu. Fakat güney kanadında kuvvetlerimiz şiddetli karşı hücumlarda bulundular. Düşman çok zayiat verdi. 2 ocakta ise artık daha fazla ilerlemek kudretini kaybederek cepheyi terketti ve eski mevzilerine çekildi. Birinci İnönü Harbinin kısa hikâyesi budur. Bu hareket esnasında İsmet Bey karargâhını gerçi İnönü istasyonundan daha güneyde İnönü köyüne çekmişse de, hemen bütün hareketler içerisinde bilfiil cephe hattı içinden ayrılmamıştır. Birinci İnönü Muharebesine Yunanlılar 20.000 tüfekle girdiler. Türklerin azami tüfek mevcudu 6.000'di. Yunanlılar 150, Türkler 50 makinalı tüfek kullandılar. Yunanlıların top mevcudu 50, Türklerin 28'di.

Mustafa Kemal Garp Cephesi Kumandanını Büyük Millet Meclisi adına ve 12 nisan tarihli bir telgrafla tebrik etti. Millet Meclisi de Albay İsmet Beyin rütbesini Mirlivalığa (Tümgeneral) çıkardı. İsmet Bey o günden sonra İsmet Paşa oldu. O sırada 37 yaşında bulunuyordu. İsmet Paşa bu tebrik telgrafında:

> *«Mukadderatımızı mutlak istiklâl ile eline almış olan Büyük Millet Meclisine kayıtsız ve şartsız bağlılık ve itaattan aldığı manevî ve kutsî feyz ile, mukaddes topraklarımızın kurtarılışı vazifesini ifa edeceğine ordunun katî inancını bildirdi».*

1 mart 1920'de ise Ankara'da bizzat Millet Meclisinin karşısına çıkarak önemli bir konuşma yaptı. Bu konuşmasında düşmanın telâş ve hüsranını belirtmekle beraber, yeni savaşlar için hazırlandığını da açıkladı. Türk ordusunun, bire kadar düştükten sonra bugün dağlar gibi cephede yükselişini anlattı. Sözlerine «Bugün ordularımız cephede, murahhaslarımız

Londra'dadır», diye devam etti. Biraz da ordu düşmanlığı ve çetecilik taraftarlarına cevap olabilecek sözlerle orduyu şöyle övdü:

> *«Askerlerimiz emir dinlerler. Düşmana karşı giderler, dururlar. Her manevrayı yaparlar ve emir aldıkları zaman düşman siperlerine girmek için, düşmana hücum etmek için hiç bir şeyden sakınmazlar. Omuzlarında bulunan yüklerin ağırlıklarını tamamen anlamışlardır...»*

Hulâsa Birinci İnönü Harbi, pek büyük ölçüde kuvvetler muharebesi olmamış, fakat Türkler, en az vasıtayla ve kötü şartlar içinde en verimli netice almak yolunda başarılı bir imtihan vermişlerdir. Bu hareket göstermiştir ki, Bursa'nın kaybından sonra ve temmuz-ağustos 1920 ile 1920 sonuna kadar geçen kısa zaman içinde Erkânıharbiye-i Umumiye Reisliğinin, bütün engellere rağmen, muntazam bir ordu kurmak, nizamiye kuvvetlerini düzenlemek yolundaki çalışmaları iyi neticeler vermiş ve bu neticeler Birinci İnönü Harbinde ilk meyvelerini ortaya koymuştur (1).

Uşak cephesine gelince, Uşak cephesinde düşman pek geniş hareketlere girişmedi. Düşman, ileri hatları Dumlupınar hattında bulunan ve Albay Refet yönetiminde olan Güney cephemiz üzerinde bazı mevzii tazyiklerle yetindi. Bu arada Yunan kumandanlığı belki de Çerkes Etem kuvvetleri ile başlayan kardeş kavgasını izliyor ve cephenin kendiliğinden çöke-

---

(1) Harp Tarihi Teşkilâtı Dairesi, İnönü ve onu takip eden muharebelere ait resmî eser ve belgeleri yayına hazırlamaktadır. Bununla beraber İnönü muharebeleri hakkında, askerî yönden kâfi malzeme vardır. O sırada Garp Cephesi Hareket Müdürü bulunan Kurmay Albay Tevfik (Bıyıklıoğlu) Beyin, henüz yayınlanmayan, tenkidî mahiyette bir incelemesi mevcuttur. Genelkurmay Harp Tarihi Encümeni Başkanlığı tarafından yayınlanan *Atatürk* eserinde bu harplerin özeti ile, teferruatlı vaziyet plânlarını verir. Ayrıca ve tamamlayıcı diğer eserler de vardır.

Bu arada, bilhassa Yunan kuvvetlerinin terkibine ve hareketlerine ait ve başka kaynaklarda olmayan bilgiler, Rahmi Apak'ın *Garp Cephesi Nasıl Kuruldu* eserinde yer almaktadır.

ceğini sanıyordu. Ama şu da bilinmektedir ki Garp Cephesi ve İsmet Paşa da bu savaşlarda takatının son haddine kadar gerilmişti. Meselâ 10 ocak akşamı batı cephesinin «Cephane gönderin, mağlup oluyoruz» manasını taşıyan son ve kesin müracaatına karşı yola, ancak beş on sandık mermi çıkarılabildiği halde, Millî Müdafaa Vekili Fevzi Paşanın:

«— Size bir tren cephane gönderdim. Elinize varıncaya kadar mukavemet imkânını temin ediniz!»

telgrafını imzalarken, gözlerinin yaşardığı da bilinmektedir. O anda Fevzi Paşanın, içinde yaşadığı ruh ıstıraplarını değerlendirmek mümkündür. Ama şu oldu ki, bu telgraf bile İnönü karargâhında bir ferahlık yarattı ve mukavemet ruhu arttı.

Fakat bu arada, Birinci İnönü Harbinin dışarıdaki akislerine ve bilhassa İtilâf devletleri cephesinde Yunanlıların Anadolu Harbini muvaffakıyetle sona erdirebilecekleri hakkında uyanan şüpheye temas etmeliyiz. Bu hava değişmesinin neticesi olaraktır ki, Birinci İnönü Muharebesinden sonra Ankara, gerçi İstanbul Hükümeti ile beraber olsa da Londra konferansına çağırıldı ve orada Sadrazam Tevfik Paşa:

«Türkiye namına mütalaa beyan etmek hakkı, milletin itimadını haiz olan Anadolu Heyetinindir. Sözü Bekir Sami Beye (Büyük Millet Meclisi Hükümeti Hariciye Vekili) bırakıyorum!»

demek dürüstlüğünde bulundu.

İKİNCİ İNÖNÜ MUHAREBESİ:

Asıl önemli hareketler İkinci İnönü Muharebesinde cereyan etti. Bu hareketlere başlangıç teşkil eden Yunan taarruzu, 23 mart 1921'de, yani Birinci İnönü Harbinin, Yunanlıların çekilmesiyle sona erişinden 2 ay 12 gün sonra başladı. Gerçi düşman yeni kuvvetler almıştı. Ama Birinci İnönü Mücadelesinin Türk halkına, Meclise ve Türk birliklerine verdiği ruh ferahlığı ile, ocak-mart ayları arasında orduyu teşkilâtlandırmak ve güçlendirmek yolunda alınan neticeler de çok önemliydi.

Bilindiği gibi Garp Cephesi aslında, biri Garp Cephesi, diğeri Cenup Cephesi olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Refet Beyin (Paşa) yönetiminde olan Cenup Cephesi, Afyon ve civarından başlayarak Menderes'e kadar inen güney sahaları ile Çukurova-Adana cephesini içine alıyordu. Bundan başka Garp Cephesinin kuzeyinde Genelkurmay emrinde Kocaeli grubu bulunuyordu.

23 martta Yunanlılar Bursa cephesinden İnönü istikametine ve Uşak'tan Afyon üzerine saldırdılar. Ama belliydi ki taarruzun ağırlık merkezi kuzeyde, İnönü üzerindedir. Bunun için daha ilk safhada Genelkurmay, güneyden kuzeye kuvvet kaydırmak zorunda kaldı.

İkinci İnönü Savaşları 23 marttan 1 nisan 1921'e kadar devam etti. Bu defa kuvvetler daha fazlaydı. Türkler 15.000, Yunanlılar 26.000 tüfekle çarpışıyorlardı. Türklerin 150, Yunanlıların 1200 makinalı tüfekleri vardı. Türkler 56 ve Yunanlılar 70 top kullandılar. Türklerin 900 atlısına karşılık Yunanlıların 1200 atlısı vardı. 27 martta çatışmalar şiddetlenmişti. 30 martta düşmanın baskısı son haddine vardı ve İsmet Bey karargâhını İnönü'den, daha geride Çukurhisar'a çekmek zorunda kaldı. İsmet Paşanın bu kararını bildiren telgrafından sonra ve birkaç saat müddetle cepheyle telgraf muhaberesinin kesilmesi Ankara'da ve hele Mustafa Kemal'le Genelkurmay karargâhında ciddî bir heyecan ve endişe uyandırdı.

Muharebe meydanında bilhassa sağ kanatta düşman baskısı ağırdı. Bu kanatta düşman, Savcı Bey batısındaki kanlı sırtı işgal ettiği zaman kanlı süngü hücumları cereyan etti ve bu hakiki bir boğazlaşma halini aldı. Kanlı sırtlar birkaç defa el değiştirdi. Yunanlılar bu kısımda en az iki tümenle saldırıyordu. Kocaeli Grubu Kumandanı Halit, I. Tümen Kumandanı Kemalettin Sami Beylerle 6. Tümen Kumandanı Yusuf İzzet Paşa bu savaşlarda üstün başarı gösterdiler. Ama düşman hem sağ, hem sol kanatta bazı ilerlemeler kaydetti.

Muharebe üç gündür aralıksız devam ediyordu. Bir aralık kanatlar sarsılır gibi oldu. Ama gerilerde ne var ne yoksa, hatta karargâhlardaki muhafızlara kadar cepheye sürüldü. Ni-

hayet 31 martta düşman cephesinde sarsıntı başladı. O gün öğleden sonra yeniden bir piyade ve bir süvari alayı da cepheye yetişince, vaziyet Yunanlılar aleyhine çevrildi. Teşebbüs Türk kuvvetlerine geçti. İşte o zaman İsmet Bey bütün İnönü cephesi boyunca genel bir karşı taarruz emrini verdi. Akşama doğru düşman cephesindeki sarsıntı son haddine vardı. Netice artık belirmeye başlamıştı. Ricat başlıyordu. 1 nisan 1921 sabahı İkinci İnönü Meydan Muharebesi sona ermiş ve muharebe, Türklerin galibiyeti ile neticelenmişti. Garp Cephesi Kumandanı İsmet Beyin Metris Tepeden Ankara'ya gönderdiği meşhur telgraf bu vaziyeti bildirir:

Metris Tepeden
1 nisan 1921

Erkânıharbiye-i Umumiye Reisliğine,

«Sabah 9.30'da Metris Tepeden görülen vaziyet:

Gündüz Bey şimalinde sabahtan beri sebat eden ve ardcı olması muhtemel düşman müfrezesi, sağ cenah grubunun taarruzu ile gayrî muntazam çekiliyor. Kıtalarımız yakından takip ediyor. Hamidiye istikametinde temas ve faaliyet yok. Bozöyük yanıyor. Düşman, binlerce ölüleri ile doldurduğu muharebe meydanını, muzaffer silâhlarımıza terketmiştir...»

Garp Cephesi Kumandanı
İsmet

Bu neticenin ve bu telgrafın, o günlerde Mustafa Kemal, Ankara, Istanbul ve bütün Türkiye için taşıdığı değeri, bugün lâyıkıyle değerlendirmemiz belki zordur (1). Fakat eğer bu

(1) Mustafa Kemal'in Garp Cephesi Kumandanına verdiği cevapta, İstiklâl Savaşının aynı derecede önemli bir belgesidir:

«İnönü muharebe meydanında, Metris Tepede, Garp Cephesi Kumandanı ve Erkânıharbiye-i Umumiye Reisi İsmet Paşaya.

Bütün tarih-i âlemde, sizin İnönü Meydan Muharebesinde deruhde ettiğiniz kadar ağır bir vazife deruhde etmiş kuman-

netice böyle alınıp da muharebe meydanından böyle bir telgraf çekilmeseydi, İstiklâl Savaşının ve Millî Mücadelenin akışının istikameti değişebilirdi. Çünkü Meclis ve memleket, yalnız toplayabildiği silâh gücü bakımından değil, manevî sebat, takat ve kudretinin de son haddine kadar gerilmişti. İnönü'nde bu netice alındıktan sonra, hatta başka cephelerde ne olursa olsun ve sonra harp talihi ne cilveler gösterirse göstersin, İnönü, muharebelerinin verdiği ümit ve şevkle, bunları karşılayabilirdi...

Nitekim Yunanlılar güney cephesinde başarılar sağlamıştı. Düşman Afyon'u almış ve ileri kısımları ile Bolvadin, Çay istikametlerinde ilerlemişti. Bu ilerleyişe karşı İnönü cephesinden serbest kalan 5 tümenlik kuvvet güneye, Altıntaş mıntıkasına sevkolundu. Düşman 7 nisanda Afyon'u tahliye etti. Asılhanlar Muharebesi denilen ve Refet Bey (Paşa) tarafından yönetilen muharebeler işte bu sırada cereyan etti. Hulâsa İnönü ve güney cephesi harekâtında, adına müdafaa harbi denilen hareketin bütün usulleri, iki ayrı bölge arasında vaktinde ve süratli kuvvet kaydırma tertipleri geniş ölçüde uygulandı. Bu suretle de İstiklâl Savaşında Türk ordusu, merkezî

---

danlar enderdir. Milletimizin istikbal ve hayatı, dâhiyane idarenizin altında şerefle vazifelerini gören kumandan ve silâh arkadaşlarınızın kalp ve hamiyetine, büyük emniyetle istinat ediyordu.

Siz orada yalnız düşmanı değil, Milletin makûs talihini de yendiniz. İstilâ altındaki bedbaht topraklarımızla beraber bütün vatan bugün en uzak noktalarına kadar zaferinizi kutluyor. Düşmanın hırs-ı istilâsı azim ve hamiyetinizin yalçın kayalarına başını çarparak hurdahaş oldu.

Namınızı tarihin mefâhir kitabesine kaydeden ve bütün milleti hakkınızda ebedi minnet ve şükrâna sevkeden büyük gaza ve zaferinizi tebrik ederken, üstünde durduğunuz tepenin size binlerce düşman ölüleri ile bir şeref meydanı seyrettirdiği kadar, milletimiz ve kendiniz için yükseliş şaşaaları ile dolu bir istikbal ufkuna da hazır ve hâkim olduğunu söylemek isterim.»

Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal

bir kumanda ve bir ordu yönetimi altında artık ve fiilen mücadelesine girişmiş oldu. Bu muharebeler, orduyu lüzumsuz gören, çete harpleri ile her şeyin yapılabileceğini sanan ve Çerkes Etem övgüsü yayan değersiz görüş ve davranışları kökünden silmiş oldu. Hulâsa İnönü'nde İsmet Bey, son kozunu oynamış, son şansını kullanmış, hem kendini, hem kendisine güveneni, hem de memlekette mukavemet ruh ve azmini kurtarmıştı...

ALTINTAŞ BOZGUNU:

Fakat Yunanlıların da, istilâ hırsında ve macerasında ölçüyü büsbütün kaçırdıkları belliydi. Yunanistan'da Venizelosçuluk ve Kralcılık şeklinde süregelen iç mücadelelerde, o sırada Kral ve Kralcılar vaziyete hâkimdiler. Bunların İnönü yenilgilerini kabul etmeleri, kendi itibarlarının da sonu olabilirdi. Bu yenilgileri her halde hazmetmeyeceklerdi. Gerçi Küçük Yunan devletinin, zaten Orta Anadolu sınırına varmakla çoktan aştığı takatını, yeni bir macera ile büsbütün tüketeceğine dair belirtiler vardı. Fakat iktidardakiler için siyasî şartlar bunu emrediyordu. Nitekim macera gecikmedi. Yunanlılar kuvvetlerini takviye ettiler. Cephe tümenlerinin sayısını 11'e çıkardılar. Türk ordusu ise umumî seferberliğe gidemiyordu. Çünkü böyle bir seferberliğin gerektireceği silâh, cephane, teçhizat ve ulaştırma kaynaklarından mahrumdu. Yalnız, İnönü Muharebelerinden sonra Batı Anadolu'da Garp Cephesi ve Cenup Cephesi şeklindeki taksimat kaldırıldı. Bütün cephe Garp Cephesi Kumandanlığı olarak İsmet Paşanın emrine verildi. Ama henüz İnönü Savaşlarının yorgunluğu alınmadan Yunanlılar, 10 temmuz 1921'de umumî taarruza geçtiler. Bu defa Yunanlılar 96.000, Türkler 51.000 tüfek, Yunanlılar 5.600, Türkler 440 makinalı tüfek, Yunanlılar 349, Türkler 162 topla savaşa giriyorlardı. Yalnız Türklerin 4727 süvarisine karşılık Yunanlıların süvari kuvveti daha az olarak 1500 kişiden ibaretti. Türk ordusu Bozöyük'ten başlayarak, Tavşanlı-Kütahya üzerinden geçerek, Afyon-Kütahya bölgesinde ve demiryolunun doğusundaki Döğer mevkii arasında, ay şeklinde bir cephe hat-

tındaydı. Eskişehir ve Kütahya Türklerde, Afyon Yunanlılardaydı. Yunanlılar 5 tümenle cepheden ve 6 tümenle de Seyitgazi istikametinde Eskişehir yönünden taarruza geçtiler. Eskişehir terkedildi. Sonra Kütahya cephesi de çözüldü. Altıntaş Bozgunu denilen muharebe budur. Düşmanın silâh ve insan gücü üstün, Türk cephesi yarı yarıya bir kuvvetle savunulamayacak kadar genişti. 18 temmuz 1921'de Mustafa Kemal cepheye koştu. Seyitgazi Ordugâhında İsmet Paşayı fena durumda buldu. Paşa bir aralık, her şeyin mahvolduğunu bile sandı. Muhacirler, bozulmuş birlikler, dağılmış asker grupları sel gibi geriye akıyordu. Bu çözülüş karşısında İsmet Paşanın, başını avuçlarının içine alıp:

«— *Artık hayale yer kalmadı! Realite bu... Realite işte bu...*»

diye yakındığını gören, o sırada orada olup, son trenle hemen Ankara'ya dönen Yakup Kadri Karaosmanoğlu'ndan, o andaki havayı tafsilâtı ile dinlemişimdir. Hulâsa ya bir mucize göstermek, ya büyük bir karar vermek lâzımdı...

Bu Eskişehir-Altıntaş-Kütahya muharebelerinin kısa hikâyesini ve muharebenin verdiği netice hakkındaki görüşünü, bu muharebelere tümen kumandanı olarak katılan Kâzım Paşadan (Özalp) dinlemişimdir. Paşanın son hükmü şudur:

«— *Bu muharebe kazanılamazdı. Bu muharebeyi kim olsa kaybederdi...*»

Halide Edip o sırada Ankara'da, Mustafa Kemal'in karargâhındadır. Havayı şöyle tasvir eder:

«*Eskişehir'den döndükten iki gün sonra karargâha gittim. Dr. Adnan'ın Mustafa Kemal Paşayla konuştuğunu gördüm. İkisi de ayakta duruyorlardı. Paşanın yüzü sapsarıydı. İç ayaklanmaların en kötü günlerindeki kadar endişe içindeydi. Türk milletinin bütün acısı o yüzde toplanmış gibiydi. İçeri girdim. El sıkıştıktan sonra bu durumdan ne kadar müteessir olduğumu söyledim. Bana, bir fincancık kahve içip, Eskişehir'de dövüşen İsmet Paşadan gelecek haberleri beklememi söyledi. Nihayet neticeyi öğ-*

rendik. Cepheden dönen Yakup Kadri de bizimle beraber karargâhtaydı. Mustafa Kemal Paşanın yaveri durmadan haber getiriyordu. Mustafa Kemal Paşa hepsine sövüyordu. Nihayet sabah oldu. Mustafa Kemal Paşa:

"— İsmet Eskişehir savaşını kaybetti. Haydi bir fincan kahve daha içelim" dedi.

Doktor Adnan biraz odadan kaybolduktan sonra geri döndüğü zaman daima kötümser görünen yüzü gülüyordu. Neşeli görünüyordu. Mustafa Kemal Paşa:

"— Neredeydin Adnan?" diye sordu.

O da, Fevzi Paşa ile konuştuğunu, onun çok iyimser olduğunu. Yunanlıları yeneceğimizi söylediğini bildirdi.

Mustafa Kemal Paşa da güldü ve Fevzi Paşayla epeyice alay etti. Ama gene de memnun görünüyordu. Çünkü böyle anlarda o da fal'a, rüya'ya inanırdı. Ondan sonra korkulu rüya gibi, korkulu iki hafta geçti. Ankaralılar bir şey söylemiyorlarsa da, âdeta «Yunanlıları siz başımıza getirdiniz» der gibi idiler...» (Halide Edip Adıvar: Türk'ün Ateşle İmtihanı s. 212).

Mustafa Kemal Paşa işte o bozgun sırasında Ankara'dan, Seyit Gazi karargâhına koşmuştu. Tek Adam'ın ikinci cildinde işlenen bu sahneyi, buraya da alacağım (1):

«Mustafa Kemal İsmet Paşayla karşılaşınca onu, İnönü Muharebelerinden sonra olduğu gibi, gene muzaffer bir kumandan olarak değerlendirir. Sanki bir bozgunun ortasında değil, bir zafer öncesinde imişler gibi davranır. İsmet Paşayı tebrik eder:

— Deja kazandın, der.

Bu vaziyetler içinde ancak böyle hareket edilebilece-

(1) O sırada Garp Cephesi Kumandanlığı Harekât Şubesi Müdürü olan Tevfik Bıyıkoğlu'dan, gerek Mustafa Kemal Paşanın ordugâha gelişi, gerek İsmet Paşa ile karşılaşması ve sonra kendisini çağırarak verdiği talimat hakkında çok şeyler dinlemişimdir. Ama burada teferruata girmeyerek, harekâtın umumî gelişmesine kısaca değinmekle yetiniyorum.

ğini, ancak böyle emirler verilebileceğini söyler. Sonra hemen ilgili kurmay şeflerini karşısına alır. Onları da cesaretlendirir. Çünkü vaziyetin telâşa ve ümitsizliğa tahammülü yoktur. Bu vaziyeti; ancak uzun vadeli stratejik kararlar kurtarabilecektir. Hele bu kararları alırken ince birtakım hassasiyet hesaplarına yer verilmemelidir. Hulâsa bu an; irade, emir ve karar anıdır...»

Ama böyle bir kararı, elbette ki ancak Mustafa Kemal verebilirdi. Nutuk'ta bu durumu şöyle anlatır:

«Vaziyeti yakından inceledikten sonra, İsmet Paşaya umumî olarak şu emri verdim.

Orduyu Eskişehir kuzey ve güneyinde topladıktan sonra, düşman ordusu ile araya büyük bir mesafe açmak lâzımdır. Öyle ki, ordunun tanzimi, düzenlenmesi ve kuvvetlendirilmesi mümkün olabilsin. Bunun için Sakarya'nın doğusuna kadar çekilmek caizdir... Düşman duraklamadan bizi takip ederse, kendisi hareket üslerinden uzaklaşacaktır...»

Onun dediği gibi yapılır ve onun dediği gibi de olur. Orduda gerçi kayıplar ve dağılmalar yaygındı. Ama subaylar gene işlerinin başındaydı. Adına subaylar harbi denilen yeni ve büyük bir meydan muharebesi daha olacaktı. Birliklerin kadroları ve ne kadar yıpranmış olsalar da iskeletleri muhafaza edilebildi. Ordu Sakarya doğusuna çekildi ve 23 ağustos 1921'de Sakarya'da bütün cephe boyunca temas başladı. 100 kilometrelik bir cephede bu defa Türkler ancak 40.000 tüfek harekete getirebilmişlerdi. Yunanlılar 88.000 tüfekle saldırıyorlardı. Türklerin 700 ve Yunanlıların 7000 mitralyözü vardı. 800 Yunan topuna karşı Türkler ancak 177 topla karşı koyacaklardı. Fazla olarak Yunanlıların 20 uçağı da vardı. Yalnız 4727 kılıçla Türk süvarisi, Yunanlıların 1800 kişilik süvari kuvvetine göre daha hareketliydi...

Fakat Kütahya-Eskişehir muharebelerinin neticesi belli olunca Ankara'da Büyük Millet Meclisi gene karıştı. Gene sorumlular aranıyordu ve bu sefer Mecliste genel bir bezginlik

havası esiyordu. Ve oklar yalnız İsmet Paşanın üstüne yağmıyordu. Bir defa hemen bütün Milletvekilleri:

«— *Mustafa Kemal Paşanın Ankara'da ne işi var? Cepheye gitsin, Cepheye! Ordunun başına geçsin!*»

çağrısında birleşiyorlardı.

«— *Ordu nereye gidiyor? Millet nereye götürülüyor? Bu harekâtın elbette bir mesulü vardır. Onu göremiyoruz. Bugünkü elim halin, fecî vaziyetin hakikî amilini ordunun başında görmek isterdik!..» (1).*

«*Bu türlü konuşan zatların ifade etmek istedikleri nin ben olduğuma şüphe yoktu.*»

Nihayet Mersin Mebusu Selâhattin Bey kürsüden, onun ismini de açığa vurarak bu isteği açıkladı:

«— *Cepheye gitsin!*»

Bu çatışmalar Mecliste 4 ağustosta zirve noktasına varır. Eskişehir-Kütahya zaferinden sonra Yunan ordusu derlenme, kuvvetlenme halindedir. Kütahya'da Yunan Kralı Konstantin'in başkanlığında toplanan bir harp meclisi, Yunan ordusunun ileri hareketine, Ankara'nın alınmasına ve Türk aslî kuvvetinin imha edilmesine karar verir. Ankara alınınca ortada artık itibarlı bir kudret kalmayacak ve Ankara'nın doğusuna püskürtülecek, kalıntılar da dağılıp gidecektir...

Nihayet Mustafa Kemal 4 ağustosta kendisinin ve Meclisin yetkilerini de kullanabilmek kaydıyle, fakat üç ay için başkumandan olarak tayin edilmesini teklif eden takririni Meclise verdi. Müzakereler bu defa da başka yönlerde alevlendi. Bu defa da ortaya çeşitli endişeler, kayıtlar hatta şüpheler serildi. Ama 5 ağustosta da Mustafa Kemal'in başkumandanlığı kanunlaştı.

İsmet Paşa, Garp Cephesi Kumandanı olarak cephedeydi. Karargâhını Polatlı'da kurmuştu (2). 12 ağustos 1921'de ise

(1) *Nutuk* s. 378. (1927 baskısı).

(2) Gazi'nin fiilen Başkumandanlığı üzerine alması ile, İsmet Paşanın Garp Cephesi Kumandanlığı vazifesinde bir aralık değişiklik yapıldığından ve sonra bundan vaz geçildiğinden bahsedilir. Fakat buna dair bir vesika yoktur.

Başkumandan, yanında Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa olduğu halde cepheye hareket etti.

Başkumandanlık karargâhı, Ankara-Polatlı karayolu üzerinde Alagöz köyünde kurulur (1). Aynı gün Yunanlılar Sakarya istikametinde ileri hareketè geçmişlerdi. 23 ağustosta Sakarya hattında muharebe başlar. İsmet Paşa gene yerindedir.

Sakarya muharebesi 22 gün 22 gece süren uzun, kanlı bir meydan savaşıdır. Yunanlıların tabiyesi, güneyden açılarak, yayılarak, Sakarya kavsi içinde yoğunlaşan Türk asli kuvvetlerini çevirmek, Ankara ile bağıntılarını kesmek ve böylece imha etmektedir. Bu maksatla Yunan sağ kanadı Haymana'nın güneyine ve gerilerine kadar açılır. Bu hareketler sırasında Yunanlılar Sakarya'yı da aşarlar. Muharebeler Sakarya'nın doğusunda ve Sakarya kavsi içinde devam etmeye başlar. Başkumandanın «Hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır» emri bu boğuşmalar sırasında verilmiştir. Gerçi bazı Yunan kumandanları hatıralarında, bir türlü yaramadıkları bu Sakarya kavsi içini Türklerin, kim bilir nasıl kudretli bir şekilde tahkim ettiklerinden bahsederler (2). Halbuki ortada ne istihkâm, hatta ne de siper vardır. Bu muharebe açıkta ve boğaz boğaza geçen kanlı bir ölüm kalım savaşıdır ki, hem Yunanlılar, hem Türkler için Son'un başlangıcıdır. Ama Yunanlılar için bu Son, kesin yenilgi, Türkler için ise «düşmanın vatanın harim-i ismetinde boğuluşu» yani vatanın kurtuluşudur...

O günlerde dünyanın gözleri, Anadolu'nun ortasındaki bu ölüm kalım savasındadır. Bazı yabancı çevrelere Yunan ordusu, Büyük İskender'in Asya zaferlerini tekrar ediyormuş gibi

---

(1) Bu köydeki karargâh binasında, yakın zamanlara kadar eski halinden bir şeyler saklıydı. Oda kapılarının üstünde tebeşirle yazılmış yazılar duruyordu. Şimdi bu kapılar boyanmıştır. Gerçi bu yakınlarda burası bir müze gibi muhafaza edilmek üzere boşaltılmış, fakat artık ruhunu oldukça kaybetmiştir.

(2) Gerek bu muharebelerin tafsilâtı, gerekse bu değinilen konular üstünde, *Tek Adam*'ın ikinci cildinde ve «Muharebeler Zinciri» bahsinde gerekli bilgiler verilmiştir.

göründü. Bazı çevrelerde, hareket üslerinden bu kadar uzaklaşan ve bu kadar açıklarda böylesine bir boğazlaşmaya giren Yunanlıların geleceğinden şüpheler belirdi. Yunan Asya ordusu başkumandanlığında bile tereddütler vardır (1). Kralın emri bir macera sayılır. Yunan iç siyasetinin ebedî kavgası, yani Kralcılar ve Kralcı olmayanlar arasındaki çatışma ise için için kaynar durur.

Uzayıp giden Sakarya muharebesini Başkumandanlık Karargâhı dakikası dakikasına takip etti. Garp Cephesi Kumandanı da daha çok Alagöz karargâhındaydı. Fevzi Paşa bazen karargâhta, bazen cephenin çeşitli kısımlarında, fakat daima işbaşındaydı.

Mustafa Kemal Paşaya, vaziyetin ilk defa iyi geliştiğini bildiren bir haber, bizzat Fevzi Paşadan geldi. Bu sahneye Halide Edip şahit olmuştur. Şöyle anlatır:

«Mustafa Kemal Paşa Yunanlıların Çal Tepesini işgal edinceye kadar korkulacak bir şey olmadığını, fakat Haymana'ya girerlerse, bizim de kapana tutulacağımızı söylerdi.

Bir hafta geçmeden Çal Tepesi düştü. Korkunç bir sükut... Mustafa Kemal Paşa söğüyor, aşağı yukarı dolaşıyor ve geri çekilme emri verip vermemekte tereddüt ediyordu.

Bir zabit odaya girerek:

— Fevzi Paşa sizi telefonda arıyor efendim, dedi.

Gece yarısından sonra saat tam ikiydi. Bana burası bir tiyatro sahnesi gibi gelir Mustafa Kemal Paşa karşıki odada telefonla konuşuyor, ben de kapıya dayanmış, dinliyordum. Sofa, ayakta dimdik duran zabitlerle doluydu. Herkes bekliyordu.

Mustafa Kemal konuşuyor:

— Siz misiniz Paşa Hazretleri? Ne? Vaziyet lehimiz-

(1) Aynı kitabın aynı bahsinde Yunan yüksek kademelerindeki çatışmalar, Anadolu Ordusu Başkumandanlığındaki değişiklikler hakkında keza bilgiler vardır.

de mi dediniz? Doğru anladım mı? Haymana hemen hemen işgal edilmiştir... Ne? Yunanlılar kuvvetlerinin sonuna gelmiş, ricat mı edecekler?..

Mustafa Kemal Paşanın gözleri o gece, Dante'nin cehenneminde yananların gözleri gibi, anlatılmayacak kadar acı içindeydi.

— Dinleniniz Paşam, yatınız, dedim.

— Hayır, haydi, bir kahve daha içelim...

Eğer bazen tesadüfî bir hareket, bir milletin kaderini değiştirebilirse, işte Fevzi Paşanın telefonu o gece, böyle bir tesadüf oldu.»

Nihayet 12 eylülde muharebenin neticesi belirir. Türkler karşı taarruzlarla en çetin istinat noktalarını alırlar. 13 eylül 1921'de, Sakarya'nın doğusunda tek düşman askeri kalmamıştır. O zaman Yunanlıların geri çekilmesi başlar. Bozgun sırası şimdi onlardadır. Yeni cephe Eskişehir-Seyitgazi, Afyon, Çivril doğusunda bir hat üstünde teşekkül eder ve 26 ağustos 1922' de başlayacak büyük ve son taarruza kadar orada kalır. Sakarya harbini kaybettikten sonra Yunanlılar, artık bir tecavüz gücü olmktan çıkmıştır... Fazla olarak müttefiklerin de Yunanlılara güveni sarsılır. Bu müttefikler arasında zaten çoktan anlaşmazlıklar çıkmıştır. Hatta Fransa ve İtalya, Anadolu'daki kuvvetlerini çekmek istemektedirler. Nitekim Sakarya zaferinin hemen ardından, 20 ekim 1921'de Fransa ile bir andlaşma akdedilerek Fransızlar Çukurova'dan ve Türk topraklarından çekilmişlerdir. İtalya ise Sevr muahedesinin getirdiği hükümlere ve bu muahede ile İtalya'ya Anadolu'da, Akdeniz'den tâ Kütahya'ya kadar ayrılan nüfuz, bölgeleri sistemine artık güvenmez. Sonra Yunanistan'ın Egeye yerleşmesinin de baştan beri aleyhindedir. Ama Birinci Dünya Harbinden sonra ve Mussolini'nin gelmesinden önce İtalya'ya hâkim olan anarşi ve hükümetteki istikrarsızlık, İtalya'yı Paris'teki müttefikler konseyinde de bir nevi gölge haline getirmiştir. Hulâsa İtalya'nın da derdi, bir an önce bu işin içinden sıyrılmaktır. Anadolu'daki kıtalarını, Konya'dan başlayarak çekmektedir. Hulâsa Sakarya'dan sonra Yunanlılar, hatta onları oraya sevkeden İngiliz-

ler tarafından bile her gün biraz daha yalnızlığa sürüklenmektedirler. İngilizlerle müttefiklerin, Yunanlıların Anadolu'yu tahliyesi kaydını da bazı şartlarla içine alan, fakat Trakya ve Istanbul'un iadesini garanti etmeyen bir andlaşma teklifleri de bu safhaya rastlar.

Sovyet hükümetine gelince, Sovyetlerle, daha Büyük Millet Meclisinin ilk kuruluş günlerinden başlayan münasebetler, asıl Sakarya zaferinden sonra ciddî şekiller alır. Sovyetler Ankara'ya C.N. Aralov'u büyükelçi olarak tayin ettikleri gibi, gene Sovyetler tarafından Ukrayna Başkumandanı Fronze, fevkalâde yetkilerle Ankara'ya gönderilir. Bu suretle de, Sovyetlerle yapılan 16 aralık 1921 Moskova anlaşması, asıl Sakarya zaferinden sonra işlemeye başlar (1).

Anadolu yaylasında 22 gün 22 gecelik Sakarya savaşı böyle kazanılır. Ama ordu da takatının son haddine varır. Halbuki şimdi bir de uzun bir takip vardır. Gerçi Yunan ordusu mevcudunun üçte birini kaybetmiştir. Ama Türk ordusu da zaten daha Eskişehir-Kütahya harbinde yıpranmıştı. Elde bulunan

---

(1) C.N. Aralov'un, *Bir Diplomatın Hatıraları* eserinden faydalanarak, Türk-Rus münasebetlerinin, Sovyetler bakımından ruhî cephesi ve bu arada Çiçerin ve Lenin'in Türkiye hakkındaki görüşleri ile, Lenin'in Mustafa Kemal'i anlayışı, gene *Tek Adam* isimli eserimizin ikinci cildinde oldukça tafsilâtlı olarak verilmiştir.

Fronze'nin Türkiye'de vazife alması, Ankara'da temasları ve neticeleri ile ilgili bilgi ve vesikalar ise, Moskova'da yayınlanan *Mejdunarodnaya Jizn-Milletlerarası Hayat* dergisinin 1960 tarihli 7. sayısında yayınlanmıştır. Bütün bu konularda mevcut yayın ve vesikalara dayanarak, Türk-Sovyet münasebetleri hakkında dilimizde toplu bir eserin meydana getirilmemiş olması, tarihî bir eksiklik teşkil etmektedir.

Aralov'un olduğu gibi Fronze'nin yazılarında da gerçeğe uymayan, yahut aydınlanmaya muhtaç bazı önemli noktalar vardır. Meselâ Fronze'nin, Fransızlarla imzalanan 20 ekim 1921 Franclin Boillon anlaşmasının, Ankara'da Mustafa Kemal aleyhinde bir ce-

51.000 askerden ancak 25.000'i ile Sakarya harbine başlandı. Bu 25.000 kişinin de 17.000 kişisi şehit olmuştu. Mücadeleye ancak arkadan yetiştirilen, çoğu derme çatma, ama iyi harp eden kuvvetlerle devam edildi. Genelkurmay neşriyatında Sakarya'ya katılan asker mevcudunun 40.000 olarak hesap edilişi, bu ikmaller sayesindedir. Sakarya'da 7 tümen kumandanı şehit oldu. Bazı kıtalar hemen bütün mevcutlarını kaybettiler. Karadağ'a hücum eden ve mevcudu 1200 olan 57. Tümen, bir günde 700 şehit verdi. Hulâsa bu harpleri yakından takip eden Halide Edip'in dediği gibi:

«Türk ordusu Sakarya'da o kadar yorulmuştu ki, Yunan ordusunu Bolvadin'den öteye sürecek mecali kalmamıştı» (1).

Meselâ şu satırları okuyalım:

«Sakarya muharebesine ön safta iştirak eden subaylardan % 80'i, erlerin % 60'ı, ya şehit ya yaralıydı. Meselâ 42. Alayın tekmil yüksek kumanda erkânı ile, yüzbaşıları, üsteğmen rütbesindeki subayları, ya şehit oldukları, ya yaralandıkları için, bu alayın kumandan vekili bir yedek subay teğmendi. 4. Tümenin hücum taburunda, yalnız bir subay kalmıştı. Bunun gibi subaysız kumandansız kalan birlikler çoktu...» (2).

---

reyan yarattığı hakkındaki kayıtları doğru sayılamaz. Bu olsa olsa, daha önce Toroslarda Fransız Binbaşısı Dümenil ve taburunun esareti üzerine yapılan ve zaten yürürlüğe girmeyen mevzii mahiyetli bir anlaşma teşebbüsünden galat olsa gerektir.

(1) Sakarya Harbi sırasında Başkumandanlık Karargâhında ve Garp Cephesi işlerinde çalıştırılan Halide Edip, kumandanlık bürosunda esas vazifesinin, her gün birliklerin mevcudu hakkında raporlar hazırlayarak kumandana sunmak olduğunu yazar. Bu satırlardaki son rakamlar onun eserinden alınmıştır. (*Türk'ün Ateşle İmtihanı* s. 221-222 ve 239).

(2) Şimdi Emekli Yarbay ve askerî yazar Şevki Yazman'ın *İstiklâl Harbi Nasıl Oldu* eserinden s. 99.

Sakarya muharebeleri günlerinde Enver Paşa Batum'daydı. Halil Paşa da oradaydı. Muharebenin sonunu tabiî çok dikkatle izlediler. Çünkü Enver Paşa, artık Anadolu'ya girmek karar ve hatta teşebbüsündeydi. O günlere ait ve Batum'da cereyan eden olayları «Makedonya'dan Ortaasya'ya - Enver Paşa» isimli eserimizin III. cildinde etrafıyle işledik. Fakat Muharebelerin Ankara'nın lehine bitişi, Enver Paşanın da akıbetini tayin etti. Çünkü ondan sonradır ki, artık Moskova'ya da dönemeyerek, Bakû ve Hazer Denizi üzerinden Türkistan'a geçti. Ve bu onun bu gök kubbe altında, artık son yolculuğu ve Pamir eteklerinde ölümü ile biten son savaşı oldu...

Bu hale göre Sakarya'dan sonra İstiklâl Savaşı yeni bir safhaya, belki de uzun sürecek bir hazırlık, mukavemet ve nefes yarışı safhasına giriyor demekti.

***

İSTİKLÂL SAVAŞININ EN KARANLIK SORUSU?

Sakarya Meydan Muharebesi, İstiklâl Savaşının hem en çetin direnişi, hem en karanlık istifhamıdır. Sakarya'nın bu cepheleri üstünde pek durulmaz.

Bu muharebeler sırasında hem başkumandanın yakınında, hem İsmet Paşanın kurmay bürolarında olayları izleyen Halide Edip'in bazı müşahede ve nakilleri, her zaman önem taşıyacaktır. Meselâ şu satırları alalım:

> *«Yunan ordusu kocaman bir canavar gibi, Ankara'ya yaklaşmış görünüyordu. Buna muvazi olarak Türk ordusu da Sakarya'nın doğusunda kıvrılarak, bu canavarın Ankara'yı yutmasına mani olmaya çalışıyordu. Siyah canavar o kadar kocamandı ki, insana yeis veriyordu. Gaziye:*
>
> *— Eğer Ankara'ya gider de, bizi geride bırakırsa ne yaparız diye sordum. Korkunç bir kaplan gibi güldü.*
>
> *— Bon voyage messieurs, derim. Arkalarından vurarak, onları Anadolu'nun boşluğunda mahvederim...» (s. 209).*

Evet, bu ihtimallerden biriydi ve belki böyle de olabilirdi. Ama şu satırları da okuyalım:

«Yemekten sonra bütün gece Mustafa Kemal Paşanın odasında oturduk. Sabahın beşine kadar zabitler durmadan raporlarını getirdiler. Arada bir İsmet Paşa geliyor, yorgun bir halde, bir tahta sandalyenin üstünde, uyuklayıp kalıyordu» (s. 221).

«Mustafa Kemal Paşa yemeklerden sonra muhtelif konular üzerinde konuşurdu. Bazen, yenilirsek Sivas'a çekileceğimizi söylerdi. Fakat nadiren bunu söylediği zaman müteessir olurduk...» (s. 221-222).

İşte düğüm bu son cümlededir. Eğer Sakarya'da son direniş, son haddine kadar götürülüp düşman püskürtülmeseydi ve eğer siyah canavar arkasından da vurulamayıp Ankara'yı yutması gibi bir felâketle karşılaşılsaydı, acaba Sivas'a çekilebilinir miydi? Sanıyorum ki hayır! Gerçi Yunan ordusunun ve Yunan devletinin takatı artık Ankara'da fiilen sona ererdi. Ama bu sefer de müttefiklerin hırsları şahlanırdı. Istanbul'la el ele, Sevr'in uygulanmasına geçilebilirdi. Bunlar karşısında Sivas'tan idare edilecek bir mücadele ihtimali de her halde bir başarı vadetmese gerektir. Hatta belki Sivas'a bile varılamazdı.

Kaybedilmiş bir Sakarya muharebesinden sonra, nihayet 15-20.000 kişilik yorgun, perişan bir ordu bakiyesini bile elde tutabilmek belki de mümkün olmayacaktı. Ordu dağılabilirdi. Zaten Sakarya'daki ikmal işleri bile, son gayreti de yiyordu. Halide Edip'ten şu satırları okuyalım: (1).

---

(1) Halide Edip Adıvar'ın ve eşi Dr. Adnan Beyin, zaferden sonra Mustafa Kemal'in çevresinden uzaklasmaları veya uzaklaştırılmaları, Terakkiperver Fırkanın kuruluşu sırasında, karşı ve hasım cepheden sayılmaları ve nihayet 1926 haziranında meydana çıkan İzmir suikasti davalarına isimleri sokularak, kendilerinin vatan dışında, yıllar ve yıllarca birer sürgün gibi, yaşamalarının hikâyesi, Millî Mücadeleye gölge vuran bahtsızlıklardan biridir.

Halide Edip Anadolu'ya hiç şüphe yok ki çok büyük ümit ve hayallerle geçmiş olabilir. Çünkü mütarekeden sonra o, Fatih'te, Sultanahmet Meydanlarında yapılan muazzam protesto mitinglerinden sonra Istanbul'un ve hatta memleketin semalarında bir yıldız gibi parladı. Ruhunun derinliklerinde bir Jen Darc misyonu hisset-

«Bütün silâhlar ve cephane, Erzurum, Diyarbakır, Sivas'tan develer ve öküz arabalarıyle, yolları olmayan beyabanlardan geçirilerek, en kötü hava şartları altında getirilmiştir. Erkekler aç, yaya olarak gelmişlerdir. Kadınlar daha zor bir durumdaydılar. Çünkü öküz arabaları kırılıp çamurlara saplandığı zamanlar, onlar cephaneleri sırtlarında taşırlardı. Bundan başka tarlaları da kadınlar ekiyorlar, biçiyorlar ve savaşan erkekleri besleyen mahsulü onlar yetiştiriyorlardı...» (Türk'ün Ateşle İmtihanı s. 185).

Karargâhta tek heyecanlı ve ümitli insan Fevzi Paşaydı. Askerler bir şeyler söylemiyorlardı. Yüzleri keder içindeydi» (212).

Kaldı ki dağılan asker silâhlarını da götürmüş olacaktı. Silâh ve teçhizat ikmali nihayet Erzurum'daki XV. Kolordunun imkânlarına veya Sovyet Rusya'nın yapabileceği yardımlara münhasır kalacaktı. Meclisin havası ise ayrıca hesaba katılmalıdır. Meselâ şu sözler, hem de Sakarya kazanıldıktan sonraki devrede Mecliste söylenebilmiştir:

«Nereye gidiyoruz? Bizi kim ve nereye sevkediyor? Meçhulâta! Koskoca bir millet, belirsiz karanlık hedeflere Serseriyane sürüklenir mi?

---

mesi de mümkündür. Ama siyasi önsezileri, şöhreti ve heyecanları kadar kuvvetli değildi. Sıvas kongresi sırasında bir Amerikan Manda'sı buhranına kapılışı, sosyal çevresindeki yabancı dostlarının muhtemel etkileri, onun millî kahraman olmak yolunu engellemiştir. Cesur bir kararla Anadolu'ya geçişinden sonra ise, daima Mustafa Kemal'in yakın çevresinde yer almakla beraber, bir kadın kahraman gibi ileri sürülmemiş ve hatta Mustafa Kemal'e yakınlığı bir süre, tamamen kesilmiştir de.

Bu hal Sakarya muharebeleri öncelerine kadar sürdü. Büyük zaferden sonraki olaylar ise onun ruhunda, Mustafa Kemal'e karşı bazı sert tepkiler yarattı. Nitekim *Türkün Ateşle İmtihanı*'nın son defa yayınlanan İngilizcesinde Mustafa Kemal bazı yönler ele alınarak, bazı çok sert hükümlerle oldukça yerilmektedir. Fakat bu ruh tepkilerini, Halide Edip'in zaferden sonraki çilelerini düşünerek müsamahalı bir hoşgörürlükle değerlendirmek mümkündür.

Sevr muahedesini mi kabul edeceğiz, ne yapacaksak yapalım, ne kurtarabilirsek kurtaralım, ki işin içinden çıkalım...

Avrupalılar bize mütareke teklif ediyorlarmış, sulh teklif ediyorlarmış, daha ne arıyoruz? Ne olacaksa olsun, bitsin bu iş!» (1).

Hulâsa Sakarya meydan muharebelerinin neticeleri sanıldığından fazla önemlidir. Sakarya'dan sonra Ankara hükümeti, artık, milletlerarası bir muhataptır: 24 eylülde Türk-Fransız müzakerelerinin başlaması, 1 ekimde İngilizlerin Malta'daki Türk şahsiyetlerini serbest bırakması, 13 ekimde Sovyetler Birliği, Ermenistan ve Gürcüstan'la Kars muahedesinin imzalanması, 20 ekimde Türk-Fransız anlaşmasının imzalanması, Çukurova'nın, Antep'in kurtuluşu. vs... Sakarya'ya elbette ki Başkumandanın gölgesi hâkimdir. Ama bu Dev'in hemen ardında başka simalar seçilir. İkinci Adam, bunların ortasında görünür.

DEVLER HİKÂYESİ:

Fakat İstiklâl Savaşının asıl devler hikâyesi, Sakarya zaferinden Büyük Taarruza kadar geçen hazırlık devresidir. Bilinmeyen, yazılmayan, hatta unutulan bu hikâye, baş döndürücü bir sabır, tahammül, irade ve ümit destanıdır ki, sessiz sedasız, gösterişsiz geçer. Aradaki zaman bir yıl kadardır. Bu bir yıllık sürede, küçüklü, büyüklü, ama hepsi de dev karıncalar, Anadolu'nun elde kalan son toprakları üstünde, kaynaşır, dururlar. Dağlardan, ovalardan, bir uçtan bir uca, sırtlarında, omuzlarında durmadan bir şeyler taşırlar. Kasabalardan, köylerden kovuklardan, son parça beze, son buğday tanesine, son hurda ata, son kağnı kalıntısına kadar, ne bulurlarsa bir uçtan bir uca taşınır durur. Son kurşun, son kırık top kundağı, hanlarda, demirci dükkânlarında süngü haline getirilen son demir parçası: sessiz, sadasız işlenir. Hanlar, harabeler, eski süvari kışlalarının ahırları «İmalat-ı Harbiye» atölyeleri haline konulur.

(1) *Nutuk*. s. 390-393 (1927 baskısı).

Ustalar, işçiler buralara, oradan oraya göçerek, yatacak ev. barınacak dam dahi bulamadan, erkekleri bir arada ve ayrı çatıda, kadınları, çocukları bir arada ve ayrı bir kovukta geceler. Sabah gün ağarmadan, akşam güneş kararıncaya kadar top parçaları, kırık tüfekler ve hiç biri ötekini tutmayan Sahra, Obüs mermileri arasında karıncalar gibi çalışırlar. Çok defa yatakları, yastıkları, çalıştıkları tezgâhlar olur. Ne maaşları maaş, ne iaşeleri iaşedir. Ne de ilâç, doktor vardır. Bazen bir usta ailesinin bütün çocukları, birkaç gün içinde aynı hastalıktan erir, gider. Ama çekiçler, eğeler, törpüler durmadan işler (1).

Hulâsa memleketin elde kalan parçalarının görünmez köşe bucaklarında, binlerce ve binlerce Farner Ustalar, sanki durmadan Zıgfrid'in esrarlı kılıçlarını döverler (2). Niçin? İşte bu bir sorudur ki, kimsenin kimseye sormaya vakti yoktur. Kumandanlar hantal çizmeleri, dizleri çıkmış pantolonları, kolları yıpranmış asker kaputları içinde gezerler. Ne vakit yatarlar, ne vakit uyurlar, belli değildir. Ama durmadan çalışırlar, didinirler. Dağlardan, ovalardan, uzak vilâyetlerden teker teker, teker kopup gelen; sonra kollar, kafileler halinde karargâhlara varınca, birbirlerini iteleyip kakalayarak sıralara girmeye, hizaları düzeltmeye uğraşan yırtık çarıklı, kirli yün çorapları parça parça, amerikan bezinden şalvarları, kırk yamalı mintanları ile başlarındaki rengi uçmuş feslere, külâhlara analarının, bacılarının son yemenilerini sarmış, yağız, yanık son delikanlılar, ayrılacakları bölükleri beklerler. Zabitlerin, kumandanların ateşli nutuklar verip, vatan hizmetini anlatmalarına bile vakit yoktur bu gelen çocuklara! Hulâsa Sakarya sonu ile Büyük Taarruz arasındaki Hazırlıklar devrinin hikâyesi, bilinmeyen, unutulan, fakat gerçek bir destan gibidir. Halkın, ordunun ve askerin destanı... (3).

***

(1) Ş. S. Aydemir. *Tek Adam*. Cilt II. s. 464-468.

(2) Eski Cermenlerin Valhalla efsanesinde Demir Döven Usta. Zıgfrid'in esrarlı kılıcı, onun çekiç ve örsünden çıkar.

(3) Bu bahis *Tek Adam*'ın ikinci cildinde, s 527-537'de işlenmiştir. Burada ayrıca üzerinde durmayacağız.

EN YORUCU MÜCADELE:

Sakarya zaferi, Meclisteki çatışmaları uzun zaman durduramadı. Bu bakımdan, bu zaferle Afyon-Dumlupınar günleri arasındaki bir yıllık devreyi incelerken, Meclis, iç ve dış siyaset davaları, yahut didişmeleri ile, ordunun sessiz sedasız kendini toplayışı, kendini hazırlayışı işlerini ayrı ayrı değerlendirmek hatalı olmaz. Gerçi ordu milletin ve dolayısıyle Meclisin ordusudur. Her kanun her yetki Meclisten çıkar. Ama ne var ki bu devrede bir de başkumandan vardır. Meclisin de nice yetkilerini kendinde toplayan Gazi Müşir Mustafa Kemal. Gerçi bu başkumandanlık ona 5 ağustos 1921'de ve ancak üç aylık bir süre için verilmiştir. Ama gizli ve aşikâr çeşitli çatışmalara rağmen başkumandanlık süresi, her defasında Meclisçe uzatılır. Nihayet süresiz bir hale gelir. Onun için Gazi'nin bu devrede bir taraftan mücadeleli, çekişmeli bir Devlet Reisliği görevi vardır. Bir taraftan da başkumandan olarak orduyu elinde tutacak, güçlendirecek, yeni ve son mücadeleye hazırlayacaktır. Ama bu hazırlıkta vazifesi, yalnız askerî değildir. Bu sebeple Gazi o günlerde kendine düşen vazifeyi şöyle anlatır: (1).

1 — Milleti hazırlamak,
2 — Millet Meclisini hazırlamak,
3 — Orduyu hazırlamak...

Bunların içinde sanıyorum ki onu en çok yoran, Meclisi hazırlamak oldu. Meselâ Mecliste haykırılıyordu:

«— Takip olunan askerî siyaset nedir? Bunu bilmeliyiz! Askerlerden veya filan, filandan kurulacak bir encümende bu siyaset tartışılmalıdır. Bizim suallerimiz var! Cevap isteriz!..»

Sonra hele kulislerde, hem de açıktan açığa başka şeyler de konuşuluyordu:

«Bir insan hem Büyük Millet Meclisi Reisi, hem başkumandan olabilir miymiş? Bu nasıl olur? Hemen bir harp

(1) *Nutuk* s. 393 (1927 baskısı).

encümeni kurulmalı ve bu işi halletmelidir. Başkumandan Başkumandansa Ankara'dan uzaklaşmalı, Cepheye gitmelidir... vs...»

Bunların arkasından da itiraz kabul etmez bir gerçek öne sürülüyordu:

«İcra kuvveti ve teşri selâhiyeti, yegâne ve hakiki mümessili olan Türkiye Büyük Millet Meclisinde tecelli ve temerküz eder...»

Hepsinin üstünde de, daha önce değindiğimiz şu sözler; açık, kapalı, havada eser, durur (1).

«— Nereye gidiyoruz? Bizi kim ve nereye sevkediyor? Meçhulâta! Koskoca bir millet, belirsiz, karanlık hedeflere Serseriyâne sürüklenir mi?..»

Öyle ki bir aralık Gazi Mustafa Kemal, hem de Meclisin kürsüsünden:

«— Meclis mahalle kahvesi değildir!..»

diye haykırmak zorunda kaldı (2). Fakat buna rağmen:

«Avrupalılar bize mütareke teklif ediyorlarmış. Sulh teklif ediyorlarmış, daha ne duruyoruz? Ne olacaksa olsun, bitsin bu iş...»

dedikoduları devam edip gidiyordu.

Millet Meclisinin bütün üyeleri elbette ki bu ruh düşkünlüğü içinde değildiler. Ama ikinci grup olarak belirmeye başlayan muhalefetin etkisi genişti. Bir taraftan bunları ve Meclisi hazırlamaya uğraşılırken, ne yapıp yapılacak, bilhassa ordu bu siyasî çatışmaların dışında tutulacaktı. Hele:

«—Müttefikler mütareke ve sulh istiyorlarmış. Neye harp ediyoruz?»

havası orduya hiç bir suretle sirayet etmemeliydi. Bu da zor bir işti. Evet ortada birtakım mütereke ve sulh sözleri dolandırılıyordu. Nitekim 5 temmuz 1921'de Zonguldak'a ulaştırılan

(1) *Nutuk* s. 390-393 (1927 baskısı).
(2) *Nutuk* Aynı bahis.

bir mektupla, Istanbul'da İngiliz Başkumandanı Harrington Mustafa Kemal'i İnebolu veya İzmit'te, fakat İngilizlerin Ajaks zırhlısında bir görüşmeye çağırıyordu! 1922 içinde Hariciye Vekili Yusuf Kemal ve Dahiliye Vekili Fethi Beyler Avrupa'da ayrı ayrı. neticesiz birtakım sondaj gezileri de yaptılar. İtilâf Devletleri Hariciye Nazırları 22 mart 1922'de Ankara ve Yunan hükümetlerine mütareke teklifinde de bulundular. Ama bu teklifin birinci maddesinde, Şark'ta bir Ermeni yurdu teşkili, Edirne ile Trakya'nın büyük kısmının Yunanlılara verilmesi, yani Sevr muahedesinin birçok esasları baki kalıyordu. Ancak Türkiye, Sevr muahedesiyle kararlaştırılan 50.000 asker yerine, 85.000 asker bulundurabilecekti! Kapitülasyonlar bazı tadillerle kalacaktı. Yunanlılar da Anadolu'yu bazı şartlarla 7 ay zarfında tahliye edeceklerdi. Bu teşebbüs, Yunanlılara zaman kazandırmaktan başka hiç bir şeye yaramazdı.

DUMAN PERDESİ ARKASINDA :

Garp Cephesi Karargâhı, Sakarya'dan sonra Konya-Afyon arasında Eskişehir'e nakledildi. Bu harekette İsmet Paşaya refakat eden Halide Edip şöyle anlatır:

> *«İsmet Paşa bana, Onbaşı, benimle gel, dedi. Yolda İsmet Paşa Türkiye'nin geleceğinden bahsediyordu. Bütün kötülüklere, suistimallere son verileceğini söylüyordu.»*

Evet, İsmet Paşa artık daha ümitliydi. Bir mehtaplı gece ve Sivrihisar'ın kayalıkları dibinde Yakup Kadri'ye de şöyle veda etti:

> *«İzmir'de görüşürüz...» (1).*

Batı cephesine asker, toplanması hızlandırıldı. Sovyet Rusya'dan para ve malzeme yardımı işleri de bu safhada ilerledi.

(1) Yakup Kadri: *Ergenekon* s. 223.

Bütün Millî Mücadele boyunca orduya siyasî cereyanlar katiyen sızmamıştır (1). Halbuki Yunan ordusu bu cihetten dertliydi. Bir defasında Kasaba'dan İzmir üzerine askerî kıtalar yürüyecek ve ordudaki Venizelos'çu subayları, kumandanlar kadrosunu ordudan kovacak kadar ağır isyanlar oldu.

Hulâsa Sakarya sonu ile büyük taarruz başlangıcı arasında ordu, hazırlık işlerinden gayri her türlü siyasî cereyanlara ve akımlara karşı âdeta bir duman perdesi arkasına alındı. Disiplin ve otorite en son haddine kadar korundu. Sakarya'dan bir avuç denecek kadar yorgun, perişan, mecali sona ermiş bir bakiye ile çıkan ordu, 26 ağustos 1922'deki büyük taarruza, 186.000 kişilik bir ordu mevcudu içinde 98.956 silâh, 2025 hafif makineli tüfek, 839 ağır makineli tüfek 323 top ve 5286 kılıçla girebildi (2).

NİHAYET ZAFER:

Sakarya'dan Dumlupınar'a çıkan yol üzerindeki durakları, duraklamaları, yol kavşaklarını ve seçilecek yollar üstündeki çetin, tereddütlü, hatta bazen kararsız anların hikâyesini burada ayrıca vermeyeceğiz. Ama özet şudur:

Mecliste «Niçin mütareke yapmıyoruz? Niçin sulh yapmıyoruz?» diyenler bir taraftan da:

---

(1) Bu arada yalnız bir defa ve Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşayla, gene bu cephede Birinci Ordu Kumandanı Ali İhsan (Sabis) Paşa arasında patlak veren bir otorite ve disiplin ihtilâfı süratle ve Ali İhsan Paşanın tevkifi; ordudan uzaklaştırılmasıyle neticelendi.

(Tafsilât, Ali İhsan Sabis'in *Harp Hatıraları* isimli eserinin beşinci cildinde vardır.)

(2) Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Teşkilâtının, İstiklâl Savaşına ait askerî tarih eserleri henüz çıkmadığı için, elde bulunan ve bu mücadele ile ilgili rakamlar hakkında daima bazı farklar veya çelişmeler görülür. Ancak biz bu ve muharebeler fasıllarına ait daha önceki rakamları, gene de aynı daire tarafından yayınlanan *Askerî Mecmua*'nın 114 (1938) sayılı fevkalâde sayısından almış bulunuyoruz.

«— Niçin taarruz etmiyoruz? Ordumuz durduğu yerde çürütülüyor!»

diye haykırıyorlardı. Gerçek şuydu ki Mecliste artık fikir ve görüş birliği kalmamıştı. Gazi nutkunda, ortalığı kararsız, orduyu, âciz ve çürümek yolunda gösteren beyanlarda, onların dışarıda ve düşmanlar arasında uyandıracağı akisleri düşünerek ve yapılan hazırlıkların gizlenmesine yaradığı için hatta memnun olduğunu da yazar.

Hulâsa 1921 sonuna gergin bir hava içinde ulaşıldı. Ama ordu henüz çok eksikler içindeydi ve taarruz edemezdi. 1922'de Millet Meclisi bir ilkbahar taarruzu bekliyordu ama, bu da mümkün değildi. 14 mart 1922'de Gazi, cepheye hareket ederek teftişlerini yaptı. Akşehir'de İsmet Paşa ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa bu görüşte mutabık kaldılar. Ama orduda gelişmeler belliydi. 30 martta Gazi, Çay istasyonunda I. Kolordunun, 1 nisanda Ilgın'da süvari kolordusunun teftişlerinde, geçit resimlerinde bulundu. O zamanki Sovyet Sefiri Aralov'u, Azerbaycan Sefiri Habilov'u cephe gerisinde ve Gazi ile beraber gösteren fotoğraflar bu teftişler sırasında çekilmiştir. Neticelerde şu görüldü ki, Garp Cephesi Kumandanı iyi çalışmaktadır ve iyi hazırlanmaktadır. 1922 yaz aylarının bir kısmı da hummalı çalışmalarla geçti. Ağustos ayında, taarruz planı artık hazırdı. 13 ağustostan itibaren kolordu ve tümenler, taarruz planına göre kendilerine tahsis edilen yerleri almaya başladılar. Şimdi bu safhada da her şey bir duman perdesi altında cereyan ediyor gibiydi. Meselâ taarruz mıntıkasına, 50 kadarı büyük çapta olmak üzere 200 top, düşmanın ruhu duymadan sokuldu, yerleştirildi.

Gazi, evvelâ 23 temmuz akşamı ve güya bir İngiliz kumandanı ile görüşmeye gidiyormuş gibi Ankara'dan ayrıldı. Doğru Garp Cephesi Karargâhına gitti. Fevzi Paşa da oraya vardı. Garp Cephesi Kumandanıyle konuşuldu. 28/29 temmuz gecesi orada büyük taarruz için karar verildi. Yalnız taarruzun günü kararlaştırılmadı. Başkumandan bu seyahatında ve bir futbol maçı bahane edilerek, ordu ve bazı kolordu kumandanlarını da topladı. 28/29 gecesi orada bunlarla da genel bir top-

lantı yapıldı. 1 ağustosta da Millî Müdafaa Vekili Kâzım Paşa Akşehir'e geldi. Hulâsa bu gibi ön konuşmalardan sonradır ki Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa, ordulara, 6 ağustos 1922'de, taarruza hazırlık emrini verdi. Kıtalar sessizce yerlerini almaya başladılar. Başkumandan, Genelkurmay Başkanı ve Millî Müdafaa Vekili ise Ankara'ya döndüler. Bunların Ankara'ya varışlarından sonradır ki Başkumandan Vekiller Heyetini taarruz kararından haberdar etti. Gazi Büyük Nutkunda o safhayı ve bu durumu anlatırken şunları da ilâve eder:

«Muhaliflere gelince onlar, ordunun çürüdüğünden, kıpırdayacak hali olmadığından, böyle bir kararsızlık ve belirsizlik içinde beklemenin felâketle neticeleneceğinden ibaret propagandalarına kuvvet vermişlerdi. Mecliste bu cereyanın yaptığı akisler, düşmanlardan gizlemek istediğim hareket bakımından faydalıydı...»

Nihayet Başkumandan gizlice ayrılarak 20 ağustos günü öğleden sonra Garp Cephesi Karargâhına vardı. 13 ağustostan beri Genelkurmay Reisi zaten oradaydı. Taarruz gününün tam tarihi üzerinde Garp Cephesi Kumandanı daha vakit istiyordu. Genelkurmay Başkanı buna karşı sert bir tepki gösterdi. Hatta bir istifa sözünden bahsedilir. Ama ortada bir başkumandan vardır. O böyle kritik durumlarda süratle karar vermeyi bilir ve Garp Cephesi Kumandanına hemen emrini verir. «26 ağustos günü sabahı düşmana taarruz edilecektir...»

25 ağustos sabahı Fevzi Paşa, cepheyi bir daha dolaşır. 25/26 ağustos akşam artık her şey tamamdır ve o gün güneş ufka inerken üç kumandan, çadırlarının önüne kurulan bir portatif masanın etrafında «milletin mukadderatı ile, artık karşı karşıya»dırlar. Ay hilâl şeklindedir ve hilâlin önünde bir yıldız parlar...

Gece saat tam 22'de birlikler yerlerini almışlardır. Birlikler bütün cephede taarruza kalkacaklardı. Fakat kesin netice, Afyon'un güneyinde Kalecik, Belen ve Tınaz Tepelerin bulun-

duğu 12 kilometrelik cephe hattı üstünde alınacaktır. Taarruz, gün ağarırken ve topçunun tam saat 4.30'da açtığı tanzim atışı ile başlar. Bu ateş 5.30'a kadar devam eder. Bundan sonra da tahrip ateşi başlar. Bu esnada ve karanlıkta ilerleyen Türk avcı hatları, düşmana 400-500 metreye kadar yaklaşmışlardır. Saat 5.30'da ise Türk piyadesi, düşmanın önemli dayanak noktalarından biri olan Kalecik Sivrisi ile, bunun batısındaki düşman mevzilerine girmiştir. 6.30'da düşmanın Tınaz Tepe dayanağı düşer. Süvari kolordusu ise, bütün tekerlekli vasıtalarını bırakarak, Ahır dağının bir patika yolundan, düşmanın gerisindeki Sincanlı ovasına akmaya başlar. Fakat Tınaz Tepede işler iyi gitmiyordu. 23. Tümen hareketinde gecikiyordu. Hatta saat 7'de tümen kumandanı, Koca Tepede bulunan Başkumandan tarafından telefonla şiddetle azarlanır. Başkumandan Mustafa Kemal'i «Koca Tepede» gösteren meşhur ve yaygın fotoğrafı, onun, bu telefon konuşması için muhabere merkezine girişi sırasında çekilmiştir. Ama saat 9'da Belen Tepe de zaptedilmiştir. İşte o zaman Başkumandan Koca Tepeden, Ankara'da Büyük Millet Meclisine şu tarihî telgrafını çeker:

«Bugün, 26 ağustos 1338 (1922) saat ondan itibaren tekmil cephede taarruza başlanmıştır. Muvaffakıyet Allahtandır...»

Telgraf Ankara'ya varınca Ankara'da yer yerinden oynar.

Bu hikâyenin ondan sonraki gelişmeleri malumdur. 26 ağustosta önemli neticeler alınmış, ama düşman cephesi henüz yarılmamıştır. 26-29 ağustos günleri ileri geri devamlı çarpışmalarla geçer. Ama 29 ağustosta düşmanın iki kolordusu artık çember içindedir. 29-30 akşamı çember daha da daralır. O gecenin sabahını Gazi şöyle anlatır:

«29/30 gecesi sabaha karşı, Garp Cephesi Erkânıharbiyesi Harekât Müdürü Tevfik Bey (Bıyıklıoğlu) bermutat o saate kadar, muhtelif karargâhlardan ve her taraftan gelen raporlara göre harita üzerinde tespit ve işaret

ettiği umumî vaziyeti, Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşaya göstermiş ve o da, derhal "Paşaya göster" emri ile Tevfik Beyi bana göndermişti. Afyon Karahisar Belediye Dairesinde, bana tahsis edilen odada yatmaktaydım. Beni uyandıran Tevfik Beyin gösterdiği haritaya baktım. Gördüğüm şuydu ki, ordularımız düşmanın mühim kuvvetlerini, kuzeyden, güneyden ve batıdan çevirmeye müsait bir vaziyet almış bulunuyorlardı.

"Derhal Fevzi ve İsmet Paşaları çağırınız" dedim. Üçümüz toplandık. Vaziyeti bir daha mütalaa ettik. Ve kuvvetle hükmettik ki, Türk'ün hakiki kurtuluş güneşi, 30 ağustos sabahı ufuktan, bütün şaşaası ile doğacaktır...»

30 ağustos, Dumlupınar'da kazanılan Başkumandanlık Meydan Muharebesi günüdür. Gazinin iki yıl sonra ve Başkumandanlık Muharebesi meydanı olan Dumlupınar'da:

«Burada bir inhidam (çöküntü) olacaktı ve bu inhidamın olması lâzımdı».

dediği büyük hadise tamamlanır. Düşmanın aslî kuvvetlerinden büyük bir kısmı imha edilmiştir. Kaçanlar takip edilecektir. Ama Türk Süvari Kolordusu arka yolları kesmiştir de. Şiddetli sıtma nöbetleri içinde atına binemeyen Süvari Kolordusu Kumandanı Fahrettin Bey bir arabada uzanarak kumandasını yürütür.

1 Eylülde Başkumandan, Dumlupınar'dan:

«Ordular! Hedefiniz Akdeniz'dir, ileri!»

emrini verdi ve millete bir beyanname yayınladı. 1 eylülde Uşak kurtarıldı ve 2 eylülde Başkumandanlık ve Garp Cephesi Kumandanlığı Uşak'a nakledildi. Ama Anadolu'da gene mühim Yunan kuvvetleri vardı. Bin kişilik bir kuvvet Bursa istikametinde çekiliyordu. Dumlupınar'dan çekilen Frangos'un emrinde 32.000 asker vardı. Güneye, Gediz istikametine önemli bir Yunan kuvveti iniyordu.

Ama 2 eylülde evvelâ, Dumlupınar'dan sıyrılan General Trikopis kuvvetleri yakalandı. Çevrildi ve General Trikopis'le Kolordu Kumandanlarından General Diyenis ve bütün emirle-

rindeki kuvvetler esir edildiler. Tam o karışıklıklar sırasında Yunan hükümeti General Trikopis'i Başkumandan tayin etmişti. Fakat bu yeni tayini General Trikopis'e Başkumandan Mustafa Kemal tebliğ etti!

Esir Generalleri Uşak'ta Gazi Mustafa Kemal'in huzuruna getirdiler. Bu Generallerin iki tarafında, Birinci Ordu Kumandanı Nurettin Paşa ile, Kolordu Kumandanlarından Kemalettin Sami Paşa yürüyordu. Gazinin iki yanında Fevzi Paşayla İsmet Paşa bulunuyorlardı. Gazi esir Generalleri ayakta ve çok nazik kabul etti. Trikopis'in elini uzunca müddet kendi elinde tuttu. Ona büyük sözler söyledi. Harp talihinin cilvelerinden bahsetti. Hatta bu talihin, kendisi bile şu anda, onun mevkiinde bulundurabileceğini belirtti. Esirlerine ikramda bulundu. Bu hem büyük bir sahne, hem de bizzat Gazi için, bir hayal kırıklığından başka bir şey değildi. Çünkü Trikopis, kılığı, kıyafeti, el kol hareketleri, davranışları, yürümekten ziyade sıçramaya, dans etmeye benzeyen adım atışlarıyle, daha ziyade bir operet generaline benziyordu. Ama bunlar onun, her Cumhuriyet Bayramında Atina Sefaretimize koşup, Atatürk'ün resmi önünde tazim duruşuna mani olmadı. Hulâsa bu sahneye şahit olanlardan Halide Edip'in yazdığı gibi:

> «*Yunan Generalleri gittikten sonra Mustafa Kemal Paşa, hayal kırıklığına uğramış gibiydi. Âdeta milletlerarası bir sahnede döğüşmüş olduğu ve şampiyonluğu kazandığı oyundaki muhalifini, kendine lâyık görmüyordu*».

Hatta bir aralık Yunan generalleri, kendilerini esir eden düşman başkumandanının önünde bile, birbirleriyle kavgaya benzer tartışmalara dalmışlardı...

Tam o sırada, Yunanlıların koruyucusu olan müttefik Devletler Ankara'ya mütareke teklif ettiler. Başvekil Rauf Bey 4 eylülde bu teklifi Başkumandanlığa bildirdi. Halbuki bozgun Yunan ordusu kaçarken, köyleri, şehirleri yakmak, toptan öldürmeler yapmakla meşguldü. Her taraf barut dumanı, insan eti ve yangın kokusu içindeydi. Türk ordusu, hem esir toprakları, hem yakılmaya mahsus yerleri, ölüme mahkûm hal-

kı kurtarmak için yıldırım hızı ile ilerliyordu. Meselâ bir defasında 23. Tümen, bir günde 45 kilometrelik yol almak zorunda kaldı. 5 eylülde Kula taraflarına ve Alaşehir önlerine varıldı. 6 eylülde Salihli'ye, 8 eylülde Manisa'ya ulaşıldı. 9 eylülde ise Türkler İzmir'e girdiler...

Gerçi Anadolu'da hâlâ bozgun içinde kaçan Yunan kuvvetleri vardı. Bursa istikametinde ve Kapıdağı yarımadasında, Kuşadası taraflarında hâlâ temizlik bitmemişti.

Hulâsa işgal bölgesinin tamamı, ancak 16 eylülde son düşman neferinden temizlendi...

Gazi Mustafa Kemal ve arkadaşları, Fevzi ve İsmet Paşalar 9 eylülde Nif üzerinden geçerek Bel Kahve mevkiinde Akdeniz'i ve İzmir'i seyrettiler. Liman yabancı gemilerle doluydu. Ama Türk Süvarileri İzmir'e girmişti. Kadife Kale'ye Türk bayrağı çekiliyordu. Bel Kahve mevkiinden bu sahneye şahit olan yazarlardan Rüşen Eşref (Ünaydın) beyin «Özleyiş» eserinde yazdığı şeyler çok duygulandırıcıdır. Buraya varınca Paşalar otomobillerinden inerler. Karargâh subayları arkalarında çevrelenir. Akdeniz, İzmir körfezi ve İzmir ayaklarının altındadır. Hepsi de uzun uzun, hatta konuşmadan bu manzaraya bakarlar. Hiç bir yerde bir yangın eseri de yoktur. Gazi kendi kendine konuşur gibi söylenir:

«— Bu şehire bir şey olsaydı, çok üzülürdüm...» (1).

O geceyi gene Nif'te geçirirler. Nahiye binasına yerleşilir. Rüşen Eşref'e göre, İsmet Paşa her zamanki gibi dinç, hareketli ve işinin başındaydı. Müşir Fevzi Paşa gerçi bir Buda heykeli kadar sessiz, fakat etrafına emniyet veren bir vakar içinde gene çalışıyordu. Gaziye gelince, o bu akşam, bu her günkü havadan galiba biraz bunalır gibi idi. Ve bu gece ken-

(1) Fakat ne yazık ki, İzmir'in işgalinden üç gün sonra başlayan ve nasıl çıktığı hâlâ anlaşılamayan bir yangın, İzmir'in en mamur kısmını bir harabe haline çevirir. Bu yangın, İzmir'e girdikten sonra Gazi için, beklemediği bir üzüntü kaynağıdır...

dini biraz da sıkan bu karargâh havasından, biraz da isyan eden bakışlarla etrafını süzdü. Sonra maiyetine bağırdı:

«— Yahu İzmir'e girdiğimiz akşamdır bu! Bu kadar sessiz mi geçecek? Haydi bari biz kendimiz şarkı söyleyelim...»

Ertesi gün, yani 10 eylül 1922'de Gazi İzmir'e girer. İsmet Paşa, karargâhını Bornova'da kurar ve her zamanki gibi haritalarının, kâğıtlarının, raporların üzerine eğilir.

Artık İzmir alınmıştır ve şimdi hepsini de başka birtakım işler, başka birtakım gaileler beklemektedir...

Bir Şiyasî Şahsiyet Beliriyor!

Siyasî Şahsiyet nedir? Siyasî Şahsiyet, Siyaset alanında, Aksiyon sahibi olmak vasfına malik olandır.

Bir Aksiyon ki, sonuçları toplumun kaderini etkiler. Toplum, yarattığı Siyasî Şahsiyetlerin elinde ya mutlu, ya bedbaht olur. Yani siyasetçi, Toplumun öyle bir eseridir ki, Toplum onu hem kendisi yaratır, hem kendi iradesini onun iradesine bağlar. Kendi kaderini, kendi yarattığının kaderiyle birleştirir.

VII

BU ADAMA DİKKAT EDİN!

Harp kazanılmıştı. Şimdi de sulh'un kazanılması lâzımdı. Sulha çıkan yol elbette ki evvelâ bir mütareke aşamasından geçecekti. Mütareke konferansı 3 ekim 1922'de Mudanya'da açıldı. Başkumandanlık bu konferansa, Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşayı Türk temsilcisi olarak gönderdi. Onun bu göreve seçilişinden daha normal bir şey olamazdı. Hareket halindeki ordunun, başkumandandan sonra, kumanda kademesinde en yetkili yönetici oydu. Ama bir süre sonra olaylar öyle gelişecekti ki bu intihap, İsmet Paşa için aynı zamanda hayatı boyunca devam edecek olan siyasî misyonuna da bir giriş ve basamak noktası olacaktı. Mudanya'nın ardından İsmet Paşa, memleketin hayatında bir siyasî şahsiyet olarak belirecekti. Nitekim Mudanya'dan sonra askerlik ve kumandanlık artık arkada kaldı ve İsmet Paşa, Türkiye'nin kaderine bir siyasî şahsiyet ve bir *İkinci Adam* olarak karıştı.

Şimdi önce Mudanya konferansı ve mütareke şartları üstünde durmalıyız:

İstiklâl Savaşında Türkiye, görünürde Yunanlılarla çarpışıyordu ve son taarruzla yenilen Yunan ordusuydu. Ama aslında, bu perdenin ardında yer alanlar, Birinci Dünya Harbinin galipleri olan büyük devletlerdi. Yani o günkü dünyanın hâkimleriydi. Bunların başında İngiltere vardı. Bu sebeple ve aslında Anadolu, bu dünya hâkimlerine ve bilhassa İngiltere'ye karşı çarpışıyordu. Nitekim 3 ekim 1922'de Mudanya'da toplanan mütareke konferansında da İsmet Paşanın ve onun şahsında Türkiye'nin karşısına çıkanlar, Yunan temsilcileri değil, İngiltere, Fransa ve İtalya işgal ordularının kumandanları ol-

dular. İsmet Paşa mücadelelerini, Yunan ordusunun mağlup temsilcilerine karşı değil, Birinci Dünya Harbinin galipleri olarak konuşan ve Mudanya'da kendi adlarına söz söyleyen mağrur insanlara karşı yürüttü. Zaten onlar adına da söz sahibi, içlerinden yalnız biri, Istanbul'daki İngiliz İşgal Kuvvetleri Kumandanı General Sir C. Harrington'du.

«— Bizim pek çok gemilerimiz, toplarımız, tayyarelerimiz vardır. Bu sebeple İngiltere'yi kızdırmak, akıllıca bir iş değildir...»

Bu sözler de gösteriyor ki Mudanya'da konuşan, Yunanlılar değil İngiltere'dir. Zaten konferans masasında bir Yunan murahhası yoktur.

Mudanya konferansı, Gazi Mustafa Kemal'i İzmir'de ve Türkiye'deki İşgal Orduları Kumandanları adına ziyarete gelen Fransız Generali Pellé ve Fransız Amirali Dömesnil'le yapılan ihzarı konuşmalarla kararlaştırıldı. Konferansta İngiltere'yi General Harrington, Fransa'yı General Charpy, İtalya'yı General Monbelli temsil ettiler. Onlar bakımından konu, askerî harekâtın durdurulması ve bilhassa, işgal kuvvetleri ile Türk birlikleri arasında muhtemel çatışmaların önlenmesiydi. Türk Başkumandanlığı için ise dava, Yunanlıların en kısa zamanda Türk topraklarını boşaltarak, Türk askerlerinin Meriç nehrine kadar vatan topraklarına yayılmalarıydı. Bu safhadan sonradır ki, sulh konferansına varacak yol açılabilecekti.

Konferans oldukça soğuk bir hava içinde başladı. Müttefik generallerin Türklerle böyle bir masa başı toplantısını yadırgadıkları belliydi. Kaldı ki karşılarına, Türk orduları mümessili olarak çıkan adam da, ilk bakışta gözlerini doldurmamıştı. Meselâ General Harrington, aşağıda vereceğimiz mektubunda şöyle yazar (1):

---

(1) Bu sözler General Harington'un, şimdiye kadar yayınlanmayan 10 ekim 1922 tarihli mektubundan alınmıştır. Bu mektup onun tarafından ve ileride sulh konferansında da müttefiklerin karşısına çıkacağını tahmin ettiği İsmet Paşa hakkındaki intibalarının Lord (Curzon) Gürzon'a iletilmesi için Londra'da Mr. Horace'a ya-

«İsmet Paşayı ilk gördüğüm vakit, o benim üzerimde büyük bir etki ve intiba bırakmadı. Görünürde, gösterişsiz, ufak tefek bir insandı. Az konuşuyordu. Bundan başka —bir eksiklik mi, yoksa bazı hallerde bir meziyet mi bilinmez— çok da ağır işitiyordu...

Öyle sanıyorum ki aşağı yukarı 42 yaşlarındadır. Bizimle münasebetlerinde ilkin çok inatçı görünüyordu. Onun güldüğünü hemen hemen hiç görmedim. Yalnız «nasılsınız?» veya «Allaha ısmarladık» derken biraz gülümsüyordu. Elbette ki Ankara'dan aldığı kesin talimata göre hareket ediyordu. Ama teferruat hususunda bir Üstat'tı...

Her satırı gayet dikkatle tetkik eder ve baştan sona kadar okur, notlarını süratle alır ve satırların altında gizli bir mana bulunmadığına kanaat getirmedikçe fikrini söylemez. Ama daima nazik davranır.

Heyecanlandığını hiç bir zaman belli etmedi. Bir nevi hukukçu kafası var. Bir vesikayı baştan sona kadar okur, sonra birkaç dakika düşünür ve ondan sonra her paragraf hakkında fikrini söyler.

Çalıştığımız müddetçe onu büyük bir dikkatle tetkik ettim. Bunun için her fırsattan faydalandım. Fakat bütün gayretlerime rağmen onu biraz daha Humain (insancıl) kılmaya muvaffak olamadım.

Hiç şüphe yok ki iyi bir generaldir. Ordusu da kendisine güvenmektedir. Mustafa Kemal'in çok yakın arkadaşıdır. Ama sanıyorum ki, bir sofra başında oturup yemek yemek, sohbet etmek için iyi bir sofra adamı değildir...»

İngiliz İşgal Kuvvetleri Kumandanı ve İngiliz Başvekili Loyd George'un (Loyd Corc) 18 eylül 1922'de ve Krala veril-

---

zılmıştır. Mektubun aslını, son zamanlarda Atatürk hakkında bir eser yazan Lord Kinros, görmüş, fakat kitabında yayınlamamıştır. Ancak bunun bir suretini, değerli tarihçimiz Prof. Enver Ziya Karal'a vermiş ve bu suret, dolayısıyle onun arşivinde yer almıştır. Biz Sayın Profesörün lütufkâr yardımlarıyle burada bu suretten faydalanarak ilk defa bu yayınları yapıyoruz.

mek üzere Saray Nazırı Lord Stamfordham'a yazdığı mektupta, kudreti ve azimkârlığı o kadar parlak kelimelerle belirtilen (1) General Harrington'a göre, Mudanya'da İsmet Paşanın portresi ve tasviri budur. Kaldı ki, daha ileride göreceğimiz gibi Lozan'da da İsmet Paşadan bahsederken, Lord Gurzon'un müşavir sekreteri de İsmet Paşa için bu ufak tefek tabirini kullanacaktır. Ancak şu da var ki, Lozan'da olduğu gibi daha önce Mudanya'da da İsmet Paşa, muhatapları üstünde saygı uyandırmasını bilmiştir. General Harrington, gene aynı mektubunun sonlarında şöyle yazar:

«Konferansımızın sonlarına doğru kendisine karşı daha saygı hisleri duydum. Öyle sanıyorum ki, konferansa seçilmesi iyi olmuştur ve konuşulanların çok daha ötesini görmektedir...»

Buna benzer cümleleri, daha sonra Lozan'da, İngiliz Nicolson'un yazılarında da okuyacağız.

General Harrington'un mektubundan daha bazı parçalar alınabilir. Hatta bazı iğneleyici cümleler de vardır. Meselâ şunları okuyalım:

«İsmet Paşa, Lord Gürzon'la ve Poincaré ile karşılaşınca, her halde sağırlığı kalmayacaktır...»

Ama bu mektubun, gene de General Lord Gürzon'a faydalı olmak, ona muhtemel muhatabı hakkında «işlerini kolaylaştıracak» bilgiler vermek, İsmet Paşanın «takip edebileceği taktiği» belirtmek için yazılan bu mektubun, bizzat Harrington lehine değerlendirilmesi gereken bir Önsezi değeri vardır. Bunun da önsezisi ise, şu kelimelerle ifade edilebilir:

«— *Bu adama dikkat edin!..*»

***

MUDANYA SAVAŞI:

Mudanya Konferansına Mudanya Savaşı demek hatalı olmasa gerektir. Çünkü Londra'da bir kabine, Anadolu muhare-

(1) Bu çok ilgi çekici mektup ve Sarayın Başbakana çok daha ilgi çekici cevabı, *Tek Adam*'ın III. cildinde s. 18-20 sayfalarında verilmiştir.

besinin son safhasında Yunanlıları biraz da kendi kaderlerine terketmiş olmakla beraber, şimdi Türklerin de, zaferlerinin bütün meyvelerini toplamalarını önlemek kaygusundaydı. Hatta başarabilirse, Trakya ve Istanbul'la Boğazlar çevresinde, bizzat İngiltere ve Dominyonların kuvvetleri ile yeni bir savaş açarak, Ortadoğuda sarsılan İngiliz prestijini kurtarmak teşebbüslerine girişmişti. Bu teşebbüslerin hemen bütün belgeleri artık yayınlanmıştır. Bu arada en kesin vesikaları, İngiliz Başvekili ile İngiliz Sarayı arasında geçen yazışmalar teşkil eder. Türklere karşı yeni bir hareketin baş tahrikçileri, Başbakan Loyd Corc ile Winston Çorçil olmakla beraber, teşebbüs kabinenin bütün üyeleri tarafından benimsenmişti. Başbakanın mektubunda, Krala bu konuda teminat vermek isteyen şu cümleleri okuyalım:

> *«Kemalistler, Çanakkale tarafındaki kıyıyı işgal etseler bile, donanmamız Çanakkale boğazının hürriyetini garanti altına almaya hazırdır. Kemalistler Çanakkale'ye iki yoldan silâh getirebilirler ki, bunların ikisi de hem havadan, hem denizden bombardıman edilebilir. Britanya kara, deniz ve hava kuvvetlerinin ilk anlardan itibaren Gelibolu yarımadasından, kendi varlıklarını duyurmalarına karar verdik. Ayrıca doğuda hareket için emre hazır vaziyette bir tugay bulundurmaya da karar verdik. Hava kuvvetimiz Mısır'dan derhal kuvvetler gönderecektir».*

İngiliz Başbakanı mektubunda, müttefikler kendilerine katılmasa «İngiltere bu hareketinde tek başına bile kalsa, mevkiinin sağlam olduğuna Kralın da iştirak edeceği ümidini» belirtmektedir. Bundan başka ve gene Başvekile göre «Majestenin kuvvetlerine Avusturalya ve Yeni Zelânda'nın yardımları da eklenmektedir».

Kaldı ki bu hazırlıklara girişildiği sırada, Trakya henüz Yunan işgali altındaydı. Müttefiklerin daha 1920'den itibaren Istanbul ve Boğazlarda, 31.000'i İngiliz olmak üzere 65.000 kişilik askeri kuvveti, 250 topları, hava ve deniz filoları vardır.

Ama Türklerin lehine işleyen şartlar da vardı. Evvelâ Yu-

nanistan artık ihtilâl içindeydi. Anadolu bozgunu Yunanistan'ı karıştırmıştı. Nitekim ilk ağızda hiç olmazsa Trakya'da tutunmak ve maneviyatı kurtarmak çabalarına giriştiler. Ama 24 eylülde Midilli ve Sakız'la diğer adalardaki silâh artığı Yunan birlikleri isyan ettiler. Aynı gün ihtilâlci uçaklar, Atina'ya; Krala ve hükümete karşı beyannameler attılar. Selânik de ihtilâlcilere katıldı. 27 eylülde Kral tahtını ve memleketini terketmek zorunda kaldı. Anadolu'dan kaçan Yunan kuvvetlerine mensup General Pangalos, Albay Plastıras, Fokas, Gonatas gibi öncüler, Atina'da bir askerî cunta ve ihtilâlci bir halk hükümeti kurdular. İhtilâl mahkemeleri teşekkül etti. Bozgunun suçluları arandı. Nitekim 20 aralık 1920'de ihtilâl mahkemesi, bozgun sırasında iktidarda bulunan Başvekil Gonaris, Millî Savunma Bakanı Teotokis, Anadolu Orduları Başkumandanı Hacı Anesti, Liderlerden Protopapadakis'i, Staratos'u ve daha bazılarını idama mahkûm edecek ve hüküm yerine getirilecektir. Hulâsa bu isyan, Anadolu harbinin asıl mesulü olan, fakat harp içinde iktidardan düşerek Avrupa'ya çekilen Venizelos'u yeniden iktidara getirmiş, o da daha vatanına dönmeden Londra'da ve Paris'te birçok karanlık teşebbüslere girişmiştir. Ama, şu da meydana çıkmıştır ki, Yunanistan'dan artık hayır yoktur.

Müttefikler arası münasebetlere gelince o da sarsılmıştır. İzmir'in kurtarılışından 10 gün sonra, yani 19 eylül 1922'de Fransızlar Çanakkale topraklarından çekilirler, Fransız siyaset adamı Franclin Boillon, kurtuluşun ertesinde İzmir'e koşar ve Gazi Mustafa Kemal'le iskelede kucaklaşarak buluşurlar. Bu zat, Anadolu harbinin en şiddetli safhalarında Ankara'ya gelip, Millî hükümetle, 20 ekim 1921 tarihli Ankara itilâfnamesini imzalayan zattır. Çukurova'nın ve güneydeki işgal bölgelerinin Fransız kuvvetleri tarafından tahliyesi, o zaman ve bu itilâfname ile sağlanmıştı. Kaldı ki Franclin Boillon, Mudanya konuşmaları sırasında da Bursa'da oturacak ve kendisi ile bazı temaslar yapılacaktır. İtalyan işgal kuvvetlerine gelince, bir aralık Kuşadası'na Antalya bölgelerine çıkan, hatta Konya'ya kadar sokulan bu kuvvetler, zaten daha önce çekilip gitmişlerdir. Hulâsa müttefikler arası durum da, görünüşteki dayanış-

maya rağmen pek o kadar sağlam değildir. İşte Mudanya konferansı 4 ekim 1922'de bu şartlar içinde açıldı...

***

MUDANYA SAVAŞI KAZANILIYOR:

Müzakereler kolay yürümedi. Çetin oldu. Karşı tarafın direnişi, İngiliz temsilcisinin şahsında düğümleniyordu. Ama ne var ki, bu konferansta karşı taraf demek, daha ziyade İngilizler demekti. Diğerleri onun itaatlı müşavirleri gibiydiler. Türklerin istekleri bir maddede toplanabiliyordu. Meriç kıyısına kadar Türk topraklarının Yunanlılar tarafından derhal tahliyesi. Diğer işgal kuvvetleri meselesi sulh konferansında temizlenmek üzere, şimdilik Doğu Trakya'ya 10.000 kadar jandarma görevli Türk kuvvetinin sevki. Fakat o sırada İngilizleri Istanbul ve Boğazlar durumu tedirgin ediyordu. Çanakkale'de İngilizlerle Türk kuvvetleri içiçeydi. Kocaeli üzerinden ilerleyen Türk kuvvetleri de boyuna Istanbul istikametine sokuluyorlardı. Müttefiklerin daha ilk adımda ortaya attıkları bir tarafsız bölge durumunu daha önce Gazi Mustafa Kemal tanımamıştı. Şimdi Mudanya'da buna da bir şekil verilmesi gerekiyordu. Ankara ise, Yunanlılardan başka, müttefik kuvvetlerin de Doğu Trakya'yı boşaltmalarını istiyordu. 6 ekimde müzakereler çıkmaza girmiş gibi görünüyordu. Ankara o gün İsmet Paşaya verdiği talimatta, istenilen noktalarda anlaşma olmazsa, Türk askerî kuvvetlerinin ileri harekete geçirileceğini, İsmet Paşanın, müzakereler dolayısıyle askerî hareketlerin durdurulmasına müteallik söz ve yetkilerinin, aynı gün saat altından itibaren kaldırıldığını bildiriyordu. Gazinin İsmet Paşaya tebliği şuydu:

> *«Ekimin 6. günü için kararlaştırılan içtimaınızda Trakya'nın İzmir'de kararlaştırılan esaslar dahilinde Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetine iadesini kabul etmedikleri takdirde, tasavvur buyurulduğu gibi, 6-7 ekimde derhal Istanbul üzerine harekete geçiniz...»*

Durum hakikaten gergindi. Bu gerginlik derhal çözülmezse, atılacak tek adım, Harp demekti. İsmet Paşanın Mudanya'

da ve 6 ekimde olduğu kadar, belki hiç kimse, harple sulhun kıskacı arasında böylesine sıkışıp kalmamıştır. Nitekim İsmet Paşa daha sonra Lozan'da da, böyle cendereler arasında kalacaktır. Müttefik Generalleri ise o gün ve beklenilen saatte Mudanya'ya gelmediler. Istanbul'da ve toplantı halindeydiler. Bu toplantının ne sonuç vereceğini ise Mudanya bilmiyordu. Eğer o gün ufuktan müttefik delegelerinin gemi dumanları gözükmezse, gecenin örtüsü Marmara topraklarına indiği zaman, Çanakkale'de ve Istanbul Boğazı istikametinde silâhlar patlayabilirdi.

Tam bu sırada, İzmir'de, Mudanya konferansına zemin hazırlayan Fransız Generali Pellé de dahil olmak üzere Fransız yetkilileri bizzat Gaziye telgrafla başvurarak aracılık teşebbüslerine giriştiler. İtalyan delegesi Türklerin görüşünü kabul etmiş görünmeye başladı. Mudanya konferansının kritik günü olan 6 ekimde akşama doğru ise, müttefik generallerini getiren gemiler ufuktan göründüler. Biraz geç saatte konferans toplandı ve anlaşıldı ki bu geliş, ancak vaziyeti kurtarmak içindir. Çünkü General Harrington, hükümetinden henüz talimat almadığını, ancak «telsiz ajansından sızan haberlere göre, gelecek cevabın olumlu olacağını tahmin ettiğini ve toplantının 8 ekime ertelenmesi» isteğini bildirdi. Anlaşılıyordu ki İngilizler cephesinde kararsızlık vardır. Belki de Londra hazırlıklarını tamamlamak peşindedir. Nitekim sonradan anlaşılmıştır ki, o sırada İngiliz Hariciye Nazırı Lord Gürzon, Paris'e koşmuş ve orada yardımcılar aramıştır. Ama İsmet Paşa da boş durmadı. 7 ekim akşamı Mudanya karargâhından millete bir beyanname yayınlanarak durumu halka açıkladı.

8 ekim günü de beklenen toplantı olmadı. 9 ekim akşamı ise Mudanya'daki Fransız ve İngiliz temsilcileri İsmet Paşayı ziyaret ederek, eski beyanlarına uymayan çekingen kayıtlar ileriye sürdüler.

Ankara'da da gergin ve sinirli bir hava esiyordu. 8 ekimde Vekiller Heyeti İsmet Paşanın yeni bir raporu üzerinde konuşmak üzere toplanmıştı. Öyle görünüyor ki İsmet Paşa, buh-

rana bir çözüm yolu bulunması peşindeydi. Ankara'nın 9 ekimde İsmet Paşaya son talimatı ulaşmış bulunuyordu.

General Harrington 9 ekim akşamı geç vakit yapılabilen toplantının havasını, daha önce değindiğimiz mektubunun bir yerinde şöyle anlatır:

«Nihaî bir cevap için konuşmaya oturacağımız vakit, katiyen iyimser değildim. Fakat oturum salonuna vardığım zaman, farklı bir atmosfer içinde bulunduğumu anladım. İsmet'in kendisi de daha humain (munis)di. Konuşmaya başlayınca ortada halledilmesi gerekli, belli başlı birkaç nokta bulunuyordu. İkisini hallettik. İkisini de konferansın umumî heyetinde görüşmeye başladık. Geri kalan ikisi ise Boğazlarla, jandarma adedinin tespiti konularıydı.

Daha önceki konuşmalarımda İsmet, beni anlamadığını ifade etmiş ve Çanakkale hususundaki fikirlerini kabul etmemi istemişti. Bunu katiyetle reddetmiştim. Ne vakit ki bu konuda daha fazla bir şey elde edemeyeceğini anladı:

— J'accepte! (kabul ediyorum) diye bağırdı...

Jandarma miktarı hususunda da daha fazla zorluklar bekliyordum. 10.000 rakamını kabul edeceğini söyledi. 8.000 üzerinde mutabık kaldık. O da, ben de ferahladık...

Ondan sonra İsmet, daha munis ve mültefit oldu ve beni hususî olarak görmek istedi. Mevzuumuz Istanbul' daki Türklerin durumu idi. Bu arada ve ayrıca ben ona askerî durumumuzdan ve Mezopotamya (Irak) hakkındaki fikirlerimden bahsettim. O da bana, kendi meslekî ve askerî hayatı hakkında bazı konuşmalar yaptı...»

Buhran atlatılmıştı. Ondan sonra işler daha kolay yürüdü. Ama bu Türk direnişinin, millî hükümete Trakya'nın kazandırılmasında ve oranın bir an önce Türk jandarması tarafından işgal edilerek Trakya, Türk halkının emniyet ve selâmetinin sağlanmasında çok etkili olduğunu kabul etmek yerinde olur. Ancak 6-8 ekim buhranı iledir ki müttefikler, yeni Türkiye'nin karar verme ve direniş kudreti hakkında, yakından

bir fikir edinmişlerdir. Bu tecrübe öyle sanıyorum ki onlar için, daha sonraki gelişmelerde de, yeni devleti anlamak bakımından çok faydalı oldu...

İSMET PAŞANIN ZUHURU:

Mudanya konferansı müzakereleri 12 ekimde fiilen sona erdi. Ankara imza yetkisi verdi. Ertesi günü anlaşma imzalandı. İsmet Paşanın Ankara'ya telgrafı şuydu:

«Mudanya Mukavele-i Askeriyesi, 12 teşrinievvel (Ekim) 1338 (1922)de, saat 6.00'da imza edilmiştir».

Garp Cephesi Kumandanı
İsmet

Anlaşma 14 madde üzerinde tertiplenmişti. Bu mukavele 15 ekimde yürürlüğe girecek ve birinci maddeye göre, o tarihte Türklerle Yunanlılar arasındaki harp vaziyeti tatil edilmiş olacaktı. Trakya en geç 15 gün zarfında Yunanlılar tarafından tahliye edilecekti. 8.000 Türk jandarması, mülkî memurlarla beraber Trakya'ya el koyacaktı. Millî İdare bu suretle orada kurulmuş olacaktı. 2'nci madde, müttefiklerle Türkler arasında ve sulh konferansının neticesine kadar devam edecek temas hattını tespit ediyordu. Hulâsa muharebe artık sona ermişti. Harp kazanılmıştı ve şimdi sulhun kazanılması kalıyordu.

27 ekimde İtilâf Devletleri, Ankara Hükümetinin Istanbul temsilcisine verdikleri bir muhtıra ile Büyük Millet Meclisi Hükümetini, 13 kasımda İsviçre'nin Lozan şehrinde toplanacak Sulh Konferansına davet ettiler (1).

---

(1) O sırada Padişah ve Istanbul Hükümeti henüz yerlerinde idiler. Müttefikler de sulh konferansı için, hem Ankara, hem Istanbul hükümetlerini davet ediyorlardı. Sadrazam Tevfik Paşaydı. Halbuki Istanbul hükümetinin varlığının ve devamının artık bir hikmeti olamazdı. Fakat ihtiyar vezir, tarihin akışını ve olayların ulaştığı bu mukadder sonucu henüz kavramış görünmüyordu. Halbuki meselâ vaktiyle müştereken katılınan Londra Konferansın-

Gazi, daha bu davet yapılmadan, Sulh Konferansı hazırlıklarına girişmişti. Bunun için de her şeyden önce, sulh konferansında Türkiye'yi Temsil edecek şahsiyetin seçilmesi lâzımdı. Ankara'da ve Meclis çevrelerinde, hiç bir tereddüde düşülmeden bu şahsiyetin kim olabileceği üzerinde konuşmalar olup duruyordu. Başvekil Rauf Bey üstünde, hemen herkes mutabıktı. Sonra da Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey vs... Ama İsmet Paşanın ismini kimse ortaya atmış ve belki de hatırlamış değildi...

Gazi 16 ekimde Ankara'dan Bursa'ya hareket etti. Görünürdeki sebep, Bursa halkının davetine uymaktı. Ama hakikatte, o yeni bazı kararlarını orada, yani Ankara'nın o günlerdeki fazla hareketli havasından uzak ve daha sakin bir çevrede alacaktı. Erkânıharbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa ile Garp Cephesi Kumandanı İsmet Paşa zaten Bursa'daydılar. Gazi Ankara'dan hareketinde yanına, Millî Müdafaa Vekili Kâzım (Özalp) Paşa ile, Kâzım Karabekir ve Refet Paşaları almıştı. Son taarruzda Refet Paşa gerçi aktif bir hizmette değildi. Biraz da küskündü. Ama Gazi Bursa'da iken onu, Istanbul ve Trakya'ya gidecek Türk Jandarma Kuvvetlerinin ve Sivil İdarenin başına getirdi.

Ama Bursa günlerinin en önemli ve beklenmeyen olayı, sulh konferansına gönderilecek murahhaslar heyetinin başına

---

da, Anadolu'yu daha iyi değerlendirebilmiş ve konferans huzurunda 27 ocak 1921'de ayağa kalkarak:

> «— *Türkiye namına mütalaa beyan etmek hakkı, milletin itimadını haiz olan Anadolu Heyetinindir. Sözü, Bekir Sami Beye (Hariciye Vekili) terkediyorum.*» diyebilmişti.

Bu sebeple, Tevfik Paşanın, birincisi 17 ekim ve diğeri 29 ekimdeki iki telgrafı ile evvelâ Gaziye, sonra Büyük Millet Meclisine müracaat ederek konferansa iştirak davası gütmesi, Ankara'da ciddî tepkiler yarattı. İşte 30 ekim 1922'de, Saltanatın Hilâfetten ayrılarak, Saltanatın kaldırıldığı ve Osmanlı Devletinin tarihe karıştığı kararı, bu teşebbüs üzerine alındı.

Bu olaylara ve gelişmelere ait tafsilât, *Tek Adam*'ın II. cildinde s. 49-64 işlenmiştir.

Gazi'nin İsmet Paşayı seçişi oldu. Bu karar, herkesten önce, İsmet Paşayı şaşırttı.

Gazi Nutuk'unda bu anı şöyle anlatır:

«Bursa'da kaldığım günler zarfında İsmet Paşayı, Murahhaslar Heyeti Reisliğini ifa edebilip edemeyeceğini, mevcut bunca malumatıma rağmen bir daha tetkik ettim. Mudanya konferansını nasıl idare ettiğini teferruatıyle anlamaya çalıştım. İsmet Paşanın kendisine tasavvurlarını hakkında hiç bir kelime söylemiyordum. Nihayet müspet olarak kararımı verdim.

İsmet Paşanın Murahhaslar Heyeti Reisi olması için, daha önce Hariciye Vekili olmasını münasip gördüm. Hariciye Vekili Yusuf Kemal Beye hususî ve şifreli telgrafnamede, kendisinin Hariciye Vekâletinden istifa etmesini ve yerine İsmet Paşanın intihabına bizzat delâlet etmesini rica ettim. Ankara'dan hareketimden evvel Yusuf Kemal Bey bana, Murahhaslar Heyeti Reisliği vazifesini, en iyi İsmet Paşanın yapabileceğini söylemişti. Yusuf Kemal Beyden, kendisine yaptığım teklifi iyi karşılayarak, gereğine tevessül ettiğine dair cevap aldım.

İşte ondan sonradır ki İsmet Paşaya, emrivaki (olup bitti) halinde, Hariciye Vekili olacağını, ondan sonra da sulh konferansına Murahhaslar Heyeti Reisi olarak gideceğini söyledim. Paşa birdenbire şaşırdı. Asker olduğundan bahsederek özür diledi. En nihayet, teklifimi bir emir telâkki ederek itaat etti...»

MÜCADELE DAİMA BANA KARŞI OLMUŞTU?

Bu anlatılanlar, İsmet Paşanın hayatındaki *büyük dönüm noktası*'nın, ilgi çekici bir hikâyesidir.

İsmet Paşa da o günlere ait şöyle bir hatırasını nakletti:

«— Mütarekeden sonra Bursa'dayız. Paşalar da oradalar. Odadayız. Kâzım Karabekir de odada. Murahhaslar Heyeti bahis konusu oluyor. Karabekir'le konuşuyo-

ruz. Benim Lozan'a Murahhaslığım ortaya atıldı. Karabekir şöyle itiraz etti:

— Hiç olur mu? Memleketi idare edecek kimse yok! Biz askerler çıkmışız... Lozan'a başka biri gitmeli...

Kâzım Paşa ise uygun buluyor. Fakat Lozan'a Rusların da iştirak edeceği bahis konusu olunca, Kâzım Karabekir bu sefer Lozan Murahhaslığını kendisi için istedi. Sordum: Hani askerler olmasın diyordun?

Ama Karabekir sonuna kadar arkadaşımdı. Aramızda zaman zaman kırgınlık, kıskançlık oldu. Benim vaziyetimi arkadaşlar, daima güçlükle hazmettiler...

Mücadele daima bana karşı olmuştur. Ama ben hiç bir şeyden telâş etmedim. Yakın arkadaşlarımın, cemiyet içinde tekrar mevki almalarına çalıştım».

İşlerin sonu şöyle gelişti:

26 ekim 1922'de Büyük Millet Meclisi bu intihabı oy birliğiyle kabul etti ve İsmet Paşa Hariciye Vekili oldu. 2 kasım 1922'de Millet Meclisinde Murahhaslar Heyeti seçildi (1) ve İsmet Paşa gene oy birliği ile Murahhaslar Heyeti Reisliğine de intihap olundu. 30 ekim 1922'de, Büyük Millet Meclisi önünde Hariciye Vekili olarak ilk konuşmasını yapmıştı. 3 kasım 1922'de Murahhaslar Heyeti sıfatıyle söz aldı (2).

Bu suretle İsmet Paşa artık ordudan ve kumanda görevinden fiilen ayrıldı. Artık *Siyasî Şahsiyet* olarak belirdi. O sırada 38 yaşındaydı. *İkinci Adam*; işte böyle doğdu...

Gerçi bundan daha 16 yıl önce 1907'de, yani henüz 22 yaşında bir Kurmay Yüzbaşı iken Edirne'de, gizli ve ihtilâlci İttihat ve Terakki Cemiyetine katılarak, siyasete ilgisini göster-

---

(1) Heyetin diğer üyeleri Hasan (Saka) ve Dr Rıza Nur Beylerdi. Bu Murahhaslar heyetine geniş bir müşavirler kadrosu da verildi.

(2) Bu nutuklar Millet Meclisinin o günlerine ait zabıtlarından başka, Türk Devrim Tarihi Enstitüsünce yayınlanan *İnönü'nün Söylev ve Demeçleri* cilt I'de ve Prof. Dr. Herbert Melzig'in *İnönü Diyor ki* isimli eserinde vardır

mişti. O günden sonra ve yeni Türk Devletinin Hariciye Vekili oluşu arasında geçen zaman ise aslında çok değildir. Fakat bu 16 yıl öyle olaylarla doludur ki, bu olayların içinde ve hep seçkin görevlerde yoğrulan bir insanın tecrübe dağarcığında bu 16 yılın etkisi, uzun ve dolgun bir ömrün hasılası kadar değerli ve yetiştirici olsa gerektir.

Hulâsa o günden sonra İsmet Paşanın hayatında yeni bir devre başladı. Ondan sonra o, bugüne kadar, Türkiye'deki bütün olayların, daima mihver mevkilerinde bulundu.

Belki hiç bir zaman herkesçe kayıtsız ve şartsız kabul edilmedi. Korkulmaktan ve sevilmekten ziyade i t a a t e d i l e n bir adam oldu. Gerçi ve zaman zaman, kendisine karşı direnişler olmuştur. Bu kitabın ikinci cildinde etrafıyle işlenecek olan Muhalefet yıllarında; yalnız direnilmek, yerilmek, inkâr edilmekle de kalmadı. Ama olayların ortasında daima ayakta kalmasını bildi. Nitekim bugün de, millî hayatın içinde ve bazen mihverindedir.

Bu niçin böyledir? O hangi vasıfları ile daima olayların içinde, ama daima kendi kendinedir? Bu soruların cevapları, zaten bu kitapların da konusu değil midir? Ama asıl «İkinci Adam»ın ikinci cildine„ «İnönü ve Şahsiyeti» bahsındadır ki, ona hayatında yol açan ve karakterinin aslî unsurlarını teşkil eden basamak taşları, ayrıca belirtilmeye çalışılacaktır.

Şimdi biz, gene olayların akışına dönelim ve onun hayat hikâyesini izlemeye çalışalım. Çünkü bu hikâye, gerçekten enteresandır...

Büyük Hesaplaşmanın Hikâyesi

Yeni Türkiye'nin tarihinde İsmet Paşanın adı, Lozan Muahedesi dediğimiz büyük hesaplaşmaya daima bağlı kalacaktır. Yakın tarihimizde bir başka müdahalesi olmasaydı bile İsmet Paşa, yalnız Lozan'daki mihnetleri, direnişleri ile, unutulması mümkün olmayacak bir yer işgal edebilirdi.

VIII

BİR MİRAS KAVGASI:

Lozan Muahedesi nedir? Sadece bir Barış andlaşması mı? Hayır! Bu muahede bir büyük hesaplaşmadır ki, Yeni Türkiye, barış masası başında ortaya dökülen hesaplardan sorumlu bile değildi. Nitekim Lozan'da biz, Anadolu'ya saldıran ve orada yendiğimiz Yunanlılarla değil, Birinci Dünya Harbinde Osmanlı Devletini yenen galiplerle karşılaştık ve onlarla hesaplaştık. Halbuki Yeni Türkiye dünyaya yeni bir devlet olarak doğuyordu. Kendisini eski Osmanlı Devletinin devamı saymıyordu. Ama Lozan'da, artık tarihe karışan bu eski imparatorluğun bütün tasfiye davalarıyle karşılaşmak zorunda kaldı. Bu davalar hem birer mesele, hem karşı tarafın zihniyeti olarak karşısına dikildi. Bu zihniyetlerle boğuşmak, bu davaları çözümlemekten daha çetin oldu. Karşı taraf Lozan'da hem bu meseleleri, hem kendi zihniyetini bir miras kavgası şeklinde ortaya serdi. Halbuki yeni Türkiye kendini, ne ölenin mirasçısı sayıyordu. Ne de ölenden bir miras davasındaydı. Yeni Türkiye'yi kuranlar için bu memleket, kan ve kılıçla kurtarılmış, yeniden fethedilmiş bir ülkeydi. Ama Lozan'da yeni Devletin tarihi, ister istemez eski imparatorluğun tarihine bağlandı. Yeni Türkiye bu imparatorluğun, işte bu Lozan bağı iledir ki bir *devamı* oldu.

BİR TASFİYE MUAMELESİ:

22 ekim 1922'de verdikleri notalarla Lozan'da toplanacak sulh konferansına, Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile beraber, Istanbul hükümetini de davet ettiklerini, daha önce değinmiş-

tik. Çünkü o tarihte ortada iki hükümet vardı. Gerçi Mudanya'da İsmet Paşa Müttefik Generalleri ile, hem Anadolu'yu, hem Istanbul ve Trakya'yı ilgilendiren meseleler üzerinde ve tek muhatap olarak konuşmuştu. Fakat Anadolu tarafından kabul edilmemiş olsa da bir de Istanbul hükümeti vardı. Bu hükümetin, müttefiklerle imzalanmış bir Sevr Sulh Andlaşması da vardı. Bu muahedeyi imzalayan padişah ve hükümeti henüz sahnedeydiler. Bu durumun müttefiklere bazı yorumlama imkânları bıraktığı görülüyordu.

Kaldı ki, saltanat hanedanı fertlerinin aşırı cahilliklerine, padişahın ve padişah olabileceklerin değersizliklerine rağmen, saltanat müessesesinin ve padişahın Türk halkı ve hatta aydınları üzerinde gene de, geleneksel etkileri devam ediyordu. Hatta, anî, sert ve sürükleyici bir müdahale olmazsa, öyle görünüyordu ki, Büyük Millet Meclisi de, bir padişah değiştirmekle bu müesseseyi devam ettirebilirdi. Tek Adam'ın üçüncü cildinin ilgili bahsinde ve bu havayı aksettirmek üzere nakletiğimiz bir sahneyi, bu kitaba da aynen almakta, Lozan öncesindeki havayı verebilmek için lüzumlu görüyoruz. Gazi Mustafa Kemal Nutuk'unda şöyle bir sahne nakleder:

> *«1 teşrinisaniden önce (yani daha Lozan konferansına gidilmeden) Meclis muhitinde muhalifler, benim saltanatı kaldıracağım hakkında, telâşlı ve heyecanlı propagandalar yapıyorlardı.*
>
> *Başvekil Rauf Bey bir gün Meclisteki odama gelerek benimle bazı mühim hususlar hakkında görüşmek istediğini ve akşam (Keçiören'de) Refet Paşanın evine gidersem daha güzel konuşabileceğimizi söyledi. Refet Paşanın evinde dört kişi toplandık (1). Rauf Beyden dinlediklerimin hulâsası şuydu:*
>
> *"— Meclis, Saltanat makamının ve belki, Hilâfetin ortadan kaldırılmak istendiği endişesiyle müteezzîdir (Tedirgindir, azap içindedir). Sizden ve sizin ilerde alacağı-*

(1) Gazi Mustafa Kemal, Başvekil, Rauf Bey, Ali Fuat Paşa, Refet Paşa.

nız vaziyetten şüphe etmektedir! Meclis ve dolayısıyle Milletin umum efkârını tatmin etmeniz lâzım geldiğine kaniim..."

Rauf Beyden, Saltanat ve Hilâfet halkkında kendi mütalaasının ne olduğunu sordum. Verdiği cevapta şu açıklamada bulundu:

"— Ben, Saltanat ve Hilâfet makamına, vicdanımla ve duygumla bağlıyım. Çünkü benim babam, Padişahın ekmeği ve nimetiyle yetişmiş, Osmanlı Devletinin ricali sırasına geçmiştir. Benim de kanımda, o nimetin zerreleri vardır. Ben nankör değilim ve olamam. Padişaha sadakatımı (bağlılığımı) muhafaza etmek borcumdur.

Halifeye bağlılığım ise terbiyem icabıdır. Bunlardan başka umumî mütalaam da vardır. Bizde umumî vaziyeti tutmak güçtür. Bunu ancak, herkesin erişemeyeceği kadar yüksek görülmeye alışılmış bir makam temin edebilir. O da, Saltanat ve Hilâfet makamıdır. Bu makamı lağvet mek, onun yerine başka mahiyette bir varlık koymaya çalışmak felâket ve husranı muciptir. Asla caiz olamaz".

Rauf Beyden sonra, karşımda oturan Refet Paşanın mütalaasını sordum. Cevabı şuydu:

"— Tamamen Rauf Beyin fikir ve mütalaasına iştirak ederim. Bizde Padişahlıktan, Halifelikten başka bir idare şekli asla mevzu-u bahis olamaz..." ».

Ali Fuat Paşa ise, o sırada Moskova'dan yeni döndüğü, umumî fikirleri ve duyguları incelemeye henüz vakit bulamadığı mütalaası ile, görüş beyanından itizar eder.

Gazi o gece durumu şöyle idare eder. Hatta ertesi gün Mecliste, telâş ve heyecana mahal olmadığı beyanıyle havayı yatıştırır. 30 ekimde Sadrazam Tevfik Paşanın Lozan'a beraber gidilmek yolundaki müracaat telgrafı alınır. Mecliste müzakereler açılır.

31 ekimde oturum açılır. Tartışmalar başlar. Gazi saltanatın kaldırılması hakkındaki konuşmalarını yapar. Saltanata bağlılıklarını ruhî bir gelenek olarak içlerinde duyanlar, daha ilk günden sinmiş gibidirler. Nihayet takrir, kanun şekline so-

kulmak üzere karma Encümene havale edilir. İş şu şekli alır: Padişahlık müessesesi kaldırılacaktır. Halifelik, her türlü hâkimiyet yetkilerinden sıyrılarak, yani sembolik bir dinî makam olarak bırakılacaktır. Bu arada gerçi bazı hoca efendiler birtakım yorumlarla işi uzatmak isterler. Ama Gazi bir sıranın üstüne çıkarak ve sağ eliniğ karşısında bulunan Ankara Mebusu Hacı Mustafa Efendinin boynu hizasında sağa sola oynatarak işe müdahale eder:

«— Burada içtima edenler, Meclis ve herkes, meseleyi tabiî görürlerse, fikrimce muvafık olur. Aksi takdirde gene hakikat usulü dairesinde ifade olunacaktır. Fakat ihtimal bazı kafalar kesilecektir.»

Bu dil, hocaların kolay anlayacağı bir dildi. Hacı Mustafa Efendi durumu derhal kavrar:

«— Affedersiniz efendim, biz meseleyi başka noktai nazardan alıyorduk. İzahatınızdan aydınlandık!..»

Ve mesele karma encümen tarafından derhal halledilir. Takrir oya konur ve oy birliğiyle kabul edilir.

Hulâsa iş olacağına varır ve şu değişmez kanun, bir daha yerini bulmuş olur.

«— Hâkimiyet ve saltanat, kudretle, kuvvetle ve zorla alınır».

Nitekim Gazi'nin dediği gibi:

«— Türk Milleti isyan ederek, hâkimiyet ve saltanatını kendi eline ve fiilen almıştır!..»

Türkiye'de Padişahlığın kaldırıldığına dair olan kanun kabul edilince, Osmanlı Devleti artık münkariz oldu. 17 kasım 1922'de Ankara'ya gelen bir telgrafta ise şunlar yazılıydı:

«Vahidettin Efendi bu gece saraydan gaybubet eylemiştir».

Aynı gün, Istanbul'daki İngiliz Kuvvetleri Kumandanı General Harrington'un yayınladığı bir tebliğde ise şu vardı:

«Bir nüshasını iliştirdiğim beyannamede söylendiği gibi, zatî şahane kendisini İngiltere'nin himayesi altına

koyarak, bir İngiliz harp gemisiyle Istanbul'dan ayrılmıştır...»

Bu suretle de yalnız padişahlık tarihe karışmakla kalmamış, son Osmanlı Padişahı da tarih sahnesinden silinmiştir.

İşte bu gelişmelerden sonradır ki İsmet Paşa, Lozan'da Tek ve Özgür bir Devletin Temsilcisi olarak yer alacaktır.

LOZAN'IN HİKÂYESİ :

Türk zaferinden sonra da yeni cepheler açmak davalarını güden İngiliz kabinesinin, Loyd Corc ve Vinston Çorçillerin gayret ve teşebbüsleri, daha Mudanya'da varmak zorunda kaldıkları anlaşmayla sona ermişti. 19 ekim 1922'de, yani Mudanya'nın imzasından beş gün sonra Loyd Corc düştü. Yerine Bonarlaw getirildi. Lord Gürzon gene Hariciye Nazırıydı General Harrington'un, daha Mudanya'da sezdiği ve tahmin ettiği gibi, İsmet Paşa Lozan'da onunla karşılaşacaktı (1).

Türk Murahhas Heyeti, Lozan'a gitmek üzere 4 kasımda Ankara'dan ayrıldı. Konferansın açılması ilk önce 13 kasım olarak kararlaşmıştı. Fakat bu arada müttefikler birtakım tertiplere baş vurmak tarafını tuttular. Türk Heyeti Lozan'a vardığı zaman, istasyonda, davet sahiplerinden kimse tarafından karşılanmadı. İsmet Paşa bu hareketi hiç bir zaman unutmadı. Ama bu geciktirme işinden faydalanmaya çalıştı. Kendisine yapılan özel bir daveti kabul ederek Paris'e gitti. Fransa Hariciye Nazırı Poincaré ile konuştu. Bu temas İngilizlerin dikkatini çekti. Fransız basını da Türkler için müsait yayınlar yapıyordu. Konferans ancak 21 kasım saat 3'te Mont Benon gazinosu salonunda açıldı. Müttefikler bu konferansı «Şark İşleri Konferansı» olarak adlandırırlar. Nitekim Lozan Antlaşmasında da

(1) Lozan Konferansı, *Tek Adam*'ın ikinci cildinde, zaferden sonraki gelişmelerin tabiî akışı içinde de özetlenmiştir. Fakat *İkinci Adam*'ın hayat hikâyesinde özel bir yeri olan onun *İkinci Adam* olarak sivrilişinin hareket noktası bulunan bu hadise, bu kitapta da bazı yönleri ve ilâveleri ile verilir.

konferans «1914 senesinden beri Şark'ın sükûnunu ihlâl eden harp haline katî surette nihayet verme yolundaki karşılıklı arzu ile mütehassis olarak» imzalanmış bir muahede şeklinde tavsif edilir. Bu suretle Lozan'da İsmet Paşa, ister istemez Osmanlı hükümetiyle ilgili bütün meselelere muhatap olarak masa başına oturdu. Bu sebeple Gazi'nin Nutuk'unda belirttiği şu husus, tam bir gerçeğin ifadesidir:

> *«Lozan sulh masasında bahse mevzu olan meseleler, üç dört senelik yeni bir devreye münhasır kalmıyordu. Konferansta, asırlık hesaplar görülüyordu. Bu kadar eski, bu kadar karışık, bu kadar mülevves (pis, iğrenç) hesapların içinden çıkmak, elbette o kadar basit ve kolay değildi».*

Konferansa; İngiltere, Fransa, İtalya, Yunanistan, Sırp-Hırvat-İsloven Krallığı (Yugoslavya) Japonya hükümetleri katılıyordu. Boğazlarla ilgili çalışmalarda, Karadeniz kıyı devletleri olarak, Sovyetler Birliği, Romanya ve Bulgaristan'ın da katılması esası kabul edildi (1). Amerika ise konferansta müşahit olarak bulundu.

Konferansı, İsviçre Konfederasyonu Başkanı Hap, bir merasim konuşmasıyle açtı. Hap salona girmeden önce bütün delegeler yerlerini almışlardı. Konferansa Lort Gürzon başkanlık edecekti. İsmet Paşa salona Lort Gürzon'la beraber girdi. Hap, açış merasimi nutkunu «Yeryüzündeki iyi niyetli insanlara selâm!» sözleriyle bitirdi. Açılış merasiminde İtalya Başvekili Mussolini ile Fransa Başvekili Poincaré de bulunuyorlardı.

İsviçre Konfederasyon Başkanından sonra Lort Gürzon bir

---

(1) Konferansa katılan murahhaslar heyetleri üyelerinin isim ve sıfatları, tafsilâtlı olarak, muahedenin başında ve sonunda sıralanmıştır. Bunlar, Hariciye Vekâleti tarafından, 24 temmuz 1339-1923 tarihi ile yayınlanan *Muahede* metninde vardır. Bu muahede çeşitli yayınlarda yeralmış ve son defa olarak İsmail Soysal'ın *Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasi Andlaşmaları* isimli eserden (İş Bankası yayınları 1965) derlenmiştir.

konuşma yaptı. Ev sahibine teşekkür ettikten sonraki sözleri arasında şunlar da vardı:

«Eğer murahhasların hepsi aynı uzlaştırıcı ruh ile çalışırlarsa, masa üzerine gelecek her meseleyi halletmek ve sulhu yapmak arzusu ile duygulu bulunurlarsa, gayeye varmak kolaylaşacaktır».

Bu nezaket ve temenni nutuklarıyle açılış merasiminin sona ermesi lâzımdı. Fakat İsmet Paşa söz istedi. Kendisinin, taraflardan biri olduğunu düşünmüştü. Karşı taraf konuşunca, kendisinin de bir söz hakkı olması gerektiğine inanıyordu. Bu isteğin yadırgandığı belliydi. Ama o isteğinde ısrarlı davrandı. Konuşmaları ise, bir açış töreninin nezaket cümlelerini oldukça aşıyordu. Konuşmasında Türkiye'nin maruz bırakıldığı haksızlıkları saydı. Saldırıları, büyük tahribatı, ıstırapları canlandırdı. Hele:

«Bu dakikada bile hala, bir milyondan ziyade masum Türk'ün, Küçük Asya ovalarında ve yaylalarında, evsiz, ekmeksiz ve serseri gibi dolaştıklarını»

hatırlatan sert cümleleri, Mont Benon gazinosundaki toplantı salonunun, bu gibi sözlerin yankılarına alışmamış olan havasında şiddetli akisler yaptı. Bunları dinleyen karşı taraf delegelerinin yabancı misafirlerin, söylenenleri yadırgayan halleri, hatta tedirginlikleri aşikârdı. Ama İsmet Paşa bu konuşmayı lüzumlu bulmuştu. Belki de duyurmak istiyordu ki, bu sulh konferansında konuşan, Versay'da galiplerin huzuruna önünü ilikleyip çıkan ve el pençe divan durup, yalnız önüne sürülen esaret fermanını sessizce ve gözü kapalı imzalayan bir Osmanlı veziri değildir. Hem onun şahsında Türkiye, burada bir ricacı değil, bir muzaffer olarak bulunmaktadır

Normal müzakereler 21 kasımda, saat 11'de, Chateau d'ochy otelinin büyük salonunda başladı. Gürzon Reislik mevkiindeydi. Konuşmalar sert bir hava içinde açıldı. İsmet Paşanın, komisyonlardan birinin başkanlığının Türklere bırakılması, Genel Sekretere bir Türk yardımcısının verilmesi, Türk Murah-

hasları adedinin ikiden üçe çıkarılması gibi (1) ilk teklifleri, karşı tarafça toptan reddedildi. Yalnız, Boğazlar meselesi konuşulurken bu konuşmalara, Karadeniz'de sahilleri olan devletlerin temsilcilerinin davet edilmeleri teklifi müsait karşılandı. Nitekim konuşmaların bu kısmına Sovyetler Birliği ile Romanya ve Bulgaristan Temsilcileri de katıldılar.

İsmet Paşa, maiyetinde, çok iyi Fransızca bilen görevliler olmasına rağmen, Fransızca konuşuyordu. Hayatının o dalgalı akışı içinde kendi kendine Fransızca ve Almancayı öğrenmiş, mütareke günlerinde ve Istanbul'dayken İngilizceye de başlamıştı. Fakat Milletlerarası bir konferansın gerektirdiği dilbilgisi ve lisan oyunları ile, icabında baş vurulacak espriler bakımından Paşa'nın bazı zorluklarla karşılaşması tabiîydi.

Konferansta evvelâ üç esas komisyon teşkil edildi. Bunların sayısı gerekirse arttırılacak, yahut tali komisyonlar seçile cekti.

1 Topraklar, Askerliğe ve Boğazlara Ait İşler Komisyonu,

2 — Ekalliyetler (azınlıklar) Komisyonu,

3 — Malî, İktisadî ve Hukukî İşler Komisyonu.

Bunlar daha ilk müzakerelerden başlayarak birtakım alt komisyonlar da teşkil ettiler.

GARBÎ TRAKYA :

Karşılaşılan ilk çetin mesele Batı Trakya meselesi oldu. Bugün bile Lozan ve İsmet Paşa bahis konusu olunca, Batı Trakya işini herkes, kendine göre hükümlendirir. Bu sebeple burada, Batı Trakya'nın durumu hakkında kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır. Ancak, eldeki bilgiler oldukça çatışmalıdır. Çünkü bu topraklar son elli yıl içinde, Türkler, Bulgarlar, Yunanlılar arasında çeşitli bölüntülerle el değiştirmiştir. Her incele-

(1) Baş Murahhas İsmet Paşadan başka, yalnız iki Türk Murahhası olduğunu (Hasan ve Rıza Nur Beyler) evvelce kaydetmiştik. Bu iki Murahhasın üçe çıkarılması isteniyordu...

mede, o andaki duruma göre rakamlar başka sonuçlar göstermiştir.

Avrupa Türkiye'sinde Batı Trakya; doğuda Meriç, batıda Mesta Karasu nehirleri ile, güneyde Ege Denizi, kuzeyde Bulgaristan sınırı arasındaki sahadır. Bu sahanın yüzölçümü 23.000 kilometre karedir.

1923'te Batı Trakya'da tahminen 200.000 Türk bulunuyordu. Lozan muahedesinin mübadeleye tabi tutmayıp, Istanbul Rumlarının Istanbul'da kalmalarına karşılık, Batı Trakya Türklerinin de kendi topraklarında yaşamalarını düzenleyen kayıtlara göre ve bu meselelerin Türkiye ile Yunanistan arasında nihaî bir anlaşmaya bağlandığı 1927 sırasında bu bölgede, 190.000 nüfus hesaplanıyordu. Bunun 120.000'i Türk, 34.000'i Rum, 26.000'i Bulgar, geriye kalanı da çeşitli ırklara mensuptu. Köyler, çoğunlukla Türk köyleriydi. Bugün Batı Trakya'da 350.000 nüfus yaşamakta ve bunun ancak 100.000 kadarını Türkler teşkil etmektedir. Aynı bölgede Bulgar nüfusu ise, artık kalmamıştır...

Hulâsa, Lozan konferansına gidildiği zaman, Batı Trakya'da Türk nüfusu, diğer nüfusa nazaran çoğunluktaydı. Hatta Türk kuvvetleri bir taraftan Meriç hattına ilerlerken, diğer taraftan bazı milis teşkilâtçıları Garbî Trakya'da mahallî teşebbüslere girişmişler, hatta bir Müslüman Hükümeti tesisine çalışmışlardı. Ama şu da bir gerçek olarak beliriyordu ki, Türkiye'nin fiilî ve askerî desteği ve müdahalesi olmadan, yani bu yolda Yunanlılarla yeni bir muharebeyi göze alıp, Lozan'da girişilen sulh müzakerelerinden vazgeçmeden, böyle bir harekete gidilemezdi. Halbuki Ankara sulh istiyordu. Sulha muhtaçtı. Onun içindir ki Lozan'da Türkiye Garbî Trakya'yı, kurtarılacak topraklar meselesi olarak almadı. Yalnız buradaki Türk nüfusunun durumu ve ileride hasıl olacak vaziyet üzerinde duruldu.

Çünkü Türkiye Batı Trakya'yı zaten, Birinci Dünya Harbinden önce kaybetmişti. Kısmen de Birinci Dünya Harbi içinde ve müttefikimiz Almanların baskısı ile Bulgarlara peşkeş çekmek zorunda bırakılmıştı. Bu iş birtakım antlaşmalara da-

yanıyordu. Yani Garbî Trakya tecavüze uğramış ve Yunanlılar tarafından cebren işgal edilmiş Türk topraklarının durumunda değildi. Millî misak sınırları içinde de bulunmuyordu.

Hulâsa bugün de Lozan ve Garbî Trakya konusunda, meselenin bu cephesini görmek zarureti vardır. Ama ortada bir de Karaağaç meselesi vardı ve burası, Edirne'nin bir mahallesiydi. Hatta Edirne şehir istasyonu Karaağaç mahallesindeydi. Yunanlılar ise burasını, Edirne'yi işgalleri sırasında ellerine geçirmişlerdi. Mudanya Konferansı Meriç nehrine kadar Türk topraklarının Türklere iadesini kabul ederken, Meriç'in batı kıyısına düşen, Edirne mahallesinin durumunu karara bağlamamış, dolayısıyle sulh konferansına bırakmıştı. Yunanlılar işte bu mahalle üzerinde ve fiilî vaziyetten faydalanarak şiddetle direndiler. Hulâsa bu mesele, Lozan konuşmalarının safhasında çözümlenemedi, sürüncemede kaldı.

Boğazlar meselesi, ekalliyetler meselesi ve diğer problemler üzerinde de olumlu ilerlemeler olmadı. Konferansın açılışının üzerinden bir ay geçmişti ki, ele alınan meselelerde hemen hiç mesafe alınmamış gibiydi. İsmet Paşa işte bu hava içinde, hem Ankara'ya vaziyeti anlatmak, hem Ankara ile daha yakından danışabilmek için murahhas heyetinden Hasan Beyi (Saka) Ankara'ya gönderdi. Hasan Beyin Ankara'ya gelişi, havada esen hiddet ve şiddetin derhal Meclis tartışmalarında parlamasına imkân verdi. Çünkü Hasan Beyin Meclis kürsüsündeki beyanları, hiç de iç açıcı değildi. Kürsüde heyecanlı konuşmalar başladı. Bir kısım hatipler, hatta silâha sarılmaktan ve meseleleri silâh gücü ile halletmekten bahsediyorlardı. Meselâ Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey şöyle haykırdı:

> *«— Türkiye'nin sulh için yalvaran murahhasları boş dönecek olurlarsa, o vakit ister istemez, Şark ve bütün Şark'ın müttehit (birlik halinde kenetlenmiş) milletleri ayaklanacaklardır!»*

Ama ne var ki, bu yürekten haykıran insan, bu milletlerin ayaklanmayacağını da her halde biliyordu. Ordunun ise,

artık vazifesini bitirdiği meydandaydı ve söz, ister istemez, artık diplomasinindi. Yarışı, dayanan kazanacaktı... (1).

***

BİRİNCİ KOMİSYONUN ELE ALDIĞI DİĞER BAŞLICA MESELELER:

a — Boğazlar meselesi:

Türk tezi şuydu: Karadeniz ve Çanakkale Boğazları, Türkiye'nin hâkimiyetine tabi topraklar üzerindedir. Millî misak sınırları içindedir. Istanbul ve Marmara'nın emniyeti için Boğazlar Türk hâkimiyeti altında olmalıdır. Bu esaslar kabul edildikten sonradır ki, Türkiye Boğazların milletlerarası ulaştırmaya açılması şekilleri üstünde, ilgililerle müşterek kararlar almaya hazırdır.

Sovyetler Birliği Hariciye Nazırı Çiçerin, Türk tezini destekledi ve bu durum Türklere bazı avantajlar sağladı. Neticede müzakereler Boğazlar hukuku hakkında Türkiye'nin sunduğu tez üzerinde devam etti.

b — Azınlıklar meselesi:

Bu da pürüzlü bir meseleydi. Gerçi Anadolu'daki zafer, Anadolu Rumluğunun ve Anadolu'daki Ortodoks kilisesinin de bu topraklar üstünde fiilen sonuydu. Nitekim, ricat eden Yunan ordusuyla karışık, yahut onun ardından bir Rum göçmen akını Yunan adalarına akıyordu. İlk kaçanlardan başka, ya-

(1) Gerçi bugün bile ve icap ettiği zaman İsmet Paşaya saldıranlar, onun Lozan'da Batı Trakya'yı, 12 adayı, Kıbrıs'ı, Musul'u feda ettiğini, Lozan Savaşının başarıya ulaşmadığını, daima ortaya atarlar. Fakat metinde de değinildiği gibi, bu görüşün, gerçekler karşısında hiç bir değeri yoktur. Çünkü bu topraklar içinde yalnız Musul Millî misak sınırları içinde mütalaa edilebilirdi. Onu da İsmet Paşa ve İngilizlerin ciddî harp tehditlerine rağmen Lozan'da terketmemiştir. Musul, Lozan'da varılan bir mutabakatla kesin anlaşma dışı bırakılmış ve daha sonra uzun süren ve Birleşik Milletler hakemlik şekillerini de içine alan çetrefil yollarla, Türkiye Hükümeti tarafından ayrı bir andlaşma ile terkedilmiştir. Garbî Trakya, Adalar ve Kıbrıs üzerinde ise Lozan'da, ancak fiilî ve müesses durum tespit edilmiştir. Tıpkı Mısır, Sudan ve sairede olduğu gibi...

bancı gözcülerin de işbirliğiyle İzmir limanından 263.000 Rumun kısa bir zamanda tahliye edildiği tespit edilmiştir. Yunanlıların Pontus dedikleri Karadeniz kıyıları Rumları da ayrıca çekilmekteydi. Hulâsa ve anlaşmaya bağlanacak ahdî yollardan mübadele işleri de tamamlanınca, Anadolu ve Doğu Trakya'da artık Rum kalmayacaktı. Ama bir de İstanbul Rumlarının ve Patrikhanenin durumu vardı.

Türk görüşüne göre bu mesele şöyle çözülebilirdi:

«Türkiye'de azınlıkların hakları, Türkiye Hükümeti tarafından ve son defa Avrupa'da imzalanan muahedelerdeki umumî esaslar dahilinde korunacaktır. Fakat bunun için de, Türkiye'ye komşu memleketlerdeki Türk azınlıklarının hakları da aynı şekilde korunmalıdır».

İşte bu görüş, Istanbul'da kalacak Rumlarla, Batı Trakya'da kalacak Türkler meselesini ortaya çıkarıyordu.

Patrikhaneye gelince, o bir pürüzlü meseleydi. Anadolu ve Trakya'da Rumluk ve Rum Ortodoks kilisesi fiilen siliniyordu. Nihayet 100.000'e varmayan Istanbul Rumları için Istanbul'da bir mahallî kilise teşkilâtı ile yetinmeliydi. Istanbul Patrikliğine tabi Ortodoks kilisesi teşkilâtı için (Yunanistan, Kıbrıs, Mısır, Suriye, Amerika gibi memleketlerdeki Rum kiliseleri) Istanbul'da Milletlerarası bir dinî makamın kalmasına ve devamına sebep bulunamazdı. Ama karşı taraf için Patrikhane, eski Bizans'ın son hatırası gibiydi ve yalnız Yunanlılar değil, konferanstaki diğer Hıristiyan delegeler de, onun varlığını korumak istiyorlardı. Çatışma uzayıp gidiyordu.

c — Musul meselesi:

Bu da dertli bir davaydı. Musul vilâyeti, Kuzey Irak'ı teşkil ediyordu. Bakımsız, perişan, fakat taşıdığı petrol rezervleriyle daima dikkati çeken bir bölgeydi. Gerçi o zaman, bu rezervelerin şimdiki zengin verimi sağlayabileceği (1) hakkında

(1) Bugün Ortadoğu (Arabistan, Basra Körfezi Şeyhlikleri, İran ve Irak) yılda 1.000.000.000 tonu aşkın olan dünya petrol üretiminin % 25'ini verir. Bu arada gene bugün Irak, yılda 40.000.000 to-

kesin önseziler yoktu ama Musul topraklarının sakladığı sırlar hakkında, daha harp öncesinden tahminlere girişen çevreler vardı. Bu sebeple Irak'ı ve bu arada Musul vilâyetini İngilizler, kendileri için, vadedilen toprak sayıyorlardı. Kaldı ki, Sevr muahedesi ile Güneydoğu Anadolu'da kurulması kararlaştırılan Kürdistan için Musul'un ellerinde bulunmasını ve bu suretle İngiliz ordusunun bu bölgede yerleşmesini gerekli görüyorlardı.

Mütareke imzalandığı zaman (30-31 ekim 1918) Musul şehri ve civarı gerçi İngiliz işgalinde değildi (1). İngilizler burasını mütarekeden sonra ve usulsüz olarak işgal ettiler. Irak'ta bir gölge hükümet kurdular ve onunla bazı antlaşmalar yaptılar. Türk tezi ise şuydu:

1 — Musul vilâyetinde çoğunluk Türktür

2 — Coğrafî ve siyasî bakımdan bu vilâyet, Anadolu'nun ayrılmaz parçasıdır.

3 — Hukuken henüz Türkiye'nin bir parçası olan bu topraklar hakkında İngiltere'nin akdettiği muahedeler köksüzdür.

4 — Musul vilâyeti İngilizler tarafından, mütarekeden sonra işgal edilmiştir. Bu sebeple de, aynı hale maruz kalmış diğer Türk toprakları gibi, Anavatana iade edilmelidir.

Lort Gürzon ise bu görüş ve isteklere karşı şiddetle diretiyordu. Fransız ve İtalyan temsilcileri de onu desteklediler. Arada, bu topraklar mukadderatının bir hakem komisyonuna bırakılması teklifi de ortaya atıldı. İsmet Paşa da buna karşı diretti. Ama İngiltere dişlerini gösteriyordu. İsmet Paşa:

---

nu aşan ham petrol üretimi ile bu bölgenin, ileride daha büyük imkânlar vadeden bir parçasıdır. (Başta 80.000.000 tonluk üretimi ile Bahreyn Şeyhliği gelir). Fakat Birinci Dünya Harbinden önce Irak'ta, henüz petrol üretimine geçilmemişti.

(1) Musul cephesindeki bu gelişmeler hakkında, mütareke sırasında Irak cephesi (VI. Ordu) Kumandanı olan Ali İhsan (Sabis) Paşa bazı hatıralar nakletmiştir. Bundan başka Harp Tarihi yayınlanan *Mütareke Tatbikatı* isimli eserler incelenebilir.

«Dünyada hiç bir kimse, Musul meselesinden dolayı sulhun tehdit edilmesini istemez».

diyerek işe sulhçu bir yol bulmak istiyordu. Ama İngiltere kararlı görünüyordu. Lort Gürzon ise, ortada bir harp tehlikesi olduğunu ve Akvam Cemiyeti (o zamanki Birleşik Milletler) misakının 2. maddesine göre İngiltere'nin bu meseleyi, hatta harple halletmeye kudreti bulunduğunu ileri sürüyordu.

İsmet Paşa bir aralık, dünya kamuoyunun bu konuda Türk davasına destek olacağı kanısını belirtti. Fakat Gürzon'un karşılığı biraz istihzalıydı. Dünya kamuoyu belirince, İsmet Paşanın bundan hayrete düşeceği şeklinde bir espri yaptı. Neticede Musul meselesi, Akvam cemiyetinin araştırma ve hakemliğine sürüklendi. Bu cemiyetin ise, bazı oyunlu safhalar yaşansa bile sonunda, Türk davasına destek olmayacağı belliydi. Nitekim sonunda öyle de oldu.

Bu meselenin sonuçlanış şekline ileride ve ayrıca değinilecektir.

İkinci Komisyon; Türkiye'de yabancıların hakları meseleleri ile uğraşacaktı. Bu haklar gerçi Milletlerarası haklar çerçevesinde düzenlenmeliydi. Ama bu arada bir de Kapitülasyonlar meselesi vardı. Bu mesele yalnız Lozan çatışmalarının değil, Türk Milli Mücadelesinin de mihver konularından biriydi.

Kapitülasyonlar, eski Osmanlı İmparatorluğu ile Batılılar arasında bağlanmış birtakım anlaşmalardır. Önceleri ve İmparatorluğun güçlü zamanlarında; Fransa ile akdolunmuş ticaret muahedeleri mahiyetinde olan bu anlaşmalar; sonraları diğer batı devletlerine de faydalanma hakları tanıdı. Zamanla ve Osmanlı Devleti güçten düştükçe, Türkiye'nin yarı sömürgeliğini kanunlaştıran esaret bağları haline geldi. İşte Lozan'da karşı taraf bu şartları sürdürmek istiyorlardı (1).

(1) Bugünkü nesil için kapitülâsyonlar, pek anlam taşımayabilirler. Ama Osmanlı Devletinin yakın tarihi için onlar, olağanüstü

Kapitülasyonların kıskaç noktası, bilhassa gümrük tarifeleriydi. Kapitülasyonlara göre Türkiye, gümrüklerinde dilediği gibi tarifeler tatbik etmek, yahut dilediği memleketlerle dilediği gibi karşılıklı ve eşit şartlı anlaşmalar yapmak hakkından yoksundu. Bu vaziyet memlekette sanayinin kurulmasını, dolayısıyle iktisadî kalkınma ve egemenliği sağlayıcı ve koruyucu tedbirler almaktan Devleti mahrum bırakıyordu. Netice itibarıyle Türkiye, bir ham madde ve gıda maddeleri üreticisi; sanayiden tamamen yoksun bir yarı koloni halinde kalıyordu. Devletin yargı istiklâlini kısıtlayan, ulaştırma istiklâlini kısıtlayan kayıtları da vardı. Hulâsa Kapitülasyonlar Türkiye topraklarında Batı Devletlerine ve onların tebaalarına olağanüstü imtiyazlar sağlıyordu. Bu imtiyazların hepsi de Devletin ve Türk halkının aleyhindeydi.

Konferansta Türk tezi, Kapitülasyonların topyekûn ve kesin olarak kaldırılmasıydı. Karşı tarafın adına Lort Gürzon ise kapitülasyonları:

> «*Türkiye'nin ticaret ve servet kaynaklarının geliştirilmesi için, yabancılara verilmiş garantiler*».

sayıyordu. İsmet Paşanın karşılığı ise kesindi:

> «*Yabancıların Türkiye'de vaziyeti, müstakil ve kendi mukadderatına sahip, medenî milletlerin kanunlarına benzer kanunlarla garanti edilmiştir*».

Bu konuda Türk heyeti, yabancı Hukukçuların danışmanlıklarından da faydalandı. Yabancı kaynaklardan misaller derlendi. İsmet Paşanın, Türk görüşünü savunması şöyleydi:

> «*Kapitülasyonların, iki taraflı mukavelelerden ibaret oldukları farz olunsa bile, bunların hiç bir suretle değişmez olduklarını ve ebediyen feshi mümkün olmadığını kabul etmek, elbette ki haksızlık olur. Süreleri belli olma-*

---

bir dava teşkil etmekteydi. Bu konu ve kapitülâsyonların tarih içinde gelişmesi hakkında, *Tek Adam* isimli eserimizin ikinci cildinde malumat vardır. s. 112-114. Gene konu ile ilgili çeşitli eserler arasında, Ali Reşat ve Macar İskender Beylerin *Kapitülâsyonlar* isimli kitabı, önemli bir kaynak niteliğindedir.

yan muahedeler «Rebus Sic Stantibus!» kaydına uyarlar. Bu kayıt, bir muahedenin akdini icap eden hallerde değişiklik olunca ve muahedenin iki tarafın rızasıyle değiştirilmesi kabil olmayınca, taraflardan yalnız biri, o muahadeleri ilga edebilir».

Kaldı ki yeni Türkiye'nin artık egemen bir Devlet olması hali bile, bu kayıtların kaldırılması için gerçek bir zorunluktu. Kapitülasyonlar, Osmanlı Devleti ile beraber tarihe karışmalıydı.

Karşı taraf davalarının, gittikçe havada kaldığını hissediyordu. Bu sefer Kapitülasyonlar yerine, geçici bir rejim aramak kaygusuna düştüler. Bu arada Lort Gürzon, İsmet Paşanın Türk hâkimiyetinden fazlaca bahsettiğine takılmak istedi. Paşanın cevabı şu oldu (2 numaralı Komisyonun, 3 numaralı zaptından):

«Türk hâkimiyetinden çok bahsettiğimizden şikâyet olunuyor. Biz burada istiklâlini anlamış, kavramış ve adaletli bir sulha ulaşmak isteği ile bir milleti temsil ediyoruz. Biz bu konferansa eşitlik içinde muamele göreceğimiz teminatı ile geldik. Eğer hâkimiyetimizden sık bahsetmeye lüzum gördü isek, hâkimiyetimize zarar verecek tekliflerle, buna mecbur edildiğimizdendir. Müstakil hiç bir diğer devlet, hatta Yunanistan bile bu şekilde tekliflere maruz kalmamıştır. Türk Milleti her şeyden evvel, diğer müstakil milletler gibi, müstakil millet muamelesi görmek hakkına haizdir».

Konferansın havası gittikçe sertleşiyordu. Bu tartışmalar 27 ocak 1923'te oldu ve henüz hiç bir şey halledilmemişti...

Konferans nizamnamesinin 5. maddesine göre kurulan «Malî ve İktisadî Meseleler Komisyonu» da çıkmazlar içinde bocalayıp duruyordu. Bu komisyona Fransız Murahhası Barer Başkanlık ediyordu. En önemli konu «Düyunu Umumiye» yani Osmanlı Borçları meselesi idi. Fransa ise eski İmparatorluğun

en insafsız ve en şirret alacaklısıydı. Aynı Komisyonda bundan başka, işgal masrafları, zarar ve ziyanlarının Türkiye tarafından ödenmesi gibi meseleler de vardı.

Aslında bu borçlarla yeni Türkiye'nin hiç bir ilgisi yoktu. Ama; Osmanlı Borçları, Osmanlı Devletinden ayrılan çeşitli parçalar arasında taksim edilirse, Yeni Türkiye'nin de kendisine isabet edecek hisseyi ödemek şeklini kabul edecekti. İşgal masrafları bahsinde ise İsmet Paşa hiç bir taahhüt kabul etmiyordu. İşgal masraflarına Türkiye niçin muhatap olsundu? İşgal Devletlerini Türk topraklarına kim davet etmişti?.. Kaldı ki, şimdi işgal masrafları isteyen devletlerin tahriki ile Yunanistan, Türk topraklarına saldırmıştı. Her adım attığı yeri yakıp yıkmış, memleketi harabeye çevirmiş, hesapsız can ve mal kaybına sebep olmuştu. Bu noktayı İsmet Paşa şöyle ortaya attı:

«Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, eski Osmanlı İmparatorluğunun borçlarından kendisine düşecek hisseyi tanımaktadır. Buna karşılık, işgal ettiği vilâyetleri harabeye çeviren Yunanlıların verdikleri her türlü hasarların da tazmin edilmesini isteriz.

İşgal masraflarına gelince, adalet ve hakkaniyet, Türkiye'den askerî işgal masraflarının istenilmesi şöyle dursun, bu işgallerin ona verdiği hasarların tazmin edilmesini icap ettirir».

Yunanistan'a gelince? O Anadolu'ya başkalarının emri ile çıktığını ve bir şeref vazifesi yaptığını ortaya atmaktan çekinmez. Yunan Baş Murahhası ve Anadolu macerasının baş tertipçisi olan Venizelos şöyle konuşur:

«Yunanistan, sadık müttefik vazifesini sonuna kadar ifa eylemiş olmak şerefini talep eyler. Harekâtı bugün ne kadar felâketli netice vermiş olursa olsun, o kadar kuvvetle, bu şerefi talep eder.

Türk toprakları üstünde niçin isteklerde bulunmuş olduğu yolunda Yunan hükümetine bir soru yöneltilebilir. Bildirmek isteriz ki, Yunan hükümeti, müdahalesine kar-

şılık toprak isteğini hiç bir zaman şart koşmamıştır. Yunanistan ancak müttefiklerine karşı sözünü tutmakta ve müttefiklerinin savundukları ve tamamıyle doğru bulduğu esasları müdafaa eylemek için harbe girmiştir».

Lozan Konferansında söylenen ve aynı zamanda müttefiklerce de çürütülmeyen bu sözler, Konferansta Türk Heyetinin ve Heyetin Reisi sıfatıyla İsmet Paşanın, nasıl bir mugalata mantığı ile karşılaştıklarını açıkça gösterir. Yani bu sözlere göre Yunanistan harp istememiş, o sadece müttefiklerinin hizmetinde bulunmuştur! Hem toprak isteği de yokmuş! İstediği yalnız şeref hakkı imiş! İsmet Paşa bu küstahça çıkışı, aynı oturumda cevaplandırmaktan geri kalmaz: Türkiye'nin Yunanistan'la Birinci Dünya Harbinde, harp halinde bile bulunmadığını, Yunanistan'la harbin ancak Yunan saldırısı ile 1919'da başladığını etrafıyle belirtti. Ama ne var ki, Yunanistan'ın bu şeref yürüyüşü, Anadolu'da yalnız maddî olarak; 4.000.000.000 altın franklık bir hasara sebep olmuştu. Buna karşı Venizelos' un şu beyanları ne hazin bir itiraftır:

«Yunan ordusunun, kendi teşebbüsü ile değil, müttefiklerin daveti üzerine ve Yunanistan'ın hususî menfaatı için değil, müttefiklerin menfaatı için İzmir'e çıkmış olduğu, inkâr edilemez bir gerçektir.

Yunanistan'ın İzmir'i işgal ve Küçük Asya'da askerî harekât takip eylemesi, kendi hesabına değildir. Bunlar, müttefiklerin müşterek menfaatleri için olmuştur. (Venizelos burada ve bu konuda, Fransı Başvekili Clemenceau ile bir mektuplaşmasını da açığa vurur).

Müttefikler ancak 21 haziran 1921 tarihinde, eğer aracılığı kabul etmezse, bu kısır teşebbüste sebat ve devam edemeyeceklerini ve Yunanistan'ın, kâr ve zarar kendisine ait olmak üzere mücadelede devam edebileceğini beyan etmişlerdir».

«3 numaralı komisyonun, 3 numaralı zaptından»

Sanıyoruz ki tarihte ve milletlerarası bir konferansta, bu kadar aşağılık bir açıklamanın misali olmasa gerektir. Ama

emperyalist hayasızlık bunu hoş görüyordu. Lort Gürzon ve müttefikleri, aynı zamanda kendi kurbanları da olan ve bu arada kendi vatanını da felâkete sürüklemiş bulunan Venizelos'un bu yüz kızartıcı beyanlarını, pek nazik bir sükûnet içinde dinlediler.

Hulâsa çatışmalar böylece sürüp gitti. Osmanlı borçları üzerinde de kesin bir sonuç alınamadı (1). Gerçi Komisyonlar 28 ocakta raporlarını hazırlamış bulunuyorlardı. Ama esas konuların hiç biri halledilmemişti. Hiç bir ana meselede bir görüş birliğine varılamamıştı. 31 ocakta ise, her üç komisyon kendi aralarında toplanarak, Türk Murahhas Heyetine, kendi görüşlerine göre bir Sulh Muhadesi tasarısı verdiler. Bu tasarı, aynı zamanda Ültimatom havası taşıyordu: Türk Heyeti bu tasarıyı 4 gün içinde inceleyip cevaplandırmalıydı. 4 şubatta ise, bu noktada önemsiz bir çekimserlik kaydı müstesna olarak, bu muahede tasarısının derhal imzasını istediler!..

Şimdi bu noktada biraz durmalıyız. Çünkü 4 şubat öyle bir gündür ki, İkinci Adam, o gün, hem bir direniş, hem bir Karar Adam'ı olarak, hayatının belki en mihnetli anlarını yaşadı. Bu anı gereğince canlandırmazsak, bu kitabın konusu olan adamı, belki de tanıyamamış oluruz...

***

KARANLIK GÜNLER:

İsmet Paşa Lozan'a ait hatırlarını naklederken, o günlerin havasını şöyle aksettirir:

> «— *Güçlüğü hatırlamak için size söylüyorum. Orada bir akşam, İngiliz Murahhası Lort Gürzon, yanında Amerika Murahhası varken bana şöyle dedi:*

(1) Osmanlı Borçları bahsinde literatür zengindir. Yerli ve yabancı kaynaklar vardır. Fakat toplu malumat almak için burada bilhassa. Hakkı Yenay'ın 1964'te yayınlanan *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi* isimli eserini işaret edebiliriz. Maarif Vekâletince 1940'ta yayınlanan, büyük hacımlı *Tanzimat* Cilt I'de, Prof. Refii Şükrü Sovla'nın Osmanlı borçları etüdü de çok ilgili çekicidir. *Tek Adam*'ın üçüncü cildinde, bu konuda gerekli malumat ayrıca derlenmiştir: s. 116-118.

— Aylardan beri Müzakere ediyoruz. Arzu ettiklerimizin hiç birini alamıyoruz. Vermiyorsunuz. Anlayış göstermiyorsunuz. Memnun değiliz sizden. Ama, ne reddederseniz, cebimize atıyoruz. Cebimize saklıyoruz.

Memleketiniz haraptır. Yarın geleceksiniz. Bunları tamir etmek için, kalkınmak için yardım isteyeceksiniz. O zaman, bu cebime koyduklarımdan her birini birer birer çıkarıp size vereceğim...

Ben cevap verdim:

— Çok emekle bu neticeye varmışızdır. Şartlarımız, milletimize göre haklıdır. Bunları behemehal alacağız. Biz bunları alalım. Siz şimdi verin. Sonra gelirsek, istediğinizi yapın...» (1).

Lozan Antlaşmasının imzasından sonra İngiltere'de New Conventional gazetesinde şu satırları yazacaktır:

«Gerçekten Türkiye, teorik bakımdan bağımsız bir hükümet oldu. Lâkin bu, ticaret ve sanatta kabiliyetsiz ve sermayeden yoksun ahaliyi bilenlerce malumdur ki, bu bağımsızlığın ömrü pek kısa olacak ve eski durumu bir başkası üzerine alacaktır».

Şimdi 4 şubat 1922'ye dönelim. Müttefiklerin verdiği Sulh Muahedesi tasarısı kabul edilemezdi. Konferans ise üç buçuk aydan beri sürüyordu. Bunun ne demek olduğunu anlamak için, Birinci Dünya Harbinden sonra Müttefiklerin, yenilen devletlerden hiç biri ile müzakere masasına oturmadıklarını ve istedikleri sulh şartlarını âdeta ayakta dikte ederek, hazırladıkları Barış Tasarılarını öylece imzalattıklarını hatırlamalıyız. Yeni Türkiye ile ise Lozan'da, işte 3,5 aydan beridir ki, didişip duruyorlardı.

Türkiye elbette ki sulh istiyordu. Ama dikta kabul edemezdi. Kaldı ki kendinden istenilen şartların hemen hiç birine, kendisi muhatap olmamak lâzımdı. Halbuki şimdi mütte-

(1) İnönü'nün Atatürk Haftası dolayısıyle, 15.IX.1960'da. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesindeki konuşmasından.

fikler, hem de ültimatom şeklinde şartlandırılmış bir Muahede tasarısıyle Türk Murahhaslar Heyetinin karşısına dikiliyor ve İsmet Paşadan bunu imzalamasını istiyorlardı. İsmet Paşa bu tasarıya eğer imzasını korsa, Türk İstiklâl Savaşının sonuçlarını memleketi aleyhine kötüye kullanmak durumuna düşecekti. Eğer imza koymazsa, aylardan beri sürüp giden Sulh konuşmaları birden kesilecekti. Bunun arkasında hatta harp yeniden başlayabilir miydi? Belki ve niçin olmasın? Muzaffer Türk Ordusu ise, son taarruzda, son mermisini bile sarfetmiş gibiydi. Daha Kocatepe'de Gazi, Cephane durumunu sorup da hiç de cesaret verici olmayan bir cevap alınca:

«— Tek mermi kalıncaya kadar ateşe devam! Cephane ikmalimizi düşmandan yapacağız...»

dememiş miydi.

Hulâsa gelecek karanlıktı. İsmet Paşanın başının üstünde, tarihte pek az insanların başında titreşen büyük bir sorumluluk asılıydı ve kılıcı, karanlık bir istifham dalgalanıyordu. Kara bulutlarla kaplı çileli bir gün yaşanmaktaydı ve an, bir Karar Adamı istiyordu.

Büyük Millet Meclisinin, Ankara'da Hükümetin ve bunların mihverinde Gazi Mustafa Kemal'in, o saatlerde Lozan'da İsmet Paşayı desteklemelerinin derece ve şekilleri ise, İsmet Paşa için hiç de aydınlık değildi. Halk Hükümet ve Millet Meclisinin bütün gözleri kendi üstündeydi. Bu gözlerde okunan şeylerin, ancak hiddet, şüphe ve güvensizlik olduğunu pek iyi biliyordu. Yarın bunlar bir sorumlu arayacaklardı. Belki de kurban isteyeceklerdi. Bu kurban ise, elbette ki İsmet Paşanın kendisi olacaktı...

KARAR VEREBİLMEK:

Karar Adamı kimdir? Karar Adamı elbette ki, kritik anlarda, tehlikeli geçitlerde ve dönüm noktalarında, arkasından gelenlere, yahut kendini gözleyenlere karşı, sorumluluk kabul eden ve karar verebilen Adam'dır. İşte 4 şubat 1922'de Lozan

Konferansının en kritik gününde İsmet Paşa bu durumdaydı. Onun, o gün orada yaşadığı çile, pek anlatılamamıştır. Ama bu sahneye yakından şahit olan, hem de yetkili bir yabancı var ki, bir eserinde, İsmet Paşanın bu çilesini, bize bütün trajedisi ile aksettirdi. Bu yabancı, Konferansa Lort Gürzon'un daima yanında bulunan Sekreteri Mr. Nicolson'dur. Nicolson «By Lort Gürzon» isimli eserinde bu sahneyi bütün detayları ile işler (1). Onun bu sahneyle ilgili tasvirlerini biz buraya aynen almayı, İsmet Paşanın hayatında çileli bir anın ve yakın tarihimizin kritik noktalarından birinin calandırılması için faydalı buluyoruz:

«İsmet rahatsız ve canı sıkkın. Oturmakta olduğu koltuğa âdeta gömülmüş. Alnı (yüzü) kıpırdıyor. Mendilini sık sık dudaklarına götürüyor. Çok rahatsız ve sinirli.

Gürzon koltuğunda azametle kurulmuş, oturuyor. Ben onun hemen arkasında oturuyorum ve not alıyorum. Bompard güzel konuşuyor. Garoni ise gayet kötü. Sonra Marki (Gürzon) söze başlıyor. Emsalsiz denecek kadar güzel konuşuyor: Tatlılık, ümitsizlik, korkutma, otorite...

— İsmet Paşa, diyor, unutma ki, mümkün olandan fazlasını verdim. (Bu bir yalandır. Mümkün olandan fazlasını kazanmıştı. Bu ihtiyar tilki bunu biliyordu - 347). Ve bütün bunları sulh uğruna verdim. Sulh... Sulh... Mr. Bompard'ın da dediği gibi sulh sizin elinizdedir. Eğer şu önümüzdeki iki saat içinde sulh akdetmezsek, ondan sonra artık sulh olmayacaktır. Belki de Harp olacaktır İsmet Paşa! Harp!

Biz artık bekleyemeyiz. Size yalvarıyorum, kabul etmeniz için! Bizzat kendi mektubunuz da varmış olduğunuz neticeye göre, size yapmış olduğumuz tavizatı kabul ediniz ve biliniz ki, artık tavizatın sonuna gelmiş bulunuyoruz. Sonunda! (burada dramatik bir şekilde son kelimesi üzerinde durur).

---

(1) *Nicolson* By Lord Gürzon. s. 346, Türk Tarih Kurumu. Prof. Enver Ziya Karal.

İsmet Paşa ve Rıza Nur bunun üzerine vaziyeti görüşmek için Crowes'un odasına çekildiler. Onlara yolda refakat ettim. Bagajlarla dosyalarımız, götürülmek üzere toplanmıştı. Marangoz dosyaları, Bil Bentinck'in dikkatli nezareti altında sandıklara doldurup topluyordu. Bu geçit üst kata çıkmakta olan gazeteciler tarafından tıkanmıştı. Bu tıkanıklık arasından ilerledik. İsmet'i Crowes'un odasına götürdüm ve Marki'nin yanına döndüm. Onun oturma odasındaki atmosfer buhran kokuyordu. Kendisi arkasını koltuğuna dayamış, neşeli, mütehakkim, ama yıpranmış oturuyordu.

Saat 6.45'de İsmet dönüyor. Bizim bütün tekliflerimizi kabul ediyor. Fakat ekonomik paragrafı reddediyor. Marki, Pompard'a manalı bir gülümseyişle:

— Size demedim mi? diyor.

İsmet gene Yunanlıların tamirat meselesinde, mükabil bir talepte bulunmalarına müsade edilmemesi hususunda ısrar ediyor. Marki bana dönüyor:

— Venizelos'a söyle, diyor...

Bitişik odaya gidiyor ve Venizelos'a telefon ediyorum. Venizelos kabul ediyor. Toplantıya dönüyorum. Kendimi ihtilâlci bir hava karşısında buluyorum. Yunan tazminatını bırakmışlar. Ben de Venizelos'un mesajından bahsetmeksizin Markinin arkasındaki sandalyeme, aceleyle, külçe gibi oturuyorum.

Kapitülasyonlar hakkında görüşüyorlar. Marki tarafından mükemmel bir surette desteklenen Bompard ve Garoni, İsmet Paşayı apells'lerle ve tehditlerle bombardıman ediyorlar. Her zamanki gibi, bu kısa boylu insan için merhamet duyuyorum. Marki de öyle duyuyor. Fakat İsmet veya daha ziyade onların silâhlarına yapışmış, metanetle savunuyor. Yalnız bir defa kendini kaybetti:

— Ankara'ya döneceğim ve milletime diyeceğim ki, Lort Gürzon'un Başkanlığındaki konferans harp istiyor!..

Hepsi birden:

— Hayır, hayır, hayır!

diye haykırıyorlar. Çok gergin bir an...

Telefon çalıyor. Soruyorum, kimdir? İnce bir ses:

— Japon Delegasyonu,

diyor. Telefonu sert bir şekilde kapatarak ve koşarak toplantı odasına dönüyorum. O esnada Lort Gürzon saatine bakmaktadır:

— İsmet Paşa, memleketinizi kurtarmak için ancak yarım saatiniz var!

diyor.

İsmet Paşa mendilini dudaklarına götürüyor. Kendisini sandalyeye atıyor. Ter içinde kalmış olan alnına, eliyle, parmaklarıyle vuruyor. Çaresiz bir halde:

— Yapamam! Yapamam!

diye mırıldanıyor...

Çok acıklı bir haldedir. İsmet'i seven Marki mustarip oluyor. Ona tebessüm ederek, Fransızca olduğunu sandığım birtakım mırıldanmalarla sevgi gösteriyor. Sonra Bompard'a bakarak:

— Pekâlâ, diyor, ümit yok...

— Ümit yok, ümit yok,

diyerek Bompard ve Garoni de onun sözlerini tekrarlıyorlar. Ona katılıyorlar...

Ayağa kalkıldı ve selâmlaşıyorlar. Gürzon ve ötekiler odadan suratları asık ve kederli çıkıyorlar. Sandıklar ve gazetecilerle dolu olan koridorda ilerliyorlar. Gazetecilerin arasında Massigli, elinde imzaya hazır sulh muahedesi nihaî projesi ile duruyor.

İsmet asansörle iniyor. Ben de onunla indim. Huzur ve sükûn içindedir... Konferans binasını sanki hiç de mühim bir şey cereyan etmemiş gibi terkediyor.

Bompard ve Montagna arkasından ona, kapitülasyonlar hakkında yeni bir formül (hal tarzı) gönderiyorlar. İstasyona da, Orient Ekspresinin yarım saat daha beklemesi için telefon ediyoruz. Acele yemek yiyoruz. 9.15'te oteli terkediyoruz.

İstasyonda büyük bir kalabalık ve birçok da polis var.

Trenden eğilerek, sarkarak bakıyoruz. Belki son dakikada İsmet Paşa yumuşar, inadından vazgeçer diye...

Bompard sinirli ve soluğu kesilerek trenin merdivenine eliyle vuruyor:

— İyi değil, iyi değil,

diyor...

Tren memuruna:

— Gidiyoruz,

diyorum.

Koca tren yavaş yavaş harekete geliyor ve gecenin karanlıklarına dalıyor...» (1).

20 kasım 1922'den beri devam eden Lozan Sulh Konferansı, 4 şubat 1923'de işte böyle bitmiştir. O anda, İkinci Adam'ın önünde, belki de birkaç adım ilerisini bile seçemediği, meçhullerle dolu bir yol var bu yolda, yalnız memleketi bekleyen tehlikeli ihtimaller değil, bizzat kendisinin kaderi ve geleceği de belirsizlikler içindedir. Gerçi sakin görünür. Gerçi vicdanının emrini yapmıştır. Gerçi dünya bir karar Adam'ı karşısındadır. Ama ruhen tedirgindir. Konferans dağılmıştır. Bu kesin bir dağılma mı, yoksa bir erteleme midir? O da belli değildir. Gerçi konferansın kesilebileceği ve Lort Gürzon'un memleketine döneceği söylentileri ortaya çıktığı sırada, gazetecilerle şöyle bir konuşması geçmiştir:

«— Bize hâlâ müsavi (eşit) Devlet muamelesi etmeye razı olmuyorlar. Bunun için mi dört sene kan döktük?..

— Lort Gürzon buradan gidecek deniliyor?

— Lort Gürzon buradan giderse, ben de aynı gün Lozan'ı terk ederim. Evet aynı gün!..

— Onlar burada teması muhafaza için bir memur bırakacaklarmış?

— Ben de bir memur bırakırım!

— Size bir proje verecekler. Bunun cevabını vermek

(1) Bizde henüz yayınlanmayan bu yazı, Prof. Enver Ziya Karal'ın lûtufkâr yardımı ile sağlanmıştır.

lâzım. Müspet veya menfî, cevap vermeniz için burada kalmanız lâzım gelmez mi?

— Gittiğim yerden cevabını veririm (güler). Ankara'dan bir cevap telgrafı çekerim...»

Evet, artık Ankara yolu görünmüştür. Ama kendisine Ankara'da:

«— Ne yaptın? Bize Lozan'dan ne getirdin?»

diyeceklerdir. Hem zaten Büyük Millet Meclisinde ve daha konferansın işe başlamasından ancak bir ay sonra açılan müzakerelerde muhalifler açıkça:

«— Bu murahhaslar heyetinin artık yapabileceği bir şey yoktur!»

dememişler miydi? Aynı insanlar şimdi acaba hangi dili konuşacaklardı?..

BİR DRAM:

Fakat şimdi biz, 4 şubat 1923 pazar günü akşamı Lozan'da oynanan bu dramın daha sonraki akislerine geçmeden önce, onun başlıca epizotlarını burada, daha bazı sahneleri ile özetlemeliyiz ki, İkinci Adam'ın hayatının bu en enteresan safhasını gereği gibi aydınlatmış olalım. Çünkü bu safha, onun hayatında ve şahsiyetinin belirişinde, en önemli merhalelerden biridir:

Cumartesi günkü toplantısında müttefikler hazırladıkları sulh muahedesi tasarısını 3 şubatta İsmet Paşaya verdiler. Paşa cevabını ertesi gün verecekti. O gece Paşanın dairesinde, çok geç saatlere kadar çalışıldı. 4 şubat sabahı Türk cevabı müttefiklere bildirildi. Öğleden evvel müttefikler kendi aralarında toplandılar. Gazeteciler; İngiliz heyetinin kaldığı Beau Rivage Oteli ile Türk murahhaslarının kaldığı Lozan Palas arasında mekik dokuyorlardı. Önce Beau Rivage'dan iyi haberler sızdı. İsmet Paşa davet ediliyor. İsmet Paşa ve murahhaslar, saat dörde doğru, silindir şapkaları ellerinde otellerinden iniyorlar. Gazetecileri selâmlıyorlar.

Konferans toplanıyor. Önce hiç bir haber sızmıyor. Bir saat kadar geçiyor ve ortalığa fena söylentiler yayılmaya başlıyor: Müttefikler, Türk tekliflerinin bazı noktalarına itiraz etmişler! İşte o zaman İsmet Paşa yan odaya çekiliyor. Murahhas arkadaşlar ile baş başadır.

Gürzon ise:

«— *Bekleme tahammülüm yok,*»

diye söylenmektedir. Kesin cevap istemektedir. Salona dönen İsmet Paşa ile Lort Gürzon arasında ondan sonradır ki, Nicolson'un daha önce verdiğimiz parçalarındaki son mücadele başlar. Yarım saat kadar sonra ise, İsmet Paşanın son cevabı öğrenilmiştir:

«— *Türk Millî Hâkimiyetine aykırı hiç bir kaydı kabul etmem!..*» *(1).*

İsmet Paşa ve arkadaşları konferans binasını sükûnetle terk ederler. Lozan Palas otelinin sahibi ise iki güzel buket hazırlatmıştır. Buketler otelin kapısında ve Fransa Baş Murahhasının hanımı Madam Bompard'in elindedir. Bunlar imzalanacak tasarının ve sulhun şerefine, İsmet Paşaya ve Bompard'a verilecekti. Fakat ne yazık ki bu çiçekler Madam Bompard'ın elinde kalacaktır. Hem titiz ve hiddetli bir bayandır. Kocasının siyaset işlerini ise âdeta kendisi çeviriyormuş gibi bir hali vardır. Nitekim gene bir gün ve Türklerin uyuşmazlığına hiddet-

---

(1) Başlıca anlaşmazlık konuları şunlardı:

1 — Müttefikler Kapitülâsyonların tamamen kaldırılmasını istemiyorlardı. Kapitülâsyonların yerine koymak istedikleri Adlî usul beyannamesindeki tadillerimizi kabul etmemişlerdi.

2 — Muahededeki malî-iktisadî hükümlerin olduğu gibi kalmasında ısrar etmişlerdi. Bu ise imkânsızdı.

3 — Trakya'da bulundurulacak asker miktarını kayıt altına almak istemişlerdi. Bu ise bir nevi askerî kontrol sistemi koymaktı.

Hulâsa anlaşmazlık, bilhassa iktisadî hükümlerde ve kapitülâsyonlarda düğümleniyordu. Müttefiklerin devamını istedikleri iktisadî kayıtlar, Türkiye'nin hükümranlık haklarını zedeleyiciydi.

lendiği bir anda, salonda dinlenen bir Türk grubunun üzerine elindeki şemsiyesiyle yürümüş ve asabiyetten titreyen sert sesi ile:

«— *Ou sont les bons vieux Türcs?*» (1).

diye tekrar tekrar haykırmıştı. Ama ne çare ki, eski uysal Türkler artık ölmüştür. Istanbul'da yabancı sefirlerin, kâhyaları vasıtasıyle sadrazamlara arzularını tebliğ ettikleri, yahut yabancı bankalara borç para için baş vuran Türk devlet adamlarının, kapılarda bekletildikleri devirler artık arkada kalmıştı...

Oteline dönen İsmet Paşayı gazeteciler karşılarlar. Sual ve cevap kısadır:

«— *Ne oldu Paşam?*»

— *Ne olacak? Hiç! Esaret altına girmeyi kabul etmedik!*»

İsmet Paşa ve arkadaşları sükûnetle dairelerine çıkarlar. Herkes bir şeyler bekler. İtalyan Baş Murahhası Montagna Gürzon'a koşmuştur. Kapitülasyonlar bahsinde son fedakârlıklarını rica eder. Daha sonra adına Montagna formülü denilecek olan bir formül düzenler. Bu formülü benimseyen Fransız Baş Murahhas Bompard telâşla gelir. İsmet Paşanın yanına çıkar. Son birtakım teklifler getirmiştir. Az sonra da Amerika Murahhasları Amiral Bristol ve Mr. Child gelirler. Son bir aracılık peşindedirler. Az sonra Montagna da İsmet Paşanın yanına seğirdir.

Gürzon ise trene binmiştir. Tren saat 9.00'da kalkacaktır ve istasyonun saati dokuzu vurur. İngiliz Hariciye Nazırı hiddet ve asabiyet içindedir. Bu ufak tefek Türk, onları nasıl böyle oynatabilir ki? Ama trenin biraz daha beklemesi de istenmiştir. Nihayet kalabalık arasından Bompard görünür. Polisler ona yol açarlar, Fransız Baş Murahhası trene çıkar. Yorgun, halsiz ve bitkindir. Gürzon'a neticeyi bildirir:

---

(1) Nerede o eski iyi Türkler?..

«— *Türkler son teklifleri de reddettiler!..*»

Gerçi vagonun penceresinden bazılarının gözleri hâlâ yollardadır. Acaba İsmet Paşadan yeni bir haber gelecek mi diye. Fakat haber yok. Nicolson işte o zaman istasyon ilgililerine emrini verir. Tren kımıldar. Harekete geçer. Karanlıklara karışır. İşte bu hareketten öncedir ki bazı murahhaslar ellerini pencerelere vurarak:

«— *Fena oldu, çok fena oldu...*»

diye mırıldanırlar. Amerikan murahhaslarına gelince, onlar trenin bir saat daha beklemesi için istasyona koştukları zaman, Gürzon'un treni çoktan hareket etmişti. Meğer Amerikalılar trenin hareket saatini yanlış biliyorlarmış. Tren saat 10.00'da kalkacak sanıyorlarmış. Bu hareketi saat 11.00'e kadar geciktirmek ve bir şeyler yapmak isterlermiş...

YALNIZ KALDIM!

Şimdi Lozan Palas'a dönelim. Orada İsmet Paşa bir basın toplantısındadır. Gazetecilerin sorularını şöyle cevaplandırır:

«— Konferans hakkında size ne söyleyeyim? Konferansın başlangıcında bu böyle oldu. Bizi buraya davet ettiler. Geldik. Fakat karşımızda kimseyi bulamadık. Yalnız kaldım. Bu sefer de bana hiç bir şey haber vermeden gidiyorlarmış! Gene burada yalnız kalıyorum. İnsana bir haber olsun verilmez mi?

Bütün konferans boyunca, biz, diplomatların milletlere karşı üzerlerine aldıkları mesuliyet duygusuyla çalıştık. Sadece «evet» veya «hayır» demek kolaydır. Fakat birçok masum insanların kanı, milletlerin mukadderatı mevzu olduğu bir zamanda işi böyle kolaya almak kabil midir? İnsanların mukadderatı oyuncak mıdır? Ben bütün konferansta bu mesuliyetin yükü altında çalıştım. Şimdi hadiseler hakkında hüküm vermeyi, milletlerin vicdanına bırakıyorum!..»

Bu noktada İsmet Paşa, toprak meselelerinin, azınlık meselesinin müttefiklerin arzusuna göre halledildiklerini, Boğazların serbestliğinin kabul olunduğunu, Adlî kapitülasyonlar meselesinde anlaşıldığını, halbuki son zamanda müttefiklerin bu kapitülasyonları şekden kaldırarak, yerlerine yeni kayıtlar koymak istediklerini, iktisadî meselelerde makul olan şeylerin kabul edildiğini ve Türklerin namuslu borçlular olarak, imparatorluk borçlarından hisselerine düşeni kabullendiğini söyler. Ama sonra kendisine «haberiniz olmadan bazı mukaveleler yaptık, bunları da gözü kapalı imzalayın» dediklerine değinir. Bunlar müttefiklerin eski Istanbul hükümeti ile imzaladıkları mukavelelerdir.

Şöyle devam eder:

«— Hangi imtiyazlar? Hangi mukaveleler? Bunları kim vermiş? Nasıl ve ne için vermiş? Hangi şartlar içinde verilmiş? Bilmiyorum ki imza edeyim! Bunları bana gösteriniz, tetkik edeyim, dedim. "Hayır, şimdiden, görmeden, bilmeden, anlamadan imza ediniz" dediler. Bunlar bizim için meçhuldür! İmza ediniz, diyorlar. Niçin? Reddettim!..

Bütün fedakârlıkları yaptım. Her şeyi kabul ettim. Fakat memleketimin iktisadî esaretini reddederim... Ben vicdanen müsterihim. Hem memleketim karşısında, hem dünya karşısında, mesuliyetten azadeyim. Ama onlar âleme ne diyecekler?..»

— Paşa hazretleri, şimdi ne yapacaksınız? Harp başlayacak mı?

— Mudanya mukavelesi mütarekeye, konferansın devamı müddetince uyulacağını söyler. Bana henüz konferansın bittiği resmen bildirilmemiştir. Bu tebliğ yapılınca tabiî mütareke bitecek... Eğer onlar bana bildirmezlerse, ben onlara sorarım...»

5 şubatta da Fransız Murahhaslar Heyeti, Lozan'dan ayrılır. Fakat hareketinden önce Bompard gazetecilere:

«— *Aman sözlerimi yanlış anlamayın. Konferans kesildi demiyorum. Yalnız konuşmalar bitmiştir diyorum».*

şeklinde beyanda bulunur. Evet konferans kesildi mi, kesilmedi mi? Bu bile belli değildir! 5/6 şubat gecesi de konferansın Genel Sekreteri Massigli İsmet Paşayı ziyaret eder, Poincare'nin bir mesajını getirir ve güya bir nota göndermesi tavsiyesinde bulunur. İsmet Paşa bunu kabul etmez. Sorar:

«— *Konferans bitmiş midir?*

— *Hayır, yalnız ertelenmiştir!*

— *O halde bundan faydalanarak ben de gidiyorum. Zamanı gelince beni çağırırsınız...»*

Konferansın kesilmesine, bilhassa Fransa'nın ısrarı yüzünden ve Fransız menfaatlarını ilgilendiren istekler sebep olmuştu. Fransız, kamu efkârı önünde sorumluydu. Bompard'ın daha İsviçre hududundan, Paris'te Poincare'ye telefonla verdiği malumatın, başvekili kızdırdığı da daha sonra duyulacaktı. Gürzon'un dönüşünü ise, İngiliz basını iyi karşılamamıştı...

BU KONFERANSIN SAHİBİ NEREDE?

İsmet Paşa 7 şubat sabahı hareket etmeye kararlıdır. Gece gazetecilerle son bir konuşma daha yapar:

«— *Efendiler, 2 kasımda Lozan'a herkesten evvel geldik. Konferans süresince en büyük fedakârlıkları yaptık. Müttefiklerin son tekliflerine karşı tekliflerimizi bildirdik. Bunlara yazılı cevap almadık. Bugün görüyorum ki, bütün murahhaslar memleketlerine gitmişlerdir. Konferansın kesildiğine dair de hiç bir taraftan tebligat almadım. Konferans Genel Sekreteri, konferansın kesilmiş sayılamayacağını söylüyor. Bu vaziyet karşısında bunu ben de böyle sayıyorum. Ankara'ya gidiyorum. Diğerleri gibi, ben de hükümetimle konuşacağım. Vaziyet bundan ibarettir...»*

15 kişilik Türk Heyeti 7 şubat sabahı Bükreş-Köstence yoluyle Istanbul'a hareket etti. Yunan Başvekili Venizelos, İs-

met Paşadan, Selânik üzerinden geçmesini çok rica etti. Her türlü emniyet tedbirlerinin alınacağı teminatını verdi. Ama nazikâne özür dilendi. Avrupa'da korkunç bir karakış hüküm sürüyordu. Romanya ovalarında karın kalınlığı 4 metreye kadar yükseliyordu. Yolculuk zor oldu. Nihayet Köstence'ye varıldı. Orada bekleyen Gülcemal vapuru ile Istanbul'a ulaşıldı. Paşanın Türk gazetecilerine beyanatı kısa oldu:

«— Lozan'a herkes, istediğini cebine koyup gelmişti. Çok mücadele ettik. Konferans kesilmedi prensibini herkes kabul etti. Ama bu esas benden çıkmadı. Şimdi vaziyet bu merkezdedir (Sonra İsmet Paşa, konferansın başlıca konularını ve neticeleri özetledi).»

O sıralarda Gazi Mustafa Kemal İzmir'de bulunuyordu. Orada açılan iktisat kongresinde konuşmalar yapmıştı. Konferansın sonu belli olunca, kongredeki beyanatında vaziyeti şöyle açıkladı:

«— Efendiler! Bu memleketi esirler ülkesi yapamayız. Lozan Konferansının son müzakeresi bu nokta ile alâkadardır.

Aylardan beri müzakereler, münakaşalar cereyan etti. Fakat muhataplarımız bizimle üç dört senelik bir hesap görmüyorlar. Üç dört yüz senelik bir hesap görmeye başlıyorlar.

Millet kararını vermiştir. Ancak bütün millet ve bütün cihan bilsin ki, en nihayet ve en nihayet bu millet tam istiklâlinin temin edildiğini görmedikçe, yürümeye başladığı yolda, bir an durmayacaktır.»

İsmet Paşa, Gazi'nin Fevzi Paşayla beraber İzmir'den dönüşünde onunla, 18 şubatta Eskişehir istasyonunda buluştu. Ankara ise kaynıyordu. Hatta İsmet Paşanın hükümetle görüşmeden Eskişehir'de Gazi ile buluşmasını bile tenkit edenler çoktu. Hulâsa Büyük Millet Meclisinde çok sert rüzgârlar esecekti ve öyle de oldu.

BU MECLİS ARTIK SULHÜ YAPAMAZDI:

20 şubat sabahı saat 10.00'da Ankara'ya varıldı. Törenle karşılandılar. Başkumandan doğru Çankaya Köşküne, İsmet ve Fevzi Paşalarla diğer vekiller, doğru vekiller heyeti toplantısına gittiler. 24 şubatta Mecliste, Lozan tartışmaları başladı ve tâ 6 marta kadar sürdü. Neticede hükümetin siyaseti tasvip edildi. Müzakereler gizli geçti. Bunun için zabıtlar, yayınlanmadı. Ama Ankara, gene de bu müzakerelerin akisleri ile çalkanıyordu. Biliniyordu ki, konuşmalar, tenkitler çok sert geçmektedir. Meclis memnun değildir. İsmet Paşa, bütün hücumların mihrakını teşkil etmektedir. Gazi'nin müdahale ve destekleri de tepkiler uyandırmaktadır. Hatta bu tenkitlerin, bizzat Gazi'ye kadar yönelen derecelere vardığı da görülmüştür.

Gazi Mustafa Kemal bu tartışmalar hakkındaki hükümlerini, Nutuk'unda şöyle özetlemiştir:

«Muhalifler murahhas heyetimize, İsmet Paşaya, amansız düşman kesilmişlerdi. Güya sulh olmuşken İsmet Paşa yapmamış. Murahhaslar heyeti, vekiller heyetinin talimatı dışında hareket etmiş...

Taarruzlar 27 şubattan 6 marta kadar hararetle, heyecanla devam etti. Ben de baştan sona kadar münakaşalara katılmaya mecbur oldum. Muhalifler âdeta ne istediklerini bilmez haldeydiler. Meclisin müspet veya menfî bir karar vermesi imkânsız hale geldi. Muhalifler sulh meselesini Mecliste, ihtiraslarına alet etmek istiyorlardı. Bazı matbuat da bu ihtirasları, şaşılacak derecede ateşli bir arzu ve istekle körüklüyorlardı. Bu ruh halinde bulunan bir Meclisle, sulh meselesini neticelendirmenin müşkül olacağını görmek, tabiî teessür vericiydi.

Murahhaslar heyetinin, vekiller heyetinin talimatı haricinde hareket edip etmediğini söylemenin vekiller heyetine ait olduğunu bildirdim. Nihayet dedim ki, murahhaslar heyeti, vekiller heyetine karşı mesuldür. Meclise karşı mesul olan vekiller heyetidir. Meclis hükümete, hükümet de murahhaslar heyetine talimat verir. Meclisin teferruatla uğraşmasına yer yoktur.

Mütalaalarıma şunları da ilâve ettim: Murahhaslar heyetiniz, kendine verilen vazifeyi tamamen ve pek mükemmel surette yapmıştır...»

Murahhaslar heyetinin, vekiller heyetine karşı mesul olduğu görüşü, her halde biraz zayıf olsa gerekti. Çünkü murahhaslar heyetini, vekiller heyeti değil, Meclis seçmişti. Bu sebeple de murahhaslar heyetinin, Meclise karşı mesul olması, daha doğru olsa gerekti. Fakat o günlerde Gazi, Meclis önünde Lozan'ı ve İsmet Paşayı kurtarmak için, bütün ağırlığını teraziye koymak zorundaydı. Öyle de yaptı. Yoksa Meclis, Lozan işinde bir çıkmaza girebilirdi.

Neticede Meclis, murahhaslar heyetinin hareketini ve hükümetin siyaseti tasvip etmiş oldu ama, harbi yapan Gazi, Meclisin sulhu yapamayacağı ve Meclisin günlerinin sayılı olduğu da artık meydana çıktı.

OLAYLARIN AKIŞINA BAKIŞ:

1 kasım 1922'de gerçi, padişahlık kaldırılmıştı. Fakat halifelik makamı korundu. Ve bu korunuş, bazılarının içinde; padişahlığın yerinde, icabında hemen harekete geçirilebilecek bir yedek padişahlık kalıbının kurtarıldığı gibi, birtakım art duyuların yaşamasına imkân bıraktı... 19 kasımda, Osmanlı hanedanından, eski veliaht Abdülmecit Efendi halife intihap olundu. Halifelik şekilden ibaret kalmalıydı. Halbuki yeni halife, daha ilk adımda birtakım gösteri teşebbüslerine, bazı makamlarla(Meselâ Istanbul'da Refet Paşa ve bazı gazetecilerle) şüpheli temaslara girişti.

2 aralık Meclise üç mebus tarafından, mebusan intihap usullerinde değişiklik yapılmasını güden bir takrir sunuldu. Bu takrir kanunlaşırsa, Gazi Mustafa Kemal'in yeniden mebus intihabı imkânı da kalmıyordu. Ama bu da Meclis içi çatışmalarının nerelere varabileceğini bir daha açığa vuruyordu. Bir şeyler Gazi'nin Ankara'dan hareketinin ertesi günü de Ankara'da, daha evvelden hazırlandığı anlaşılan bir risale dağıtıldı. Bu ri-

seleye göre «Halifelik, hükümet gibidir. Halifeliğin hak ve vazifelerini iptal etmek, kaldırmak, hiç kimsenin, hiç bir Meclisin elinde değildir» deniliyordu. Risaleyi yazan, Afyon Mebusu Şükrü Hocaydı. Bu hoca ve arkadaşları daha önce de «Halife Meclisin, Meclis Halifenindir» gibi sloganlarla, Halifeye bir nevi hükümdar vasfı vermek için çalışmışlardı.

Gazi'ye ise her gittiği yerde, bilhassa aydın geçinenler tarafından hep, Din ve Hilâfet soruları soruluyordu!..

Hulâsa çabuk davranmak lâzımdı. Nitekim Gazi seyahate çıkmadan 7 ocakta, Ankara gazeteleri vasıtasıyle, Halkçılık esasına dayanan bir fırka (Parti) teşkil edeceğini duyurdu. 8 nisanda, yeni fırkanın prensipleri mahiyetinde saydığı 9 Umde (ilke)yi yayınladı. Ama Meclis lâğvedilmedikçe, duruma güvenemiyordu. Şu sözler onundur (1):

> *«Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinin o tarihte gösterdiği karışık ruh hali, cidden düşünülmeye değer bir mahiyet aldı. Bütün millette, Meclisin vazife yapamayacak bir hale geldiği endişesi his olunmaya başladı.*
>
> *Artık tereddüde mahal kalmamıştı. Meclis yenilenmedikçe, millet ve memleketin ağır ve mesuliyetli işlerini yürütmeye imkân yoktur».*

İşte bu hava içindedir ki Gazi, 31 mart akşamı vekiller heyetini toplantıya çağırarak, görüşünü açıkladı. Uzun müzakerelerden sonra bu heyeti kazanmıştı. Aynı gece, Meclisteki «Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu» idare heyetini vekiller heyeti toplantısına davet etti.

Tartışma sabaha kadar sürdü. Ama sonunda karara varılabildi. Sabah Müdafaa-i Hukuk Genel Grubu içtimaa çağırıldı. Gene Gazi'nin görüşüne uyuldu. Aynı gün 120 kadar aza bir takrirle Meclise baş vurarak, seçimin yenilenmesi için bir kanun teklifi sundular. Meclis tartışmalara girdi. Neticede, seçimin yenilenmesi işi bir şekle bağlandı. Böylece de harbi yapan Gazi Meclis sahneden silinecek ve sulhu yapmak işi yeni Mec-

(1) *Nutuk* s. 441. (1927 baskısı).

lise kalacaktı. Yeni seçimlerde, birinci Meclisin muhalefet grubundan kimse seçilemedi. 2 ağustos 1923'te yeni Meclis, oturumlarına başladı.

Şimdi de, sulha varan yolu, olayların akışı içinde kısaca izlemeliyiz.

LOZAN'A DÖNÜŞ:

Lozan müzakerelerine ve konferansın kesilmesine ait müzakereler Birinci Millet Meclisinde, çok sert çatışmalardan sonra da olsa 6 mart 1923'te tamamlanmıştı. Hariciye Vekili ve Baş Murahhas İsmet Paşa için ondan sonra bir çalışma devri başladı: Millî haysiyeti zedeleyebilecek yollara düşülmeden bir şekil bulunacak ve diplomatik temaslar yolu ile Lozan'a dönülecekti. Konferansın yeniden çalışmalarına başlaması imkânı sağlanacaktı. Tabiî en çıkar yol, işi bırakıldığı yerden ele almaktı. Zaten elde bir Montagna formülü vardı. Bu formül, dağılış sırasında, İtalyan Murahhası Montagna'nın, Gürzon'a koşarak bulabildiği bir şekildi. İsmet Paşa bu noktadan işe başladı. Yani Lozan'da karşı tarafın hazırladığı muahede projesine tahrirî bir cevap gönderecek ve bu cevapta, kabul ettiğimiz ve etmediğimiz noktalar serahatla belirtilecekti. Öyle de yapıldı. 8 mart 1923 tarihini taşıyan ve 100 sayfa tutan mukabil projemizle, 15 sayfayı bulan cevap notamız, Istanbul'daki fevkalâde komiserler vasıtasıyle, İngiltere, Fransa ve İtalya'ya bildirildi. Bu notaya göre, Lozan'da «kendisine evvelce müsavi devlet muamelesi edileceği temin olunan Türkiye'ye, sulh şartlarını nihayet zorla kabul ettirmekten farksız hareketlerde bulunulduğu içindir ki» konferans neticesiz kalmıştı. Yeni proje, Lozan'da, Türk heyeti tarafından kabul edilen bütün şartları sıralayarak aynen benimsemekteydi. Tartışma konusu olan iktisadî meselelerden 47 maddenin müzakeresi sonraya bırakılmaktaydı. Diğer hususlar hakkında yeni görüşler ileri sürülüyordu. Hulâsa bu karşı tasarı ayrı bir terkip değildi. Müttefiklerin teklif ettikleri tasarı ile, son buhran sırasında ileri sürülen Montagna formülünün bir nevi değerlendirilmesiydi. Niha-

yet bu müracaatta, Lozan'da 23 nisan yeniden toplanmak için bir tarih de gösteriliyordu.

Tepkiler elverişli oldu ve İsmet Paşa, eski müşavirler heyetinin bir kısmını yanına alarak, 13 nisanda Istanbul'dan Lozan'a hareket etti.

Lozan'da toplantı öncesi hava pek ferahlık verici görünmüyordu. Ama konferans genel sekreteri ile yapılan temas, bu sefer müttefiklerin Lozan'a gelmekte gecikmediklerini gösteriyordu. Yalnız İngiltere ve Fransa, baş murahhaslarını değiştirmişlerdi. Gürzon'un yerine, evvelce Türkiye'de sefirlik yapmış olan Sir Horas Rumbold; Bompard'ın yerine de, İzmir'de Gazi ile ilk temas eden ve Mudanya'da bulunan General Pellé seçilmişlerdi. İtalya ise, Garoni'nin işini, son formül sahibi Montagna'ya vermişti.

Bütün murahhaslar tamam olunca konferans, 23 nisan pazartesi günü aynı yerde, Uchi'deki Şato Otelinde açıldı. Bu bir devam olduğu için ayrıca tören yapılmadı. Gene komiteler faaliyete geçti. İlk nutku, Reis sıfatıyle Sir Horas Rumbold verdi. Türklere karşı nazik sözlerden sonra şöyle konuştu:

«İlk konferans 2 hafta devam etti. Fakat İsviçrelilerin misafirperverliğini fazla suiistimal etmeyelim. Hepimiz sulhun süratle yapılmasını istiyoruz. İsmet Paşanın da bayramdan evvel memleketine dönmek arzusunda olduğunu öğrendim.

İsmet Paşanın nasıl bir Kumandan olduğunu biliyorduk. Ben şahsen şuna da inanıyorum ki, kendisi aynı zamanda büyük bir sulh adamıdır. Bütün cihan sabırsızlıkla sulh bekliyor».

İsmet Paşa da nutkunda sulh arzusunu belirtti. Hulâsa konferansa sakin ve ümit verici bir hava içinde girildi. Derhal teknik meselelere geçildi.

YENİ BİR İMTİHAN VE NİHAYET SULH:

İkinci toplantı 23 nisandan 24 temmuz 1923'e kadar, yani uzunca bir zaman sürdü. Ama bu sefer çatışmalar, psikolojik

tazyiklerden ve Türkiye'nin elini kolunu bağlamak gayretinden ziyade, bilhassa Fransızların ne koparabiliriz didinmeleri içinde geçti. Ama Ankara, Istanbul hükümetinin yaptığı anlaşmaların hiç birini tanımadığını daha 7 haziran 1923'te kanunlaştırarak ilân etmişti. Bunlar artık tartışma konusu olamazdı. İsmet Paşa, Fransızlara:

«— Sizin anlaşmalarınız varsa bize gelin, anlaşalım. Yeni şartlar içinde pekâlâ uyuşabiliriz, diyordu».

Bir taraftan da en çatışmalı meseleler, ileride yeni konuşmalara bırakılmıştı. Meselâ Musul Meselesi gibi... Hulâsa temmuz başında bütün esas noktalarda mutabakata varıldı. Fakat imza safhasında İsmet Paşayı yeni ve daha çetin bir imtihan bekliyordu ve bu sefer direniş karşı taraftan değil, Ankara'dan. Hükümetten geliyordu.

Başvekil Rauf Beydi. Lozan'da müzakereler bitmişti. Tasarı hazırlanmıştı. İş imza safhasına gelmişti. İsmet Paşa Hükümetten imza yetkisini istedi. Çünkü o güne kadar ve zaman zaman anlaşmazlıklar çıkmış olmakla beraber, işlerin gidişinden Hükümet daima haberli kılınmıştı. Ama Başvekille İsmet Paşa arasında, son aylarda gerginlik vardı. İsmet Paşa, başvekilin:

«— Lozan'a yapılacak tebliğleri geciktirdiği,

— Hükümete yapılan müracaatlardan ve kendisine yapılan tebliğlerden Devlet Başkanını gereği gibi haberdar etmediği,

— Başvekâlet ve Vekiller Heyetince alınan kararların, daha kendisinin haberi olmadan Lozan'a ulaştığı ve etrafa duyurulduğu,»

kanısındaydı (1).

---

(1) Lozan'da birtakım gayri mesul insanların, Murahhaslar çevresinde şüpheli davranışlarda bulunduğundan, karşı tarafla münasebetlerinden, Ankara'dan el altından haberler alıp, bunları memleket aleyhine kullandıklarından, hulâsa «bu insanların kendisini bazen düşmanlardan çok yorduklarından» İsmet Paşanın yakındığı malumdur. Türk Heyeti etrafında ve en ziyade göze çarpanlar ara-

Hükümet, müttefiklerle sulhu imzalayıp, Yunanlılarla karşı karşıya kalmak gibi bir çaba da güdüyordu. Tazminat meselesinde ısrarlıydı. Hükümetin bütün tebligatının da gereği gibi yerine getirilmediği kanısındadır. Halbuki İsmet Paşa Sulhun bir bütün olduğunu savunuyordu. Ona göre yapılabilecek her şey yapılmıştı. Araya boyuna Gazi'nin girmesi icap ediyordu. Ayrılık gene bitmiyordu. Bir defasında Gazi, İsmet Paşaya:

«Tamiratı kabul etmek veya etmemekte ısrar yoktur».

diye bildirmişti. Başvekilin tebliği ise şudur:

«Murahhaslar Heyetinin, Yunan tamiratı hakkındaki hareket hattı Vekiller Heyetinin talimatına açıkça aykırı görülmüştür».

Bu çatışmalar uzar, gider. Ama İsmet Paşa bezgindir. Meselâ daha 27 mayıs tarihli uzun bir yazısının son cümlesi şudur:

«Sulh meselesinin yüzde doksan beşi hallolunmuştur. Benden sonra bu işi alacak zat için müşkülât mahdut ve basittir».

Yani o artık bu işten çekilmeyi göze almıştır ve kararlıdır. İsviçre dağlarının arasındaki Lozan şehrinde İsmet Paşa, sanki bu dağların bütün ağırlığını kendi omuzlarında duyuyormuş gibi ezgindi. Bazen Başvekâlete karşı hakikaten sert çıkışları da olur. Meselâ şu satırları okuyalım:

«Bütün hareket hattının, bütün teferruatı ile Ankara'dan idaresi arzu ve temayülü, müzakerelerin en faydalı şekilde idaresi ve hayırlı bir sulha varmak iktidarını Murahhaslar Heyetinden selbetmektedir (Elinden almaktadır). Hükümetçe tercih edilen bu şekil, 93 seferinin (1877-78 Osmanlı - Rus Harbinin) Saraydan idaresi gibi-

---

sında Cavit Bey (Eski Maliye Nazırı İttihatçı asılmıştır). ve Hüseyin Cahit Beyler (Gazeteci. İstiklâl Mahkemesince müebbet sürgüne mahkum Sonra Mebus ve Ulus Başyazarı) dikkati çekiyorlardı.

Bu arada İngilizlerin Türk çevresine, adı da söylenen ve sonra Türkiye'ye dönmediği hikâye edilen bir de casusa sızdırdıkları, gene Lozan günlerine ait hikâyeler arasındadır.

dir. Bize karşı itimatsızlık (güvensizlik) ve ademî kifayetimiz (yetersizliğimiz) hakkında mütemadiyen izhar buyurulan (açığa vurulan) kanaat devam ettikçe, bizim vasıtamızla Sulh akdi, ihtimal dışındadır».

O zamana ait muhabere ve vesikalar şunu göstermektedir ki, eğer Gazi Mustafa Kemal desteklemeseydi, İsmet Paşanın Lozan'a gönderilmesi gibi, Lozan'da kalması ve sulh müzakerelerini tamamlayarak Muahedeyi imzalaması da kabil olmayacaktı. Nitekim İsmet Paşanın 26 haziran tarihinde yazılan ve yukarda bir parçasını aldığımız telgrafından haberi olunca Gazi, İsmet Paşaya bizzat şunları yazar:

«Telgrafnamenizi okudum. Çok asabî yazılmıştır. Bunu icap ettirecek hiç bir his, fikir ve muamele yoktur. Sizi haksız buldum. İçinde bulunduğunuz müşkülât ve mihnet takdir edilmektedir. Bunlar, bundan sonra belki daha da artacaktır. Faaliyet sahanız sınırlı değildir. Metanetle ve çok soğukkanlılıkla işlerinizi iyi neticeye vardırmaya himmet buyurunuz».

Gazi bu telgrafında:

«Aradaki kırgınlıklara Ankara değil, Lozan'da her gün hiyle çıkaranlar amildir».

cümlesini de koymuştur. Lozan'daki bu hiyle çıkaranlardan ise, Murahhaslar Heyeti çevresindeki bazı Türkler kastediliyordu. Bunlara, Murahhas Rıza Nur Beyden, Gazeteci Hüseyin Cahit Beye kadar çeşitli insanların girdiği, daima söylene gelmiş, nitekim hele Hüseyin Cahit, nihayet oradan uzaklaştırılmıştır.

Şu sözler de İsmet Paşanındır:

«— Ne kadar bezmiştim bazen. Lozan'daki son krizi hatırlarım. İmza edeceğiz. Fakat cevap alamıyoruz. Ankara cevap vermiyor. Bir ara büyük salondayız. Terasa açılan büyük bir camlı kapı var. Terasın altı uçurum. Ben bu kapının arkasına geçiyor, terasa yürüyorum. Arkadaşlar birden telâş ediyorlar...»

Çünkü arkadaşların hatırına o buhranlı demde, korkunç bir ihtimal gelmiştir: Acaba Paşa?..

Fakat İsmet Paşa daima şuna inanmıştır: Sabreden, tahammül eden kazanacaktır...

Nihayet temmuz ortalarında konferans sona erdi. İmza safhasına geldi. İsmet Paşa işte bu safhada Ankara'dan imza yetkisi istedi. Fakat asıl sıkıntı o zaman başlar. Karşı taraf ise Türk Murahhas Heyeti Reisini imza masasına davet etmektedir Her dakika artan bir tedirginlikle Türk Murahhasının:

«— *Buyurun efendiler, eserimizi imza edelim,*»

davetini bekler. Halbuki İsmet Paşa onlardan çok daha tedirgindir. Çünkü Ankara bir türlü muvafakat cevabını bildirmez. Bir gün geçer, iki gün geçer, hatta üç gün geçer. Rauf Beyden cevap yoktur. Ankara inatçı, esrarlı, hatta korkunç bir sükûta bürünmüştür. Karşı taraf Murahhaslarına karşı ise her an biraz daha sıkışır, hatta küçülür.

Nihayet 18 temmuzda bizzat Gazi'ye müracaat zorunda kalır. Yazısı sert olmaktan çok acı, şikâyetçi ve kırgındır:

«Eğer Hükümet, kabul ettiğimiz şeyin katiyen reddine musır ise, bunu bizim yapmaklığımıza imkân yoktur. Düşüne düşüne benim bulduğum yol, Istanbul'daki yabancı yüksek kimselere tebligat yapılır, imza salâhiyetini bizden almaktır. Bu hal gerçi bizim için dünya yüzünde görülmemiş bir skandal olur. Fakat vatanın yüksek menfaatları, şahsî düşüncelerin üstünde olduğundan, Millî Hükümet, kanaatını tatbik eder.

Hükümetten teşekkür beklemiyoruz. İşlerimizin muhasebesi, millete ve tarihe bırakılmıştır».

Hükümete gelince? Hükümet hâlâ müteredditdir. Öyle sanıyorum ki, Rauf Bey ve bazı arkadaşları, Lozan Muahedesinin imza edilmesi emrini vererek, bu Muahedenin sorumluluğunu kabul etmekten kaçınmışlardır. Yahut ileride bu anlaşmaya yükleneceklere karşı kendilerini korumak gibi, zayıf bir ruh hali içine düşmüşlerdir. Ne Gazi'ye, ne İsmet Paşaya karşı kesin bir cephe alarak İsmet Paşanın Lozan'da varabildiği neticeleri açıkça reddetmek cesaretini de gösterememişlerdir. Bunun daha iyisini yapabilecekleri yolunda da kesin bir beyan

veya teşebbüsleri olduğuna dair belgeler yoktur. Hatta Hükümetin daha önce, Karaağaç'ın dahi Yunanlılara bırakılmasına karar verdiği Rauf Beyin son yayınlanan hatıra nakillerinde açıkça beyan edilmiştir (1). Ortada önemli bir mesele olan Musul anlaşmazlığının Lozan'da halledilmesi yerine, ilerideki görüşmelere bırakılmasını ise Mecliste bizzat Rauf Beyin savunduğu, gene Rauf Beyin yukarda değinilen hatıra nakillerinde vardırlar (2). Ortada Tazminat meselesinde bir direniş vardır ki, İsmet Paşa Yunanlıların böyle bir tazminata, mahkûm edilmesine Lozan'da karar alınamayacağı, ister istemez kanaat getirmiş bulunuyordu. Ama buna karşılık, Hükümetçe Yunanlılara bırakılmasına karar verilen Karaağaç mıntıkasını kurtarıyordu. İsmet Paşanın bu tazminat konusu üzerinde, 23 ağustos 1923'teki beyanatı, bugün bile zaman zaman tazelenen bu meselede onun görüş ölçülerini, açık bir şekilde aksettirir:

«Arkadaşlar, muharebe mukaddes bir şeydir. İdeal için yapılır. O ideal, yalnız manevî muvaffakıyetlerle tatmin olunamaz. Behemehal maddî, müspet neticelere varmak lâzımdır. Yoksa herhangi bir his için, herhangi bir feveran için, vatan çocuklarının kanı akıtılamaz. Hepiniz evlât yetiştirmişsinizdir. Yirmi beş yaşında bir gencin, bir anda heba olmasına karar vermek için çok düşünmek lâzımdır. Bu ağır bir mesuliyettir.

---

(1) O sırada Vekilleri Heyeti şöyleydi:
Başvekil: Hüseyin Rauf Bey.
Hariciye Vekili: Edirne Mebusu İsmet Paşa (Lozanda Baş Murahhas).
Maliye Vekili: Gümüşhane Mebusu Hasan Fehmi Bey.
Maarif Vekili: Adana Mebusu İsmail Safa Bey.
Nafia Vekili: İzmir Mebusu Mahmut Esat Bey.
Sıhhiye Vekili: Sinop Mebusu Dr. Rıza Nur Bey (Lozanda Murahhas).
Şeriye Vekili: Konya Mebusu Vehbi Bey.
Millî Müdafaa Vekili: Karasi Mebusu Kâzım Paşa.
Adliye Vekili: Istanbul Mebusu Ali Fethi Bey.

(2) *Rauf Bey*. Yazan: F. Kandemir. 1965.

Gerçi sırası geldiği zaman, bir tane yirmi beş yaşında genç için değil, yüz binlerce adam için karar verilmiş, ağır mesuliyetler üzerimize alınmıştır. Elde edilmesi lâzım bir hedefe varmak için kurban esirgenmemiştir.

Ancak daha başta, akıtılacak kan ve elde edilecek netice, behemehal mukayese edilmelidir.

Yunan tamiratı bir çarpışmaya varırsa, bunu kazanacağımıza hiç bir zaman şüphemiz olmadığını söyledik. Ama şimdi bu çarpışmayı kazandığımızdan sonraki safhaları takip edeyim. Doğu Trakya'da kazandığımız bir meydan muharebesi, bize milyonları temin edemezdi. O vaziyeti, tâ düşman payitahtına kadar devam ettirmek lâzım gelirdi. Coğrafya vaziyetini gözünüzün önüne getirmelisiniz. Bu yalnız Yunan meselesini değil, daha birçok milletler meselesini karşımıza çıkarırdı. Haydi bunu da göze alalım.

Ama ondan sonra da alacağımız, bir muahede üzerinde bir imzadan ibaret olurdu. Çünkü tamirat parası, galip gelene verilsin diye, hiç bir kasada hazırlanmış değildir... İmzayı aldıktan sonra da, parayı son santimine kadar elde etmek için, harp halini sonuna kadar sürdürmek gerekirdi.

Önümüzde birçok numuneler vardır. Dünyanın dört köşesinde galipler mağluplara hesapsız tamirat, tazminat muahedeleri imzalatmışlardır ama... Ama galip milletler mi sulhun nimetlerinden faydalanmışlardır, yoksa mağlup milletler mi?»

Kaldı ki Hükümet kendini, gereği kadar kararlı veya karar mevkiinde görmüyorsa çekilebilirdi. Bu gerçi içeride ve dışarıda zararlı yankılar yapardı. Ama bunu da yapamadığına göre Başvekilin artık kesin bir davranış göstererek Lozan'da ve imza yetkisi üzerinde sıkıntılı bir bekleyiş içinde kıvranan İsmet Paşaya, kesin ve açık bir tebliğde bulunması gerekirdi. Bunların hiç biri yapılmadı.

TEK ADAM MÜDAHALE EDİYOR:

Lozan'da ipler kopmak üzereydi. Fakat İsmet Paşanın son dakikada bizzat Gazi'ye müracaatı, umduğu tesiri yaptı. Öyle anlaşılıyor ki, İsmet Paşanın, imza yetkisi vermeleri için Hükümete yaptığı müracaatlar netice vermeyince, Başkumandan, Hükümetin yapması lâzım gelen tebliği bizzat yaparak ve Hükümetin vermesi lâzım gelen yetkiyi bizzat vererek, hem İsmet Paşayı, hem Lozan Antlaşmasını kurtardı. Bu, bir müdahaleydi. Büyük ve mesuliyetli bir müdahale... Çünkü aslında yetki ve bu vazife Hükümetindi.

Gazi'nin İsmet Paşaya tebliği şudur:

19. VII. 1339 (1923)

«Lozan'da İsmet Paşa Hazretlerine,

18 temmuz 1339 tarihli telgrafnamenizi aldım. Hiç kimsede tereddüt yoktur. İhraz eylediğiniz (kazandığınız) muvaffakıyeti en sıcak ve samimî duygularımıza tebrik ederek, usulen imza edildiğinin bildirilmesini bekliyoruz kardeşim».

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Başkumandan
Mustafa Kemal

Resmî bir emir ve tebliğden ziyade, dostça bir hava taşıyan bu telgraf, sekiz ay süren çetin, çekişmeli, hatta tehlikeli bir işin, hem şerefli, hem korkulu mücadelesini sona erdirdi. İmza muamelesi, bir tören oturumu içinde tamamlandı. Yeni Türkiye, Milletlerarası Hukuk Şekilleri de tamamlanarak, çağdaş dünya devletleri arasında böylece yerini aldı.

Bu telgraf bir Devlet Reisinin emri midir? Yoksa, büyük karar isteyen bir anda, büyük bir Karar Adamının, kendi iradesini cesaretle teraziye koyarak, sorumluluğunu yüklendiği bir memleketin kaderine, bir yeni müdahalesi midir? Lozan'da ve her kulun başına gelmeyen mihnetli bir bunalımın son buh-

ranları içinde bu telgrafı eline alan İkinci Adam'ın, Başkumandanına cevabı şudur:

Lozan
20 temmuz 339 (923)

«Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine,

«Her dar zamanımda Hızır gibi yetişirsin. Dört beş gündür çektiğim azabı tasavvur et. Büyük işler yapmış, yaptırmış bir adamsın. Sana bağlılığım bir kat daha artmıştır. Gözlerinden öperim, pek sevgili aziz kardeşim. Aziz Şefim...»

İsmet

Bu sözleri yorumlamaya, onlara bir şeyler eklemeye lüzum var mı?

BİR BAŞVEKİL, SAHNEYİ TERKEDİYOR:

Ankara'ya gelince; Sulhun imzalandığı haberi Gazi'ye, 25 temmuz sabahı ulaştırıldı. Bu sahneyi Ali Fuat Cebesoy hatıratında çok ilgi çekici detaylarla tasvir eder. A. Fuat Paşa o sırada Meclisin İkinci Reisidir. Başvekil Rauf Beyle Gazi'nin Çankaya'daki evine koşarlar:

«Gazi henüz istirahat halindeydiler. Haber gönderdik. Yanımıza, sabahlık yerine kullandığı güzel Arap maşlahına bürünerek çıktı. Kıyafeti için özür diledi. Bizi bekletmek istemediğini söyledi. Rauf Bey hemen söze başladı:

«Bizi bekletmediğinize iyi ettiniz. Çünkü getirdiğimiz haberin fazla beklemeye tahammülü yoktur. İsmet Paşa'nın, sulh muahedesini imza ettiği hakkındaki telgrafını buyurun!»

Gazi heyecandan sapsarı kesildi. Gözlerini telgraftan ayıramıyordu. Arada geçen tebrik, teşekkür cümlelerine rağmen heyecanı hâlâ devam ediyordu:

«— Sevinçten bir türlü kendimi toparlayamıyorum.

Birer Kahve, sigara içersek belki kendimize gelebiliriz».

Ama Rauf Beyin verilmiş kararları vardır:

«— Paşam, bu gün sizi yormak hatırıma gelmezdi.» diye söze başlar. Sulhun imzasına kadar her şeye göğsünü siper ettiğini belirtir. Sonra rahatsızlığını, yorgunluğunu, Sivas'ta seçmenlerini, İzmir'de annesini görmek arzularını sayar ve vazifesinden istifa niyetini açıklar. Gazi durumu yumuşatmak ister:

«— Konferans esnasında İsmet haksız yere seni çok kızdırdı. Büyük sabır, tahammül gösterdin.

O zamanki hakemliğimden memnun kaldığını sanıyorum. Ama İsmet'in o zamanki hareketleri yalnız sana değil, hepimize karşıydı. Bunda devam ederse, o gün olduğu gibi, bugün de onu yola getiririm.»

«— Ben, İsmet Paşa ile karşı karşıya gelemem! Onun karşılanmasında bulunamam. Müsaade ederseniz, Ankara'ya vardığı zaman burada bulunmamak için, seçim dairemde bir seyahata çıkayım!..»

Bu, bir siyaset adamının, kendi kendini sahneden çıkarışıdır. Ondan sonraki birtakım çabalarına rağmen, Rauf Bey daha o gün, kendini siyasî hayattan uzaklaştırmıştı. Hatta denebilir ki İsmet Paşayı Başvekilliğe çıkaran yolu Rauf Bey, daha o gün, orada ve kendi eliyle gösterdi.

Gazi Nutuk'unda bu sahneyi şöyle tamamlar:

«Rauf Beye, bu hareket tarzına bir sebep olmadığını, burada bulunmak, İsmet Paşayı, bir Hükümet Reisine yakışır surette kabul etmek ve vazifesini iyi ifa ettiği için onu şifahen de tebrik etmek muvafık olacağını söyledim. Fakat:

— Kendime hâkim değilim, yapamayacağım,

dedi.»

Lozan Muahedesi ve ekleri, Murahhaslar tarafından, tek nüsha olarak imzalandı. Bu Tek nüshanın Fransa Devlet arşivinde muhafazasına karar verildi. Ancak Fransa'nın ilgililere,

resmen tastikli birer nüsha vermesi de kararlaştırıldı. Muahede, 143 maddelik bir andlaşma ile, buna bağlı ve ilgili taraflarca imzalanan, diğer 15 mukavele, protokol, beyannname gibi eklerden meydana gelmiştir (1).

Rauf Bey, hayatının sonuna doğru naklettiği bazı hatıralarında (2) o günlerden bahsederken, İsmet Paşanın Lozan'da elde ettiği neticeleri takdir ettiğini, savunduğunu, hatta daha iyileri yapılamaz şeklinde beyanlarda bulunduğunu bildirir. Hatta bu arada Meclisin gizli toplantılarındaki zabıtlardan da nakillerde bulunur. Ama bu beyanlarda, garip bir tutukluk, sıkkınlık havası vardır. Sanki bütün bunları, istemeyerek söylüyormuş gibi bir hal göze çarpar.

İşte her şeyi bitip de iş imza safhasına gelince de, galiba onu gene bu tutukluk sarmıştı. Lozan'a, bir türlü «imza et» veya «imza etme» tebliğini yapamaz. Hatta iş Gazi'nin müdahalesi ve telgrafı ile tamamlanınca da, Rauf Beyin İsmet Paşa'ya bir tebrik mesajı gönderebilmesi, gene Gazi'nin dürtüş-

---

(1) *Lozan Hakkında Literatür* oldukça zengindir. ***Lozan Sulh Muahedenamesi*** ile Ek'leri, 1923'te Hariciye tarafından tabii eski harflerle yayınlanmıştır. 164 büyük sayfa tutan bu baskı, muahedeyi anlamak, incelemek için, resmî vesikadır.

Bundan başka, merhum Prof. Cemil Bilsel'in iki büyük ciltlik *Lozan* isimli eseri, konferansın hukukî ve siyasî çatışmaları, değişen metinler ve şartlar içinde izlemek bakımından bir temel kitap teşkil eder. Muahede metni bu ciltlerde de verilmiştir. (1930).

Konferansı izlerken gazetecilerden Ali Naci (Karacan) Mf. Vekâletince 1943'te basılan *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa* isimli eseri (448 sayfa) bize gelişmelerin seyrini, Lozan epizodlarını ve konferansın az çok havasını aksettirmek bakımından keza önemlidir.

Sefirlerimizden İsmail Soysal'ın 1965'te İş Bankası tarafından basılan *Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Andlaşmaları* isimli eseri de, Lozan Muahedesinin metnini verir.

Bunlar dışında ve bazı parçalarını naklettiğimiz yabancı dilde eserlerle beraber, çeşitli neşriyat da vardır Fakat o sıralarda Meclis İkinci Reisi olan Ali Fuat Paşanın *Millî Mücadele Hatıraları*'nın ikinci cildini, Lozan müzakereleri ve olayların içeriden ve Meclisten görünüşü bakımından bilhassa incelemeye değer.

(2) *Rauf Orbay.* Yazan: F. Kandemir. s. 114-118.

lerini gerektirir. Halbuki, daha iyisinin yapılamayacağını söylememiş miydi? Hatta o kadar da değil. Rauf Bey ve kabinesi, daha önce, Kara Ağaç'ın, yani Edirne'nin bir mahallesi olan Kara Ağaç'ın dahi Yunanlılarda kalmasını kabul etmemişler miydi? Gerçi tazminat kabul ettirilememiş, ama Kara Ağaç kurtarılmıştı. Musul meselesi ise, Rauf Beyin bizzat Mecliste de savunduğu şekilde, ileriki müzakerelere bırakılmıştı...

Bundan sonra Gazi'nin yanındaki beyanlarına, İsmet Paşayla karşılaşamayacağı, karşılamada bulunamayacağı, Ankara'dan ayrılacağı ve Başvekillikten istifa edeceği şeklindeki davranışlarına gelince, bunlar ancak bir ihtibasın, menfî bir iç tepkinin, olgun bir devlet adamının kendini kaptırmaması gereken beşerî bazı zaafların açığa vuruşu olsa gerektir...

İkinci Adam

İsmet Paşa'nın yakın tarihimizde İkinci Adam olarak belirişini hazırlayan koşullar, zaferden sonra onun Bursa'da, Gazi Mustafa Kemal tarafından, hem Sulh Konfernasına Baş Murahhas, hem de Kabine'de Hariciye Vekili olarak seçiminin kararlaştırılması ile başlar.

Lozan'dan sonra İsmet Paşa, hatta birden Başvekilliğe getirilmiş olmamakla birlikte, siyaset sahnesinde artık İkinci Adam'dır.

IX

İKİNCİ ADAM:

Lozan'dan sonra, Türkiye siyaset sahnesinde, artık bir İkinci Adam vardır. Bu İkinci Adam, Tek Adam'ın ardında, hatta bazen karşısında, ama daima yanındadır. Olayların akışı, içinde kendini gittikçe, daha itirazsız kabul ettirecektir. Ama bu olaylar seline girmeden önce, bu iki insanın ön planda ve yanyana belirişlerine yol açan bir gelişmeye kısaca değinmeliyiz:

Zaferden sonra Mustafa Kemal'i, hem içinde yaşadığı havanın, hem kendi hal ve mizacının şartları içinde almalıyız. Çünkü zaferden sonra Mustafa Kemal, hatta kendi iradesi ile olmasa bile, insanüstü bir varlık haline gelmişti. Biraz şartların gelişmesi, olayların akışı, biraz da kendini doğuran çevrenin ruh yapısı, böyle bir insanüstünü, ister istemez yaratacaktı. Çünkü en az iki asırdan beri gerileyen, aşağılık duyguları içinde bunalan, asırlardan beri bir Kahraman bekleyen bu çevre, kazandığı zaferden sonra onun ayaklarını, ister istemez topraktan kesecek, onu ilâhlaştıracaktı. Bulutların ortasında, buluttan bir tahta oturtacak onu putlaştıracak, ona tapacaktı. Bundan halkın, yerden göğe kadar hakkı vardır. Çünkü asırlardır süren çöküntüler, yenilgiler, hakaretler içinde, bir Üstün'e, bir Muzaffer'e öylesine susamıştı ki...

Böyle bir atmosferin, bir insan ne kadar kendine hâkim olursa olsun, ne kadar gerçekçi olursa olsun, onun ruh ve değer ölçülerinde de etkilerini yapmamaları kabil değildi. Bu insan elbette ki, olayları ve şahısları, artık daha ziyade kendi değer ölçüleri ile değerlendirecek, hükümlendirecekti.

Meselâ 1927 Nutuk'unda Gazi'nin, şu veya bu şekilde, artık çevresinden kopmuş veya itilmiş olan eski mücadele arka-

daşları hakkındaki beyanları, hiç şüphe yok ki sert, suçlayıcı ve insafsızdır. Ama onun ruh halini anlamak kabildir. Çünkü 1927'de Mustafa Kemal, artık yalnız bir aşker, yalnız bir Devlet Reisi değildi. 1927'de Mustafa Kemal, insanüstü varlık haline gelmişti.

Kendi istememiş olsa bile, kendini saran bir efsane halesi içindeydi. Geçmiş olayları, insanları, elbette ki artık kendi menşurundan görüyordu. Vesikaları, elbette ki kendi ölçüleriyle değerlendiriyordu.

Kaldı ki Nutuk, hem bir siyasî vesika, hem bir mücadelenin anlatılışıdır. Bu mücadelenin, Gazi'nin açısından tarihe mal edilişidir. Bu mücadelede ise Mustafa Kemal'in, her safhada, yön tayin eden müdahaleleri, arkada kalan yolları işaretleyen mesafe taşları gibi, sıra sıra dizilmiştir. İster istemez, o yolları bulanın, işaretleyenin adını taşıyacaktır.

Gerçi Millî Mücadelenin hatırasında; elbette ki binlerce, yüz binlerce isimsiz veya isimli mücahidin kanı ve alın teri vardır. Nitekim zaferden sonrak Meclis nutkunda Gazi, her şeyi Meclise ve onlara mal eder. Mustafa Kemal'in eski mücadele arkadaşları, elbette ki bu mücahitlerin içinde, hatta başındadırlar. Ama ne var ki, halkın muhayyilesi kendi kanunlarıyle işler ve halk, tarih yazmaz, Destan yaratır. O halde halkın bir zaferi ve zaferden sonra topyekûn, bir Kahramanın adına ve şanına bağlaması, yadırganacak bir şey değildir.

O bundan memnun muydu? Sanmıyorum ki, hem Evet, hem Hayır!..

Zaman zaman, kendini gittikçe saran, hatta sıkan bu insanüstü'lük çerçevesini kırmak, bulutlardaki tahtından inmek, ayağını gene eskisi gibi, günlük hayatın sert toprağına basmak istemiştir. Hatta bir defasında, Cumhurreisliğini bırakarak Başvekil olmak, sabahın erken saatlerinde bürosuna gidip, akşamın geç saatlerine kadar, işler, meseleler arasında aktif bir iş adamı olmak arzularından etrafına bahsetmiştir. Ama bu mümkün müydü? Elbette ki hayır! Çünkü O, artık yalnız bir Baş değil, bir Kahramandı. Kahramanı ise, bir büronun dar duvarları arasında, evvelâ onu yaratanlar yadırgar. Kaldı ki

Kahraman doğar, yükselir. Ama bir daha hareket noktasına dönemez.

İkinci Adam, Tek Adam'ın, bütün bu gelişmeleri, şekilleşmeleri ve ruh değişimleri arasında, onun yanında kaldı. Gazi' nin eski arkadaşlarından, başlanılan hareketten kopmayan, yahut onun dışına itilemeyen bir insan olarak kaldı (1). Bu neden böyle oldu?

Bu sorunun cevabı ancak, Tek Adam ve İkinci Adam'ın hikâyelerinin ve şahsiyet ve özelliklerinin, baştan sona incelenmesinden sonra verilebilir. Bizim şimdilik burada kaydedebileceğimiz sadece, bunun vakıa olduğudur. Yani öyle olmuştur ki, Mustafa Kemal'in, sivil ve asker, hem siyaset eğilimleri, hem Liderlik kabiliyetleri olan, başlıca arkadaşları, birer suretle onun çevresinden kopmuş, böylece de İkinci Adam, orada ve onun yanında, en yakın insan olarak kalmıştır (2).

Hulâsa zaferden sonra İkinci Adam, bir insanüstü ile çalışacaktı. Bir insanüstü ile haşır, neşir olacaktı. Bu iki insan arasındaki hak ve vazife münasebetleri, herhangi bir Cumhuriyette, Parlamento yoluyle gelen bir Devlet Reisi ile, bir Hükümet Reisi arasındaki belirli, kaideli, kayıt ve şartlı münasebetler olamazdı. Bu iki insan arasındaki münasebetler nizami, kendi özel şartları içinde kendi kendine şekilleşecekti.

---

(1) Burada İstiklâl Savaşının Siyasî Eğilimli ve Önder kabiliyetli mücadele arkadaşları bahis konusudur. Yoksa zaferden sonra da ordu saflarında ve siyaset alanı dışında kalan değerli bir Kumandan kadrosu vardı. Bir siyaset adamı olmayan Mareşal Fevzi Çakmak, bu arada zikredilebilir. İkinci Mecliste bu ordu kadrosunda vazife alanlar olmuştur. Fakat bunlar Mecliste ve kabinede, daha ziyade vazife adamı olarak çalıştılar. Mücadeleden sulh devrine geçen ve Mecliste yer alan Sivil Kadro içinde de Lider ve Önder vasfı gösteren şahsiyetler belirmedi. Böyle olunca da İsmet Paşa, Tek Adam'ın hemen bütün hayatı boyunca onun yanında ve siyaset alanında bir İkinci Adam olarak kaldı.

(2) Bu kitapta da ve sırasında değinilecek olan bu gelişmeler, Tek Adam'ın üçüncü cildinde ayrıca işlenmiştir.

Gerçi, görünüşte, vazife ve sorumlulukların sınırları belliydi. Çünkü onlar da şeklen Meclis yolundan, Parti yolundan, seçim yolundan gelmişlerdi. Ama bu Meclis, bu Parti, bu seçim, öyle bir Tek Parti idaresiydi ki, bu idarede yalnız o Tek Partinin değil, hatta Meclisin de, Devletin de işleyişine, onların kuruluşuna Önder olan Tek Adam'ın iradesi, ister istemez damgasını vuruyordu. Hatta denebilirdi ki bu Tek Adam, yalnız Devleti kurmakla kalmamış, kendi iktidarını da, gene kendisi yaratmıştı.

Hulâsa İkinci Adam'ın önündeki iş zordu. Lozan'dan sonra Ankara'da işine başlarken Mecliste, hatta Lozan'ı kazanmış olmasına rağmen denilebilir ki ona, yalnız Mustafa Kemal güveniyordu...

11 ağustos 1923'te, Millet Meclisi, İkinci dönem çalışmalarına başladığı gün, İsmet Paşa, da Lozan'dan Ankara'ya döndü. 13 ağustosta Meclis, Gazi Mustafa Kemal'i yeniden Başkanlığa seçti. Ali Fuat Paşa da gene İkinci Reis oldu. 14 ağustosta da yeni kabine kuruldu. Başvekilliğe Fethi Bey (Okyar) getirildi (1). Lozan antlaşmalarının tartışılması da 23 ağustosta tamamlandı. 14 muhalif ve 213 muvafık oyla antlaşmalar kabul edildi. Meclisin önünde artık, barış içinde çalışma açılmış bulunuyordu.

---

(1) Kabine şöyle teşekkül etti:

Başvekil	Fethi Bey
Şeriye Vekili	Saruhan Mebusu Mustafa Fevzi Efendi
Millî Müdafaa Vekili	Karasi Mebusu Kâzım Paşa
Maarif Vekili	Adana Mebusu Safa Bey
İktisat Vekili	İzmir Mebusu Mahmut Esat Bey
Sıhhiye Vekili	Sinop Mebusu Dr. Rıza Nur Bey
Maliye Vekili	Gümüşhane Mebusu Hasan Fehmi Bey
Adliye Vekili	İzmir Mebusu Seyit Bey
Nafia Vekili	Diyarbakır Mebusu Zülfü Bey
Erkânıharbiye-i Umumiye Vekili	Istanbul Mebusu Fevzi Paşa

Yeni kabineyi kurmaya Fethi Bey memur edildi ve kabine süratle kuruldu. İsmet Paşa bu kabinede Hariciye Vekiliydi.

Günün ilk problemi kadrolaşmaktı. Çünkü memleketin idaresi her şeyden evvel, bir siyasî kadroya, yani bir Partiye ihtiyaç gösteriyordu. Böyle bir siyasî Parti ise yoktu. Birinci Millet Meclisi son devresinde, kendi içinde parçalanmıştı ve kendi kararıyle dağılmıştı. İkinci Millet Meclisine gelen Mebuslar ise «Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti» namzetleri olarak seçilmişlerdi.

Fakat bu cemiyet bir Parti değildi. Meclis açıldıktan sonra, bu işin şekilleştirilmesi lâzımdı. Gazi Mustafa Kemal «Halkçılık esası dahilinde bir Parti teşkil edeceğini» zaten daha seçimlerden önce açıklamıştı. Bu Fırkanın ilkelerini 9 maddelik bir beyanname şeklinde yayınlamıştı. Meclis açıldıktan sonra, 7 eylülde hazırlık çalışmaları başladı. 9 eylül 1923'te Halk Fırkası kuruldu ve 11 eylülde Gazi, Fırka Genel Başkanlığına getirildi. Meclisteki Müdafaai Hukuk Mebusları, yani mebusların hepsi, bu Fırkanın Meclis Grubunu teşkil ettiler. Bir taraftan da Lozan Antlaşması hükümlerinin uygulanması işleri gelişiyordu. 2 ekim 1923'de Istanbul yabancı işgal kuvvetleri tarafından boşaltıldı. 18 eylülde Edirne'nin Karaağaç bölgesi Türk idaresine geçti.

13 ekimde, başta İsmet Paşa olmak üzere, diğer 14 arkadaşının imzaladıkları bir takrir Meclis Başkanlığına verildi. Ankara'nın başkent olması istendi. Bu önemli bir hareketti. Yeni Türkiye gözlerini artık Anadolu'ya döndürüyordu. Yeni Devletin idarecileri, artık Ankara'da yerleşiyorlardı (1).

İsmet Paşa ve arkadaşlarının takrirleri ile gerçekleşen bu

---

(1) Bu teklif takririnin dayandığı prensipler şunlardı:

«Türkiye Devletinin makarri idaresi için, Büyük Millet Meclisinde karar vermek zamanı gelmiştir. Bir Devletin merkezini tayin için esas olacak düşünceler, yeni Türkiye'nin makarri idaresinin Anadolu'da ve Ankara'da intihap olunmasını emreder.

Devletin makarri idaresinin yeni bir şekilde tesis ve inkişafına bir an evvel başlamak ve dahilî ve haricî tered-

işi Mustafa Kemal'in çok daha önceden tasarladığı anlaşılmaktadır. Meselâ şu satırları okuyalım:

«Siyasî Başkentimiz, Anadolu'nun ortasında kalacaktır. Batının ve Doğunun temsilcileri bizimle, bu Başkentte temas edeceklerdir. Bu Başkentte her türlü diplomatik meseleler görüşülecektir. Bu Başkentte memleketin iç ve dış politikası idare edilecektir. Bu Başkentte, milletin sinesinden doğan Hükümet çalışacaktır...» (1).

Mustafa Kemal'in daha önce ve bir yabancı yazara verdiği bu beyanlarda, heyecan verici bir hava var.

Şimdi işte bir hayal, hakikat oluyordu.

Ama Istanbul'daki Bizans havası da hortlamakta gecikmeid. Ankara'ya ve Ankara'nın Başkent oluşunda öncü görünen İsmet Paşaya karşı saldırılar başladı. Bu saldırı bilhassa, Istanbul basınında dile geliyordu.

Başvekil Fethi Bey ve bazı arkadaşları da, Hükümetin alması lâzım gelen böyle bir kararı, İsmet Paşa ile arkadaşlarının, bir kanun teklifi şeklinde Meclise getirmelerinden şikâyetçi görünüyorlardı. Meclisin içinde ise, bütün Mebusların tek bir Parti grubu teşkil etmelerine rağmen, hemen birtakım hizipler belirmişti. Gazi Nutuk'unda bu gelişmeyi şöyle özetler: (2).

«Mecliste, bizim görüş ve faaliyetlerimizle, anlaşma ve beraberlik aramaya lüzum görmeksizin, müstakil ve gizli çalışan bir hizip belirdi. Bu hizip, saf ve iyi niyetli görünerek, bütün Fırka mensuplarını, kendi görüşleri lehine çevirmeye muvaffak oldu».

---

dütlere nihayet vermek için, aşağıdaki kanun maddesinin kabulünü arz ve teklif ederiz:

«Türkiye Devletinin Makarri idaresi Ankara şehridir».

Bu takrir neticesindedir ki, Teşkilâtı Esasiye Kanununa bir madde eklenerek, Ankara, Türkiye'nin Başkenti ve idare merkezi oldu».

(1) Berthe G. Gaulis: Angora-Constatiniopl-Londres.

(2) *Nutuk:* s. 485 (1927 baskısı).

Bu hizip, kendi beğendiği kimseleri ileri sürmek çabasındaydı. Eski Başvekil Rauf Beyi, Ali Fuat Paşadan boşalan (1) Meclis İkinci Reisliğine seçmek hazırlığındaydı. Kabinede boşalan Dahiliye Vekilliğine de, Gazi'nin istemediği bir zatı seçmek yoluna gidiliyordu. Ama, Fethi Bey kabinesine karşı çıkanlar da vardı. Daha ziyade genç, mücadeleci kimselerin katıldığı bir cereyanın, İsmet Paşa etrafında toplanmak ve İsmet Paşayı daha ilerilere getirmek isteyenler olduğu da söyleniyordu. Meclisin büyük çoğunluğu ise, İsmet Paşaya karşı alerji içindeydi. Bu arada «Fethi Bey, Rıza Nur Bey ve İsmet Paşa arasında anlaşmazlıklardan da bahsediliyordu. Hükümetle Partinin de görüş birliği yoktu.

Nitekim Parti grubu, 25 ekimde Rauf Beyi Meclis İkinci Reisliğine ve Sabit Beyi Dahiliye Vekilliğine namzet olarak intihap etti. Ama 27 ekimde Hükümet istifa zorunda kaldı. Buhran başlamıştı (2).

Gerçi bu buhranın başlangıcını daha eski günlere de götürürler. Meselâ o sırada Meclis İkinci Reisliğinden çekilerek Orduda vazife alan Ali Fuat Paşa, bu başlangıcı Istanbul'un başkent seçilmesi günlerine, hatta daha gerilere götürür. Çünkü meselâ 2 ekimde ve Istanbul'un yabancı kuvvetlerden kurtuluşu münasebetiyle 6 ekimde yapılacak şenliklere Meclis namına katılmak üzere Istanbul'a giden 14 kişilik heyeti, Haydarpaşa İstasyonunda hiç kimse karşılamadı. Sebebi bir türlü iyi açıklanamayan bu olay, Mecliste büyük kaynaşmalara sebep oldu.

---

(1) Ali Fuat Paşa 14 ekim 1922'de Meclis İkinci Reisliğinden ayrılarak Ordu hizmetine döndü.

(2) Ali Fuat Paşa «Siyasî Hatıralar. Kısım II»de, Meclis ikinci Reisliğinden ayrılıp Istanbul'a hareket ederken Gazi'nin kendisine, Rauf Beye verilmek üzere bir mesaj tevdi ettiğini yazar. Gazi bunda Rauf Beyden, Meclis İkinci Reisliğini kabul etmesini istiyordu. Rauf Bey, Ali Fuat Paşaya göre, kendisini istifaya zorlayan sebepler henüz ortadan kalkmadığı için bu teklifi kabulde mazur olduğunu söyler. Bu sebeple ise pek de belli değildir. Çünkü Rauf Bey aynı gün ve Ali Fuat Paşaya şunları da söyler:

Sonra Istanbul'da bazı «eski arkadaşlar»ın durumu da Çankaya'yı tedirgin ediyordu. Meselâ Ali Fuat Paşa ve Konya'daki Askerî Müfettişlik görevine başlamadan önce gitmişti. 29 ekim sabahı Haydarpaşa garında Rauf Bey, Rafet Paşa ve Dr. Adnan Bey tarafından karşılandı. Gazi'ye göre Rafet Paşa, Istanbul'un Payitaht kalması lüzumuna inananların başındaydı. Ona göre bu zatlar «Istanbul'un Payitaht olması lâzım ve mukadderdir» diyorlardı. Istanbul temasları çeşitli tefsirler davet ediyordu. Istanbul gazeteleri de, bu şüpheyi besleyecek yazılar yazıyor, resimler neşrediyorlardı. Meclisteki buhran ise, çözülecek yerde derinleşiyordu. Karışıklık, Vekillerin seçilmesi şeklinden geliyordu. Her Vekili meclis, ayrı ayrı tartışarak seçiyordu. Yeni kabineye girmek için mücadele edenler ise büyük bir yekûn tutuyordu.

Hulâsa buhran halledilecek gibi görünmüyordu. Gazi'ye gö-

«Gazi Lozan'ın ikinci safhasında, eski ve çok samimî arkadaşım İsmet Paşa ile devam eden yazışmalarda çıkan anlaşmazlıkların, beni istifaya mecbur ettiğini sanarak, İsmet Paşayı Hariciye Vekâletinden, dolayısıyle İcra Vekilleri Heyetinden uzaklaştırmayı deruhde edeceğini söyledi. Ben, bilakis, İsmet Paşanın her halde, bilhassa Hariciye Vekilliğinde kalmasını söyledim».

Halbuki, yalnız sıhhî sebebin Rauf Beyi, hatta İsmet Paşayı istasyonda karşılamaktan bile alıkoyduğu tabiî düşünülemez. Çünkü aynı gün Rauf Bey, o zamanki yol şartlarına tahammül ederek, Sıvas gibi uzun bir kara yolculuğuna çıkabilmişti.

Gazi ise Nutuk'unda şöyle konuşur: (s. 485)

«Rauf Beyin Meclis İkinci Reisliğine seçilmesini uygun bulmuyordum. Çünkü Rauf Bey daha dün Vekiller Heyeti Reisi idi. O makamı ne gibi duygular altında terke mecbur olduğu, artık biliniyordu».

Her şey onu gösteriyor ve öyle sanıyorum ki, bu olayların, çatışmaların ve kırgınlıkların altında da, sadece ve kuvvetli bir İsmet Paşa allerjisi yatar. Olaylara bu gelişmeler açısından bakılınca da İsmet Paşanın:

«Mücadele bana karşıydı. Zaman zaman kırgınlık, kıskançlık... Benim vaziyetimi arkadaşlar güçlükle hazmediyorlar...»

sözlerinde, bir gerçeğin ifadesini buldum.

re ise «muhteris bir hizip, Meclisi işgale çalışıyordu». Bunun üzerine Çankaya bazı tedbirler düşündü. Bazı tertipler aldı.

İstiklâl Savaşı sırasında Garp Cephesi Kurmay Başyaveri olup çeşitli görevlerden sonra Mebus ve İçişleri Bakanlığı da yapmış olan Şükrü Sökmensüre hatıra olarak kalan bir küçük cep defterini (1) her defasında, heyecanlarla okumuşumdur. Bu defter, dar, uzunca, kâğıt kaplı, en basit cinsinden, incecik bir defterdi. Zaten beş on yapraktan ibaret olan defterin de ancak birkaç sayfası kullanılmıştı. Yazılar kurşun kalemle yazılmıştı. Bunlar sanki, yatağında uyku tutmayan bir insanın, gecenin kim bilir hangi geç saatinde, şöylece yatağında doğrulup da, kim bilir nereden eline geçen bu derme çatma defterciğe, mutlaka çiziktirmek lüzumunu duyduğu kısa perakende notlar gibiydi.

Bu notlar Gazi Mustafa Kemal'indir. Cumhuriyetin ilânına karar verdiği gece yazılmıştır. 28 ekim günü geç vakit Gazi, toplantı halinde bulunan fırka İdare Heyeti tarafından davet olunmuştu. O saatler Parti grubunda buhranın zirve noktasına çıktığı saatlerdir. Bir türlü kabine kurulamamaktadır. Gazi vaziyeti görmüştür ve artık müdahale saati çalmaktadır.

Parti idare heyetine şöyle böyle bazı tavsiyelerde bulunarak Meclis binasından ayrılır. Gece basmıştır. Meclisten çıkarken koridorda, onu bekleyen Kemalettin Sami ve Halit Paşalara tesadüf eder. Onlar Ankara'ya henüz o gün gelmişlerdir. Gazi ile görüşmek isterler. Gazi, Millî Müdafaa Vekili Kâzım Paşayı da yanına çağırır. Hem onu, hem de onlar vasıtasıyle bu iki generali Çankaya köşküne yemeğe davet eder. İsmet Paşa ile Kâzım Paşayı kendi yanına alarak Meclisten ayrılır. Çankaya'da kendisini görmeye gelmiş bulunan Rize Mebusu

(1) Ş. Sökmensüer bu defteri ve çok değerli hatırayı, ne yazık ki kaybetmiştir. Araştırmaktadır. Bulunması inkılâp arşivimiz için ne kadar kazançlı olacaktır. Fakat bazı işaretler, onun, Falih Rıfkı Atay'dan kaldığını gösterir.

Fuat, Afyon Mebusu Rüşen Eşref Beyleri de yemeğe alıkor. Yemekte sessiz ve dalgındır. Belli ki kafası bir şeylerle yoğurulur. İşte bu arada birden:

«— *Yarın Cumhuriyet'i ilân edeceğiz!*»

diye haykırır. Tabiî herkes bu fikre katılır ve yemeğe çabuk son verilerek sofra terk edilir. Ama o sırada ertesi günkü hareket tarzı hakkında tertipler alınır. Arkadaşlar vazifelendirilir. Ondan sonra misafirlerin hepsi yolcu edilir. Yalnız İsmet Paşa Gazi'nin yanındadır. Orada kalır ve hemen bir odaya geçilir. Bir masaya oturulur. Anayasa açılır. Şimdi, Tek Adam'la İkinci Adam, orada Cumhuriyetin Kanununu hazırlayacaklardır. Gazi küçük, basit not defterinin gayri muntazam sayfalarında, hatta şuraya buraya dağınık sayfalarında işte o akşamın bu olaylarını notlandırmış, nitekim sonra 1927 nutkunda da bunlara değinmiştir...

İş, Teşkilâtı Esasiye Kanununda bir değişiklik suretiyle başarılacaktı. Öyle de olur. İsmet Paşa dönüşde kâğıtlara değiştirilecek, yahut eklenecek maddeleri yazar, bozar, hep beraber işlerler. En sonunda bunlar derlenir, toplanır. Nihayet, ertesi gün Gazi'nin, fırka grubuna teklif edeceği kanun tasarısı haline gelir (1). İşte o küçük defterdeki notlar, bu heyecan verici gecenin hikâyesidir...

Nitekim ertesi gün, Çankaya'da alınan tertibat yürür. Kemalettin Sami Paşa Fırka Grubuna, işe bir çıkar yol bulunması için Gazi'nin davet edilmesi teklifinde bulunur. Gazi davet edilir. Gelir ve «Bana biraz müsaade edin, bir teklifim olacaktır» dedikten sonra, bir önceki akşam Çankaya'da hazırlanan tadil tasarısını grup kâtibine verir. Okutur. Hikâyenin sonu ise, bilinir şekilde gelişir...

---

(1) Atatürk'ün son yıllarında Cumhurbaşkanlığı Umumî Kâtipliğini yapmış olan Hasan Rıza Soyak, Atatürk'ün bu değişiklik için gereken madde tasarılarını daha önce hazırladığını, hatta kendisi vasıtasıyle ve mahrem olarak, Adliye Vekili ve İzmir Mebusu Se-

Gazi'nin teklifi, müzakereleri yeniden alevlendirir. Fakat artık varılacak netice bellidir. İsmet Paşa söz alır:

«Fırka Reisinin teklifini kabul ihtiyacı katidir. Dünya, bizim bir hükümet şekli görüştüğümüzü biliyor. Bu müzakereleri bir neticeye bağlayıp ifade etmemek, zaaf ve karışıklığı sürdürmekten başka bir şey değildir. Bir tecrübeden bahsedeyim. Avrupa diplomatları bu hususta beni ikaz ettiler (uyardılar). Sizin devletin reisi yoktur dediler. Bugünkü şekildeki reis, Meclis Reisidir. Demek ki siz başka bir reis bekliyorsunuz dediler. Avrupa'nın düşüncesi işte budur. Halbuki biz böyle düşünmüyoruz. Millet hâkimiyetine mukadderatına, fiilen kendisi el koymuştur. O halde bunun hukukî ifadesini söylemekten neden çekiniyoruz? Cumhurreisi olmadan Başvekil intihabı kanunsuz olur. Bundan şüphe edilemez. Gazi Paşa Hazretlerinin teklifinin kanunlaşması lâzımdır. Umumî zaafın üstüne aldığı mesuliyetin icabına göre hareket etmek zaruridir».

Buhran zirve noktasına varmıştı. Ya her şey kaybedilecek, ya ileri, geri didinmeler arasında varılan doruk aşılacaktı. İşte tam bu noktada, Meclisin en yaşlısı olan, tarihçi Müderris Abdurrahman Şeref Bey söz aldı ve çocuğun adını koydu:

«— Hükümet şekillerinin tadat edilmesine, sayılmasına lüzum yok. Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir. Kime sorarsanız sorunuz. Bu, Cumhuriyettir. Doğan çocuğun adıdır. Ama bu ad bazılarına hoş gelmezmiş. Varsın gelmesin...»

Galeyan son haddindeydi. Hâlâ tartışmaya devam etmek isteyenler vardır. Ama müzakerelerin yeterliği kabul edildi. Fırka içtimaı sona erdi ve hemen Meclis Umumî Heyet toplantısı yapıldı. Saat öğleden sonra altıydı. O sırada, Kanunu Esasî

---

yit Beye de tetkik ettirip tasvibini aldığını nakleder. Buna göre bu hazırlık çalışmaları, 28 ekim gecesi Çankaya'da ve İsmet Paşanın kalemiyle son şeklini almış oluyor demektir.

Encümeni, teklifin mazbatasını hazırladı. Nihayet Reis Vekili tasarıyı müzakerelere koydu. Okuttu ve tasarı «Yaşasın Cumhuriyet!» sesleri arasında kabul edildi.

Ardından Cumhurreisi seçimine geçildi. Reis neticeyi bildirdi. Cumhurreisi seçimine 158 Mebus katılmış ve mevcudun ittifakı ile, Gazi Mustafa Kemal Paşa Cumhurreisliğine seçilmişti... 29/30 ekim gece saat 8.30...

Türkiye artık bir Cumhuriyetti. Rauf Bey hatıralarında bundan bahsederken, o gece sabaha karşı top sesleri ile yatağından uyandığını ve Cumhuriyetin ilânını böyle öğrendiğini anlatır. Muhakkak ki olaylar hızlı gelişiyordu ve tarihin bu türlü gelişmelerinde, o gelişmeleri önceden sezemeyen veya ona ayak uyduramayanlar, muhakkak ki onların dışına itilir ve dışında kalırlar...

İSMET PAŞA BAŞVEKİL:

Cumhuriyetin ilânı Istanbul basınını gene küplere bindirdi. Bu tabiî neticeyi «sıkboğaza getirilmiş bir hal», «birkaç saat içinde kanunu esasî değişikliği yapılıvermesi, en yumuşak tabiri ile gayri tabiî bir hareket», «Medeniyet dünyasını anlamış, okumuş, incelemiş, devlet idaresinde ehil olmuş kafalardan çıkmayacak bir muhakeme eseri» gibi sözlerle hafife alındı. Yahut meselâ «Cumhuriyet akış ile, dua ve şenlik ile, şehr-i ayin ile yaşamaz», «Cumhuriyet bir tılsım değildir. Millet Meclisine bir afsun yapıldı» gibi ancak önde koşan hadiselere arkadan bakan insanların kaleminden çıkan bu türlü sözlerle küçültülmek ve şüpheye düşürülmek istendi. Bu arada, meselâ Amerika istiklâl hareketinin önderi Corc Vaşington'dan misal getirilerek, Gazi'nin de ortadan çekilmesini sahneden silinmesini isteyen yazılar da vardı. Bu arada meselâ eski Başvekil ve o günlerde hatta Ankara'da dahi bulunmaya lüzum görmeyen Rauf Bey de, her manaya gelir birtakım beyanlarda bulundu ve bunlardan şu mana çıkıyordu ki, Cumhuriyetten önceki hükümet şekli, Türkiye için en muvafık hükümet şeklidir. Bu bulanık havada Istanbul'da, daha şüpheli çabalar da kendisini hisset-

tiriyordu. Ortaya yeniden Halife ve Hilâfet meselesi de atıldı. Hatta bizzat halife, meselâ Ahmet Emin'i kabul ederek kendisine, kendi makamına dokunulamayacağını anlatıyordu. Halifenin bütün müminler tarafından teveccüh gördüğü, Asya'nın en hücra köşelerine kadar İslâm âleminden binlerce mektup ve telgraf alındığı, birçok yerlerden tazimat heyetleri geldiği, ancak İslâm âleminden bir itiraz olmadıkça halifenin çekilmeyeceği vs... Halbuki halifeyi halife sayan İslâm âlemi değil, Ankara'daki Millet Meclisi idi. İslâm âlemi, baştan başa esirdi ve halifeden önce kendisini kurtarma yolunu aramalıydı. Kaldı ki asırlar ve asırlarca, ne İslâm âlemi hilâfete bir güç katmış, ne de Halife İslâm âlemi ile ilgilenmişti.

Cumhuriyetin ilânı sırasında kabine zaten istifa etmiş haldeydi. Öyle olmasa da istifası lâzımdı. 30 ekimde yeni kabine, Malatya Mebusu İsmet Paşa tarafından kuruldu (1). 19 kasımda ise Gazi Mustafa Kemal, Halk Partisi Genel Başkanlığını İsmet Paşaya devretti. Bu suretle İkinci Adam, yeni rejimde fiilen ve resmen yerini aldı.

Yeni Başvekilin ilk siyasî meydan savaşı, Gazi ve İsmet Paşanın en eski arkadaşlarından biri olan Rauf Beye karşı oldu. Rauf Bey, genç bir deniz subayı olduğu günlerden, 1908 Genç Türkler İhtilâlinden beri siyasetin içindeydi. Ama mizacı ve

---

(1) Yeni kabine şöyle teşekkül etti:

Başvekil	Malatya Mebusu İsmet Paşa
Şeriye Vekili	Saruhan Mebusu Mustafa Fevzi Efendi
Erkânıharbiye-i Umumiye Vekili	Istanbul Mebusu Müşir Fevzi Paşa
Dahiliye Vekili	Kütahya Mebusu Ferit Bey
Maliye Vekili	Gümüşhane Mebusu Hasan Fehmi Efendi
Müdafaa-i Milliye Vekili	Karasi Mebusu Kâzım Paşa
İktisat Vekili	Trabzon Mebusu Hasan Bey
Adliye Vekili	İzmir Mebusu Seyit Bey
Maarif Vekili	Adana Mebusu Muhtar Bey
Nafia Vekili	Behiç Bey
Sıhhiye Vekili	Istanbul Mebusu Dr. Refik Bey
İmar-İskân Vekili	İzmir Mebusu Mustafa Necati Bey

ruh yapısı bakımından biraz kapalı, çekingen, yahut mutedil bir insandı. Onun bu halini sezen muhafazakâr unsurlar, onda kendileri için bir Lider hali görerek, onun Gazi'ye karşı direnebileceği ümitlerini daima belirtmişlerdir. Bu defa da Istanbul basınının bezirgânları aynı usulü kullanmak istediler. Rauf Beyin, Istanbul'da çıkan Vatan ve Tevhidi Efkâr gazetelerinde, cumhuriyet ve rejim meselesi ile ilgili önemli beyanları yayınlandı. Ankara bu beyanları, Cumhuriyetin meşruluğuna gölge düşürücü şekilde aldı. Nihayet 22 kasımda iş, parti grubunda geniş ve etraflı bir tartışmaya yol açtı. Burada Rauf Beyi suçlayanların başında İsmet Paşa vardı. Bu suçlamalar, hakikaten sert, müsamahasız, insafsız oldu. Rauf Bey savunmasında, rejimin esasını, kuvvetini milletten alan idare şekli olacağına, isim meselesinin önemi olmadığına değinerek işi tatlıya bağlamak istedi.

Fakat İsmet Paşa kesin ve kararlıydı. Rauf Bey ve bazı arkadaşları Istanbul'da halifeyi de ziyaret etmişlerdi. İsmet Paşa buna da saldırdı:

> *«Halifeyi ziyaret meselesi halife meselesidir. Halife ordularının bu memleketi harabeye çevirdiğini bir Devlet Adamı olarak unutamayız.*
>
> *Bir halife, zihninden bu memleketin mukadderatına karışmak arzusunu geçirirse, o kafayı behemehal koparırız...*
>
> *Herhangi bir halife, gelenek, fikir, şekil, usul yoluyle, açık veya gizli, Türkiye'nin mukadderatında alâkadarmış gibi bir vaziyet almak isterse, Türkiye'nin devlet adamlarını taltif edermiş, onlara iltifat edermiş gibi bir zihniyet ile düşünürse, onun bu hareketlerini vatana hiyanet sayacağız...»*

Bu fırka tartışmaları yalnız Rauf Beyin ve arkadaşlarının geleceğini meydana çıkarmakla kalmamış, halifenin de pek yakında yolcu olacağını ve halifeliğin de padişahlık gibi tarihe karışacağını, sert, açık, kesin bir şekilde ortaya koymuştur. İs-

met Paşanın bu meselelerdeki müdahaleleri; kararlı, ağır ve etkiliydi. Halife son günlerini yaşıyordu. Nitekim öyle oldu...

HİLÂFETİN SONU:

15 şubat 1924'te Gazi, harp oyunlarında bulunmak üzere İzmir'e hareket etti (1). Seyahata çıkmadan önce, 14 şubatta, İsmet Paşayla hilâfet meselesi ve bu müessesenin durumu üzerinde konuştuğuna dair kayıtlar vardır. Kendi beyanlarına göre, halifeliğin kaldırılmasına İzmir'de iken karar vermiştir. Harekete geçmeye imkân veren vesile kendini göstermekte gecikmedi. 22 ocakta İsmet Paşadan bir şifre aldı. Bu şifrede İsmet Paşa, halifenin merkezle temas temini arzularını, «Hilâfet hazinesi» tahsisatı hakkındaki isteklerini ve işin vekiller heyetince görüşüleceğini bildirilmekteydi. Bu telgrafın Gazi üzerinde tepkisi çok sert oldu. Uzun cevap telgrafı şiddetli bir ifade ile yazılmıştı. Bazı cümleler verelim:

«Halife ve bütün cihan katî olarak bilmelidir ki, halife ve halifelik makamının, hakikatta, ne dinen, ne de siyaseten varlığının, hiç bir mana ve hikmeti kalmamıştır.

Türkiye Cumhuriyeti ricalinin veya resmî heyetlerin kendisi ile temasını talep etmesi dahi cumhuriyetin istiklâline açık bir tecavüzdür.

Hilâfet hazinesi'nden maksat ne olduğunu anlayamadım. Hilâfetin hazinesi yoktur ve olamaz.

Hükümetçe ciddî, esaslı tedbirler alınmasını ve bildirilmesini rica ederim».

Diğer taraftan, harp oyunları dolayısıyle İzmir'de bulunan başlıca kumandanlarla da temas etti. Onlarla da mutabık kaldı. 3 şubatta Ankara'ya döndü. 1 martta Meclis açılacaktı. Gazi açış nutkunda:

---

(1) Bu oyunlar 15-22 şubat arasında yapıldı. Nutuk'ta bu seyahat, ocak ayı başında gösterilir.

«İslâm dinini, asırlardan beri yerleşmiş olduğu gibi, bir siyaset vasıtası olmak mevkiinden ayırmak ve yükseltmek lâzım olduğu hakikatını»

önemle belirtti. Bir taraftan da 2 mart günü toplanan fırka grubuna bazı takrirler verildi. Bunlardan biri, Şeyh Saffet ve elli arkadaşının:

«Hilâfetin kaldırılmasına ve Osmanlı hanedanının Türkiye sınırları dışına çıkarılmasına»

dair olan takrirdi. Diğer bir takrirle Şeriye ve Evkaf Vekâletleri ile, Erkânıharbiye-i Umumiye Vekâletinin kaldırılması, üçüncü bir takrirle ise, Tedrisatın birleştirilmesi (yani medreselerin kapatılması) isteniyordu. Parti grubu bunları süratle konuştu. Aynı gün iş Meclis Umumî Heyetine getirildi. Akşam saat 6.45'te her üç teklif neticelendi, 429, 430, 431 numaralı kanunlara bağlandı ve böylece halifelik tarihe karıştı. Başta halife olmak üzere Osmanlı Hanedanı efradı ve mensupları, aynı gece sınır dışı edildiler...

Tek Adam ve İkinci Adam, gerek saltanatın kaldırılışında, gerek hilâfetin kaldırılışında, gerekse bu iki harekete zemin hazırlayan olaylarda, yalnız iş birliği değil, kader birliği de yaptılar. Ondan sonraki olayların akışını izlerken, bu önemli noktayı daima göz önünde bulundurmak şarttır. Yani İsmet Paşanın, gerek bu merhaleye kadar olan gelişmeler içinde yerini, gerek ondan sonra cereyan eden hadiseler içinde iştirak veya müdahalelerini, sadece bir Başvekilin, bir hükümet yapması içinde, belli ve sınırlı vazifeleri ile değerlendirmek istersek yanılırız. Onun bu olaylar zincirinde yeri; Lozan'dan başlayıp, ondan sonra Türkiye Cumhuriyetinin tarihinde, gerek başarılan, gerekse başarılamayan bir sıra hizmetler ve mesuliyetler içinde, daima ön planda gelen ve daima öyle değerlendirilmesi gereken bir yerdir...

Tek Şef, Tek Parti ve Otoriter Hükümet

Demokrasi, bir inkılâp nizamı değildir. İnkılâp nizamı, azınlığın iradesinin, çoğunluğun iradesine, inkılâbın zaruretleri yönünde, cebir ve zor yoluyle hâkim oluşudur.

Eğer inkılâp, henüz son sözünü söylememişse, onun fırtınalar içinde girişilecek, XIX. yüzyıl tipinde bir Demokrasi çabası, hiç bir başarı vadetmez.

X

BİR GEÇİŞ DEVRESİ :

Millî Kurtuluş hareketinin gelişmelerinde ve cumhuriyet ilânından sonra, önemli bir geçiş devresini belirtmek icap eder. Bu devre, Önder Kadrodaki parçalanmaları ve tasfiyeleri de içine alır. 1924-26 yılları boyunca sürer. Tek Şef, Tek Parti ve Otoriter hükümet rejiminin yerleşmesi ile sonuçlanır. Bu devrenin kapsadığı başlıca olayları gözden geçirmeliyiz.

1924 yılının ilk ilgi çeken işi, hiç şüphe yok ki, yeni bir Anayasa'nın düzenlenmesidir. Etkileri, birçok bakımdan günümüze kadar devam eden ve bilhassa, taşıdığı *Liberal* karakterle, inkılâbın dinamizmine karşı çelişmeler içinde bulunan bu anayasa üzerinde, ileride ayrıca duracağız.

Diğer olaylara gelince, kronolojik bir akış içinde bunları şöyle ve özetle sıralayabiliriz:

Lozan Antlaşmasının pürüzlerinden biri olan Musul meselesi bu devrede, 25 ağustos 1924'te bir anlaşmaya bağlandı. Bu anlaşma Türkiye'nin, bu topraklarla ilgisinin fiilen kesilmesi oldu. Çünkü Milletler Cemiyeti, bu anlaşmazlıkta İngiltere'yi destekledi ve Musul topraklarında yapılan Plebisite ve bunun Türk görüşü lehine netice vermesine rağmen, Türkiye'nin bu bölgede artık bir şey yapamayacağı da bir gerçek olarak ortaya çıkmıştı.

Gene bu 1924 olaylarından olarak Gazi'nin, 30 ağustos 1924'te, Başkumandanlık Meydan Muharebesinin yıldönümü dolayısıyle, verdiği demece burada da değinmeliyiz. Bu demeçte, Millî Mücadelenin bazı fikir prensipleri ve hedefleri, işaretlenmiştir (1). Fakat 1924 yılının asıl önemli gelişmelerinden biri,

(1) *Tek Adam:* Cilt III. s. 198-201.

İstiklâl Harbi Kumandanlarından bazılarının Millet Meclisine dönmek ve siyasetle meşgul olmak arzularını göstermeleri ile başlayan buhrandır. Bu buhran, sonunda, Millet Meclisinde ve bahtsız bir parti tecrübesine varacak ve bu tecrübe, hazin gelişmelerden sonra, verimsiz bir şekilde neticelenecektir.

İstiklâl Savaşının Önder Kadrosu içinde patlak veren bu çatışma ve bunun neticesi olarak meydan alan tasfiye hareketleri üstünde biraz durmalıyız:

İkinci Millet Meclisi gerçi tek grup halinde teşekkül etti. Birinci Meclisin muhalif kanadından kimse Meclise giremedi.

Ama bu tek partili Meclis içinde de beraberlik yoktu. Meselâ, aynı zamanda, bir zümrenin Şefi durumunda görünen eski Başvekil Rauf Bey, birtakım bunalımlar içindeydi. Yerini ve yolunu kaybetmişlik, yerleşememişlik, bir tedirgin geleneksel saygı ve sadakat hisleriyle bağlı duyduğunu, hiç şüphe yok ki samimi bir açıklıkla bizzat Gazi'ye ifade ettiği gecenin üstünden daha yirmi gün geçmeden, saltanatın kaldırılması için oy vermek durumunda kalmıştı. Bunun, kendi iç varlığındaki tepkileri, elbette ki yaşıyordu. Sonra Lozan Konferansı sırasında, kendi yetkilerini kullanamadığı, kendi otorite ve görevlerine saygı gösterilmediği kanaatına vardığı belliydi. Bu yüzden, Lozan'ın galibini karşılamaya dahi gitmemişti. İsmet Paşanın kabinede kalması gerektiği, yaptıklarının; yapılabileceklerin en iyisi olduğu gibi beyanlarda bulunmak zorunda da kalmıştı. Bu da onun ruhunda elbette ki bazı burkuntular yaratıyordu. Sonra, kendine hâkim olamayarak Ankara'dan ayrılışı, görülüyordu ki onu fiilen saf dışı bırakmıştı. Cumhuriyete geçildiğini, uykusu arasında ve atılan toplardan anlamak gibi hazin bir duruma da düşmüştü. Ama ne var ki, uyanık olanlar uyuyanları, elbette ki arka plana iteceklerdi. Nihayet Istanbul'daki beyanların, İsmet Paşanın sert, insafsız saldırıları ve sonunda grubun onun durumunu pamuk ipliğine bağlayışı, onun, artık arka plana itildiğinin, hazin bir gerçeği idi. Onun, kendisince uysallık, nezaket, fakat karşılarındakiler için hıyanet sayılan bazı opportunist temas, ziyaretleri de, vaziyetini büsbütün müphem-

leştiriyordu. Hulâsa Rauf Bey ya bir köşeye çekilecekti. Yahut da Mecliste ve siyasette bir şans denemesine girecekti. Nitekim öyle oldu. Millî Mücadelenin diğer bazı Önderlerinin aynı bunalımlar içinde oluşu da böyle bir teşebbüse cesaret veriyordu. Meselâ Karabekir, Ali Fuat, Refet Paşalar gibi ünlü kumandanlar da tedirgindiler. Zaferden sonra Gazi'nin birden insanüstü bir varlık haline gelişi, aradaki mesafenin ölçüsüz açılışı, İsmet Paşanın önder ve aktif plana geçişi, onları, gölgede bırakmış, inkâr edilmiş gibi bir durumuna düşürmüştü. Gerçi bunun üzerine evvelâ Meclisten çekilip, ordularına başında kalmak, bu suretle de, silâhlı kuvvetlerin ünlü Başbuğları olarak kendi şan ve şeref haleleri içinde olayları izlemek istediler. Ama İstiklâl Savaşından sonra ordunun hazer kadrosuna geçişi, Erkânıharbiye-i Umumiye Reisliğinin, artık ne de olsa eski önemini kaybedişi, hatta kabineden çıkarılışı, fazla olarak bu reislikle kendileri arasında da, istedikleri bağıntıyı kuramamış oldukları kanılarına varılışı, onlar için artık ordu hayatını da çekici kılmıyordu. Nitekim bunlar az sonra ve hemen aynı günde, Meclise dönmek ve siyasî hayatta talihlerini denemek zorunda kaldılar (1).

Bütün bu generaller arasında vaziyeti en nazik olan, Gazi'nin en eski arkadaşı Ali Fuat Paşadır. Ali Fuat Paşa değerli, açık fikirli, Avrupa manasında centilmen, mutlak surette ilerici bir şahsiyetti.

Fakat Ali Fuat Paşa da kendini, biraz göz altında hisediyordu. Dr. Adnan'ın, Refet Paşanın durumları da böyleydi. Fazla olarak da bunlar Meclis çevresinde, kendileri gibi vaziyetten memnun olmayan ve bir şahsî dikta rejimine kayıldığı kanısını besleyen insanlar görüyorlardı. Hulâsa hava ve bilhassa Istanbul basınının havası, bir çıkış, bir karşı cephe bekliyordu. İşte bu cepheyi onlar, kendileri yaratmak kararına vardı-

(1) Nitekim Kâzım Karabekir Paşa 26 ekim tarihli ve ordudan istifasıyle, Mecliste teşrii hayata katılacağını bildiren dilekçesinde, bu istifaya sebep olarak, Genelkurmaya verdiği lâyihalarının ele alınmadığını sebep olarak gösterir.

lar ve bundan, Mecliste yeni bir fırka doğdu: Terakkiperver Fırka'sı...

İSMET PAŞAYLA ESKİ ARKADAŞLARI KARŞI KARŞIYA:

Ama sanıyorum ki, Terakkiperver Fırkanın doğuşu bir zamanı değerlendirme hatası idi. Gerçi fırkalar demokratik hayatın aslî unsurlarıdır. Demokrasi, teşriî hayatta denetim sistemi demektir. Bu sistemin, çarkları, parlamentoya serbest seçimlerle gelen milletvekillerinin, iktidar ve muhalefet zümrelerine bölünerek, karşılıklı murakabe mücadeleleri içinde döner.

Ama acaba, İstiklâl Savaşından sonra ve Lozan sonrası Türkiye'nin nizamı, Cumhuriyetin kurulmasına rağmen, normal bir demokrasi miydi? Gerçi muharebe bitmişti. Saltanatın ve hilâfetin kaldırılmasıyle zemin tesviye edilmişti. Ama bu tesviye edilmiş zemin üstünde, hem temelde, hem üst yapıda, olağanüstü müdahaleler bekleyen bir inkılâp rejimi, acaba sona ermiş miydi? Yoksa, ilkel bir iktisadın hiçlik, perişanlık; sosyal bakımdan bir Ortaçağ kalıntısı halinde yaşayan bu dünkü yarı sömürge, sonu gelmez parlamento kavgaları ile değil de, tek bir iradenin inkılâpçı müdahaleleri ile hızlı bir uyanış ve değişme devrine mi girmeliydi? Öyle bir değişme hamlesi ve rüzgârı, bu dünkü yarı sömürgeyi, bu ortaçağın artığı ülkeyi, hem temel yapısı, hem de üst yapısı, yani sosyal müesseseleri ve münasebetleri ile, bir bütün halinde yeniden inşaya yöneltsin!

Rauf Bey ve arkadaşları, Millet Meclisini, durmuş, oturmuş bir ülkenin, normal ve demokratik parlamentosu gibi aldılar. Mevcut seçim sistemini, parlamento içi çalışma sistemini, durmuş, oturmuş bir demokrasinin böyle işlemesi gereken çarkları saydılar. Kendilerini bu nizam içinde, milletin iradesi ile bu parlamentoda yer alan ve dolayısıyle, parlamento rejiminin klasik kaideleri içinde çalışabilecek, dokunulmaz milletvekilleri durumunda gördüler. Ama daha Meclis açılırken:

«Biz milletvekiliyiz ve burada murakabe ve teşri vazifemizi yapacağız»

diyerek Meclis kapısına gelen bu ünlü kumandanlar, daha bu kapıdan girelim derken beklemedikleri, ama onların şevk ve cesaretini daha o dakikada kıran, sert bir direnişle karşılaştılar:

«Giremezsiniz. Hele geriye dönün, ordu merkezlerinize gidin. Orada bekleyen daha tamamlayacağınız formaliteler var. Vazifelerinizi, yerinize gelecek olanlara resmen devredin, öyle gelin!..»

BEN, GÜZEL TAKTİĞİ SEVERİM :

Meclis ikinci döneminin ikinci toplantı yılı 1 kasım 1924'te açıldı. Açış oturumundan sonra normal müzakereler 5 kasımda başladı. Konuşmalar gergin bir hava ile açıldı.

İlk müzakereler, o güne kadar uygulanmayan birtakım askerî formaliteler ileri sürülerek Meclise kabul edilmeleri geciktirilen Kâzım Karabekir ve benzeri asker arkadaşlarının, bu durumlarının tartışılmasıyle açıldı. Halbuki Meclis açılmıştı. Encümenler seçilecekti. Kendilerini Mecliste savunanlar çok olmakla beraber, Paşalar bu seçimlere de katılamadılar. İsmet Paşa bütün bu savunmalara karşı çıktı ve netice, Paşaların aleyhine oldu. Formaliteler bitip Meclise geldikleri zaman ise, seçimler yapılmış ve onlar, kendilerine en münasip olan yerlere ve encümenlere gelememişlerdi.

Bu ilk kapışmayı, Dersim Mebusu Feridun Fikri Beyin bir gensoru önergesi izledi. Tenkitler, suçlamalar genişti ve Istanbul basını daha ilk günden, tenkitçilerin lehine ve İsmet Paşa hükümetinin aleyhine cephe aldı. Bütün hücumlar hatta hükümetten ziyade İsmet Paşayı hedef tutuyordu. İsmet Paşa, hücumları cepheden kabul etti:

«Gensorunun ehemmiyet ve şümulünün, hiç bir suretle kesilmemesini teklif ederim. Ben, güzel taktiği severim!»

diyerek tartışmalara girdi. Tartışmalar o gün fasılasız beş saat devam etti. 8 ekim günü de geç saatlere kadar sürdü. Tabiî Rauf Bey derhal münakaşaların mihrakı haline geldi. Görülüyordu ki, İsmet Paşanın etrafında genç ve mücadeleci insanlar beliriyordu. Meselâ eski temsil heyeti kurmayı, fakat İkinci Mecliste mebus ve İsmet Paşa kabinesinde Dahiliye Vekili Recep Bey (Peker) işte bu çatışmalarda Meclisin çetin bir mücadelecisi olarak parladı. Meselâ şöyle konuştu:

«Bazı zatlar ve bazı gazeteler diyorlar ki, Ankara'da bir hükümet varmış. Meclisin tatil zamanlarında bu hükümet memleketi, ne kadar kanunsuzluklar, ne kadar usulsüzlükler varsa, hep bunlarla idare etmiş. Rivayete göre, bazı arkadaşların gizli defterleri de varmış. Orada vekillerin yaptıkları kanunsuz hareketler yazılıymış. Bir gün gelecekmiş, Meclis toplanacak ve orda hükümeti hesaba çekeceklermiş. Millet önünde hükümetten hesap rorulacakmış. İşte o gün gelmiştir! Defterlerin içindekilerini döksünler milletin huzuruna!..»

F. Fikri Bey — Dökeceğiz...

Recep Bey — Dökünüz efendim, bekliyoruz. Hükümet, milletin huzurunda mesuliyet sinesi açık olarak karşınızdadır. Belirsizliğe, karışıklığa, tereddüde tahammül yoktur. Ufuklarda bir takım şüphe bulutları ve fısıltılar dolaştırarak, Cumhuriyetin bu taze vücudun hayatında zararalı teşevvüşler varmış gibi göstermek, memlekete hıyanettir...»

Takrir sahibi Feridun Fikri Bey bir Meclis Tahkikatı Heyetinin kurulmasının acele karara alınmasını istiyordu. Ama iş Rauf Beyle, kabinenin savunucuları arasında bir çarpışma halini aldı. Hatta Ali Bey (Çetinkaya) bir aralık kürsüye fırladı. Rauf Beye, onun Çerkez asıllı oluşunu ima ederek:

«Sen bu toprakta oturamazsın. Ecdadının, babanın ve dedenin geldiği yere gidersin. Bu toprak bunu istiyor!»

gibi aşırı, münasebetsiz saldırılarda da bulundu. Ama her şey gösteriyordu ki, bu Meclis de kendi içinden parçalanmıştır. İs-

met Paşanın, ilerdeki iktidar arkadaşları da birer birer belirmektedir: Necati Bey, Recep Bey, Ali Bey ve diğerleri... Fakat İsmet Paşa bu tartışmalarda sonuna kadar bulunamadı. Rahatsızdı. Rauf Beyin son sözleri ise, iğneleyiciydi:

«Efendiler, ben değil halifeci ve sultancı, bu memlekette, bu makamın haklarını almak istidadında olan, herhangi bir makamın aleyhindeyim...»

Rauf Bey sözlerini bir aralık:

«Allah, vatanımı, milletimi ve hepimizi muhafaza buyursun».

şeklinde ve geleceğe karşı karamsar bir dua ile bitirdi.

Bu belirsiz tehdit veya suçlamanın hedefi ise, her halde İsmet Paşa değildi...

8 kasıma kadar süren anket parlamenter o gün sona erdi ve Feridun Fikri'nin Meclis Tahkikat Komisyonu kurulması teklifi, 19 reye karşı 148 reyle reddedilerek, İsmet Paşa hükümeti güven oyu aldı.

Fakat hükümet de yıpranmıştı. Bu son olayların gelişmesi içinde İsmet Paşa hatta bir aralık «Örfi İdare» kurulmasını bile istedi. Vaziyetin menfi gelişmelerini frenlemek istiyordu. Gazi buna lüzum, yahut imkân görmedi. Bu vaziyet karşısında hükümet için yapılacak şey artık belliydi. İsmet Paşa, Mecliste güven oyu almayı yetersiz bularak, kabinenin istifasını verdi. Birinci İsmet Paşa Hükümeti bu suretle ve hakikatte başarısız bir hava içinde düştü. Yeni kabineyi, gene Fethi Bey kurdu (1).

***

(1) Yeni kabine şöyle teşekkül etti:

Başvekil ve Millî Müdafaa Vekili	Fethi Bey
Adliye Vekili	Mahmut Esat Bey (Bozkurt)
Hariciye Vekili	Şükrü Kaya Bey
Maarif Vekili	Mustafa Abdülhalık Bey
Ziraat Vekili	Hasan Fehmi Bey
Ticaret Vekili	Ali Cenani Bey
Nafia Vekili	Fevzi Bey
Sıhhiye Vekili	Dr Mazhar Bey

BİR KOMPLO MU ?

Gazi, Kumandan arkadaşlarından Kâzım Karabekir'in ve Ali Fuat Paşanın ordu müfettişliklerinden istifa edip Meclise katılmak kararlarını iyi karşılamaz. Aynı gün kendisi seyahattan Ankara'ya avdet ettiği zaman, Rauf Bey ve Dr. Adnan Beyin istasyonda karşılayıcılar arasında görünememelerini de, kırgınlıklarına verir. Gene o gece Ali Fuat Paşayı arattığı halde bulunmamasından alınır ve bu olayları kendi açısından değerlendirir. Şu sözler Gazi'nindir:

«Bir Komplo karşısında bulunduğumuzdan; bir saniye bile tereddüt etmedim».

1927 Nutuk'unda da olayı:

«Size büyük bir komplo hakkında malumat vereyim»

sözleri ile nakle başlar ve devam eder:

«Bu vaziyet ve manzara şöyle tahlil edilebilirdi: Bir evvelden Rauf Beyin Vekiller Heyeti Reisliğinden çekildiğinden beri, Rauf Bey, Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa, Refet Paşa ve saire aralarında bir tertip düşünülmüştür. Bir sene ordular üzerinde, kendi görüşlerine göre çalıştılar ve orduları kendi lehlerine kazandıklarını sandılar. Bazı kumandanları da kendileri ile beraber, harekete getirmeye gayret ettiler. Meclisin tatil aylarında aza üzerinde ve yeni intihapta muvaffak olamayan, eski ikinci grup mensupları vasıtası ile bütün memlekette, milleti aleyhimize ifsat için çalışmak fırsatını buldular. Memleket dahilinde bazı gizli teşkilât ve teşebbüsata geçtiler...»

Suçlama çok ağırdır. Gerçekler aynen böyle miydi? Yoksa zamanın gerginliği ve nereye varacağı pek belli olmayan havası içinde bu beyanları, o günlerin şartlarına göre mi mütalaa etmelidir. Rauf Beyler, Karabekirler, Ali Fuat Paşalar ve diğerleri, Gazi'ye karşı gizli teşkilâtlarla fesat tertipleri alacak insanlar mıdırlar? Buna «öyledir» diye cevap vermek hakikaten güçtür. O halde Gazi'ye verilen haberlerde acaba bazı mübalağalar mı vardı? Gazi'de bu kadar geniş bir tepkiye yol açan

ve Ali Fuat Paşanın o gece aranıp da bulundurulamamasında toplanan olayın iç yüzünü ve gerçeklerini, bugün hayatta kalan ilgili şahsiyetlerden dinlemeye çok çalışmışımdır. Bu noktada, sayın İnönü'nün hafızasında sarih detaylar yoktur. Kâzım Özalp, o geceyi ve havasını daha iyi hatırlamaktadır. Ona göre gerginlik daha önceden zaten başlamıştır ve bazı hükümlere varılmıştır. Ali Fuat Paşa bu olayı, gene hatıralarında yazdığı gibi nakleder. Bugün de yorumlarını ve hükümlerini ona göre yürütür. Yani kendisinin bütün gece Gazi'yi görmek için beklediği haberinin, Gazi'ye ulaştırılmadığı kanısındadır. Bu düğümü asıl çözecek olan Saffet Arıkan ise hakkın rahmetine kavuştuğu için, sanıyorum ki o gecenin ve bu işin sırrı, aydınlanmamış olarak kalacaktır... Hulâsa burada bu meseleyi sadece kaydetmekle yetinmek, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının nasıl şanssız şartlar içinde kurulduğunu aydınlatmak bakımından gerekliydi. Biz de bu belirtmeyle iktifa ediyoruz.

TALİHSİZ BİR TEŞEBBÜS:

Mecliste İsmet Paşaya ve hükümete karşı istizah tartışmalarının 8 kasımda sona erdiğini daha önce kaydetmiştik. Meclis içinde ayrı bir fırka teşkili teşebbüslerine de hemen ertesi günü, 9 kasım 1924'te geçildi ve gerekli hazırlık, temas ve müracaatlarla, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 17 kasım 1924'te kurulmuş oldu. Reis Kâzım Karabekir Paşaydı. Ali Fuat Paşa genel sekreterliğe geçti. Cumhuriyet ilânından önceki günlerde Meclis tarafından ve Gazi'ye rağmen Dahiliye Vekilliğine seçilen Erzincan Mebusu Sabit Bey, İdare Meclisi üyesiydi. Mersin Mebusu Besim, Trabzon Mebusu Muhtar, Dr. Adnan, Beylerle Erzurum Mebusu Rüştü Paşa (İzmir'de idam edildi), Canbolat (idam edildi), Şükrü (idam edildi). Bursa Mebusu Necati, Ordu Mebusu Faik Beyler idare heyetindeydiler. 22 kasıma kadar partiye Meclisten 28 Mebus katıldı.

Yeni Fırka Liberal eğilimli idi. Meselâ programın 2. maddesi şöyledir:

«Hürriyetperverlik (Liberalizm), Halkın Hâkimiyeti (Demokrasi) Fırkanın esas mesleğidir». (1).

6. Maddede ise:

«Fırka efkâr ve itikadat-ı diniyeye hürmetkârdır».

kaydı yer almıştı. Hulâsa fırka Liberal-Muhafazakâr bir nitelik gösteriyordu. Bir normal zaman, normal Meclis ve durmuş oturmuş bir rejimin fırkasıydı. Halbuki yeni Türkiye bu şartlar içinde değildi. Türkiye'de bulutlar henüz çok fırtınalara gebeydi. Ne Liberalizmin, ne de muhafazakârlığın, bu şartlar içinde yaşatılmasına imkân yoktu. Nitekim öyle oldu. Parti Meclisteki karşı taraftan iyi kabul görmedi. Gazi'ye gelince, gerçi o günlerde rahatsız bulunan İsmet Paşayı ziyarete gittiği zaman, orada rastladığı Ali Fuat Paşaya ve «arkadaşlara» başarı temennilerinde bulunmuştu. Ama ikinci bir fırkayı, onun dahi yadırgadığı, Gazi'nin 1927 nutkundan alınan ve daha önce verilen beyanlarından açıkça anlaşılır. Nihayet bir sıra dertli çekişmelerden sonra, Terakkiperver Fırkanın, evvelâ Başvekil Fethi Beyin fırka liderlerine 25 şubatta yaptığı özel bir tebliğle feshedilmesi istendi. Kurucular buna yanaşmayınca da, hükümetin aldığı bir kararla, 3 haziran 1925'te Fırkanın kapatıldığı ilân edildi...

Ama bu arada önemli olaylar ve gelişmeler oldu. 3 martta Fethi Bey kabinesi düşerek İsmet Paşa ikinci kabinesini kurdu. Şimdi olayların bu akışına kısaca göz atalım...

DOĞUDA İSYAN VE İKİNCİ İSMET PAŞA KABİNESİ:

Doğu ve Güney Doğu vilâyetleri, uzak, ulaştırmadan yoksun, ilkel bir ziraat ve hayvancılık ekonomisi içinde yuvarla-

(1) Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının beyanname ve programının tam metni ile, fırka etrafındaki bazı neşriyat özetlerini ve başlıca gelişme safhalarını Prof. Tarık Zafer Tunaya'nın «Türkiye'de Siyasî Partiler» isimli çok değerli eserinde bulabilirsiniz. Tırnak içine alınan kelimeler metindedir.

nan, harap bölgelerdir. Toprak Ağa ve Beyleri ile Şeyhler bu vilâyetleri, hemen kayıtsız ve şartsız ellerinde tutuyorlardı? Gerçi İstiklâl Savaşı sıralarında buralarda önemli isyanlar olmamıştı. Halbuki İmparatorluğun son devreleri, havalide isyanlarla geçti. Bu vilâyetlerin Erzurum, Erzincan gibi bir kısmının dışında halkın çoğunluğu Kürtçe konuşuyordu. Bu topraklara, hatta eski İran İmparatorluğundan beri, hiç bir devlet, hiç bir hizmet götürmemişti. Denebilir ki, buralarda Devlet yoktu ve o günlere kadar da, hiç bir zaman olmadı. İstiklâl Savaşı sırasında isyanların olmayışı, Doğu Anadolu'nun Ermenilere verildiği, yahut verileceği endişesinden geliyordu. Eğer Ermeniler gelirse, gerçi toptan imha edilirdi. Ama Kürtlere de sorulacak hesaplar vardı ve Ağalarla Şeyhler, bunu gayet iyi biliyorlardı. Lozan Konferansında ise, bölgenin ileri gelenleri, Sevr Antlaşmasının kendilerine de vaat ettiği İstiklâli istemediklerini, Türklerle beraber yaşamak istediklerini bildirerek, kaderlerini Türkiye'ye bağladılar.

Ama saltanatın kaldırılması, Cumhuriyetin ilânı, hilâfetin tasfiyesi ve her halde daha başka birtakım iç ve dış tahrikler, Ağalarla Şeyhlere tedirginlik veriyordu. Nihayet küçük bir olay vesile edilerek, 12 veya 13 şubat 1925'te eski Genç, şimdiki Bingöl vilâyetlerinin Ergani ilçesine bağlı Piran köyünde silâhlar patladı. Adına Şeyh Sait İsyanı denilen karışıklık böyle başladı. Çünkü isyanın başı, Palu-Piran taraflarında ve civar ilçelerde sözü geçen, Şeyh Sait adında biriydi (1).

Atatürk'ün hayat hikâyesi dolayısıyle ve Tek Adam'da etrafıyle işlediğimiz bu isyan üzerinde burada ayrıca durmayacağız. Sadece şunları kaydedeceğiz:

İsyan başladığı zaman Başvekil Fethi Beydi. Fakat kabine, kendi içinde birlik değildi. Meselâ, o devrin genç ve ateşli bir siyasetçisi olan eski Kurmay Recep Bey (Peker) bizzat içinde ve kabine reisi ile çatışmıştı. Nihayet üzerinde bulunan Dahi-

(1) Şark Vilâyetleri tarihine kısa bir bakışla. Kürtler, Kürtlerin tarihî menşeleri, etnik yapıları, dil özellikleri ve Şeyh Sait İsyanının hikâyesi, Tek Adam'ın cilt III. 215-233 sayfalarında verilmiştir...

liye Vekilliğinden istifa ederek, tamamen Fethi Beye karşı cephe aldı. İsmet Paşa ise o sıralarda Istanbul'da ve hastaydı. Fakat isyan dolayısıyle fırka grubunda tartışmalar açılacağını anlayınca Ankara'ya geldi ve bu tartışmalara katıldı. Tartışmalarda başlıca iki görüş beliriyordu. Fethi Bey isyanı pek önemsemiyordu. İdarî tedbirler ve mahallî tenkil hareketleri ile işin düzeleceği görünüşündeydi?.. İsmet Paşa ve arkadaşları ise aksi görüşteydiler. Nitekim isyan, pek kısa bir zamanda Doğu ve Güneydoğuda 14 vilâyete yayılmıştı. Ergani ve Elâziz (Elâzığ) isyancılar tarafından işgal edildi. Diyarbakır'da ise isyancılar şehre iki defa girip çıktılar. Ama Diyarbakır'ı alamadılar. Fakat çarpışmalar sert, kanlı oldu.

Hulâsa olaylar, parti grubunda İsmet Paşa cenahının görüşlerini doğrulayan şekilde gelişecekti. Nitekim Fethi Bey de, 3 mart 1925'te istifa etti. Yerine İsmet Paşa, ikinci defa olarak Başvekilliğe getirildi ki, onun bu görevi, Gazi'nin ölümüne yakın bir zamana, 1937 sonlarına kadar sürecekti.

Yeni kabinenin ilk görevi, tabiî isyanı bastırmak olacaktı. 14 vilâyette yaygın bir ayaklanmayı bastırmak ise, o günün ulaştırma şartları içinde, o kadar kolay değildi. Yani İsmet Paşa ve kabinesi (1) evvelâ isyanın bastırılması, sonra da Doğu ve Güneydoğu vilâyetleri meselelerinin ele alınması gibi hem askerî, hem idarî, iktisadî ve sosyal geniş bir vazife ve mesuliyet karşısındaydılar. İşin askerî cephesi başarıldı. 15 nisanda asilerin son sığınakları da işgal edildi. Başta Şeyh Sait olmak üzere etrafındaki arkadaşları, askerî birliklere teslim oldular.

---

(1) Yeni kabine şöyle teşekkül etti:

Başvekil ve Hariciye Vekili	Malatya Mebusu İsmet Paşa
Dahiliye Vekili	Tekirdağ Mebusu Cemil Bey
Dahiliye Vekili	Kütahya Mebusu Recep Bey
Adliye Vekili	İzmir Mebusu Mahmut Esat Bey
Maliye Vekili	Trabzon Mebusu Hasan Bey
Ticaret Vekili	Gaziantep Mebusu Cenani Bey
Bahriye Vekili	Cebelibereket Mebusu İhsan Bey
Maarif Vekili	Istanbul Mebusu Hamdullah Suphi Bey
Ziraat Vekili	Saruhan Mebusu Sabri Bey

Zaten isyan, daha ziyade bir Şeyhler, Beyler ayaklanması şeklinde gelişmiş, din istismarı ve dinî sloganlarla yürütülmüş, Kürt millî hareketi şeklini almamış ve ilk ağızda ayaklandırılan köylüler, süratle dağılmışlardı.

İsyan sırasında Ankara gergin havalı günler geçirdi. Asıl sinirlilik parti grubunda ve Meclisteydi. Hükümet ilk iş olarak Takrir-i Sükûn Kanununu hazırlayarak Meclise sevketti ve bunu 4 martta, 578 numara ile kanunlaştırdı. İki maddeden ibaret olan bu kanunun özünü teşkil eden 1. Madde, İstiklâl Mahkemelerine ve Hükümete, bütün olağanüstü yetkileri veriyordu (1). Bu kanunun hükümete verdiği yetkiyle Istanbul'da bazı gazete ve dergiler kapatıldı. Bazı gazeteciler tevkif edildi. Diyarbakır ve Elâzığ'da çalışan İstiklâl Mahkemesi isyancılara ait son yargılamaları 27 haziran 1925'te yaptı. Başta Şeyh Sait olmak üzere 29 kişi idama mahkûm edildi. Daha başka hükümlüler de vardı. Ankara İstiklâl Mahkemesi, tahrikâtçı, yahut diğer suçlarla suçlandırılanlar üzerinde idam kararları da dahil olmak üzere çeşitli hükümler verdi.

Terakkiperver fırkaya gelince? Meclisteki müfritler, bu fırkayı daha isyanın başından beri bu ayaklanmada, dolayısıyle suçlu görüyorlardı. Gerçi fırkanın Şark vilâyetlerinde teşkilâtı yoktu. Ama artık fırkanın varlığını muhafaza edemeyeceği de belliydi. Nitekim, İstiklâl Mahkemesinin hükümete yazdığı bir tezkere de nazara alınarak hükümet Terakkiperver fırkayı 3 haziran 1925'te kapattı. Bu suretle, Cumhuriyet Halk Fırkası, Millet Meclisinde tek fırka olarak kaldı ve İsmet Paşa ondan sonra memlekette, idarenin tek ve muhalefetsiz şefi olarak sivrildi...

---

(1) Kanunun esas maddesi şudur:

«Madde 1 — İrtica ve İsyana ve memleketin içtimaî nizamını, huzur, sükûnunu ve emniyet ve asayişini ihlâle sebep bilumum teşkilât, tahrikât, teşebbüsat ve neşriyatı. Hükümet, Reisicumhurun tastiki ile, resmen ve idareten men'e mezundur. İşbu fiillere katılanları İstiklâl Mahkemelerine verebilir».

İstiklâl Mahkemeleri idam hükümlerini derhal infaz etmek yetkisine sahiptiler.

Doğu İlleri Problemi

Doğu illeri problemi, Cumhuriyet Türkiyesinin, dalma en karışık problemi olarak kaldı. Bugün de önemliliğini devam ettiren bu problem, bir İ d a r e davası değildi. Bölgenin doğal koşullarına da dayanan, etnik, demografik, sosyal. ekonomik şartları kompleksi ve ancak ondan sonra idarî bir davaydı.

Sanıyorum kl, 1923-1938 devresinin, yanl aslında İsmet Paşa Hükümetinin en çetin, fakat verimli bir sonuç alınamayan davası, Doğu İlleri problemidir.

XI

KANAYAN YARA:

Şark isyanı bastırılmıştı. Fakat doğu, daima bir kanayan yara olarak kaldı. Çünkü isyan, siyasî olmaktan ziyade, sosyal yapı meselesiydi. Doğunun iktisadî ve sosyal yapısı öylece sürüp gittikçe, doğu illerinde tahriklerin, ayaklanmaların zaman zaman kendini göstermesi mukadderdi. Nitekim öyle oldu. Nitekim Atatürk hayata gözlerini yumarken, doğuda gene silâh konuşuyordu. Çünkü doğu isyanından sonra doğunun temel yapısında, kökten ıslahata yönelinemedi. Gerçi birtakım Ağalar, Beyler, Şeyhler doğu illerinden batı illerine göçürüldüler. Doğunun bazı bölgelerine Rumeli göçmenleri yerleştirildi. Çoğu Suriye'ye kaçan bazı beylerin toprakları kısmen göçmenlere veya mahallî halka dağıtıldı. Ama göçmenlere ve toprak alanlara tapu verilmediği, batıya göçürülenlerin veya Suriye'ye, Irak'a kaçan ağaların, beylerin, kendi bölgelerinde etkileri kesilemediği için, doğuda ciddî bir yerleştirme ve ıslahat hareketine geçilemedi. İdare makamları ve kurulan genel müfettişlikler ise, daha ileride değineceğimiz gibi, temel yapıya eğilecek, orada ıslahat yapacak yerde «Kürt yoktur, Türk vardır» gibi temel yapıya inmeyen beyanlar ve raporlarla hem kendi kendilerini, hem Hükümeti oyaladılar.

Bunun böyle olduğunu, inkılâbın doğuya yönelemediğini, askerî harekâttan sonra duyulan ferahlıkların geçici olduğunu, doğunun temel yapısında değişikliğin kendini hissettirmediğini, bizzat İsmet Paşanın çeşitli beyanları ile de izleyebiliriz:

> *«İrtica hadisesinin tenkilinden sonra, isyana saha olmuş olan vilâyetlerimizin halkında, üzerinden bir bulut ve bir yük kalkmış gibi serin ve berrak bir fikir açılışı, fe-*

rahlayışı hasıl oldu. Aldığımız haberler, dertlerden, her gün birinin daha ortadan kaldırıldığını göstermektedir».

«9 kasım 1925 Meclis Nutkundan»

Bunlar ancak, isyanın bastırılmasından sonra Halkın, köklü ıslahata hazır olduğunu, onu beklediğini gösteren sözlerdir. Ama bu yola gidilemedi.

Zaten mukavemet ve direniş unsurları devam ediyordu. Nitekim daha sonraları, yani 1930 haziranında, Suriye, Irak, İran sınırlarından, oralarda teşkilâtlanan isyancı grupların saldırıları başladı. İsmet Paşadan şu cümleleri alalım:

«Bu suretle ayaklanmayı, sonradan ve tedricen, bir kaç vilâyetimizde umumî bir hale getirmeye çalıştılar.

Irak hududundan, Barzan'dan bazı çeteler içeri girdiler.

Bundan sonra Suriye hududunun birkaç noktasından tecavüz edildi.

Memleketin bir köşesinde bulunan Ağrı Dağında, senelerden beri barınmakta olan bir fesat ocağı vardı.

Zeylân kıyamı, mütecavizlerin ve onlara iltihak etmek gafletinde bulunanların, tamamen tedip ve tenkil edilmeleri ile neticelendi.

Cumhuriyetten evvel Ağrı'da, Zeylân'da ve diğer bazı yerlerde, Ortaçağda olduğu gibi Feodalite ve aşiret teşkilâtı vardı. Bunlar bulundukları yerlerde Derebeylik ve hatta birer ufak hükümet halinde idiler. Devlete karşı vergi ve bittabiî askerlik mükellefiyetleri de yoktu. İdare ve kanun nazarında kendileri, hususî ve mümtaz bir vaziyet iddia ediyorlardı. Bu sistemden vatan iki türlü zarar görmüştür. Birisi bu teşkilât altında, bu zihniyette yaşayan kümeler, gittikçe daha iptidaî bir hale geliyorlardı. İkincisi; bu kümeler etrafında yaşayan vatandaşlar, bu fiilî imtiyazlardan istifade etmek için, gerek zihniyetleri, gerek yaşayışları itibarıyle, onlara benzemeye, uymaya yelteniyorlardı...

Bizim senelerden beri Şark vilâyetlerinde gösterdiği-

miz gayret, geçmiş zamanlar siyasetinin tasfiyesi ve millî birliğin, vatanın o parçasında da kurulması ve yerleştirilmesidir».

«22 eylül 1930 tarihli Meclis Nutkundan»

Bütün bu nizamın temelinde, iktisadî-sosyal münasebetler, en başta müessirdi. Ekilebilir topraklar ve meralar üzerindeki geleneksel mülkiyet şekli, bu geleneksel mülkiyet şeklinin, ağalara, beylere, Şeyhlere verdiği ve kökü kim bilir nerelere inen toprak köleliği nizamı yatıyordu.

Yani bugün de aslında devam eden nizam... Hakikaten köylü toprak kölesi gibiydi. Ağanın hükümranlığı, köylünün yalnız malına, kol gücüne, çıkardığı mahsule münhasır değildi. Köylünün, inançları, ruh yapısı, aile işleri, hareket serbestliği de sert kontrol altındaydı. Çünkü Cismanî Derebeyliği, yani kaba kuvvet hâkimiyetini, Ruhanî Derebeylik, yani Şeyhlik müessesesi tamamlıyordu. Her şehirde, kasabada, her köyde, her obada, sürü sürü Şeyhler, Şeyhçikler, Ağanın emrinde ve hizmetindeydi. Ağanın yüksek otoritesinden gizlenilse bile, Şeyhin, her kulübenin içine kadar ve günün her saatinde sızan yılan gözlerinden kurtulmak kabil değildi. Bugün olduğu gibi o günlerde de Ağa ve Şeyh, daima ayakta kaldı. Gerçi isyanlar bastırıldı. Hatta meselâ Dersim gibi, Ağrı gibi geniş bölgeler tamamen boşaltılarak yasak bölge haline getirildi ama, ne Ağanın, ne de Şeyhin hâkimiyet temeli olan ve mevcut nizamın temelinde yatan toprak tasarrufu şekli ve onun koruyucu müessesesi olan Şeyhlik, Müritlik müesseseleri, tasfiye edilemedi.

Şark'ın diğer bir temel davası olan Kürtleşmek, Türkleşmek mücadeleleri de gene öylece sürdü, gitti. Nerede küçük toprak mülkiyeti beliriyorsa, orada halk sırtını hükümete dayamak istiyordu. Orada, idare, mektep ve dolayısıyle Türkçe yerleşiyordu. Nerede Ağa ve Şeyh galip gelirse, orada köy ve toprak, Ağanın kontrolüne geçiyor, oradan mektep ve idare çıkarılarak, Beyin hükmü geçiyor ve Kürtçe, halkın dili oluyordu (1).

(1) Meselâ Erzincan'ın hemen burnunun dibindeki Cencige,

Bu konuya burada ve sadece 1925'teki Doğu İsyanı dolayısıyla kısaca değindik... İleride daha bazı değinmelerimiz de olabilir. Meselâ doğuda toprak ve iskân uygulamaları ki, bütün İsmet Paşa ve C.H.P. iktidarının, en büyük talihsizliği, en hazin başarısızlığıdır...

Hulâsa Şeyh Sait İsyanını takip eden tenkil hareketleri, hükümete doğuda, gerçi doğunun asırlardır beklediği ıslahatı başarmak için bir şans sağladı. Eğer bu başarıya ulaşılırsa, tarih içinde bu devir, bu bölgenin hayatında bir altın devir olacaktı. Acaba bu imkânlar kullanılabildi mi? Hayır!

DOĞU PROBLEMLERİ NEDİR?

Doğu davası Türkiye'nin çözülemeyen davası olarak kaldı. Bu dava, İsmet Paşayı da bütün iktidarı boyunca tedirgin etti. Ama bu tedirginliğe, asla bir çare bulunamadı. Doğu davasına Türkiye'nin, üstüne eğilinemeyen, tedavi edilemeyen bir hastalığı da diyebiliriz. Hastalığın esasında, önce de değindiğimiz gibi, doğunun tabiî şartları, iktisadî düzeni, daha doğrusu düzensizliği, Etnik, Demografik problemleri ve sosyal yapısı yatıyordu. Ama, Hükümet bu durumu, sadece İdarî cepheden aldı. İşe yalnız idarî müdahalelerle yetindi. İşe Islahatçı değil, İdareci el koydu? Bu idarî müdahaleler elbette, kanlı askerî, müdahaleleri de gerektirecek kaynaşmalar göstermiştir. Yani doğunun tabiî şartlarının uyandırılması, ekonomik düzensizlik, Demografik meseleler ve sosyal yapı meseleleri, İsmet Paşanın bütün iktidarı boyunca, daha ziyade bir idarî ve askerî inzibat meselesi olarak alındı. Tabiî olarak da hastalık, olduğu gibi kaldı. Yani doğunun temel yapısına, alt ve üst müesseselerine devlet hiç bir zaman ve gereğince eğilmedi. Böylece de doğu prob-

---

Mercan Boğazı ve dolaylarında bu değişimleri, bu dilde nöbet değiştirmeleri 1930'da yerinde inceleme imkânını bulmuştum. Vardığım görüşleri, C.H.P. Genel Sekreteri Saffet Arıkan'a aktardım. Dinlerken etkilenmişti. Cencige de isyan sahasıydı. 1947'de bir de iktisadî inceleme imkânı bulundu. Şimdi Cencige, bir elektrik santral merkezidir...

lemi, İsmet Paşa iktidarının ve daha sonrasının, üzerine eğilinmemiş bir sefalet, haksızlık ve hastalık unsuru olarak yaşadı.

⁂

DOĞU NERESİDİR?

Doğu'yu, Ağrı dağı eteğinde Iğdır'dan Erzincan'a çekilecek bir hattın ve sonra Fırat'ın doğu ve güneyinde kalan kısım olarak almak, 1923'ten sonra resmî bir teamül olarak kabul edildi. 1925'te Şeyh Sait isyanından sonra kurulan birinci umumî müfettişlik hududu, bu alanı içine alır. Bugün bölgede, yerine göre az çok değişiklikler olmuştur. Meselâ Diyarbakır, Elâzığ şehirlerinin görünüşü çok değişmiştir. Ama bunlar üstünde fazla durulmazsa, doğu, gene eski sınırları içinde, eski yapısı ve manzarası ile yaşar.

Bu bölge, tarih öncesinden beri insanların kaynaşma ve çatışma alanı olan dağlık bir yüksek yayladır. Bundan 4000 yıl önce, Mısırlıların ve Suriyelilerin Naharin, Nehirlerarası olarak adlandırdıkları ve Mezopotamya'nın bir kısmını da içine alan toprakların sınırları buralara kadar çıkardı. Babil'in kuzeyinde, Dicle-Fırat nehirleri arasında, bundan 2000 yıl önce hâkim olan Mitan, yahut Mitaniler, son Osmanlı devrinde Cezire-i Ulyâ olarak adlandırılan bu bölgenin de bir kısmını ellerinde tutarak sınırlarını, Halep'e, Antakya'ya kadar yaymışlardı. Fakat Yüksek Yaylanın asıl ve bilinen devleti Urartu' dur. Bu Devlet İsa'dan önce 900-600 arasında parlak devirlerini yaşadı.

Urartululular, Semitik değil, Orta Asya menşeli sayılır. Dilleri de Orta Asya dilleri yapısını gösterir. Birçok krallarının adları, neler yaptıkları bilinmektedir. Urartu, bir zahire anbarı olarak gelişti. Meselâ Kral Menoas, ovalarda kanallar açtı. Suların taksimi devletin başlıca işi oldu. Devlet zahire anbarları kurdurdu. Asur Kralı Sargon, bir aralık istilâ ettiği Urartu'nun zenginliğinden, zahiresinden, muazzam anbarlarından kitabelerinde bahseder. Hulâsa doğu, aslında fakir, aç, sefil kalacak bir bölge değildir. Türkiye'nin en büyük nehirleri oralardan geçer. Daimî karlarla, hatta buzullarla örtülü sıra dağları vardır. Orta ve kuzey kısımda toprak çok kar ve yağmur alır.

Güneyde bereketli ovalar uzanır. Ama ne var ki Doğu bugün Türkiye'nin, en bakımsız bölgesidir...

Doğu, Dağlık bir yüksek yayladır demiştik. Bu saha, Doğu ve Güneydoğu olarak iki bölgede incelenebilir. Van, bir zaman Urartu'nun başkenti idi. Kürtler ve Kürtçe şimdiki Etnik durumunda önemle göze çarpar (1). Osmanlı padişahları zamanında da buraları tamamen hâkimiyet altına alınmış değildi. Osmanlı kanunnamelerinin toprak mülkiyeti sistemi doğuda uygulanamıyordu. Buralarda Timar, Zeamet, Has yoktu. Beylikler, «Mefrûz-ül-kalem» yani itibarî hükümetler sayılıyordu. Beylikler boyuna birleşti ve parçalandı (2). Fakat çok kötü bir toprak beyliği, ilkel ve zalim bir Ağalık-Şeyhlik sistemi, bugüne kadar sürdü, gitti.

Bu neden böyle oldu? Bunun ilk sebebi, Doğuda, Osmanlı İmparatorluğunun hiç bir zaman yerleşememesi, yani fütuhatını tamamlayamamasıdır. Eğer bu yerleşme tamamlanmış olsaydı, aslında ve batı manasıyle Feodal olmayan Osmanlı toprak mülkiyeti sistemi, Doğuda, mahallî hâkimiyetleri tasfiye ederdi. Bu fütuhatın bir türlü tamamlanamamasını da, bu bölgenin daima, Osmanlılarla İranlılar arasında bir mücadele ve el değiştirme sahası oluşunda ve ayrıca mezhep kavgalarında aramalıdır.

Bugüne gelince; Doğunun bazı problemlerini vermeden önce, meselâ şu satırları okuyalım:

> *«Gördüklerim kaleme sığmaz. Yoksulluk kaleme gelmez. Bu zengin ülkede halkı böylesine fakir düşürenlere...*
>
> *Ne biçim iş bu? Fırat nehrinin kıyısında, köyler susuzluktan yanıyor.*
>
> *Elâzığ'da oturan bir Şeyhin adamları köyleri haraca kesiyor. Kurdukları çetenin adı «Millî Birlik Şebekesi!». Pınarlı, Kadıköy, Habip Uşağı, Bekir Hüseyin, Kırlot, Ge-*

(1) Ş. S. Aydemir: *Tek Adam.* Cilt III'te, Kürtler hakkında oldukça geniş tarihî demografik ve etnografik bilgi verilmiştir.

(2) Bitlis Hâkimlerinden Şeref Han (1590), *Şerefname* isimli büyük eserinde, bu mücadelelerin bütün hikâyelerini verir.

mici ve Susakan köylerini haraca kesmişler, kasıp kavuruyorlar. Öldürüyorlar. Zulmediyorlar. Karşı duranları kurşun yağmuruna tutuyorlar. Köylüleri yataklarıyle Fırat'a atıyorlar. Zira Şeyh öyle emrediyor...

Şeyh köylüleri dinden imandan ediyor. Köylüler ikiye ayrılmış. Kazimîler, Muhammedîler diye... Bir İmam, Muhammet de kimmiş, diyor.

Sivrice ilçesinde Cevlâni köyünden Mehmet Ertaş'a sordum. sormaz olaydım:

— Kurban, ölmeden sürüniyik. Nasıl olayık, açlıktan...

Şeyhin evinde kendini asan genç kız vs...»

Bu satırlar, sanatçı ve yazar olan Fikret Otyam'ın 20.10.1965 tarihli seyahat yazısından alınmıştır (Cumhuriyet). Az önce de bu yazar; sık sık dolaştığı bu bölgeye ait fotoğrafları Ankara'da sergilemişti... Bu fotoğraflarda görülenleri anlatmak, yazarın daha yukarıda dediği gibi, hakikaten kaleme gelmez...

1925 şubatında başlayan Şeyh Sait isyanından sonra ve hazırlanan bu zemin üstünde, temel ıslahata, bir sosyal yapı değişikliğine gidilememesinin sebeplerini ise, yalnız askerî müdahaleye ve İdarî ıslahata saplanmakla beraber, daha geniş etkenlerde aramak icap eder kanısındayım. Bunun da başında, 1924 Anayasasının getirdiği Demokratik-Liberal Devlet yapısı gelir. Devlet o tarihten sonra, hamle ve inkılâp namına ne yapabilmişse, aslında bu Anayasayı zorlayıcı karar ve kanunlarla yapmıştır. Fakat bu zorlayış nihayet, topyekûn bir yapı değişikliği ile, meselâ Doğuda Feodalizmin topyekûn tasfiyesine kadar gidememiştir. Bunun en canlı misali, daha ileride değineceğimiz İskân başarısızlığı ve Kadrosuzluktur. Bunu, ileride ele almak üzere, şimdi, bu bölgede isyan sonrası alınan ve hepsi tesirsiz kalan bazı idarî tedbirleri izlemeye devam edelim.

İlk iş olarak bölgede, özel bir kanunla ve Merkezi Diyarbakır'da olmak üzere bir umumî müfettişlik kuruldu (1). Bu

(1) Umumî Müfettişliğe, Mustafa Kemal Paşayla beraber Istanbul'dan Samsun'a gelen Dr. İbrahim Tali (Öngören) tayin edil-

müfettişlik bölgesi, Ağrı vilâyetinden başlayarak, Van, Muş, Bitlis, Hakkâri, Siirt, Mardin, Diyarbakır, Urfa, Elâzığ vilâyetlerini içine alıyordu (Dersim-Tunceli bu bölgeye dahil). Buna birinci umumî müfettişlik denildi. Daha sonra bu geniş saha bölünerek merkezleri Elâzığ ve Erzurum'da olmak üzere üçüncü, dördücü umum müfettişlikler teşkiline gidildi. Tenkil hareketi bazı Şeyhleri ve Ağaları ortadan kaldırmıştı. 1505 sayılı kanunla da, birinci umumî müfettişlik bölgesinde hükümete arazi istimlâkı hakkı verildi. İstimlâk edilecek arazi, Türk veya Türk kültürüne bağlı göçmenlere verilecek ve bunlar tapulandırılacaktı. Bu kanun daha sonra 1515 Sayılı Kanunla tamamlandı. Fakat ortada düzenli bir iskân teşkilâtı yoktu. Gerçi 1923'de bir İskân Vekâleti kurulmuştu. Bir sene kadar yaşamıştı. Ama teşebbüs ve icra imkânlarından mahrumdu. Bir sene kadar sonra lâğvedilerek, iskân işleri dahiliyede bir umum müdürlüğe bağlandı. Fakat bu daire hiç bir zaman aktif bir hüviyet alamadı. Bürokratik çarklar içinde bunaldı. Hulâsa 1923-1930 arasında verimli bir iskân işi yürütülemedi. Gerçi bu müddet zarfında Türkiye'ye 250.000 kadar göçmen gelmişti (1). Hatta bunlardan az bir kısmı, 1925'ten sonra doğu illerine gönderilmişti. Fakat doğu illerine göçertilen bu Rumeli Türkleri hiç bir yerde sıcak bir ilgi görmediler. Bunların pek azına tapu verilebildi. Çoğunluk, yıllar yılı tapularını da alamadılar. İskân edilenlerin bir kısmı, her taraf boş ve insan eli beklerken verimsiz, bataklık, sıtmalı yerlere yerleştirildiler. Dağılanlar gerçi jandarma kuvveti ile yerlerine getirildi. Ama dağılışa mani olunamadı. Hastalık, bakımsızlık telefatı çoğaldı.

İsmet Paşa iktidarının, hem de Atatürk devrinde; doğuda toprak reformu, Ağalığın, Şeyhliğin, toprak köleliğinin tasfi-

---

di. Yanına, askerlik, iskân, istihbarat müşavirleri verildi. Her yerde şekavet vardı. İşe kararlı girildi. 30.000 kadar mavzer olmak üzere 160.000 kadar silâh toplandı.

(1) 1923-34 arasında Türkiye'ye gelen göçmen sayısı mübadil olarak 99.709 hanede 380.243 ve muhacir olarak 58.027 hanede 247.295 nüfus olarak hesaplanır. Bir kısmı doğu bölgesine sevkedilenler, bu muhacirler arasından alınmıştı.

yesi, sosyal ıslahat, hulâsa topyekûn bir bünye değiştirilmesi işlerinde uğradığı yetersizliğin günlük tatbikatla ilgili sorularının cevabını az çok bulabilmek için, yalnız kanunî ve idarî tedbirleri incelemekle kalmayarak, o zaman bu bölgelerde görev ve sorumluluk alan, bu konuda söz sahibi bulunan bazı şahsiyetlerle görüşmüşümdür. Kaldı ki, devrin en yetkili iki insanı, yani Atatürk ve İnönü, Birinci Dünya Harbindeki cephe hizmetleri sırasında bu bölgenin halini ve özelliklerini yakından görmüşlerdi. İsyandan sonra da bölgede gezileri oldu. Şu halde kendilerine getirilecek ve doğuda bir sosyal yapı değişmesini hedef tutacak makul plan ve projelerin kanunlaşması, uygulanması bahsında, realist, olumlu, yapıcı teklifleri değerlendirecek insanlardı.

Fakat temas ve araştırmalarımdan şu kanaata vardım ki, bu anlam ve kapsamda teklif, plan ve projelere, hiç bir zaman gidilememiştir. İmkânlarının sınırlılığı malum olmakla beraber, Şeyh Sait isyanından sonraki müsait devrede, ya yeni çıban başları koparmamak gibi bir idarei maslahat yolu, ya bürokratik değerinden başka bir yanı olmayan idarî raporlar ve idareci toplantıları ile yetinilmiştir. Bürokrasi; ıslahat fikrini ve ıslahatçı çabaları daima yenmiştir. Halbuki, isyanın bastırılmasından sonra yerli ve topraksız halk, hükümetten kesin icraat beklemiştir. Bu tedbirlerde ve ıslahat hareketlerinde hükümetin yanında ve yardımcı olmuştur. Toprakların bir kamulaştırmada esas olacak vergi değerleri ise sıfırdı. Bu kamulaştırma ve dağıtma için şekiller bulunabilir ve bu şekilleri bizzat halk korur ve benimserdi. Fakat hükümet ne bu tedbirlere el atabilmiş, ne de bu ıslahatın yapılmasında ve başarılmasında, en tabiî müttefiki olan halkı kazanmanın yolunu bulmuştur.

Kaldı ki bu gevşeklikten cesaret alan Ağa ve Beyler, 1925 İsyanından sonra da mukavemetlerini yürütebilmişlerdir. Hükümetten ciddî bir yakınlık ve yardım görmeyen toprak kölelerini de, ister istemez peşlerinden sürükleyebilmişlerdir. O zaman da. kan ve tethiş yıllar yılı sürmüştür. Bu arada meselâ «Yasak bölgeler» tesisi, bunların tamamen boşaltılması gibi, tedbirler de, devamlı dönüşlerle, tesirlerini kaybetmiştir. Kal-

dı ki koca bir bölgeyi boşaltmak, zaten istikrarlı bir tedbir olamazdı. Bölgeyi boşaltmak değil, bölgenin taçsız hükümdarlarını bertaraf ederek, bölgeyi halk adına ve halkla beraber fethetmek, halka mal etmek yolları bulunabilirdi.

Bu olumlu hareketler için cesaret verici işaretler de vardı. Meselâ daha önce de değindiğimiz gibi, büyük toprak mülkiyeti yerine küçük toprak mülkiyetine gidilebilen yerlerde, Ağa ve Şeyh tutunamıyordu. Bu gibi yerlerde Türkçe yayılıyor, yerleşiyordu. Küçük toprak sahibi köylü, arkasını hükümete dayayarak, beyi değil, hükümeti tutuyor, ondan yardım umduğu gibi, ona yardımcı oluyordu. Hulâsa bölge silâhtan sonra tapuyla, mekteple, mahkemeyle ve beyin emrinde olmayan memurla fethedilebilecekti. Asya'nın, belki en zeki insanları olan Doğu Anadolu halkı, şaşılacak bir anlayış ve mantık kudreti ile, bu yolları seziyor, bekliyordu. Esaretten bıkkındı. Sefaletten utanıyordu. Toprak ve yaylalar zengindi. Fakat sahipsizdi. Daha doğrusu toprağın Ağası bu toprakları onun asıl sahiplerine kapıyordu. Bu toprak ağalarının ellerinde ise, çok yerde, hatta tapu bile yoktu. Kaza mahkemeleri onlara iki şahitle, istediği kadar toprak kapatmak ve oraları kendi silâhşörleri ile sahiplenmek imkânını verdikçe, bu daima böyle gidecekti. Nitekim öyle gitmektedir.

Diğer taraftan ve gene kanuna dayanılarak, doğu illerinden gerçi 500 kadar Ağa ve Şeyh, Batı illerine göçürüldüler. Bunların toprakları köylüye verilecekti. Fakat toprak dağıtımı gerçekleşmedi. Hele tapu verilemediği gibi, daha sonra, 1934'te çıkarılan 2510 sayılı kanunla, batı illerine nakledilen Ağalar, Şeyhler, yerlerine iade edildiler. Tabiî topraklarını da aldılar. Irak'a, Suriye'ye kaçan ve oralardan mülklerini idareye devam eden beyler de yerlerine dönebildiler. Zaten daha 1924'ten itibaren ve Medenî Kanunun 639. maddesine dayanarak Ağalar, Beyler, Şeyhler doğu ve güneydoğu illerinde, pek çok toprakları şahsî mülkiyetlerine geçirmişlerdi. 2510 Sayılı Kanundan sonra, dağıtıma tabi tutulmamış toprakları iade eden maddeler-

den de faydalandılar. Bütün meraları ve göçmen yerleştirilmiş toprakları da aldılar. Bu arada henüz tapuya bağlanmamış toprakların iade edilmesi kaydından da faydalandılar. Çünkü 20 seneden beri iskân edilmiş göçmenlere bile tapu verilmemişti. Kars vilâyetinden başka hiç bir doğu vilâyetinde valiler, tapu işlerini ele almamışlardı. Nihayet C.H.P. iktidarının son yıllarında, sessizce çıkarılan bir devlet şurası tefsir ve kararıyle ise, tapuya bağlanmış toprakların da, yeni tapu sahiplerinin ellerinden alınması ve eski sahiplerine iadesi yolu bulundu. Ve doğu bölgesini ıslah etmek, Türkleştirmek gibi sloganlar, böylece, hazin bir yenilgi ile sona erdi.

1950 seçimlerinden önce ve bir iktisadî etüt vazifesi sırasında, Diyarbakır taraflarında, Çınar ilçesinde, 20 yıl önce oraya yerleştirilmiş, fakat bir türlü tapuları verilmemiş, büyükçe bir Rumeli göçmenleri köyü halkının, yerlerini bırakıp tekrar göçe hazırlanışlarına şahit olmuştum. İki yaşlı Kürt çobanının şahitliğine dayanılarak, bu uçsuz bucaksız toprakların, isyandan sonra güneye kaçan Beylere ait olduğuna hüküm verilmişti. Bunlara mahallî daireler ve mahallî yerli memurlar 20 yıldan beri tapu vermemişlerdi. Şikâyet üzerine gelen hâkim onlara ve gözleri yaşararak, topraklarını terketmeleri lâzım geldiğini ve kendilerinin, eğer isterlerse ancak binaların içinde kapanıp oturabileceklerini, ama toprağın Beye ait olduğunu bildirmişti... Göçe hazırlanan bu köy halkının toplandığı meydana bakan kahvenin duvarlarına ise, C.H.P.'nin 1950 seçim kampanyasının afişleri asılmıştı. Bu afişlerin en büyük ve gösterişlisinde bir altı ok görülüyordu. Altı okun uçlarına, büyük, renkli harflerle şu sloganlar yazılmıştı: Köylüye toprak! Toprağa tapu!.. vs...

Kahvenin önünde köylüler denklerini bağlıyorlardı. Onların etrafında Beyin adamları halka olmuşlar, konuşuyor, gülüşüyor, şakalaşıyorlardı (1).

(1) Ama 1950 seçimi garip bir netice verdi. C.H.P.'nin adları bilinen ve kanunlarla Devlet Şûrası kararının çıkmasına ön ayak olan o bölgeli mebuslarına, bu topraklarına ve kölelerine kavuşan Beyler, oy verdirmediler.

Gerçi yerleştirildikleri topraklardan kovulan bu çaresiz insanların hallerine gülen, şakalaşan yerli insanlar da birer toprak kölesinden başka bir şey değillerdi.

Ama, doğunun kanunu buydu ve bu bahsa son verirken, hatta 1930'dan sonra bu alandaki tedbirleri de içine alarak, burada iskân ve yerleşme konularına da kısaca göz atmak yerinde olacaktır.

***

BİR SAHİPSİZLİĞİN HİKÂYESİ:

Toprak, iskân ve yerleşme işlerinin, olumlu bir uygulama ve hatta yetkili merciini bulamadığı bir gerçektir. Bu gerçek, toprak ve iskân işlerini yürütmesi gereken idarî organın, yıllar içindeki durumu ile de görülür. Meselâ evvelâ 8 kasım 1923'te bir İmar ve İskân Bakanlığı kuruldu. 2 aralık 1924'te bu bakanlık kaldırıldı. İskân işleri bir Umum Müdürlük şeklinde Dahiliye Vekâletine bağlandı. Fakat bu da çok görülerek, bu işler, bir şube müdürlüğü şeklinde Nüfus Umum Müdürlüğüne raptedildi. Ve Türkiye'nin bütün imar-iskân işlerinin, hem de en hararetli bir devrede, bu şube tarafında yürütüleceği beklendi. Bu durum, 18 kasım 1934'e kadar böylece ve sahipsiz olarak yürüdü.

O tarihte bu işlerin idaresi oradan da alınarak, Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâletine verildi. Vekâlet bu işlere pek sahip çıkmadan birtakım sonu gelmez yazılar ve bürokratik bocalamalar içinde vaziyet, 20 mart 1950'ye kadar sürdü. O tarihte toprak, iskân işleri oradan da alınarak, bir umum müdürlük halinde (Toprak İşleri Umum Müdürlüğü ile birleştirilerek) Ziraat Vekâletine verildi. Az sonra da iktidar değişimi oldu ve D.P. iktidarı başladı.

Fakat Toprak-İskân işlerinin çilesi gene bitmedi. 9.5.1951'de bu idare Ziraat Vekâletinden de alınarak Başvekâlete bağlandı. 9.5.1958 tarihine kadar iş böyle yürüdü ve anlaşıldığına göre idarenin en verimli devresi bu oldu (1). Ama bu durum

(1) Bu vesile ile burada, Cumhuriyetten sonraki iskân işlerinin bir rakam tablosunu özetlemek yerinde olacaktır:

da sürmedi ve o tarihte bu idare oradan alınarak İmar ve İskân Vekâletine verildi. Şimdilik bu durumdadır...

İsmet Paşanın, gerek Başvekil, gerek Cumhurbaşkanı olarak, bütün iktidarı boyunca, doğu illerini ve oradaki toprak ve yerleşme davasını, topyekûn bir millî dava ve kalkınma davası olarak almayıp, bu bölgelere sadece idarî ve askerî müdahalelerle yetinilmesi, bu idare için, sanıyorum ki, ağır bir kararsızlık teşkil eder. Doğunun ıstırabı, uzaktan duyulan veya tahmin edilenden, daima çok daha fazla olmuştur. Genel yetersizlik bütün yıllar boyunca tamdır. İsmet Paşadan sonra da bu bölgenin, sadece üst tabakalarda bir politika alanı, yani bir seçim meselesi olarak ele alındığı bir gerçektir. Hatta mahallî nüfuzların, eski Şeyh kalıntılarının partiler arasında kapışılması, seçimlerde ve politikada ön plana çıkışları, bu devrede çok şiddetli olmuş ve zaman zaman bu ön plandaki mankenler ve din istismarcılığı, iktidar ve muhalefet arasında, mahallî pazarlık konuları olarak da kullanılmıştır...

27 mayısla gelen Millî Birlik İdaresi, bilhassa planlama teşkilâtının vücut bulmasından sonra, bu bölge üstünde ve planlamanın da katılmasıyle bazı inceleme ve kalkınma ilkeleri aramaya girişmiş olarak bilinir. Fakat görünüşe göre, bu çalışmalar da sonunda olumsuz kalmıştır. Hulâsa doğu illeri meselesinde ve tâ baştan itibaren, bütün iktidarların payına düşen, tam bir sorumluluk ve vebal olsa gerektir...

Atatürk'ün ölümüne kadar dış ülkelerden ana yurda, aşağıdaki sayıda göçmen gelmiştir:

1923-1934	Mübâdil	99.709 hane	380.243 nüfus
1923-1934	Göçmen ve Mülteci	58.207 hane	247.295 nüfus
1934-1937	Göçmen ve Mülteci	38.530 hane	144.073 nüfus
	Toplam	*196.446*	*771.611*

1934-37 arasındaki nüfus, 2510 Sayılı Kanun hükümlerine göre getirildi.

Bunların ancak 2123 hanede 8.017 nüfusu doğu illerine sevk ve iskân edilmiş, fakat bunların iskânında olumlu hareket edilemediği için, bugün bunlar, hemen tamamıyle yerlerini terketmişlerdir.

BÜYÜK BİR BAŞARI: AŞAR KALDIRILIYOR:

Ama 1925 senesi gene de dolgun geçti. Daha Şeyh Sait isyanının patlak verdiği günlerde, 17 şubat 1925'te, 552 Sayılı Kanunla Aşar Vergisi kaldırıldı. Aşar, toprak ürünlerinden alınan, onda bir nispetinde ve hububatta aynî bir vergiydi. Bu vergi tarla ürünlerinden aynen; bostan ürünlerinden ise ve Nakdiye adıyle, para olarak alınırdı. Fakat Aşar'ın büyük belâsı, bir vergi olarak köylünün alın terinden bir kısmını almakta değildi. Asıl dert, bu verginin tahsil şeklindeydi. Aşarı, Hükümet adına vergiyi tahsil edecek müteahhitlere bırakmak usuldendi. Bu iltizam ve tahsil işi köylü aleyhine o kadar zalimce yürürdü ki, Rumeli ve Anadolu'da Ağalığın, eşraflığın bir besleyici gücü de bu iltizam usulüydü.

Ama Aşar vergisi, Hükümet gelirinin de en az dörtte birini tutardı. İstiklâl Savaşından çıkan devletin malî durumu ise, korkunç derecede zayıftı. Meselâ 1923'te Devletin yıllık tahmin edilen geliri 93 milyon liradan ibaretti (1). Gider ise, 117 milyon hesaplanıyordu.

Hulâsa Aşarın kaldırılması, büyük bir karardı. Hükümetin halk yararına ilk ve büyük iktisadî başarısı Aşarın kaldırılması oldu ve ileride değineceğimiz gibi ondan sonra, Aşarın kaldırılmasından başka, malî alanda, köy ekonomisi lehine pek bir hareket görülmedi. İsmet Paşa Aşarın kaldırılmasından bahsederken, buna hatta köylülerin bile birden inanamadıklarını gösteren hoş bir ifade kullanır:

> *«Aşarı kaldırdığımız zaman, samimî olarak tereddüt ve itirazı biz, köylülerden gördük. İhtiyarlar, bu kadar büyük bir vergiden vaz geçilirse bu devletin nasıl idare olunacağından endişe etmişlerdir. Yer yer, bir iki sene, Aşar zamanı tekrar vergi alınmak ihtimalini göz önünde tutmuşlardır...» (30.VIII.930 Nutku).*

(1) 1923 ikinci altı aylık gelir bütçesini hükümet, 46,5 milyon lira varidat olarak düzenlemişti ki, yılda 93 milyon liralık bir gelir tahmini demektir.

Hulâsa Aşarın kaldırılması yeni Devletin, hem köy ekonomisi lehine, hem memleketin sosyal nizamında köklü bir zulüm ve istismar sisteminin kaldırılması alanında, cidden inkılâpçı ve cesur bir hamledir. Bunu İsmet Paşa Hükümeti lehine, bütün önemiyle kaydetmelidir. Hem de düşünmelidir ki az sonra Hükümet, büyük bir Demiryolu siyasetine girimişti ve bütçesini Aşarın gelirinden mahrum bırakmak, cidden cüretli bir karardı...

DİĞER OLAYLAR: (1)

Aynı sene, Dinin, Siyasete alet edilmemesini sağlayan; 25 şubat 1925 tarih, 556 Sayılı Kanun çıkarıldı. 26 şubatta, Fransız Rejisinin, yani tütün inhisarının kaldırılmasını sağlayan kanun kabul edildi. Bu inhisar memlekette, kolcu teşkilâtı denilen ve en gözü pek insanlardan kurulu silâhlı bir teşkilâta sahipti. Bu teşkilât dağlarda, bellerde kaçakçılarla silâhlı çatışmalara girişirdi. Her sene iki taraftan nice genç insanların hayatlarını kaybetmelerine sebep olurdu.

5 nisanda «Şeker Fabrikaları kurulması hakkında» 601 Sayılı Kanun çıktı. 24 ağustosta Gazi, Kastamonu, İnebolu seyahatına çıktı. Şapkanın millî serpuş olarak kabulü bu seyahatla tatbik sahasına konulmuş oldu. 2 eylülde önemli bir kararname çıkarıldı. İsmet Paşa Hükümeti, daha önce Şark ve Ankara İstiklâl Mahkemelerinin ayrı ayrı Hükümetin dikkatini çekmelerine uyarak, memlekette bulunan tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması kararına vardı.

30 kasımda ve daha önce Kabinenin de aldığı kararın genişletilmesi suretiyle, Tekkelerin, Zaviyelerin kapatılması ve Tarikatların kaldırılması hakkında 677 Numaralı Kanun çıkarılarak bu büyük hareket, hukukî mesnedine oturtuldu. Tarikatlar, cüppe, sarık gibi şeylerle dolaşmalar, Şeyhlik, Dervişlik, Müritlik, Mensupluk, Türbedarlık, Seyitlik, vs. bütün sıfat ve ünvanların yasaklanması kanuna bağlandı.

---

(1) Bu olaylar, *Tek Adam*: Cilt III'te etrafıyle işlenmiştir.

26 aralıkta, uluslararası saat ve takvim, 697 Sayılı Kanunla kabul edildi. Hulâsa Doğuda kanlı bir isyanla açılan 1925 yılı, bu isyanın söndürülmesinden sonra, bir sıra kımıldanışlara ve hamlelere şahit oldu.

1926 yılı da önemli hareketler getirdi. 17 şubatta Medenî Kanun kabul edildi. O güne kadar Medenî Hukukta, Şeriye mahkemeleri ile Hukuk mahkemeleri bir arada yürüyordu. Yargı sisteminde ikilik vardı. Şeriye mahkemeleri, Dinî hukuk (Şeriat) esaslarına göre iş görüyordu. Hukuk mahkemeleri ise, kısmen Roma Hukukundan ve Batı esaslarından, kısmen Şeriat Hukukundan derlenmiş ve 1851 tarihinde derlenmesi tamamlanmış 16 kitaplık Mecelleye göre iş görüyorlardı. Ama Mecellenin ancak pek az maddeleri (300 kadar) fiiliyatta tatbik olunabiliyordu. Yeni Medenî Kanun ise İsviçre Medenî Kanunundan alındı. Bu vesile ile ve Hükümet adına Adliye Vekili Mahmut Esat Bey Mecliste, geniş beyanlarda bulundu. Meselâ şu cümleler bu beyanlardan alınmıştır:

> *«Mecellenin kaidesi ve ana hatları Din'dir. Kanunları Din'e dayanan Devletler, kısa bir zaman sonra memleketin ve milletin isteklerini tatmin edemezler. Çünkü Din'ler, değişmez hükümler ifade ederler. Din kanunları, yürüyen ve değişen hayatın karşısında, şekilden ve ölü kelimelerden fazla bir kıymet, bir mana ifade edemezler. Değişmemek, dinler için bir zarurettir. Türk milletinin mukadderatını bu asırda dahi Ortaçağ hükümlerine ve kaidelerine bağlamak, Din'in değişmez hükümlerinden ilham alan ve Tanrısal kudretle daima temas halinde bulunan kanunlarımızın en kuvvetli müessiri olduğuna şüphe yoktur. vs...»*

Bu arada Medenî Kanunun adi akitlere tealluk eden 557 maddeli kısmı da «Borçlar Kanunu» olarak kabul edildi. İtalyan Ceza Kanunu temel tutularak hazırlanan 765 sayılı «Türk Ceza Kanunu» da, 1 mart 1926'da yürürlüğe girdi.

Fakat 1926, bir hazin olayı da sahneye çıkardı. Bu olay, Gazi'ye İzmir'de bir suikast teşebbüsüdür. Haziran içinde Gazi seyahattaydı. Güney ve Orta Anadolu'dan Marmara Bölgesine gelmişti. Bursa'dan İzmir'e hareket etti. 15 haziranda İzmir yolunda ve Balıkesir'de bulunduğu sırada İzmir'de bir muhbir, Gazi'ye suikast yapılacağını Emniyete haber verdi. Suikastta icra vazifesini üzerlerine alanlar, Ziya Hurşit ve iki azılı hayduttu. İzmir'de bunlara yardım edecek olanlar, Sarı Efe Edip gibi, Kuvayı Milliye devrinde sorumsuz icraata alışmış biri ve onun adamlarıydı. Ama bu icra perdesinin arkasından ve daha ilk tahkikatta eski İttihat ve Terakkinin kalıntıları kendilerini gösterdiler. Bunların başında son Meşrutiyetin İttihatçı Maarif Nazırı ve Cemiyetin Merkez Komitesi üyesi Şükrü Bey bulunuyordu. Halbuki Şükrü Bey, Gazi tarafından korunmuş, evvelâ Parti işlerinde vazifelendirilmiş, sonra Trabzon Valiliğine getirilmiş ve daha sonra da Mebus seçilerek Meclise alınmıştır. Tevkifler, tabiî eski ittihatçılara da teşmil edildi. Ama en üzüntü vereni, bu arada Gazi'nin ve İsmet Paşanın eski arkadaşları, İstiklâl Savaşının ünlü Önderleri ve fakat Doğu isyanı üzerine kapatılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kurucuları veya mensupları olan kimselerin de bu teşebbüsle alâkalı gösterilerek tevkif edilmeleri oldu. Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa, Rafet Paşa, Cafer Tayyar Paşa, Rüştü Paşa ve diğerleri bu aradaydı. Eski Başvekil Rauf Bey ve Dr. Adnan Beyler o sırada Avrupa'da bulunuyorlardı. Tabiî tevkif edilmediler.

Bu arada İsmet Paşa sıkıntılı günler geçirdi. Bu eski arkadaşlarının, Gazi'yi öldürme teşebbüsü gibi akıl almaz bir olaya katılacaklarına haklı olarak ihtimal vermiyordu. Paşaların tevkifine üzülüyordu. Hatta Ankara'da tevkif edilen Kâzım Karabekir Paşayı, Emniyet Müdürüne emir vererek bir aralık serbest bıraktırdı. Ama arkasından İstiklâl Mahkemesi ağır bastı. Paşa tekrar tevkif edildikten başka mahkeme; bu sefer de İsmet Paşa için bir Tevkif müzekkeresi çıkarmaya kalkıştı. Hulâsa vaziyet gergindi. Gazi dahi İsmet Paşaya ancak, hemen İzmir'e gelip mahkemeyle temas etmesi tavsiyesinde buluna-

bildi. Mahkeme Heyetine de «Gelen Başvekildir. Onu istasyonda bu sıfatı ile karşılamalısınız» şeklinde tavsiyelerde bulundu. Mahkeme, Karşıyaka İstasyonunda Başvekili karşıladı. Ama bu karşılama resmî ve soğuk oldu. İsmet Paşa da derhal doğruca Mahkeme Heyetiyle buluştu. Bu temas vaziyeti kurtaracak şekilde neticelendi ve İsmet Paşa bir beyanname yayınlayarak, Mahkemelerin yetkisi, icraatını ve aldığı tedbirlerin doğruluğuna olan itimadını belirtmek mecburiyetini duydu.

Mahkemenin safhaları üzerinde burada ayrıca durmayacağız (1). 27 haziranda başlayan duruşmalar 13 temmuzda sona erdi. Sanıklardan ikisi gıyaben olmak üzere (2) 12 kişi idama mahkûm oldu. Gene sanıklaran 7 kişinin davaları ayrılarak Ankara'ya nakledildi. Bunların da, başta eski Maliye Nazırlarından Cavit Bey olmak üzere bir kısmı Ankara'da ölüm cezası yediler. Gene bu kafileden gıyaben muhakeme edilen Rauf ve Dr. Adnan Beyler onar yıl sınır dışı edilmek cezasına uğradılar. Eski İstiklâl Savaşı Kumandanlarına gelince; Erzurum Mebusu Rüştü Paşadan gayrisi beraat ettiler. Bu beraat kararı, muhakkak ki, bütün çevrelerde ferahlık uyandırdı. Fakat bu Paşalar Orduya dönemediler. 1927 aralık ayında ve biraz da usule uymayan şekillerde emekliye sevkedildiler (3). Mahkemenin diğer ceza hükümleri ile de, İttihatçılık ruhu ve hareketi, artık Türkiye'de tasfiye edilmiş oldu. Bu suikast hadisesi

---

(1) Bu konu, *Tek Adam*: Cilt III'te, s.267-280'da etrafıyle işlenmiştir.

(2) Eski Ankara Valisi Abdülkadir ve eski İaşe Nazırı Kara Kemal. Bunlardan birincisi, daha sonra yakalanarak idam edilmiş, ikinci, keza yakalanma sırasında intihar etmiştir.

(3) Atatürk'ün hayatında bunlardan Ali Fuat Paşanın, aktif bir vazifesi olmaksızın Atatürk'le karşılaşmaları oldu. Fakat Karabekir ve diğerleri, ancak İsmet Paşanın Cumhurbaşkanlığı sırasında yeniden aktif vazifelere getirildiler. Rauf Bey ve Dr. Adnan Bey keza Atatürk'ün hayatında Türkiye'ye dönebildiler. Fakat birinin Sefir olarak vazifelendirilmesi, diğerinin Mebus seçilişi daha sonradır.

de böylece karara bağlandıktan ve sükûnet avdet ettikten sonra, C.H.P. ve İsmet Paşa Hükümeti, Mecliste Tek İktidar Partisi ve Kabinesi olarak vaziyete hâkim oldu. Şimdi biz artık, bu Partinin, bu Hükümetin ve uzun yıllar değişmez. Başvekil olarak İsmet Paşanın karşılaştıkları problemlere, içinde yoğuruldukları iş ve inşa davalarına ve bunların değerlendirilmesine çalışmalıyız.

İnkılâpçı Dinamizm ve Bir Çelişme: 1924 Anayasası...

İnkılâpçı Dinamizm, İnkılâbın hamle gücüdür. İnkılâbın harekete getirdiği toplumun, uyandırılmış veya uyandırılabilecek zinde kuvvetidir.

İnkılâbın getirdiği Kanun'lar, ya bu hamle gücüne yön ve hareket verirler, yahut da bunlar; İnkılâpçı Dinamizmin İş ve İnşa İhtiyaçlarına gereği gibi ayak uyduramazlar.

1924 Anayasası bu bakımdan; İnkılâbın objektif hedefleri ve toplumun sosyal yapısı ile oldukça çelişme halindedir...

XII

1924 ANAYASASI :

Daha ileride; İsmet Paşanın ve İsmet Paşa İktidarının, bilhassa iktisadî siyaset alanında işlerinin muhasebesini yapmak zorundayız. Çünkü bir Hükümet Adamı olarak onun harekât ve icraatını, asıl bu alanda değerlendirmek icap edecektir. Ama bunun için de onun imkân ve hareket sahası, nihayet Devletin yapısı ve müessisleri ile sınırlanmış olacağına göre, şimdi bu kitapta da (1) ve kısaca, bu Devlet yapısı ve nizamı üstünde durmak mecburiyetini hissediyoruz. Çünkü Devletin nizamı ve bu nizamın; çağın özellikleri içinde iktisadî bakımdan yapısı adlandırılmadıkça, bir Başvekilin ve iktidarının icraatını; yeterliği ve yetersizlikleri ile gereği gibi değerlendirmek, elbette ki mümkün olmayacaktır. Bu sebeple ve evvelâ, tetkik konumuz olan devrin Anayasa karakteristiklerine kısaca göz atmalıyız.

Cumhuriyetin ilânından sonra, yeni rejimin yapısı artık şekilleşmişti. Şimdi Önderlerin en önemli işi, yeni Devleti bir Anayasa (Teşkilâtı Esasiye) temeli üzerine oturtmaktı. Öyle bir Anayasa ki, hem inkılâbın, o güne kadarki fütuhatını korusun. Hem rejimin gelecekteki gelişmelerini sağlayacak müesseseleri getirsin. Yani toplumun, yeni yapısını örecek prensipleri içine alsın. Yoksa, yalnız elde edilen fütuhatla yetinilir ve artık «İnkılâp bitti!» diye Batı Kanunlarından aktarılmış klasik bir Anayasa düzeni içine kapılınırsa, yeni Türkiye'nin inkılâpçı dinamizmi, bürokratik bir devlet mekanizması için de pek çabuk kısırlaşır, donabilirdi.

---

(1) Ş.S. Aydemir: *Tek Adam*: Cilt III. s. 180-185.

Çünkü; gerçi İstiklâl Savaşı kazanılmıştı. Rejim şekillenmişti. Ama Millî Kurtuluş mücadelesi henüz bitmemişti. Çünkü eski bir yarı sömürge; çağdaş manada bütün iktisadî tesislerden yoksun, ilkel, sermayesiz, vasıtasız, yardımsız bir ülke olan Türkiye'nin, çağdaş medeniyet ve çağdaş dünya ekonomisi içinde yer alabilmesi için, kendi şartlarına ve ihtiyaçlarına göre düzenlenen usullere ve müesseselere ihtiyacı vardı. Yani askerî bir seferberliğin ardından, iktisadî bir seferberliğin gelmesi gerekiyordu. Bütün temel müesseselerinin, yeni Anayasada yer alması lâzımdı. Kısacası, memleketin, hem tabiî kaynakları, hem insan gücü, hızla ve emniyetle uyandırılmalıydı. Yoksa, harp meydanlarında kazanılanlar, iktisat meydanında yitirilebilirdi. İşte 1924 Anayasasını bu açıdan değerlendirmeye çalıştığımız zaman, esaslı bazı yetersizlikler, hatta bir inkılâp hareketinin hızı ve dinamizmi ile, esaslı çelişmeler içinde görmemek kabil değildir.

Kısacası, Yeni Türkiye, klasik şekilleri ile bir XIX. yüzyıl Demokrasisinin değil, XX. yüzyılın yeni ve örnek bir hadisesi olan Türk Millî Kurtuluş Hareketinin, kendine mahsus, planlı, güdümlü, fakat millî ve özgür Devlet şeklini vermeliydi.

Yeni Anayasa çalışmalarına, Cumhuriyetin ilânından sonra hemen başlandı. Büyük Millet Meclisi Devletinin gerçi 20 ocak 1921 tarih ve 85 Kanun numaralı, 24 maddelik bir Teşkilât-ı Esasiye Kanunu vardı. Bu kanuna esas olan tasarıyı Mustafa Kemal daha 1920'de ve «Halkçılık Programı» adı altında Meclise sunmuştu. Tasarı, elbette ki, zamanının eğilimlerinden ilham alıyordu. «Hâkimiyet, kayıtsız şartsız Milletindir» prensibi, bu Halkçılık Programı ile inkılâbın da temel prensibi oldu.

29 ekim 1923 tarih ve 364 sayılı kanunla bazı maddeleri değiştirilen bu kanun, 1924 Anayasasına kadar memleketin Teşkilât-ı Esasiye Kanunu olarak yürürlükte kaldı.

20 nisan 1340 (1924) tarih ve 491 sayılı Teşkilât-ı Esasiye Kanunu 105 maddeden meydana gelmiştir. Bunun ilk 8 maddesi kanun metninde «Ahkâm-ı Esasiye» yani Esas Hükümler olarak yer alır. Bu maddelerin birincisine göre «Türkiye Dev-

leti bir Cumhuriyettir». İkinci maddeye göre «Türkiye Devletinin din, İslâm dinidir. Dili Türkçe ve makarrı Ankara şehridir». Üçüncü maddeye göre de «Hâkimiyet, kayıtsız, şartsız milletindir».

Diğer esas maddeler, teşriî, icraî ve kazaî yetkileri tesis eder. 1924 Anayasasının bundan sonraki maddeleri ise, Meclisin İşleyişi, (madde: 9-30) İcra Vazifeleri, (madde: 31-52) Yargı Kuvveti, (madde: 68-88) kısımlarını içine alır. Geri kalan maddeler, idarî ve malî hususları, temel hükümlere bağlar. Daha ziyade klasik Anayasa Kanunlarından aktarılan ve durmuş, oturmuş yani yerleşmiş bir Demokrasi nizamı için gerekli esasları içine alan bu kanun, bir İnkılâp Kanunu Esasisi değildi. Türkiye, daha nice inkılâplara muhtaçtı. Çünkü İnkılâp başlamış, ama henüz bitmemişti. Hele İktisadî karakteri itibarıyle yeni Anayasa tamamen Liberal bir yapıya malikti.

Halbuki bu kanunun yapıldığı sırada dünya, artık parçalanmıştı. Batıda liberalizm, buhranlarını yaşıyordu. Doğuda Sosyalizm, Devletleşmişti. Türkiye'nin verdiği Millî Kurtuluş misali ile de, dünyanın bütün sömürge ve yarı sömürgeleri için, artık kurtuluş çanları çalınacaktı. Yeni Türkiye, işte bu parçalanmış dünyada, Sömürgecilik nizamını esasından ve kesin olarak reddeden, ona karşı olan, siyaseten ve iktisaden bağımsız, yeni bir Devlet tipinin, iktisadî İdeolojisinin prensiplerini verecekti. Müesseselerini getirecekti. İşte bu olamadı...

Bu neticede, bizzat kanun yapanların inkılâp anlayışları ve görüş ufukları elbette müessir olmuştur. Bunlar inkılâbın yapılmış, hatta bitmiş olduğu gibi bir değerlendirme içindeydiler. Meselâ Kanun sözcüsü ve Mazbata muharriri Celâl Nuri Bey (gazeteci - Gelibolu Mebusu) kanunu takdim ederken şöyle konuşuyordu:

> *«İddia edebilirim ki, bizim inkılâbımız, pek hızlı, pek sağlam, pek canlı, hatta Fransız inkılâbından daha çabuk olmuştur. Fransı inkılâbı 1871'de son bulmuştur. 1789'da başlamıştır. 82 senede olmuştur. Bizde ise, arzettiğim bu tekâmül safhası, üç beş senelik bir devrin muhassılasıdır».*

Fakat acaba bu görüş doğru muydu? İnkılâp sona ermiş miydi? İnkılâp son sözünü söylemiş, vereceğini vermiş miydi? İşte bu 1924 Anayasasını düzenleyen ve sunanların; bu noktada olumlu bir seziş ve anlayışları yoktu. Onlar âdeta, çıktıkları yolda ufuklarının sonuna varmış, hedeflerine ulaşmış gibi rahat bir ruh hali içindeydiler. Bunda, aşağıdaki faktörler de rol oynadı.

ÖRNEK YOKTU:

Yeni Türkiye, yeni Anayasasını düzenlerken, daha yukarıda belirttiğimiz şartlara ve zorunluklara uygun prensip ve müesseseleri seçip, bunları Anayasasından ifade edebilmesi için, ortada bir örnek yoktu. Çünkü, Gazi'nin de 1923 İzmir İktisat Kongresinde tarif ettiği gibi, o güne kadar bir sömürge, yahut bir yarı sömürge olan Türkiye, Birinci Dünya Harbi sonunda, Millî İstiklâl Savaşını vermiş ve bir millî kurtuluş hareketine girmiş ilk ve tek memleketti. Bu hareketin kanunlarını, prensiplerini ve müesseselerini de, ister istemez kendisi aramak, bulmak ve düzenlemek zorundaydı. Yani yeni Türkiye'nin önünde, sosyal ve iktisadî nizamına şekil verecek prensip ve müesseseleri alıp, Anayasasına aktaracağı herhangi bir örnek yoktu...

ÜÇ DÜNYA:

Çünkü o günlerde Dünya, üç parçaya bölünmüştü. Bu parçaların birincisi Kapitalist âlem denilen Metropollerdi. Yani, sermayesini yaratmış, kaynaklarını işletmiş, iş ve ihtisas gücünü harekete getirmiş, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika ülkeleriydi. Sonra ikinci bir dünya vardı. Bu da, sömürge ve yarı sömürgelerin, büyük, yaygın, kalabalık, ama aç, esir dünyasıydı. Bu dünya, tamamen ve kayıtsız şartsız Metropollerin, yani zengin ve sanayiici ülkelerin emrinde, hâkimiyetinde, esaretindeydi. Bu ikinci dünya, birinci dünyanın Peyk'iydi.

Bir de üçüncü bir dünya beliriyordu. Bu da, 1917'den sonra, bir ihtilâl ile, İhtilâlci Sosyalizm nizam ve metotları ile,

komünizme ulaşmak yoluna giren, yani dünya tarihinde, o güne kadar eşi görülmemiş derecede kökten bir tasfiye ve yeniden düzenleme ile kendi nizamını yaratmak yolunu seçen Sovyetler Birliği ülkesiydi.

İşte o günlerde, bu Metropoller ve Sömürge - yarı sömürgeler âlemi ile, Sovyetler nizamı yanında hacmi bakımından küçük, ama verdiği misalle, yarınki dünya içinde yön tayin edici bir mana taşıyan yeni Türkiye doğuyordu. Anadolu ve Trakya karasında, ancak 700.000 kilometre kareyi biraz aşkın bir ülke ve ancak 12.000.000 kadar nüfus! Yarı aç, harap, yolsuz, sermayesiz, sanayisiz ve ziraati ilk çağ seviyesinde bir Türkiye...

Ama ne var ki bu küçük ülke, ne batı manasında bir kapitalist nizama heves edebilirdi. Çünkü Batı kapitalizmini besleyen sömürge, yarı sömürgeleri yoktu. Onların ellerinde tuttukları sanayiden, maliye cihazından ve ihtisas gücünden mahrumdu. Ne de kendini, Sovyetler Birliğinin kaderine bağlayabilirdi. O halde kendine bir kalkınma ve düzenlenme yolu bulmalıydı. Kendi kaynaklarını, sömürge ve yarı sömürge olmadan işletmek, kendi iş ve ihtisas gücünü, Peyk veya Uydu olmadan yaratmak için hızlı, zorlu, müdahaleli ve topyekûn bir çalışma düzeni lâzımdı.

Bütün dünya ile özgür şartlar içinde işbirliği yaparak, sermaye ve ihtisas celbine çalışmak, ama hür, bağımsız ve antiemperyalist bir nizam kurmak zorundaydı... İşte bu topyekûn, hedefli, müdahaleli kalkınmanın prensip ve müesseseleri, 1924 Anayasasında yer almalıydı. Ama, bugün, her bağımsızlığa kavuşan ülkenin, kendi şartlarına göre kolayca benimseyebildiği ve Anayasalarında ifadelerini bulan ilkeler, o zaman mevcut değildi.

Bu sebeple, 1924 Anayasası, Cumhuriyet, Millî Hâkimiyet gibi bir iki kurucu ilke dışında, tamamen harcıâlem ve aktarma maddelerle, yarı ölü ve yapısı itibarıyle Liberal bir Anayasa olarak doğdu...

Gerçi çok daha sonraları **İsmet Paşa** Sıvas nutkunda:

«Liberalizm nazariyatı, bu memleketin güç anlayacağı bir şeydir».

demiştir. Ama bu sözlerin söylendiği sırada daha millî ekonomi, kendine has bir nitelikte sistemlendirilmemişti. Ondan sonra da Liberalizm çabaları iktisadî siyasetten, gereği gibi silinememiştir.

Öyle sanıyoruz ki, Türkiye'nin, hatta bugüne kadar gelen iktisadî ve sosyal zaafları daha doğrusu buhranı, 1924 Anayasası ile başlar. Bugünkü Türkiye'nin oligarşik düzeni, sınıfların, Liberal ülkelerde olduğu gibi karşılıklı güçler halinde gelişip, Sınıflar Kavgası için keskin şartların belirmesi, toplum içindeki çatışmaları toplum yararına yöneltmek ve düzenlemek yerine, millî siyaset Demagokların hâkim olmaları çabaları ve siyasî verimsizlik, 1924 Anayasasının getirdiği Liberal temellerden beslenmektedir.

BU NİÇİN BÖYLE OLDU?

Sebepleri birkaç ana konuda özetleyebiliriz:

A) Aydınlar:

Bu durumu, İsmet Paşanın ve iktidarının şu veya bu şekildeki yetersizliğinden ziyade, dış ve iç genel şartların ışığında değerlendirmeliyiz. Bunlardan örneksizlik bahsına daha önce değinmiştik. Şimdi de kısaca Aydın Kadro üzerinde duralım.

Türk inkılâbının bir Doktrin inkılâbı olmadığı doğrudur. Ama bu inkılâp, bir inkılâba fikir temeli olabilecek ve bu inkılâbın özel tarihi, şartlarından gelen fikir unsurlarını kendi bünyesinde taşımaktaydı.

Gazi'ye göre, Halk Partisi, programını doktrinlere bağlamak, inkılâbı dondurmak olurdu (1). Evet, Türk inkılâbının

(1) İkinci Dünya Harbinden sonra, bağımsızlığını elde eden eski sömürge ve yarı sömürgelerin; meselâ Çin, Endonezya, Hindastan, Mısır, Cezayir, hatta Siyah Afrika ve Lâtin Amerika ülkeleri, şimdi kendilerine özgü ve iktisadî ve sosyal nizamı arayarak, emperyalizm ve kapitalizme karşı, bir *Üçüncü Dünya* olarak kurmaya çalışırlar. Çünkü bunlar artık Birinci Dünya Harbi sonrasının, he-

bir Doktrin hareketi olarak doğmadığı gerçektir. Fakat her inkılâbın bir fikir temeli olduğu ve bu fikir temelinin, inkılâbın akışı içinde, aydınlar tarafından prensipleştirilmesi de tabiîdir. Türk Millî Kurtuluş Hareketinin de, Türk aydınlarınca, fikir ve prensipler bakımından işlenmesi zaruriydi. Bu yapılamamıştır. Bunun sebebini Türk aydınının, çağdaş problemler ve dünya görüşü alanlarındaki hazırsızlığında aramak gerekir. Çünkü bu aydınların hayata atıldığı meşrutiyet öncesi yıllarında Avrupa ve Batı kültürü, Türkler için yasak ve kapalıydı. İstanbul Üniversitesi bile ancak 1902'de kuruldu ve bir Üniversite niteliğinden daima yoksun kaldı. Meşrutiyet yıllarında ise harpler, karışıklıklar içinde, meselâ Ziya Gökalp ufkundan daha ileri görüşlere ulaşan Türk aydınları yok gibiydi. Bir devir ki o zaman, meselâ bir Abdullah Cevdet, Garpçılığı bile, çoğunluk tarafından yadırganıyordu. Ankara kendi elemanlarını, bu aydın Kadrodan aldı.

Hulâsa Türk inkılâbı, kendi yorumcu ve nazariyecilerini bulamadı. 1924'te işbaşında olan aydınlar, Millî Kurtuluş Hareketini ve inkılâbı, basit bir Demokrasi çabası, bir Parlamentoculuk olarak aldılar. İsmet Paşa da, nihayet bu aydınlardan biriydi. Gazi Mustafa Kemal'in sözlerindeki işaretler de, daha ziyade, heyecan verici ilhamlar gibi görüldü ve işlenmedi. Kısacası, bugün elimizde bulunan 1923-1930 devri siyasî edebiya-

---

nûz olgunlaşmamış şartları içinde değildirler. Zamanımızın, gerek Doğuda, gerek Batıda, artık açığa vurmuş Sosyal Mücadele ve Sosyal Devlet ilkeleri içinde hayata atılmışlardır. Önderler buldular. Kendilerinden bir şey feda etmeden, hem Batıya, hem Doğuya karşı, hem siyasî, hem iktisadî egemenliklerini korumak mücadelelerini geliştiriyorlar. Fakat Mustafa Kemal zamanında Millî Kurtuluş Hareketi bir örnek olarak başarılmış, ama bu hareketin İdeolojisi, henüz işlenmemişti. Mustafa Kemal bu hareketin, Anti Emperyalizm, Anti Kapitalizm, Millî Hâkimiyet, Devletçilik, Halkçılık, Laiklik, hele inkılâpçılık gibi aslî niteliklerini açık olarak ortaya atmış olmakla beraber, bunların ilmî bir dünya görüşü haline getirilmesini de tabiî ondan bekleyemezdik. Bu iş, onun zamanındaki ve ondan sonra gelen aydınların işiydi ve hâlâ da bugünkü neslin başarılmamış bir görevi olarak kalmaktadır...

tında, çağ'ın ve Türkiye'nin içinde yaşadığı hareketin tarihî değerini yansıtan fikir araştırmaları yolunda eserler ve belgeler yoktur.

B) Kadrosuzluk:

Acaba bu neden böyle olmuştur? Şimdi kısaca, bu sorunun da cevabını aramalıyız:

Mustafa Kemal Millî Mücadeleye, hazır ve tecrübeli bir askerî Kadro ile başlayabildi. Daha otuz yaşlarında meydan muharebelerine katılmış genç Kumandanlar, daha 19-20 yaşlarında harp sahnelerine atılmış, harpler içinde pişmiş subaylar, yedek subaylar kadrosu, bu mücadele için, en az kolaylıkla seferber edilebilmiştir.

Gene Millî Mücadeleye Mustafa Kemal, elde bulunan iş, hizmet arayan bir idare kadrosu ile girdi. Valiler, Mutesarrıflar, Kaymakamlar, daha aşağıya doğru bir memurlar kadrosu ve bunların yanında; Hâkimler, Müddeiumumîler, Sorgu yargıçları, Mahkeme kâtipleri ile bir Adliye cihazı, bir maarif cihazı hizmete hazırdı. Çünkü Türkiye eski bir Devletti ve İmparatorluk Mustafa Kemal'e bu kadroları hazır olarak devrediyordu.

Sonra, ne kadar dar bir sayı içinde olsa da, gazeteciler, yazarlar, XIX. yüzyıl öncülerine göre yetişmiş hukukçular, Üniversite bilginleri ile Avukat, Doktor, hatta Mühendis gibi serbest veya Devlete bağıntılı elemanlar da mücadele cephesinde ve Büyük Millet Meclisinde yer alıyordu. Bütün bunlar, İsmet Paşa iktidarının Hükümet cihazında da, hazır unsurlardılar.

Ama Doktrin tefsircileri, tarih ve felsefe nazariyecileri, çağdaş akımları ve eğilimleri izleyen ve yorumlayan aydınlarla, iktisatçılar, banka teşkilâtçıları kurucu ve inşacı bir ihtirasa ulaşmış Mühendisler, Jeologlar, Hesap ve Plan düzenleyicileri, yol, maden, ziraat teşkilâtçıları, hulâsa iş ve inşa alanında dünyanın gidişini kavramış aktif, dinamik bir kadrodan Devlet ve bunun idarecileri mahrumdu. Gene tekrar edeceğiz ki, eski İmparatorluk, bir yarı sömürgeydi. Bir yarı sömürge ise,

bu elemanları yaratmaz. Onları besleyemez. Onlara iş veremezdi.

Gerçi buna rağmen yeni devlet, meselâ demiryollar alânında, mevcut pek az sayıda teknik adamlarını seferber ederek, Batı teknik ve sermaye adamları ile, eşit şartlar içinde işbirliği yapabildi. Bunda muvaffak oldu. Fakat bu, tek misal olarak kaldı. Ama bu şunu da gösterdi ki, eğer 1924 Anayasası, Devlet nizamını, plan, millî gücün seferberliği, devlet maliyesi, sanayi, elektrifikasyon gibi iş ve inşa alanlarında Devlet Örgütlenmelerini harekete getirecek şekilde muhtevalandırılsaydı, yeni Türkiye elbette ki, Millî Kurtuluş hareketine uygun, ayrı bir iktisat nizamı da yaratabilirdi. İşte bu olmadı ve bunun etkilerini Türkiye, bugün olduğu gibi, her halde ileride hissedecektir.

C) Bu neticenin bir sorumlusu var mıdır?

Hem evet, hem hayır! Evet, çünkü bunun sorumlusu, o günkü Türk aydınının, evvelce değindiğimiz dünya görüşü yetersizliğidir. Ama bunun da sebepleri daha önce belirtilmiştir. Yani asıl sebepler, o günlerin değil, o günlerden önceki imparatorluk nizamının geri kalmışlığı, XVIII. yüzyılın müjdelediği fikirlere, XIX. yüzyılda gelişen sanayi inkılâbına, orta sınıf gelişmelerine, Felsefî ve çağdaş bir dünya görüşüne yabancı kalışı, millî olmayışı ve kendini, Türk halkının yaşadığı topraklar dışında maceralara vererek, bizzat Türk halkının hayatî potansiyelini eritmiş olmasıdır.

Bir Özlem: İktisat Devleti

«Yeni Türkiye Devleti, cihangir bir Devlet olmayacaktır. Fakat, yeni Türkiye Devleti, iktisadî bir Devlet olacaktır...»

Gazi Mustafa Kemal
(19.1.1923)

XIII

İKTİSAT DEVLETİ ANLAMI:

Demokratik düzen içinde tam bir İktisat Devletinin, çağımızda misali yoktur. Çünkü en müsamahalı manası ile de alsak, İktisat Devleti'ni, toplum içindeki iktisadî ilişkilerin, toplum yararına ve Devlet eliyle düzenlendiği bir Devlet nizamına varırız. Yani bu Devlet, 1924 Anayasamızda da damgasını vuran «Bırak yapsın, bırak geçsin» prensibi ile ifade edilince Liberal Devletin, en azdan zıddı ve karşıtı olacaktır. Hatta bu nizamı topyekûn bir Sosyalizm olarak almayıp, Batı anlamında radikal Sosyalist bir karma ekonomi düzeni olarak alsak bile bu Devlet, iktisadî ilişkilerin Devletçe kontrol edildiği bir Sosyal Devlet olacaktır. Hulâsa bu Devletin en azdan, Liberal olmayan, yani Liberalizme karşı bir Devlet olması gerekecektir...

Yeni devletin kuruluş yıllarında Gazi ve İsmet Paşalar, iktisat anlamına, iktisat düzenine ve İktisat Devleti fikrine karşı bir ruhî eğilim göstermişlerdir. Mustafa Kemal'in bu ilgisi ve eğilimi onun, en azdan 1921'den beri izlenilebilecek olan çeşitli beyanlarında yer alır. Bunlardan meselâ şu parçaları verelim:

«Türk milletinin hayatı ile, yükselişi ile doğrudan doğruya ilgili ve bağıntılı olan, milletin iktisadiyatıdır.»

«Türk tarihi incelenirse, bütün yükseliş ve çöküş sebeplerinin, bir iktisat meselesinden başka bir şey olmadığı anlaşılır.»

«Devrimiz, tamamen bir iktisat devrinden başka bir şey değildir.»

«Bence Halk Devri, İktisat Devri anlayışı ile ifade edilir».

Nihayet bu sözlere, bu bahse girerken kullandığımız şu ilgi çekici sözlerini de katabiliriz:

«Yeni Türkiye Devleti cihangir bir Devlet olmayacaktır. Fakat yeni Türkiye Devleti, bir İktisat Devleti olacaktır...»

Buna benzer sözleri, cümleleri, onun nutuklarında daha da bulabiliriz. Bu sözlerde, çağdaş, realist bir çağ ve tarih anlayışının sezgileri vardır. İsmet Paşa da aynı şekilde konuşmuştur:

«İktisadiyat Devleti, Devlet de iktisadiyatı tamamlar. Yüksek gayemiz, İktisadî Devlet İdaresini hızla meydana getirmek için, çareler, vasıtalar aramaktır».

1 mart 1928

Kısacası, hangi nizam içinde olursa olsun, Devlet bir Sosyal müessese ve iktisadî ilişkiler de sosyal ilişkiler demek olduğu için, devleti iktisadî olmak vasfından ayıramayız. Esir ve köle emeğine dayanan eski Mısır'dan, eski Roma'dan; toprağa bağlı köylüler (Serf) ve kayıtlanmış şehir Loncaları üstünde kurulu Aristokrat Orta Çağ Derebeyliği Devletlerinin de birer iktisadî iskeleti vardır. Ama çağdaş manada iktisat devleti deyince, bundan ancak, düzenli bir devlet ekonomisi anlaşılabilir. Meselâ sosyalist devlet gibi...

Yeni Devleti kuranların, bu Devlet ve toplum anlayışına, hatta «Sınıfsız Cemiyet» özlemleri de katılmıştır. Meselâ 7 şubat 1923'te Gazi, kuracağı Halk Partisi hakkında şöyle konuştu:

«Başka memleketlerde Partilerin, sınıf menfaatlarını muhafaza için kurulduğunu ve bizde güya ayrı ayrı sınıflar varmış gibi kurulan Partiler yüzünden, malum olan acıklı neticelere şahit olduğumuzu ve halbuki Halk Partisi dediğimiz zaman, bunun içinde vatandaşların bir kısmı değil, bütün milletin dahil olacağını»

belirtti.

Gazi aynı nutkunda:

Muhtelif mesleklere mensup olanların menfaatlerinin bir olduğunu, bunları sınıflara ayırmak imkânı bulunmadığını ve hepsinin Halk'tan ibaret olduğunu»

ifade etti. Aynı yıl kabul edilen Parti nizamnamesinde de:

«Halk mefhumunun, herhangi bir sınıfa münhasır olmadığı» ve *«halkçıların, hiç bir aile, hiç bir sınıf, hiç bir cemaat ve hiç bir ferde imtiyaz tanımadıkları»*

kayıtları da vardır. Daha sonraları, meselâ, 10 mayıs 1931'de toplanan üçüncü kongre ile, 9 mayıs 1935'te toplanan dördüncü kongrede Sınıfsızlık konusunda çok daha açık ve ileri görüşler açıklanacaktı.

Fakat Sınıflaşmama ve Sınıfsızlık, bir özlem veya düşünce değildir. Bir ideoloji ve o yolda bir müesseseleşme demektir. Yeni devletin Anayasasında (1924 Anayasası) bu hedefi ifade eden, yani hiç değilse ana iktisadî ilişkileri devlet eliyle düzenlemeyi gerektiren kayıtlar, maddeler bulunmuyordu. Bu takdirde ise yeni devletin, Anayasanın yapısına uyularak, klasik bir İdare Devleti, Bürokratik Devlet, ekonomik karakter bakımından da Liberal Devlet olarak gelişmesi mukadderdi. Nitekim öyle oldu.

Gerçi Başvekil İsmet Paşa bir gün gelecek ve:

«— Liberalizm nazariyatı, bu memleketin güç anlayacağı bir şeydir»,

diyecektir ama, onun Sıvas'ta Anadolu bozkırına haykırdığı bu sözler, bu bozkırın boşluğunda dağılıp gidecektir.

Yani bütün 1923-1930 devresince, hatta daha sonra da, Devletin iktisadî politikasına hâkim olan Liberal karakteri değiştiremeyecektir. Bu arada ve köklü bir mevzuat temeline dayanmayan Devletçilik tecrübelerine ise, ileride temas edeceğiz.

Kaldı ki, 1923 sonrası devresinde, bu konuda, hatta kendi kendimize şöyle sorabiliriz:

«— Yeni Devleti kuranlar, Millî Kurtuluş hareketinin tarihî özelliklerine uygun bir İktisat Devleti kuramadıklarına göre, acaba ve meselâ bir Devlet Sosyalizmi kurabilirler miydi?»

Bu soruya her halde olumlu cevap bulamayız.

Konu üzerinde buraya kadar, belki biraz fazla duruşumuzun sebebi, İsmet Paşanın, şimdi ele alacağımız iktisadî çabalarının, başarı veya başarısızlıklarının, temel faktörlerini daha doğru değerlendirebilmek içindi. Çünkü bu alandaki iktisadî siyaseti, bu siyasete temel olan ekonomik prensiplerden, bunlarla ilgili imkân ve faktörlerden ve nihayet bütün bunlara şeklini ve yönünü veren Devletin hukukî yapısından ayıramazdık. Şimdi konumuza, İsmet Paşa ve iktidarının, iktisadî siyaset alanındaki icraatı ve karşılaşılan meseleleri ele alarak devam edebiliriz...

BİR İKTİSAT SİYASETİNE YÖNELİŞ:

Cumhuriyetten sonra İsmet Paşanın karşılaştığı en çetin meseleler, iktisat meseleleri oldu. Kara ve deniz ulaştırma vasıtalarının yetersizliği, yolsuzluk, sanayisizlik, evvelce küçük sanatları ellerinde tutan Ermeni ve Rumların ortadan çekilmeleri ile şehir ve kasabalarda hissedilen boşluklar, Banka ve Kredi yokluğu, iptidaî bir ziraat, şehirlerin ve kasabaların haraplığı. vs... Bütün bunlara, Devlet maliyesinin halsizliğini, Devletin yalnızlığını, müttefiksizliğini de katınca, Cumhuriyet sonrası devrin sıkıntılarını daha iyi anlamak mümkün olur. Kaldı ki ortada, memleket hakkında rakam, istatistik bilgileri de yeterli değildi. Memleketin yüzölçümü, nüfusu, ormanları, hayvan serveti, madenleri doğru olarak bilinmiyordu.

Bugünkü hesaplardan faydalanarak şunu anlamaktayız ki, yeni devleti 771.500 kilometre kare bir saha üzerinde, 12.500.000 kadar nüfusa malikti. Ama harplerin, tehcirlerin, mübadelelerin şu neticesi de olmuştu ki, Doğu vilâyetlerinde ve o vakit 1.3 milyon kadar tahmin edilen Kürt nüfusundan

sonra memlekette mütecanis bir Türk topluluğu yer alıyordu. Ermeni ve Rum karmalığı kalkmıştı (1). Memleketin tabiî servetlerine de güveniliyordu. Nitekim İsmet Paşa o günlerden bahsederken bunu şöyle değerlendirir:

«Bu memleketin kaynakları ne kadar kuvvetli, ne kadar bol olduğunu bizden daha iyi bütün dünya bilir. Düşünülebilir mi ki, erişilmez hedeflere varmak için vasıtasızlığı, maddî müşkülleri yenen bir memleket ve bir millet, altın hazineler üzerinde otursun ve sadece bu hazinelerin kapısını açmayı bilmemek yüzünden fakir ve ıstırabı kabili tedavi olmasın? Asıl olan nokta, kaynaklara malik olup olmamaktadır. Eğer memlekette kuvvet kaynağı, servet kaynağı, gelişme kaynağı yoksa, bunu yaratmak kimsenin elinde değildir. Fakat bizim nüfusumuzu, hayatımızı, en yüksek medeniyet seviyesine çıkarmak için, her türlü kaynaklar ve vasıtalar vardır.

Hedefe varmak için, evvelâ hedef belirli, berrak bir surette malum olmak lâzımdır. Yanar döner bir ışık, bulutlar içinde belirsiz hedefler arkasında koşanların, ilk müşkülât karşısında ayakları sürçer. Büyük hedefin yolu, sabır ve sebatı tüketecek zannolunan büyük müşküllerle doludur. Varacağımız nokta, milletler arasında en yüksek terakki ve medeniyet seviyesidir. Gerçi fakir ve harabız. Ama altın hazineleri üstünde oturuyoruz. Yarın veya öbür gün, behemehal bunları açabiliriz ve behemehal bunları açmak mecburiyetindeyiz. Açmak için vasıta, insan gücü dışında değildir. Bu vasıta gökten de inecek değildir. Bu vasıta, belirli bir hedefe doğru yılmayarak, durmadan çalışmaktır».

30 VIII 1930

---

(1) Kürtler, Iğdır'la Erzincan arasında çekilecek bir hattın güneyinde ve Fırat'ın doğusunda kalan bölgede çoğunluk teşkil ediyorlardı. İkinci Dünya Harbi içinde yapılan istatistiklere göre bu hattın doğusunda Kürtler % 66.3 oranındaydı. Muhtemelen, 1923-1930 arasında buna benzer bir orantı vardır.

Fakat biz, Türk toprağı ve imkânları üstünde İsmet Paşa iktidarının Millî İktisada yönelirken, yeni devletin eski Osmanlı devletinden devraldığı iktisadî şartlara ve mirasa kısaca göz atmalıyız.

SERT GERÇEKLER:

Cumhuriyet neyi devraldı?

Lozan Konferansında kapitülasyonlar kaldırılmakla beraber, zaman içinde tasfiye edilecek bazı pürüzlerin de mevcut olduğunu daha önce işaret etmiştik. Bunların başında gümrük tarife sistemi geliyordu. Bu muahedenin koyduğu bir kayda göre, 1916 senesi, yani imparatorluk devri son gümrük tarifelerini 1923/1928 arasında değiştiremeyecektik. Yani bu süre içinde, millî ekonominin bayrak vasıflarından biri olan gümrük istiklâline ve himayeci siyasete geçemeyecektik. Yalnız bu arada paramızın kıymet düşüklüğünü hesaba katarak mevcut tarifeyi 12 katı ile çarparak uygulayabilecektik. Bu kayıttan 1928 senesi sonunda kurtulacaktık.

a — Bütçe:

İkinci kayıt, yeni devletin, Osmanlı borçlarından kendi üzerine aldığı hisseydi. Bu borçların ödenmesi külfetleri, devletin cılız bütçesinde büyük bir yük teşkil ediyordu. Meselâ şu rakamları verelim:

Devlet maliyesinde dış borçların yükü

Yıllar	Masraf bütçesi yüzdesi	Taksit miktarı
1924	% 8.5	14 014 000 Lira
1925	% 7.1	13 861 000 »
1926	% 5.4	10 136 000 »
1927	% 5.2	9 875 000
1928	% 6.5	13 468 000
1930	% 4.6	32 189 000

Ama bu nispetleri değerlendirirken, aynı yıllar içinde meselâ maarif bütçesine masraf faslında, ancak % 3.1-4.5 arasında bir karşılık ayırılabildiğini hesaba katmalıyız.

Bütçe takatımızı anlamak için de şunu verelim ki, daha önce de değindiğimiz gibi cumhuriyet idaresi 1923'te ancak 93.000.000 lira kadar hesaplanan bir varidatla idareye el koymuş ve 1924'te durum ancak şöyle olabilmişti:

1924-1925 Gelir: 129.214.610, Gider: 176.993.800.

b — Para:

Mütedavil paraya gelince, Osmanlı Devletinin, Umumî harpten önce tedavülde 43.000.000'dan ibaret olduğu tahmin edilen altın parası vardı. Harpten sonra bunun çoğu, Türkiye'den ayrılan yerlerde ve bilhassa Arap memleketlerinde kalmış bulunuyordu. Bu altın para yanında 8 milyon liralık gümüş ve yalnız Istanbul'da olmak üzere 1.2 milyon liralık da Osmanlı Bankası banknotları tedavül edilmekte idi. Umumî harpte hükümet para sıkıntısı çekince, 1916 «Tevhid-i Meşkûkât» sistemine, yani paraların birliği ve altın esası şekline bağlı kalmakla beraber, «karşılığı devletin umumî varlığı» sayılan kâğıt para çıkarmaya başladı. Gerçi bunda hesapsızlığa gitmedi ve bütün devlet mekanizması içinde en titiz işleyen bir Maliye Nezaretiydi. (Nazır Cavit Beydi. İzmir suikastı dolayısıyle asıldı). Bu karşılıksız paranın değeri elbette ki sabit tutulamamakla beraber, bir enflâsyona da gidilmedi. Meselâ harp içinde tedavülde bulunan para ile altına nazaran fark şöyle yürüdü:

Aylar ve seneler	Tedavüldeki kâğıt para	Altına nazaran fark
1915 Temmuz	1 500 000	% 0
1915 Ekim	7 900 000	% 0
1916 Ocak	10 700 000	% 2
1917 Ekim	45 800 000	% 83
1918 Ekim	124 100 000	% 272 mütareke
1919 Ekim	161 000 000	% 372

Ondan sonra bu kâğıt para miktarı artmadı. Hatta 1923'ten sonra 153.000.000 liraya indi. Fakat bir altın lira karşılığı 1930 içinde 830 kuruşa kadar yükselmiş ve nihayet 28.8.1930'da ve devletçe teşkil edilen konsorsiyum eliyle 1030 kuruş olarak kıymetlendirilmiştir.

Kaldı ki harp içindeki kâğıt para çıkarılmasını büsbütün karşılıksız saymak da doğru değildir. Hükümet bu işe girişirken, müttefikimiz Almanya, mevcut altın ihtiyatımızı Berlin'e ve Alman hükümeti emrine karşılık olarak yollamıştı. Harbin sonunda bu karşılık Almanlardan alınarak müttefiklere geçmiştir. Hulâsa cumhuriyet kendi iktisadî hayatına, karşılığı kalmamış, fakat kıymeti de tamamen sarsılmamış olan bu 150 milyon etrafındaki kâğıt para ile başladı.

c — Dış ticaret:

Dış ticarete gelince, İstiklâl Savaşı içinde bir dış ticaretten elbette bahsedilemezdi. Ne alacak takatımız ve yolumuz, ne de ödeyecek imkânımız ve vasıtalarımız vardı. Kaldı ki memleketin ihracat maddelerini yetiştiren Ege, Çukurova, Trakya gibi sahalar, İstiklâl Savaşı süresince, zaten elimizde değildi.

1923'te dış ticaret münasebetlerine, ancak 84.700.000 liralık bir ihracatla girdik. İthalâtımız ise, daha o yıl 144.800.000 liraya varmış ve ticaret muvazenemiz % 58.8 açık vermişti. Halbuki memleket bir mal açlığı içindeydi ve yeni hükümet buna cevap vermeliydi. Bu hayat şubesinin nasıl geliştiğini daha ileride ele alacağız.

d — Ulaştırma:

Bir de ulaştırma şebekesine bakmalıyız. Cumhuriyet imparatorluktan karayolu denebilecek bir şey devralmadı. Mevcut karayollarının tek kilometresine bile, bugünkü değil o günkü anlamı ile de yol denilemezdi. Düşünmeli ki, meselâ Istanbul'dan İzmit'e bir karayolu yoktu. Birtakım perişan izler, yahut hırpanî birtakım makadam dar yol kalıntıları, kullanılmaktan kalmıştı. Tabiî, yol olmayınca, motorlu vasıta da yoktu. Bütün mücadele boyunca Ankara'da, o da Gazi'nin külüstür bir açık otomobili vardı. Karayollarının tamamen ve yeniden yapılması lâzımdı. Onun içindir ki 1924 gider bütçesinde % 9.0'dan başlayan Nafia bütçesi 1930'da gider bütçesinin % 15.2'sine kadar yükselmiş bulunuyordu.

Demiryollarına gelince, Misakî Millî sınırları içinde kalan

bütün demiryollarının uzunluğu 4637 kilometreden ibaretti. Bu hatlar da güneyde Toroslarda ve Orta Anadolu'da Ankara'da sona eriyordu. Ne Karadeniz, ne Akdeniz, ne Doğu Anadolu, birbirlerine bağlanmış değildi ve bütün mevcut hatlar, yabancı, imtiyazlı şirketlerin elinde bulunuyordu. Halbuki ilk demiryolu fikri memlekete daha 1836'da, yani Tanzimat öncesinde girmiş ve ilk hat (İzmir-Sarıköy) 1822'de açılabilmişti. Aynı yıl, Haydarpaşa-İzmit hattı tamamlandı.

Hulâsa cumhuriyet memleketi 4637 kilometrelik ve harplerle İstiklâl Savaşı içinde tamamen yıpranmış, yenilenmeye muhtaç ve memleketin asıl parçalarını birbirine bağlamayan, yabancılar elinde bir demiryolu şebekesiyle devraldı. Ne yapacaksa bu alanda yapacaktı. Hatları memleketin uçlarına ulaştırarak, yeni Türkiye'yi demirden ağlarla örecekti. Bunun için elindeki Nafia bütçesi ise 1924'te 17.900 liradan ibaretti ki, bütün Nafia hizmetleri bununla görülecekti. 1930'da bile masraf bütçesinin bu faslı, ancak 33.705.000 liraya varabilmişti. Ama daha ileride göreceğimiz gibi, Demiryolları, 1930'da Sıvas'a varmış, nice istikametlerde yeni hatlar inşa safhasına girmişti.

e — Denizcilik:

Deniz Ticaret Filosuna gelince, bu alanda cumhuriyet, çok daha hazin bir durumu devraldı. Misakı Millî sınırlarına göre Türkiye'nin sahilleri 4000 kilometreyi buluyordu. İmparatorluk Cihan Harbine 110-120 bin ton saf tonluk ve 120 parça kadar küçük bir deniz ticaret filosu ile girmişti. Fakat cumhuriyet bu filoyu ancak 50.000 tonluk cılız, döküntü bir varlık olarak aldı. Kaldı ki Lozan Antlaşmasının bir kaydına göre, kabotaj, yani Türk limanları arasında yük ve yolcu taşıma hakkı da birden Türklere geçmiyordu. Kabotaj hakkına Türkler, ancak 1 temmuz 1926'da kavuştular. 815 sayılı Kabotaj Kanunu gerçi 19 nisan 1926'da Millet Meclisinde kabul edilmiş, fakat yukarda kaydettiğimiz tarihte yürürlüğe girmişti. O tarihten sonra Türk limanları arasında gemi işletme hakkı, ancak Türklere tahsis edildi. Fakat 1930'da bile Türk Ticaret Filosu, ancak, buharlı ve motorlu olmak üzere 90.000 ton kadar bir safi tonilato kuvvetindeydi.

f — Yabancı sermaye:

Şimdi biraz da yabancı sermaye hareketlerine göz atalım, Yabancı sermaye, yahut dış sermaye akışı, klasik iktisadiyatın, milletlerarası münasebetlerde aslî unsurdur. Yalnız şu suretle ki bu akış, hakikatta, iktisatça bağımsız ülkeler arasında hür ve eşit şartlarla yürür. Yarı sömürge ülkelere, imtiyazlar şeklinde girer. Sömürgelerde ise yabancı sermaye, tam bir sömürücüdür. Uyanan iş ve istihsal hareketinin meyvelerini yalnız kendi hesabına toplar. İmparatorluk Türkiye'si bir yarı sömürge olduğu için, eski Osmanlı topraklarına yabancı sermaye, ya devleti borçlandırma yolları ile bir *ihtikâr* unsuru, yahut da işletmecilik sahasına *imtiyazlar* suretinde girdi. Bu mekanizmada, meselâ bazı ticaret şirketlerinde veya özel iş sahalarında imtiyaz mukaveleleri olmasa bile kapitülâsyonlar, bu yabancı sermaye teşebbüslerini de esasından imtiyazlı kılıyordu. Borçlandırma suretiyle yabancı sermaye akışı ve bu devlet borçlarının Lozan akitnamesi ile aldığı şekil ve miktar, Lozan Muahedesinin 46-47'nci maddelerinde düzenlenmiştir. Bu konuyu burada etrafı ile işlemek çok yer alır (1). Türkiye 1854'te başlayarak borçlanmaya başlamış ve bunları daha çok lüzumsuz saray masraflarında eritmişti. Padişahlar borç senetlerini gözü kapalı kabulleniyorlardı. Meselâ 1854-1874 arasında devlet 239.000.000 altın liralık borç senedi imzalamış, ama bu paradan eline ancak 127.000.000 lira geçmişti. O da bu paradan Sarayın etrafında, yerli ve yabancı daha nice yağmacılara pay dağıtmak suretiyle. Zaten bu türlü borçlanmalar nihayet iflâsla neticelendi ve 20.12.1881'de devlet iflâs ederek malî kontrol altına girdi. Ama ondan sonra borçlar gene çığ gibi büyüdü ve bu hal, 1914 yılına kadar sürdü. İşte Lozan Antlaşmasında cumhuriyet hükümetinin kabul ettiği ve İsmet Paşanın «Biz, namuslu borçlularız» diyerek, o kıt cumhuriyet bütçesinden ödemeye çalıştığı ve nihayet karşılıklı anlaşmalarla tamamen itfa edilen borçlar, bu borçlardır.

(1) Bu konuda *Tek Adam*'ın III. cildinde özetlendiği gibi, en yeni ve etraflı bilgileri İ. Hakkı Yeniay'ın, *(Yeni Osmanlı Borçları 1964)* isimli eserinde bulunabilir.

Türkiye'ye diğer suretlerle sermaye ithali ve imtiyazlar faslına gelince, cumhuriyet eski Osmanlı imparatorluğundan arka sayfada gösterilen şöyle bir durum devraldı:

Bu rakamlar aslında büyük bir sermaye hacmi ifade etmeyebilir. Ama şunu gösterirler ki, Osmanlı ülkesi sermaye teşebbüsleri bakımından da çok geri bir memleketti. Yani cumhuriyet, bu bakımdan da takatsız bir ülke devraldı ve her şeyi yapmak, yeni devlete düşüyordu. Şimdi biraz da millî istihsal alanında neler devralındığını görelim.

g — Ziraat:

Cumhuriyet ilânıyle beraber iktidara geçen İsmet Paşanın, yeni idareye el koyduğu günlerde, meselâ 1924-1925 yıllarında Türkiye'de ziraî durumu gösteren kesin, inanılır rakamlar yoktur. Ama 1927 ziraat sayımı, o devrede Türkiye'nin ziraat durumu hakkında bize bilgiler vermektedir. 1924-1927 arasında ise, değişikliğin önemsiz olduğunu kabul edebiliriz.

1927 ziraat sayımına göre memlekette nüfusun % 75'i köylerde yaşıyordu ve gene 1928 sayımında memleketin nüfusu 13.460.270 olarak bulunmuştu. Sanayide çalışanlar nüfusun ancak % 2.1'ini, ticaret % 1.9'unu teşkil ediyordu.

Çiftçi nüfusu Karadeniz kıyılarında % 81.2, Bursa havalisinde % 75, İzmir havalisinde % 45'ti.

Sayılan 1.751.239 köylü ailesinin beheri ortalama 5 nüfustu. Her aile başına düşen ekilmiş toprak miktarı da ortalama ancak 25 dönüm olarak bulunmuştu. Bu miktar Mersin vilâyetinde ortalama 108, Trakya'da 53-63, Eskişehir'de 42, Bolu'da 14, Siirt'te 12, Van'da 10, Trabzon'da 7 dönümdü.

Ekilebilir arazi, bütün arazinin % 32'sini teşkil ediyordu. Ama o günkü Türkiye'de fiilen ekilen toprak, bütün memleket toprağının ancak % 4.86'sından ibaretti. Ormanlar memleket sathının % 18'i, meralar % 36'sı, dağ, taş, istifade edilmeyen arazi % 13'ü ve göller bataklıklar % 1'i idi. Hububat fiilen ekilen toprakların % 89.5'ini, bakliyat % 3.9'unu ve sınaî nebatlar % 6.6'sını işgal ediyordu.

Lozan muahedesinden sonra Türkiye'de faaliyette bulunan Yabancı Sermayenin genel tablosu.
(1000 İngiliz Lirası olarak)

Teşebbüs sahası	İngiliz		Fransız		İtalyan		Alman		Amerika		Hollanda		Belçika		Yekûn	
	Teşebbüs sayısı	Sermaye	Teşebbüs sayısı	Sermaye	Teşebbüs sayısı	Sermaye	Teşebbüs sayısı	Sermaye	Teşebbüs sayısı	Sermaye	Teşebbüs sayısı	Sermaye	Teşebbüs sayısı	Sermaye		
1 — Demiryollar	1	4587	1	6.002	—	—	3	26.421	—	—	1	153	—	2.000	6	39.163
2 — Madenler	1	200	2	2.333	1	380	2	135	—	—	—	—	—	—	6	3.048
3 — Bankacılık	3	690	6	6.020	4	300	2	2.251	1	100	1	100	5	350	22	9.811
4 — Belediye İşletmeleri	2	1.897	2	1.142	—	—	—	—	—	—	6	1.934	1	10	11	4.983
5 — Sanayi teşebbüsleri	4	1.850	5	269	—	—	—	—	—	—	1	81	2	244	12	2.444
6 — Ticaret	10	1.480	6	4.621	4	65	—	—	5	500	3	107	2	65	30	6.838
Yekûn	21	10.704	22	20.387	9	745	7	28.807	6	600	12	2.375	10	2.669	87	66.287

Üretime gelince, başlıca ürün kollarına üretim yekûnları şöyleydi:

Hububat	2 400 000 ton	% 85.5
Bakliyeler	1 000 000 »	% 3.9
Sınaî bitkiler	1 634 000	% 6.6

1923'te Türkiye'nin tütün üretimi 26.000 tondu. 1926'da bu miktar 54.000 tona çıktı. Harpten önce 150.000 balya olan Pamuk üretimi 1923'te 90.000 balyaya düşmüş fakat 1926'da Çukurova'daki arizî vaziyet hesaplanmazsa ve 1925 hesaplarına göre 110.000 balyaya kadar yükselmişti. Eski bir üretim maddesi olan Afyon, harpten önce 10.000 sandığa kadar çıktıktan sonra 1923'te 2200 sandığa kadar düşmüş, fakat 1926'da 4400 sandığa kadar yükselmişti. Ege'nin özel bir üretimi olan kuru üzüm, en düşük seviyesini 1920'de 18.000 ton olarak kaydettikten sonra 1923'te 36.000 tona varmış, 1926'da gene bu seviyeyi muhafaza etmişti. Kuru incir 1922'de 6.200 tona kadar düştü. Halbuki harpten önce ortalama 20.000 tondaydı. 1926'da 27.000 tona yükseldi. Yıllara göre değişen fındık üretimi de sulha girilince harekete geldi ve bolluk senesi olan 1925'te 50.000 ton, müteakip azlık senesi olan 1926'da 16.000 ton olarak o zamanki normal seviyelerde gelişti.

Ancak hayvan servetinde büyük düşüş vardı. Büyük harp, İstiklâl Savaşı ve iç karışıklıklar, çok sayıda hayvan yetiştiren Türkiye'de hayvan servetini çok kemirmişti. 1926'da, 12.8 milyonu koyun olmak üzere ancak 31.600.000 vergiye tabi hayvan sayılmıştı. 1923'te bu sayı, ihtimal ki 25.000.000'a kadar düşmüştü. Ama cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye, gene de dışarıdan un ve yiyecek madde ithal etmekteydi. Un, başlıca ithal maddelerimizden biriydi. 1923'te ithalâtın % 27'si gıda maddeleriydi. Bu miktar 1926'da % 15'e düşmekle beraber, hatta 1928'de gene de % 18.50 oranında yer alıyordu. Bunun bir sebebi de, memleketin içeride kalan üretim sahalarından, Istanbul, İzmir gibi şehirlere olan nakil zorluğuydu. Demiryollar az, navlun pahalıydı. Meselâ düşünmeli ki, 1926'da bile Adapazarı'ndan patates Istanbul'a, Marsilya'dan gelen patateslerden

daha pahalıya mal oluyordu ve Merzifon pirinci Samsun'da, Hindi-Çin'i pirincine rekabet edemiyordu.

h — Sanayi:

Eski Türkiye'nin sanayisiz bir memleket olduğuna her vesile ile değindik. Meselâ eski Osmanlı Hükümeti sanayi ve maadin nezaretinin yaptığı sayımlara göre, başlıca sanayi müesseselerinde çalışan işçi ve görevlilerin sayısı bütün imparatorlukta, 1913'te 16.975 ve 1915'te 14.060 kişiden ibaretti. Buraya bütün devlet işletmeleri de giriyordu. Her müesseseye ortalama olarak, 1913'te 75 ve 1915'te 81 kişi düşüyordu.

Büyük Millet Meclisi Hükümeti Sanayi Umum Müdürlüğü de 1921'de, o zamanki sınırlarımız içinde bir sanayi sayımı daha yapmıştır. Ama bu sayıma demirci, arabacı dükkânları gibi en küçük el sanayii yerlerini de içine alan 33.058 iş yeri giriyordu. Çalışanlar yekûnu 76.216 idi ama, beher işyerine ortalama, ancak 2-3 kişi düşüyordu. Cumhuriyetin devraldığı sanayi temeline gelince, bu temel, İzmir, Çukurova'da yer alan beş on yıpranmış dokuma fabrikası ile devlet işletmelerinden başka, en küçü işyerlerini de içine alıyordu. Bu suretle 10 sanayi şubesinde 65.214 müessese sayıldı ve toplam olarak 256.855 işçi esnaf, işyeri görevlisi bulundu. Yalnız bir amele çalıştıranlar, bu müesseselerin % 35.74'ünü teşkil ediyordu. 2-3 kişi çalıştıranlar % 35-76 idi. Bu müesseselerin % 43.59'unu, ziraat Sanayii, balık ve av sanayii teşkil ediyordu ki, bu ziraî sanayiin asıl yekûn tutanı, değirmenlerden ibaretti. 110.000 kişiyi buraları topluyordu.

Dokuma sanayii de 9.353 işyerinde 48.025 işçi topluyordu. Halbuki Türkiye'de o sırada fabrika denilebilecek ve çoğu da yıpranmışlıktan veya sahipsizlikten faaliyetini durdurmuş ancak 10-15 müessese vardı... Daha doğrusu, cumhuriyet kurulduğu zaman Türkiye'de adına ve batı manasıyle fabrika denilecek müesseseler yoktu. Adlarına pek de fabrika denilemeyecek olmakla beraber, Istanbul ve İzmir bölgesinde yalnız 6 yünlü mensucat müessesesi vardı. Yıllık yünlü ihtiyacı 5.5 milyon metre sayılırdı. Bunun da 3.766.000 metresi dışarıdan geliyor-

du. İhraç hesabı da, nüfus başına ancak 44 santim olarak alınmıştı! 1923'te Bursa'da çalışan ancak 632 ipek işçisi vardı. 1923'te memleketin 50.000 ton kadar hesaplanan şeker ihtiyacının hepsi dışarıdan geliyordu. Yılda 4.000.000 kilo deri ithal ediyorduk. Memlekette ve o da askerî ihtiyaca yarayan ancak 500.000 kilo kösele yapılıyordu. 1923'te Türkiye'nin çimento fabrikalarının kapasitesi 75.000 tondan ibaretti. Yeni Türkiye bununla elbette ki inşa edilemezdi. 1923'te memlekette ancak 7.000 İğ'lik harap pamuklu müessesesi vardı. El Tezgâhları da tamamen terk edilmişti. Fabrika denilen ve 7.000 iğ'lik harabelerde yılda, ancak 9.5 milyon metre kaputbezi yapılabiliyordu (Şimdi 160.000.000 metre). İthalâtımızın % 18'ini ise pamuklu ve yünlü mamuller teşkil ediyordu... Nihayet Türkiye'de ve 1924'te ancak 760.000 ton kömür istihsal ediyorduk. 1926'da bile bütün Türkiye'de elektrik üreten ancak 90 işyeri vardı ve buralarda ancak ve toplam olarak 1350 işçi ve görevli çalışıyordu. Yıllık üretim tutarı 1923'te 77.000.000 Kw. olarak başlamıştı (Şimdi 4 milyar). Sanayide çalışan bütün motorların sayısı, 163.000 beygir kuvvetinde ve 4850'den ibaretti. Sanayi müesseseleri içinde, ancak % 4.32'sinde motor kullanılıyordu...

∴

Yeni devletin eski Osmanlı idaresinden devraldığı bu sefaleti, bu sert gerçekleri daha birçok sahalarda açıklayabiliriz. Meselâ şu rakamları verelim:

1 — *Eğitim:*

1923'te Türkiye'de, okuma yazma bilmeyenlerin sayısı % 90'ın üstündeydi. Bütün Türkiye'de ilkokullarda, 34.000 kadarı kız olmak üzere ancak 341.941 öğrenci vardı. Ortaokullarda 1182'si kız olmak üzere 5905 öğrenci okuyordu. Liselerin esas lise sınıflarında (ikinci devre) ancak 1241 talebe vardı. Türkiye'de gayet ilkel tesisatlı 9 sanat okulu mevcuttu. Bütün öğrencileri 1221 kişiden ibaretti. Bütün yurtta yalnız iki kız Enstitüsü vardı. İkisi de Istanbul'daydı. Bir tek üniversite vardı ve üniversitenin 8 kolu ile ayrıca yüksek öğretmen okulunun bütün öğrenci sayısı ancak 1199'du!

j — Sağlık işleri:

Bütün Türkiye belediyelerinin ancak 6 hastanesi vardı. Bunların yatak mevcudu 6335'ten ibaretti. Bütün yurtta 50 yataklı bir tek çocuk doğumevi vardı. Bir kısmı yabancılara ait olmak üzere memlekette mevcut 32 hususî hastanenin yatak sayısı 2400'dü. Vilâyet hastanelerinin sayısı 45, yatak adedi 4550 idi. Devlet hastaneleri olarak da ortada bu vilâyet özel idare hastaneleri bulunuyordu. Sıtma, bütün yurtta salgındı. Bazı bölgelerde frengi ve trahum, geniş ölçüde yerleşmiş hastalıklar halindeydi ve Birinci Millet Meclisinde «Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele Kanunu» çıkarılmak istenildiği zaman, hocalarla, Şeyhler, hastalığın Allahtan geldiğini, insandan insana geçmediğini savunarak, kanunu getiren Operatör Emin Beyi Meclis ortasında kıyasıya dövmüşlerdi...

Hulâsa yeni devlet ve onun icra yöneticisi olan İsmet Paşa kabinesi, 1923'te işte bu şartlar altında bir iktisadî siyaset uygulamasına girmişlerdi...

1923-1930 ARASI UYGULAMALAR:

a — Asayiş savaşı:

1923-1930 devresinin halk hayatının en olumlu gelişmelerinden biri, eşkiyalığın ortadan silinmesi, hiç değilse önemsizleşmesidir (1). Eski Türkiye'de dağda gezen asker kaçağı ve eşkiya, memleketin tıpkı memur gibi, jandarma gibi, eşraf gibi, yerleşmiş bir sosyal unsuruydu. Hatta şaki, itibarlı bir varlıktı.

---

(1) Cumhuriyetin ilânı sırasında, çeşitli yerlerde 80 kadar büyük çete, hükümetçe tespit edilmiş, takibe başlanmıştı. Şeyh Sait isyanının tasfiyesinden sonra, isyancılardan İzzet ve Nuh, Hazo nahiyesini işgal etmişler, fakat yakalanmışlardır. Şeyh Sait'in oğlu Abdurrahman 400 adamıyle Pervari, Eruh kazalarına girmiş, fakat ezilmişlerdir. Dersimde Koçuşağı aşireti, Mustafa, Mutkili Ali, Yunus temizlenmişlerdir. Kastamonu taraflarında Eğri Ahmet, Aksaray, Kırşehir, Ankara vilâyetlerinde Katil İlyas ve Kürt Osman çeteleri temizlenmişlerdir. 1930 sıralarında Muş taraflarında Seyit Han, Suphan dağında Şeyh Cüneyt ve Karihanoğlu Bekir, Kadirli ve Maraş

Memleket baştan başa eşkıya ile sarılıydı. Bunlar yalnız köylerde, dağlarda barınmakla kalmazdılar. Meselâ Osmanlı Ankara'sında olduğu gibi; şehrin giriş boğazlarını, belli, ünlü, imtiyazlı soyguncular halinde ellerinde tutarlardı. Eşkıyalarla ve gerekince, yalnız mahallî idarecilerin değil, meselâ İzmir Valisi Kâmil Paşa (Sadrazam) gibi şöhretli devlet adamlarının bile pazarlıklara giriştikleri, temaslara, dostluklara girdikleri görülür ve bunlar tabiî sayılırdı.

Fakat İsmet Paşa hükümetinin eşkıyalıkla savaşı amansız oldu. Ekim 1923'te yani hemen Cumhuriyet İlânıyle beraber çıkarılan «İzâle-i şekâvet» yani eşkıyalığı ortadan kaldırma kanunu iyi işledi. Küçük haydutlar silindi. Yahut ehlîleşti. Azılı çeteler sıkıştırıldı. İstiklâl Mahkemeleri de bu uygulamaya yardımcı oldu. Doğudaki kanlı tenkil hareketleri de, eşkıyalığı sermayesiz gelir kaynağı gibi kullanan ağaları, şeyhleri sindirdi. Hulâsa 1923-1930 devresinin, memleketin alt yapısında, çokluk görülmeyen, değerlendirilmeyen bir başarısı, eşkıyalığın temizlenmesi, halkın asırlardan beri ilk defa mal, can ve çalışma emniyeti duyuşu oldu. Bunun neticesi olarak da halkın, bütün sefaletlere rağmen, hükümete karşı inan ve güveni arttı. Yeni devletin iktisadî siyasetini izlerken bu neticeyi, önemle kaydetmelidir.

b — Ziraat:

Daha önce de değindiğimiz gibi, 1923-1930 arasında, ziraat alanında, köylü lehine en güçlü, en cüretli hareket, 17 şubat 1924'te Aşar vergisinin kaldırılmasıdır. Bunun dışındaki ziraî tedbirler, daha ziyade idare ve kısmen ziraat eğitimi alanlarında kalmıştır. Köyde bir yapı değişikliğine götüren köklü tedbirlere ve reformlara gidilmemiştir. Bu devrede ziraat alanında tam bir hareketsizlik görülmektedir. Ziraî mahsuller üreti-

---

mıntıkasında Ali, Erzurum taraflarında Alican, Erzincan'da Aliko, Topal Hüseyin, Urfa'da Ramazan; Kırşehir, Yozgat, Çorum taraflarında Kara Haydar oğulları, Denizli, Burdur, Isparta'da Ferik Osman; Çukurova, Maraş, Andırın taraflarında Hacı, Hacı Veli, Hok Mehmet çeteleri ve daha niceleri, bu asayiş savaşında birer suretle ortadan kaldırılarak, ünlü eşkıya saltanatına son verilmiştir.

minde artış olmakla beraber, ziraî maddeler fiyatlarındaki yetersizlikler, köyde bir ziraî sermaye birikmesine ve dolayısıyle köyün ve çiftçinin kalkınmasına, kesin surette engel olmuştur. Meselâ düşünmeli ki, hatta Atatürk'ün ölüm yılı olan 1938'de bile, örneğin Ankara zahire borsasında buğdayın ortalama fiyatı 4,5 kuruştan ibaretti (1). O zamanki kötü toprak yollardan, mahsulün Ankara'ya getirilip satılması, sonra köye dönülüşü için bir hafta zaman lâzım geliyordu. Bir kağnı Haymana buğdayının köylüye sağladığı para, ancak 10 lira kadardı. Tohum, hayvan hakkı, yemeklik, hayvan vergisi, imam, muhtar hakkı, hep bu paranın içindeydi. O günkü karasapan şartları içinde de bu kıraç Anadolu yamaçlarında bir dönüm toprağın verimi, nihayet 70-80 kiloyu geçmiyordu. Çok önceden savunucuları olduğu halde, hububat fiyatlarını koruma için teşkil edilen Toprak Mahsulleri Ofisi; ancak 1938'de kanunlaşabilmişti. Koruma fiyatı olarak konulan barem, ancak 5 kuruştu. Mezbahalarda, ayakta canlı hayvanın kilo bedeli, 10 kuruşun az üstündeydi. Çünkü meselâ Ankara'da ve kasap dükkânlarında koyun eti kilosu 35-38 kuruş arasındaydı (2). Yün 40 kuruştu.

Diğer ziraî mahsullerin alımı, satımı, fiyatlarının korunması ve bu kanaldan köylüye elverişli bir ziraî gelir sağlanması yolunda herhangi bir tedbir ve teşkilâtlandırmaya gidilememişti. Köylü ve mahsulleri, başıboş bir pazarın ve pazarı ellerinde tutan bir tefeci ve eşraf insafsızlığının eline bırakılmıştı. 1931 yılında Ankara'da toplanan ziraat kongresi, 1923-1930 arasındaki ziraî siyasetin neticelerini incelerken, bütün üretim kollarındaki bu durumu bütün çıplaklığıyle belirtmişti (3).

---

(1) Ş. S. Aydemir: *Ankara'da Buğday-Un-Ekmek İşleri*. 1938. Belediye yayını.

(2) Ş. S. Aydemir: *Ankara Et İşleri*. 1938. Belediye yayını.

(3) Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti tarafından ve Sanayi kongresinden önce düzenlenen bu kongrenin 2700 sayfalık ve iki ciltlik rapor ve kararları, 1930 öncesi iktisadî durumu, bütün konuları ile açıklamaktadır.

1923-1930 arasında ziraî mahsullerde gerçi üretim artmış ve bunda harp yıllarını izleyen iç ve dış mal açlığının da etkisi olmuştur. Ama ihraç fiyatlarına gelince, bu alanda şöyle bir hareket görülmüştür: 1923-1925 arasında bir fiyat yükselişi göze çarpmıştır. Fakat 1925'ten sonra fiyatlar düşmeye başlamıştır. Gerçi bu hareketi Türk parası üstünden takip ettiğimiz zaman, fiyatlarda yükseliş daha devamlı gibi görünmüştür. Ama Türk parasının da kıymeti muntazaman düştüğü için, bu fiyatları sabit kıymete, yani altın esasına vurunca, fiyatların hakikatte köylü aleyhine süratle düştüğü göze çarpar (1).

Hulâsa köylü gittikçe daha fazla çalışmış, daha az kazanmıştır. Daha çok mal satmış, daha az para almıştır. Fakirliği artmış, eksilmemiştir. Kaldı ki 1929'da dünya iktisat buhranı da patlayınca bu buhran, 1930'da ziraî ham maddelerle gıda maddelerinde de büyük etkilerini yapmıştır. Türk ihracatı allak bullak olarak, ziraî ham madde ve gıda maddeleri ihraç fiyatları âdeta sıfıra yaklaşmıştır. Halbuki Türkiye'nin ziraî ihraç maddeleri üreten önemli bölgeleri, bu maddeleri üretmeye devam etmek zorundaydılar. Ama öyle olmuştur ki, meselâ pamuğun 12 kuruşa, tiftik yapağısının 45 kuruşa düşmesi gi-

(1) Türk ziraî ihraç hareketleri, miktarları, fiyatları ve yüzdeler itibarıyle, Ş. S. Aydemir'in «*Cihan İktisadiyatında Türkiye-1930*» isimli eserinde istatistikler ve grafiklerle gösterilmiştir. Bu bahisle ilgisi dolayısıyle ve yukardaki görüşü doğrulayan bazı rakamlar verelim:

Maddeler (fiyat)	1924	1925	1927	1928
Tütün	100	200	185	140
Pamuk	100	148	104	103
Kuru üzüm	100	143	127	122
Fındık	100	230	150	180
Yapağı	100	240	118	158
Afyon	100	240	118	158
İncir	100	150	50	60
Zeytinyağı	100	710	760	150

Rakamlar, ihracatta beher kiloya isabet eden ortalama fiyat esasına göredir.

bi baş döndürücü fiyat sefaletleri, köylünün zaten bir türlü gelişmeyen halini büsbütün kötüleştirmiş ve köyde zaten mevcut olmayan ziraî sermaye birikimi, tamamen ters bir şekilde işleyerek, mevcudun da daha fazla sarsılmasına yol açmıştır...

Kısacası, 1923-1930 arasında, Aşar vergisinin kaldırılması gibi büyük bir hareketten ve memlekette asayişi kurmak ve korumak suretiyle halk lehine yapılan ve halkın hükümete güvenini sağlayan hamlelerden başka, ziraî siyasete etkili, ziraî siyaset alanında olumlu bir neticeye ulaşılamamıştır. Yani aslında köylü ve ziraat, tamamen başıboş bırakılmış, hatta Liberalizm dahi denemeyecek bir karışıklık içinde köy, oluruna terkedilmiştir. Bu neticeyi İsmet Paşa iktidarının, kadro, vasıta ve imkânsızlıkları malum olmakla beraber, aleyhine kaydetmek zaruridir. Yani kısacası, doğu illerindeki ıslahat başarısızlığı gibi, ziraî siyasetteki yönsüzlüğü, teşkilâtsızlığı ve verimsizliği de, İsmet Paşa iktidarının başarısızlığı hanesine kaydetmekte, bir zaruret vardır.

Bu böyle olunca da, meselâ Gazi'nin:

«Köylü efendimizdir.

Türkiye'nin hakikî sahibi, müstahsil olan köylüdür, her halde, herkesten daha çok, refah, saadete müstahak ve en lâyık olan köylüdür. Şu halde Büyük Millet Meclisinin hükümetinin iktisadî siyaseti, bu aslî gayeyi elde etmeye matuf olmalıdır.

Milletin çiftçilikteki çalışmalarını, asrımızın iktisadî tedbirleri ile, en yüksek haddine çıkarmalıyız».

Mart 1922

gibi köylünün refahını herkesin refahından daha üstün tutan görüş ve direktiflerini, uygulama ve tahakkuk sahasına çıkarmak mümkün olamadı (1).

---

(1) Atatürk'ün köylüyü, çiftçiyi ve toprak işlerini öven ve çiftçi hakkını, en güçlü hitabelerle savunan çeşitli çıkışları vardır. Bunlardan meselâ şu parçaları verelim:

«Yedi asırdan beri, cihanın çeşitli uzak köşelerine sevkederek, kanlarını akıttığımız, kemiklerini o topraklarda bıraktı-

Daha önce de değindiğimiz gibi, Ankara zahire borsasında 1928'de ortalama 15.96 kuruş olan buğday fiyatları 10 sene sonra, yani Atatürk'ün vefat ettiği 1938'de, ortalama 405 kuruşa düşmüştü. Kaldı ki 1928 yılına nazaran 1938'de Türk kâğıt parasının değeri ve alım gücü de çok düşüktü... Aynı fiyat sefaletini, diğer ziraî mahsullerde de görebiliriz.

İşte Paşa gerçi Türkiye'yi bir köylü hükümeti olarak vasiflandırmıştır. 9 kasım 1929'daki Meclis konuşmasında da:

«Buğday politikamızın bugüne kadar neticeleri refah verecek bir haldedir»

şeklinde konuşmuş, 1924-1925'te 18-19 milyon lira olan buğdayun ithalâtının 1928'de 5 milyon liraya kadar düştüğünü açıklamıştır:

«— İki misli mahsul!»

sloganı da İsmet Paşanındır. Ama istihsali teşvik edici bu politikanın, fiyatları koruyucu cephesi ile satın alma, depolama, nakil gibi cepheleri ele alınamadığı için, mahsulün artışının ardından himayeden mahrum olması dolayısıyle pazar ve fiyat sefaletleri, köylüyü fazla istihsalden de yıldırıyordu... Hububat siyaseti böylece tam bir başarısızlığa varıyordu.

İsmet Paşa elbette ki köyün önemini takdir ediyor ve köylüyü koruma yolunda bir şeyler yapmak istiyordu:

«Bu memleketin her köyünde bir Başvekil olduğunu hesap ederek söz söylemeyiniz» 30.8.1930 Sıvas Nutkundan cümlesi onundur. Ama Türk çiftçisini korumakta, aşar vergisinin kaldırılması kadar, hatta belki ondan da mühim olan Toprak Mahsulleri Ofisinin teşkili ve hububata önceden ilân edilen garantili asgarî fiyat, emniyetli peşin satış sağlayan ve tefeci aracılığını ortadan kaldıran bu devlet kurumunun işe başlayı-

---

ğımız ve yedi asırdan beri emeklerini ellerinden alıp israf eylediğimiz ve buna karşılık daima tahkir ve tezlil ettiğimiz ve bunca fedakârlık ve ihsanlarına karşı, nankörlük, küstahlık, cabbarlıkla uşak menzilesine indirmek istediğimiz, asîl Sahib'in huzurunda, hem tam bir utanç, hem tam bir saygı ile hakikî vaziyetimizi alalım...» —Mart 1922—

şı, ancak 1938'de mümkün olabildi. Bu tecrübe gösterdi ki, bir yabancı yardım ve ihtisas istemeden de, devletin teşkilâtçılık gücü millî ekonomi için bu kadar önemli ve düzenleyici örgütleri, pekâlâ yaratabilir...

1923-1930 arası ziraî siyasetin başlıca konularına kısaca değindikten sonra, şimdi, diğer mevzulara geçebiliriz...

c — Niçin sanayileşilemezdi?

Yeni devletin eski imparatorluktan tamamen sanayisiz bir ülke devraldığını daha önce ve temel rakamlarla vermiştik. Şimdi de sanayi alanında, 1923-1930 devresindeki çabalara özetle göz atmalıyız. Önce hemen şunu tekrar etmeliyiz ki yeni devlet, eski devletin gümrük esareti, yani kendi gümrüklerinde kendi tarifelerine hâkim olamamak kaydından, Lozan ahitnamesi şartlarına göre, ancak 1928 sonunda kurtulabilecekti. Hayata yeni doğan özgür, fakat sanayiden yoksun bir devletin, sanayi siyasetinin temel prensibi ise, elbette ki, sanayileşmek olabilirdi. Şu halde Lozan'dan sonra yeni Türkiye'nin bu alanda hemen çabalara girişmesi tabiîydi. Bu çabaların başında, 1928'den sonra uygulanmak üzere koruyucu gümrük tarifelerinin hazırlanması, sanayi teşvik etmek için kanunlar vücuda getirilmesi, Türk parasının kıymetinin korunması ve bir Merkez Bankasının kurulabilmesi gibi işler gelirdi. Nitekim öyle oldu. Yeni gümrük tarifesi, eskisinin % 50 yükseltilmesi suretiyle çıkarıldı ve 1929'da tatbike geçildi. 28 mayıs 1926'da, Sanayii Teşvik Kanunu çıkarıldı. 1927'de bu kanun daha da kuvvetlendirildi. Haziran 1929 tarihli «Sanayii koruyacak Kanun» la sanayi için özel himayeler getirildi. Daha önce bir de Şeker Kanunu çıkarılarak, şeker sanayiinin meydana gelmesi için teşvik kayıtları konuldu. 1927'de ilk şeker fabrikası Alpullu'da faaliyete geçti. Bunu, tamamen özel ve mahallî bir teşebbüs olan Uşak Fabrikası izledi.

Hulâsa cumhuriyet özel sanayi teşebbüsleri için birtakım koruyucu hükümler getirmek suretiyle onu tamamen serbest bıraktı. Fakat acaba bu himayelerle de olsa, millî sanayi kurulabildi mi? Buna olumlu cevap vermek mümkün değildir. 1923-

1930 arasında memlekette sanayi kurulamamıştır. Çünkü evvelâ memlekette sanayi sahasına akmak için, birikmiş ticaret sermayeleri yoktu. Müteşebbis, teknisyen ve hatta ihtisaslı işçi de yoktu. Yabancı ülkelerden sermaye yardımı görmek ümidi yoktu. Yabancı sermayeye muhatap olacak Türk özel müteşebbisi de henüz yetişmemişti. Sermaye piyasası, yani uzun vadeli kredi yoktu. Bir aralık yükselme istidadı gösteren ihracat; ihraç mallarımızın çoğunluk ziraî mahsuller oluşu ve fena hava şartları yüzünden tekrar düşmeye başlamıştı (1).

Kaldı ki bu düşüş daha sonraki yıllarda ve tâ 1935 yılına kadar, cihan buhranının etkisiyle daha da şiddetlenecekti. 1932' de 92 milyona, yani aşağı yukarı 1923 seviyesine düşecekti. Fakat 1930'dan başlayarak, ihracatın ithalâta oranı artmıştır. Bu artış 1933'te % 128 gibi bir seviyeye ulaşmıştır. Bunun sebebi geçici bir faktördür: 1929'dan itibaren yeni ve yüksek ithalât gümrüklerine gidileceğini gören ithalâtçılar, çok büyük ölçüde siparişler vererek, himayecilik devresine girildikten sonra hasıl olacak fiyat farklarından faydalanmayı düşündüler. Fakat ihracatın azalışı, köylü eline az para geçişi ve nihayet 1929 dünya buhranının yarattığı pazar karışıklığı ve ziraî mahsul fiyatlarındaki korkunç düşüşler, bu stokların elden çıkarılmasına meydan bırakmadı. Böylece de piyasada birçok iflâslar görüldü. Böyle olunca da, ticaret sermayesi sahası büsbütün karıştı ve ticarî emniyet sarsıldı. Zaten pek mevcut olmayan kredi mekanizması da sıkıştı. Hulâsa 1923-1930 devresini ticarî

(1) Şu rakamları verelim:

Yıl	İthalât T.L.	İhracat T.L.	İhracat %	Toplam
1923	144.800.000	87.709.000	58.8	229.50
1924	193.600.000	158.900.000	80.1	352.04
1925	242.600.000	193.100.000	80.0	433.05
1926	234.600.000	187.700.000	80.3	421.01
1927	201.400.000	158.400.000	74.3	169.8
1928	233.531.000	173.537.000	77.6	497.07
1929	256.296.000	155.214.071	60.4	411.51
1930	147.533.000	151.454.000	102.6	299.00

sermaye alanında, iyi kötü bazı birikmeler yapmışsa, stokların eritilememesi ve dünya buhranının da arkadan gelmesi ile, onlar da ortadan kalktı. Böylece de sanayi, yatırımsız kaldı.

Devlet sektörüne gelince, 1923'te ortada gerçi bazı devlet işletmeleri vardı. Ama Tanzimattan sonra, hatta daha önceden başlayarak kurulmaya başlanılan bu az sayıdaki tesislerin hemen hepsi ordu ihtiyçları düşünülerek meydana getirilmişti. Bunlar Cumhuriyet idaresi eline geçerken, hemen tamamen köhne ve verimsiz enkaz halindeydiler. Bu sebeple aslında ve iktisadî manada bir devlet sektöründen bahsetmek doğru değildi. Ama hükümet bunlar için gene de bir şeyler düşünmeliydi. Bu sebeple, 19.5.1925 tarih ve 632. kanunla bir devlet «Sanayi ve Maadin Bankası» kuruldu. Bütün döküntü tesisler bu bankaya sermaye olarak devredildi. Ama ortada işletme sermayesi yoktu ve banka, hiç bir iş yapamadı. Günü gün etmeye çalışmak ve didinmekle yetindi. Bu hal 1930'a kadar böylece sürdü (1).

Hulâsa yeni devlet 1923-1930 arasında sanayi sahasında ve şeklen gümrük himayeciliği ile beraber tamamen liberal bir gelişme çabası güttü. 1930'da netice, denilebilir ki sıfır'dı...

ç — Bir başarının hikâyesi: Demiryolları...

1923-1930 devresinde devlet inşacılığının büyük hamlesi, demiryolculukta görülmüştür. İstiklâl Savaşı önderlerinin en büyük mihneti, demiryolsuzluk olmuştu. Kafkas sınırından Yunan cephesine askerî birlikler nakletmenin ne demek olduğunu bugün biz, belki gereği gibi değerlendiremeyiz. Ama bu, büyük ve çok çetin bir işti. Bir devler işiydi. Hem düşünmeli ki, meselâ Sakarya Meydan Muharebesinde ve cephe gerisinde Polatlı'yı Ankara'ya bağlayan 70 kilometrelik ve o da lokomo-

(1) Sanayi ve Maadin Bankasına şu tesisler devredilmişti: Hereke, Bakırköy, Feshane (Haliç'te) dokuma fabrikaları ile, Beykoz Deri ve Kundura fabrikası ve ilâveten, Tosya ve Maraş çeltik fabrikaları.

tiflerinde yakacak kömürü olmayan bir demiryolu artığından başka bir şey yoktu. Her gün, her saat, arkadan yeni ikmal kuvvetleri bekleyen bu cephe meydan muharebesi, tam 22 gün sürdü. Onun için İsmet Paşanın, meselâ 14 şubat 1931 Malatya nutkunda:

«Demiryolu, memleketin, tüfekten, toptan daha mühim bir emniyet silâhıdır»

sözleri, bu sözleri söylemekte en etkili, demiryolusuzluktan çok çekmiş bir insanın dilinde, bir gerçeğin ifadesidir.

Zaten Lozan sulhundan hemen sonra ve henüz ortada ele alacak bin bir iş varken, devlet bütçesinde gelir fasılları toplamı yüz milyonun biraz üstünde hazin bir rakam ifade ederken, 3 mart 1924'te demiryollar siyaseti kanunlaşmıştır. 19 nisan 1926'da ise, ilk zafer kaydedildi. Demiryolu, hem de devlet gücü ile Kayseri'ye vardı. Aynı zamanda, memleketin çeşitli bölgelerinde, çeşitli istikametlerde yeni yeni kilometreler, durmadan fethediliyordu. O devrin bu demiryolu siyaseti, ne zaman ve nereden baksam, bana bir destan hikâyesi gibi görünür. Bu siyasetin aktif öncülüğünü, İsmet Paşaya mal etmek te, hiç bir mübalağa olmasa gerektir.

Millî demiryolu siyaseti, başlıca iki istikamette gelişti:

1 — Yeni demiryolları yapmak

2 — Mevcut ve yabancı şirketler elindeki demiryollarını satın almak.

İsmet Paşanın demiryolu siyasetinde hedefi, evvelâ, yalnız yeni hatlar yapmaktı. Yabancı şirketler elindeki hatları almayı düşünmüyordu.

TARİHÎ BİR NUTUK:

30. VIII. 1930 Sıvas nutku, bu bakımdan bizim İktisat tarihimizin en kuvvetli vesikalarından biridir:

«Anadolu demiryolunun satın alınmasını, esasen ben, ilk iş olarak düşünmedim. Bence şimendifer politikası, her şeyden evvel, yeni inşaat politikası idi. Anadolu demiryo-

lunun satın alınmasına ben, fırka arkadaşlarımın ısrarıyle, hatta ilk önce zorla temayül ettim. Bana şimendifer esas politikasının ne olduğunu sordukları zaman onlara «bir karış fazla şimendifer» demişimdir. Yeni inşaat gibi muazzam bir masrafa girerken, eski şimendiferleri devletleştirmek gibi diğer bir masrafa gitmek istemiyordum. Fakat arkadaşların ısrarı beni, nihayet ikna etti. Fakat bu teşebbüsün, sermayedarı evvelâ ürkütmüş olduğu mülâhazasına da, beraber iştirak etmeliyiz».

Lâkin daha aşağıda İsmet Paşa sözlerini şöyle tamamlar:

«Şimendifer politikasını devletleştirmeye başlamak, başta bana, çifte müşkülât gibi göründü. Fakat bunu başarmak müyesser olunca, çifte muvaffakıyete erdim. Şimdi devlet eline geçen şimendiferlerin, hiç bir menfaat ve şart pahasına devlet elinden çıkmasına asla muvafakat etmeyeceğim. Geri gitmek, hiç bir zaman kabul edeceğim bir âdet değildir!» (1).

İsmet Paşanın siyasî hayatının en önemli nutuklarından biri de demiryolu siyasetinin en önemli açıklaması, gene bir demiryolunun, yani Kayseri-Sıvas hattının açılış günü olan 30 ağustos 1930'da Sıvas'ta verilmiştir. Atatürk devrinin iktisadî problemlerini ve İsmet Paşanın siyasî polemik kudretini ve iktisadî davalarını ileride inceleyecek olanlar, bu nutuk üzerinde çok duracaklardır. O günü hatırlarım. İsmet Paşa bu nutkunda ve Orta Anadolu yaylasının bu eski, fakat harap şehri önünde, bu kıraç meydanda, kızgın bir yaz güneşi altında, bir taraftan lokomotifler düdüklerini çalar, diğer taraftan, gelip geçen vasıtaların, ortada kaynaşan insanların havaya kaldırdığı toz bulutları nefeslerimizi tıkarken onun meselâ şu söz-

(1) 1 ocak 1928'de, bir ucu Ankara'ya varan, diğer ucu Toroslarda Ulukışla'ya uzanan «Anadolu Demiryolları» şebekesi satın alındı. 5 ocak 1929'da Mersin-Adana Demiryolu satın alındı. Diğer yabancı hatların devletleştirilmesi 1930'dan sonradır ve ileride bu konuya değinilecektir...

leri boğulurcasına haykırırken etrafına yaydığı havada, hakikaten çile çekmiş ve hele o günlerde hasımları tarafından topyekûn inkâr edilen bir adamın, kahramanca naraları vardı:

«Bütün sıkıntılara katlanmışız? Biri diğerinden karışık, bütün dış meseleleri halletmişiz. Memleket içinde milletin korunması, vatandaşın hakkı için lâzım olan masrafları sağlamışız. Fazla olarak büyük millî birlik, millî varlık vasıtası olan şimendiferlerden, tam 1800 kilometre, millete mal etmişiz. Bütün bunlar hata imiş öyle mi?.. Yâ, öyle mi?..» (1).

Bu sözleri haykıran İsmet Paşa, devrin iktisadî davalarını parça parça, açıklar. Ona:

«— *Memleketin bütün yükünü bir nesle yüklüyorsun!*» diyen muarızlarına, o günlerde ve uzun vadeli istikraz demek olan bu tedbirin neden mümkün olmadığını anlatır. Kendi hakkında:

«— *İsmet Paşa yabancı sermaye istemiyor!*»

şeklinde yönetilen suçlamaları «birer zehir» olarak vasıflandırır ve şu bilinmeyen hakikati açıklar:

«1926'da, devletin yakından temasta bulunduğu bir yabancı müesseseden (2) altı ay vade ile 10 milyon lira borç almak istedik. Cevap olarak, 10 milyon liralık rehin ve her şeyden önce borçlar meselesinin hallini teklif ettiler. İhtiyaç zamanında borç şartlarının ne olacağını anlamak için, bu bir delil değil mi?..»

Bütün bunlardan sonra da ve haklı olarak, etrafını saran ufuklara karşı ve uzaktaki hasımlarına şöyle seslenir:

---

(1) İsmet Paşanın Sıvas nutkunun tam metnini «*İsmet Paşanın Siyasî ve İçtimaî Nutukları 1920-1933*» isimli eserde bulabilirsiniz.

(2) Bu müessese, Osmanlı Bankası olsa gerektir.

«Devlet denilen şeyin ne ile idare olunduğunu, köylü ihtiyarlar hiç olmazsa bizim kadar bilirler. Bu memleketin her köyünde bir başvekil oturduğunu hesap ederek söz söylemeliyiz».

Hulâsa demiryolu siyaseti, İsmet Paşayı ve iktidarını taçlandırmıştır. Bu siyaseti izlerken insan, devletin inşa azmi, inşa gücü ve millî iş kuvvetini harekete getirmek kudreti bir araya gelirse, neler başarılabileceğini, heyecanla görebiliyor. Aynı azim, enerji ve düzenlemenin, meselâ ziraat ve köy işlerinde, meselâ Doğuyu ilk çağ öncesi hayattan kurtarmak ve kalkındırmak gibi alanlarda yürütülemediğini, insan, derinden derine ve kendi kendine soruyor. Bu soruyu ben, o devri yaşayan en yetkili insanlarla olan uzun soruşmalarımdan sonra da cevaplandıramamışımdır... (1).

a — Para:

1923-1930 arasında ve millî ekonominin başlıca konuları üstündeki özetlemelerimizi, para ve para düzenlemeleri konusunu da özetleyerek yürütmeliyiz.

Eski Osmanlı İmparatorluğunda tedavül ettiği kabul edilen altın para mevcudunun 43.000.000 altın lira ve 8 milyon liralık gümüş para ile, yalnız Istanbul'da kullanılan 1.2 milyon liralık Osmanlı Bankası banknotundan ibaret olduğunu daha önce belirtmiştik' Osmanlı Devletinin altın hazinesinin ise, Osmanlı borçları karşılığı olarak Almanya ve Avusturya Merkez Bakanlarına yatırılmış bulunduğunu ve bu hazinenin harpten sonra itilâf devletleri eline geçtiği de kaydedilmişti. Hulâsa 1923'te Türkiye Cumhuriyeti tedavülde 158.748.563 kâğıt lira ile karşılaştı. Bu kâğıt paranın karşılığı olarak ancak 500.000 altın liralık bir kıymetle, 116.497.925 Fransız frangından meydana gelmiş bir fonla karşılaştı. Memleketteki altın ve gümüş

(1) 1923-1930 arasında demiryolu inşaatı Sivas'a kadar vardı. O sırada yapılmakta olan diğer hatlarda bunların işletmeye açılışları, 1930 sonrası işleri arasında verilecektir.

paranın mühim bir kısmı zaten Osmanlı Devletinden ayrılan ülkelere dağılmış ve oralarda kalmış bulunuyordu. Yukarda verdiğimiz altın ve Fransız frangı tedavüldeki paranın ancak % 10 kadarıydı ve bununla, mütedavil paraya ancak % 1 kadar bir karşılık bulunuyordu. Hulâsa Cumhuriyet, Osmanlı Devletinden, karşılığı olmayan bir «altın para sistemi» devralmıştı. 1923'te ve dış ödemelerde ölçü olarak kullanılan İngiliz lirasına nazaran Türk kâğıt parasının kıymeti, 1 İngiliz lirası = 763 kuruş olarak ortalanmıştı.

Cumhuriyet idaresi bu vaziyet karşısında, evvelâ yeniden kâğıt para çıkarmamakla bir istikrar siyaseti güttü. Sonra hissesine düşen dış borçlar kabullendi. İsmet Paşanın, hakikatta halka hiç bir fayda getirmemiş olan eski borçlar için söylediği «biz namuslu borçlularız» sözleri, bu davranışın ifadesidir. Eski devrin borçları üstünde karşılıksız tasfiyeden çekindi. Fakat ne var ki, dış ticaret dengesi devamlı olarak aleyhte olduğu gibi, dış ödemeler dengesi de, keza devamlı olarak açıktı ve aleyhteydi. Bu durum Türk parasının dış değerini devamlı olarak düşürüyordu. Hulâsa Lozan'dan sonra Türkiye, öyle bir para siyaseti gütmek mevkiindeydi ki, daha nice yıllar aleyhte geçeceği anlaşılan ticaret ve ödeme dengelerinden gelen para düşüşlerini, mümkün olduğu kadar çöküntüsüz yürütebilsin.

Sonra şu da vardı ki, dış ticarette ödemelerin İngiliz lirasına göre yürümesi Türk parasına periyodik bir dalgalanma karakteri veriyordu (1). Buna göre, Türk ihraç mallarının ödeme mevsiminde İngiliz lirası düşüyor ve bu hal, birtakım insanları «Türk parası kuvvetleniyor» diye sevindiriyordu. Ama ithal mallarının ödeme mevsiminde, İngiliz lirası yükseltiliyordu. Bu da, ortalama aylık kur'un asgarî ve azamî hadleri arasında, büyük farklar yaratıyordu (2). Dolayısıyle ve daha ön-

(1) Ş.S. Aydemir: Türk Parasının Periyodik Temevvücat (Dalgalanma) Karakteri. Maarif Vekâleti. *Hayat Mecmuası*, temmuz-ağustos 1928.

(2) Ş.S. Aydemir: *Cihan İktisadiyatında Türkiye*. Şu rakamları verelim:

ce de değindiğimiz gibi, Türk müstahsili, çok mal satıp az para, az mal alıp çok para ödemek zorunda kalıyordu. Bunun neticesi ise fakirleşme ve sermaye biriktirememekdi.

İsmet Paşa, daha kesin bir para politikası izlemek ve düzenlemek zorundaydı. Hele 1929 başından itibaren yeni ve himayeli gümrük tarifelerinin uygulanacağını düşünerek hesapsız mal ithal edenlerin yarattığı ödeme karışıklığını ve cihan buhranının çeşitli etkilerini de düşününce, bir an önce bazı istikrar tedbirlerinin alınması lâzımdı. En mühim tedbir, elbette ki bir Merkez Bankası kurmaktı. Hatta bunun için Müller isimli bir uzman da davet edildi. Ama Müller'in raporu, böyle bir teşebbüsü destekleyici olmadı. İngiliz lirası ise başını almış gidiyordu. 1929 başında 944 kuruşa alınan bir İngiliz lirası, mayısta 1000, kasımda 1063, aralıkta 1115 kuruşa fırladı. Bunun üzerine 25 şubat 1930'da «Türk Parası Kıymetini Koruma Kanunu» çıkarıldı. Hükümet kambiyo piyasasına doğrudan doğruya müdahale etti. Bu kanuna dayanılarak 12 numaralı kararname ile, kambiyo işlerinin bir elden idaresi için, bankaların da iştiraki ile «Kambiyo Murakabe Teşkilâtı» kuruldu. Bu teşekkül 22 mart 1930'da, yabancı bankaların da iştiraki ile bir «Konsorsiyom» haline getirildi. Başına bir maliyeci atandı. Merkez Bankası faaliyete geçinceye kadar bir manevra fonu da ihdas olundu. Konsorsiyom döviz arz ve talebini tanzim ediyor, murakabe teşkilâtı vasıtası ile de ilgililere döviz müsaade-

	Paranın cinsi ve aylık kur azamisi		Aylık kur ortalama asgari haddi		Senelik dalgalanan
1922	Sterlin	643 krş.	887 krş.		% 38
	Dolar	145 »	199 »		% 30
1923	Sterlin	683 »	822 »		% 35
	Dolar	144 »	1[illegible]5 »		% 28
1925	Sterlin	834 »	932 »		% 11.7
	Dolar	163 »	194 »		% 11.4
1927	Sterlin	918 »	970 »		% 5.6
	Dolar	187 »	199 »		% 6.0
1929	Sterlin	985 »	1.046 »		% 6.2
	Dolar	201 »	216 »		% 7.5

si veriliyordu. Sterlin, az çok kontrole alındı. 1930 ortalarında artık 1030 kuruş etrafında dönüyordu. Ama bu elbette ki geçici bir düzendi. İşin asıl hedefi, altın esasına fiilen bağlı olmayan Türk parasını, belirli bir esasa bağlayarak istikrarlı bir hale getirebilmekti. Nihayet İsmet Paşa hükümeti, Türk parasının o aylardaki kurunu esas alarak, 28.8.1930'da, bir İngiliz lirasını 1030 kuruş üzerinden stabilize etti. Fakat eylül 1930'da İngiltere altın esasından ayrıldığı için, 22.10.1931'de, Türk parası, o zaman sağlam bir para olan Fransız frangına ve 1 Türk Lirası = 6.363 frank olarak bağlandı. 3 ekim 1931'de ise Cumhuriyet Merkez Bankası faaliyete geçti. Türkiye'de tedavül hareketlerini izlemek ve düzenlemek işleri bu Bankaya verildi. Bankanın 1931'de 6.127 kilogramdan ibaret olan altın ihtiyatı, tedricen artırılmaya başlandı (1938 yılına 26.107 kilogramla girilecek ve İsmet Paşa cumhurreisliğinden ayrılırken bu miktar 216.000 kilo olacaktır).

Daima açık veren ticaret dengesine ve ödeme dengesine rağmen, parayı mümkün olduğu kadar istikrarlı tutmak, altınla karşılanan bir döviz esasına bağlı bulundurmak, endişesi; İsmet Paşanın iktisadî siyasette, bütün iktidarı boyunca aşırı bir hırçınlıkla bağlandığı en hassas nokta olarak kalmıştır. Para istikrarı ve bütçede denklik denebilir ki, onun iktisadî siyasetinin hem hareket noktası, hem hedefi olmuştur.

Bu siyasetin, birçok memleketlerde altın esasının ya iflâs ettiği, ya zaafa uğradığı bir zamanda titizlikle yürütülmüş olmasını önemle kaydetmelidir. İsmet Paşanın bu siyasetine karşı çıkanlar olmuştu. Millî emeğin her şey demek olduğunu, bu emeği seferber etmenin, dar bir para istikrarı ve dar bir bütçeye bağlı kalmaktan daha yapıcı olacağını, bunun için de, inkılâp ruhunun ve hamlesinin harekete getirilmesi gerektiğini savunanlar olmuştur. Dengeli, fakat yetersiz bir bütçenin, millî enerjiyi kösteklediği görüşü, İsmet Paşanın, istikrarlı para ve yetersiz de olsa bütçe dengesi siyasetine karşı savunulmuştur (1). Bugün burada bu çıkışları, Atatürk devrindeki iktisadî ede-

(1) *Kadro dergisi*, bu görüşlerin, tek, fakat hararetli savunucusuydu.

biyatımızın akışında yaşanılan safhalar olarak kaydediyoruz. Ama şu da bir gerçektir ki, İsmet Paşanın bağlandığı para ve muvazene esasları dışında bir tecrübe, hiç şüphe yok ki, bir düzen ve bir rejim meselesiydi. 1924 Anayasasının esasları içinde bu tecrübe uygulanamazdı. Çünkü bu tecrübe, halka rağmen, fakat halk için, topyekûn bir iş ve plan seferberliğini gerektirirdi. Böyle müdahaleci ve güdümlü bir düzene, Anayasanın Liberal-Demokratik yapısı engeldi.

b — Bütçe:

Para bahsinde son verirken, 1923-1930 arasındaki bütçe hareketleri üzerinde de kısaca durmalıyız. Daha önce işaret ettiğimiz gibi, bütçe siyasetinin mihveri, bütçe dengesi fikri ve çabasıydı. Evvelâ şu tabloyu verelim:

1923-1930 arasında bütçe hareketleri (1000 lira)

Yıllar	Gelirler	Tahsilât	Giderler	Fiilan harcanan
1923	93.637	111.271	144.923	150.926
1924	129.214	138.416	188.193	131.628
1925	191.308	170.391	281.423	221.429
1926	190.158	180.363	233.770	172.186
1927	194.580	202.239	233.231	198.951
1928	207.173	222.033	242.982	201.132
1929	220.546	186.582	195.555	213.367
1930	222.732	169.146	185.615	210.129

Bu tabloda, genç hükümetin, aşırı para sıkıntısı canlanır. Kaldı ki bu tabloyu, tedavüle yeniden para çıkaramayan, emisyon makinesini işletmeyen bir hükümetin şartları ve siyaseti içinde incelemelidir. Bir hükümet ki, gelirinin yüzde yirmi beşini teşkil eden aşar vergisini de birden kaldırmıştır.

Aksi gibi tam aşarın kalkışının ardından da kötü bir tesadüfle kuraklık yılları gelmiştir. Öyle ki meselâ Konya Ovasında bazı köyler halkı köylerini bırakarak, aç, perişan başka yerlere, köylere, Çukurova sıtmalıklarına göçmüşlerdi. Buğday olan yerlerden, buğday olmayan yerlere zahire taşıyacak yollar, demiryollar yoktu. Motorlu nakil vasıtaları memlekette iş-

lemiyordu. Dış yardım yoktu. Fazla olarak memleket dışarıdan un, buğday satın almak zorundaydı. 1924'te 18, 1925'te 19 milyon liralık un, buğday ithal edilmişti ve bu ithalât azalmakla beraber, gene devam ediyordu. 1928'de bile ithalâtın % 18.50'sini gıda maddeleri, hatta canlı hayvanlar teşkil ediyordu. 1929'da ise dünya buhranı gelmiş çatmıştı. 1930'da 222 milyon olarak tasarılanan bütçe geliri, ancak 169 milyon lira olarak tahsil edilebildi. 1928'de 242 milyon liraya kadar yükselen giderler 185 milyon liraya indirilerek bütçe açığına son vermek düşünülürken, aynı sene fiilî harcamalar 210 milyona yükseldi! Sonra 1930 demiryolunun Sıvas'a vardığı yıldır. Güneye, doğuya ve kuzeye boyuna kazmalar işlemekte, dağlar delinmektedir. 1929'daki aşırı ithalâtın alacaklıları da dış memleketlerde döviz beklemektedirler. Yani son yılların fazla ithalât borçları dışarıda birikmiş durmaktadır. Fazla olarak bir de devletin kabul ettiği Osmanlı borçlarına bütçeden paralar ödenmektedir. Hem de bu borç ödemeleri, meselâ 1930 bütçesinde 32.189.000 lira ile, giderlerin % 14.6'sını, yani giderler arasında % 15.2 tutan ve Nafia bütçesine denk denilecek bir miktarı bulmaktadır! Sonra, devletleştirilen demiryolları alacaklılarına da para ödenmelidir. Bunlar arasında İktisat, Ticaret ve Ziraat Vekâletlerinin hepsine birden, giderlerin ancak % 3.7'si ayrılabilmektedir!..

Şimdi bu şartları göz önünde sıralarken insan, o günlerde Başvekil İsmet Paşanın gece uykularının nasıl geçtiğini, hayalimizde canlandırabiliriz! O günlerde ki, artık angarya tarihe karışmıştır. Anayasa, yukarıdan düzenlenecek imeceye bile hak vermez. Yolu, mektebi, her şeyi devlet yapacaktır. Her şey devletten beklenir. Halk, iş, ekmek, mal bolluğu, refah ve rahatlık ister. Millet Meclisi de soyut rakamları dinlemek istemez. İsmet Paşanın silâhı ise, ne halka, hatta ne de Meclise bir şey ifade etmeyen bu soyut ve soğuk rakamlardır. Ama, kimseye pek bir şey söylemeyen bu rakamları bile pek kullanamaz. Hulâsa kendi içine kapanmış gibidir. Yorgun, yalnız ve tedirgindir... Ama tam bu sırada, Serbest Fırka Lideri Fethi Bey, bütün gücüyle haykırır:

«— Memleketin bütün işlerini bir nesile yükletiyorsunuz! Nafia bütçesine çok para ayırıyorsunuz! Devletçilik yapıyorsunuz! vs...»

Hatta İsmet Paşanın, para işleri hakkında rapor hazırlaması için, para verip getirttiği Maliye Uzmanı Müller bile hükümeti tenkit eder: Millî müdafaaya ve denizyollarına çok para ayırdığı için!.. Millî müdafaa, meselâ 1930'da, 62.500.000 lira ile gider bütçesinin hakikaten % 28'3'ünü alır. Ama İstiklâl Savaşında çarık giyen ve son kurşununa kadar sarfeden, yalnız ve müttefiksiz bir ordu yeniden kurulacaktır. Müller'in çok para yiyor dediği orduda ise, beher ere ayda ancak 25 kuruş harçlık verilebilmektedir!..

Hulâsa ticaret dengesi açık, ödeme dengesi açık, bütçesi açık ve Anadolu'da fakir bir köylü devleti olarak doğan yeni Türkiye Cumhuriyetinin, 1923-1930 arasında para ve bütçe durumu budur. Ve İsmet Paşa şöyle haykırır:

«— Hadiselere, hakikatlere, benim gibi hayalsiz, yaldızsız, çırıl çıplak göz dikmek cesaretine malik olan herhangi bir mesul adam, benim tuttuğum yoldan başkasını takip edemez...

Herkes ve her yer, hazineden çare arar. Elektriği yapılmayan şehir, limanı fena olan yer, suyu akmayan köy, iş bulamayan adam hükümeti kabahatlı bulur. Mutedil devletçi olarak halkın temayülatına ve isteklerine yetişemiyoruz diye kusurluyuz. Devletçilikten büsbütün vaz geçip, her nimeti sermayedarların faaliyetinden beklemek kabahat! Bu, memleketin anlayacağı bir şey değildir... (1).

Senelerden beri sermaye propagandası, millî politikayı çürütmek için çalışmaktadır?

Biz iktisadiyatta, hakikaten mutedil devletçiyiz. Bizi bu istikamete sevkeden bu memleketin ihtiyacı ve bu milletin fıtrî (doğuştan) temayülüdür. «Yüksek, medenî, ile-

(1) İsmet Paşa Devletçilik sözünü Mutedil Devletçilik şeklinde, ilk önce bu nutkunda kullandı.

ri bir millet olmak davası kolay mıdır? Oyuncak mıdır? Geri gitmek, hiç bir zaman kabul edeceğim bir âdet değildir!..» (2).

O günlerde, o günlerin, yukardan beri verilen şartları içinde bunları söyleyen adamın, içinde yaşadığı ve omuzlarına yüklendiği yükün, sorumluluğun ağırlığını, şimdi gereği gibi bilmem düşünebilir miyiz? Bu sözler, bu hava ve bu şartlar, düşünülmeye hakikaten değer. Ve İkinci Adam'ı hayalimizde, ancak bu şartların içinde düşündüğümüz, canlandırabildiğimiz zaman onu, bütün hüviyeti ile anlar ve yaşatabiliriz.

Bu konuda, bilmiyorum daha bir şeyler yazmaya lüzum var mı? Sanıyorum ki İkinci Adam'ın dün, yani 1923-1930 arasında geçtiği yol, bu bahiste gereği kadar aydınlanmıştır. Gene sanıyorum ki bu yol ferah, çekici, dinlendirici bir yol değildir. Çileli, mihnetli, azaplı ve mesuliyetli bir yoldur. Galiba bunun için olacaktır ki İsmet Paşa, Sıvas kırında 1930'da demiryolunu açarken şunları diyebilmiştir:

«— İktidar mevkiinin asla teşnesi değiliz! İktidar mevkiinde, ancak milletin vekillerinin itimadı ile vazife olarak duruyoruz. Ne kadar sert olursa olsun, müşkülât karşısında vazifeden çekilmek âdetimiz olsaydı, bu mevkii çoktan terkederdik...»

O bu sözleri söylerken ona «Artık çekil!» diyorlardı. Ankara'da ve hatta Çankaya'da, Gazi'nin nezareti altında kurulan Serbest Fırka, programının ikinci maddesine «Liberalizm»i, ilke olarak almıştı. Bu partinin başında, Gazi'nin ve İsmet Paşanın en yakın arkadaşlarından biri ve İsmet Paşayı, daha 22 yaşında ve kurmay yüzbaşıyken siyasî hayata iten, onu İttihat ve Terakki Cemiyeti Gizli Teşkilâtına kaydettiren Ali Fethi Bey (Okyar) vardı. Ama şimdi karşı karşıya olanlar, arkadaşlar değil, fikirler ve sorumluluklardır. Hem de şimdi siyasî mücadelenin içine, eski Osmanlı politikacılarının hiç bir za-

(2) 30.8.1930 Sıvas nutkundan.

man kavramadıkları bir de İktisadî mücadele karışmıştır ki, bu mücadele, söz ve lâkırdı değil, usul, prensip ve icra davasıdır!..

Ama biz, biraz havada dönen bu particilik oyununa geçmeden önce, geride kalan bazı olayları da burada kısaca sıralamalıyız.

ASKERLİĞE VEDA:

30 haziran 1927'de, başta Gazi Mustafa Kemal olmak üzere, Başvekil İsmet ve Meclis Reisi Kâzım (Özalp) Paşalar askerliğe veda ettiler. İsmet Paşa, 1892 tarihinde girdiği askerlik mesleğinden ayrıldı. 25 lira kadar getiren bir emekli maaşıyle, emekli korgeneral olarak sivil hayata karışmış oldu. Mustafa Kemal'in emekli maaşı 43 lira tutuyordu...

ÖNCE İNANMAMIŞTI:

Büyük Millet Meclisinin üçüncü dönemi 1 kasım 1927'de açıldı. Yeni seçilen mebuslar, daha önce Ankara'ya geldiler. 15-20 kasım arasında C.H.P.'nin ikinci kongresi toplandı. Aslında bu Halk Fırkasının birinci kongresidir. Fakat Halk Fırkasının, yerini aldığı Anadolu ve Rumeli Müdafaaî Hukuk Teşkilâtı adına yürütülen Sıvas Kongresi de (4 eylül - 12 eylül 1920) partinin geçmişine mal edildiği için bu kongre ikinci kongre olarak sayıldı. Gazi Mustafa Kemal, Büyük Nutuk'unu bu kongrede okudu. Cumhuriyet Bayramından sonra toplanan Meclis Gazi'yi yeniden Cumhurreisi seçti. Kabine usulen istifasını verdi ve İsmet Paşa yeniden başvekilliğe getirilerek, 3 kasımda güvenoyu aldı ve böylece dördüncü başvekilliği başladı. Gene o günlerde (28 ekim 1927) Türkiye'de ilk nüfus sayımı yapılmış ve memleketin nüfusu, 13.650.000 olarak bulunmuştu.

LAYİK ANAYASA:

Ondan sonra geçen günler, adına harf inkılâbı denilen kültür reformu ile ilgili günleridir. 8 ocak 1928'de, Adliye Vekili ve ilerici bir insan olan Mahmut Esat Bey, (Bozkurt) Ankara Türk ocağında ve Gazi'nin emriyle, Lâtin harfleri hakkında ilk konuşmasını yaptı. 8 şubatta Istanbul'da Hutbe Türkçe okundu. Demek ki harf ve dil hareketi beraber başlıyordu. 5 nisanda, Anayasadan din ile ilgili maddenin çıkarılması teşebbüsü başladı ve 10 nisanda müzakereler gelişti. 14 nisanda da, yürürlükte bulunan 1222 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanununun:

«Türkiye devletinin dini, din-î islâmdır»

şeklindeki ikinci maddesi çıkarıldı. Aynı kanunun 16. maddesi de değiştirilerek, mebusların Meclise girerken ettikleri yeminden dinî kayıtlar kaldırıldı. 26'ıncı maddede de «Ahkâmı Şeriyenin İnfazı» kayıtları çıktı. Bu değişiklikler, Malatya Mebusu İsmet Paşa ile 120 arkadaşının teklifi üzerine yapıldı.

DÖRDÜNCÜ DEFA BAŞVEKİL:

Ondan sonra Lâtin harflerinin kabulü işi kesin sonuçlara doğru gelişmeye başladı. 24 mayısta, eski Arap rakamlar yerine Lâtin rakamları kabul edildi. 27 haziranda «Dil Encümeni» kuruldu. Millet Mektepleri açılmasına karar verildi ve 17 temmuzda İsmet Paşa, Lâtin harfleri komisyonunda konuştu. Fakat İsmet Paşa yeni harflerin hemen uygulanmasına taraftar değildi (1):

«— Okuma yazma güçlüğü, bütün devlet hayatını felce uğratacak bir inkılâbı gerektirecek bir zaruret sayılabilir mi? Milletlerin medeniyetçe ileri veya geri olmaları, yazılarının kolaylık veya güçlüğü ile ölçülmediği meydanda değil midir?

---

(1) Ahmet Cevat Emre. Dil Encümeni üyesi ve mebus: *İki Neslin Tarihi.* s. 317.

Yüzyıllardan beri kullanılan yazı, bundan sonra da pekâlâ devam edebilir. Âlimler, bütün okur-yazar kimseler, hece sınıfı çocuklarına dönecekler. Yazı değişirse, kütüphaneler dolusu el yazısı yazma veya basma eserlerden nasıl faydalanılacak?»

Kaldı ki hiç bir gazete ve dergide de harf değiştirme tezi müdafaa edilmiyordu. Hatta Gazi'nin emriyle ve 1925'ten beri bütçeye tahsisat konulduğu halde Alfabe komisyonu o günlere kadar kurulamamıştı.

Fakat iş ilerliyordu. 9 ağustos 1928'de Gazi, Istanbul'da Sarayburnu gazinosunda yeni harfleri benimseyen ve savunan konuşmalarını yaptı. 28 ağustosta, Gazi ve İsmet Paşa Dolmabahçe Sarayında, cehaletle savaş üzerindeki kararlı konuşmalarını yaptılar. Dolmabahçe'de büyük salon, bir köşeye yerleştirilen siyah tahtayla artık bir dershane haline getirilmişti ve bu dershanenin baş muallimi Gazi'ydi.

İsmet Paşa hareketin önemini ve süratli gelişmeyi, bundan sonra değerlendirebildi. İsmet Paşa kendi kafasından, çıkmayan fikirlere ve icraata karşı daima asîdir denilir. Bu yaygın ve birçok misallerle doğrulanan bir kanıdır. Ama kendi kafasından çıkmamakla beraber, doğruluğuna inandığı fikirlelere ve uygulamalara ne kadar ısrarla sarıldığının da misalleri çoktur. Nitekim yeni harfler meselesinde de böyle oldu. İsmet Paşa 2 eylül 1928'de Ankara'dan Malatya'ya hareket ederken istasyonda şöyle konuşuyordu:

«— Bir öğretmen olarak yola çıkıyorum!»

13 eylülde Malatya'da da kalabalık bir dinleyici kütlesine kararlı ve inançlı sözler söyledi:

«— Bu kadar hayırlı ve kudretli bir tedbirin, niçin bugüne kadar geri bırakıldığını, geleceğin tenkitçilerine anlatmak kolay olmayacaktır. Fakat ben onlara diyeceğim ki, insanlar göreneğe o kadar bağlıdırlar ki, görenekten ayrılıp, hayırlı ve katî bir karara varabilmek için, Türk devletinin Gazi gibi türlü tecrübeler ve tehlikeler içinde, milletinin hayatiyet ve kudretinin özü gibi yetişmiş ve Dev-

let Reisi olduğu halde, köy köy dolaşıp alfabe hocalığı edecek kadar çalışkan, azimli ve fedakâr bir reisin gelmesi lâzımdı...»

Hulâsa 21 eylülde Gazi, Başvekâlete bir yazı yazarak yeni harflerin kabulü için hazırlıklar istedi. 31 ekimde Cumhuriyet Halk Partisi Grubu bir alfabe toplantısı yaptı. Kanun tasarısı hazırlandı. Evvelâ yeni harflere geçilemez, yahut lüzum yoktur, sonra bunun uygulanmasına yedi sene lâzımdır şeklinde direttiler. Ama 1 kasım 1928'de, yeni Türk harflerinin kabul ve tatbikine ait kanun çıktı ve Türklerin harfleri, Lâtin esasına dayanan Türk harfleri oldu... O gün İsmet Paşa, bu kanunun kabulü için açılan müzakerelerde yeni harfleri, onların kolaylığını ve faydasını kuvvetle savundu. Bu hareketi aynı zamanda cehaletle tam savaş olarak tanımladı. Konuşmasını şöyle bitirdi:

«Bir sözü tekrar ederek maruzatıma son vermek isterim. O da, tedbirin hayırlı ve faydalı olduğuna cidden ve samimi olarak inanışımızdır. Büyük işlerde samimi inanış, o işin muvaffakıyetle sonuçlanması için muhtaç olunan başlıca kuvvettir...»

17 şubatta ise İsmet Paşa, öz Türkçe bir söylev vererek, harf reformu ile beraber, dilin arınması ve Türkçeleştirilmesi hareketinde de yerini aldı. İsmet Paşa bu mücadelede artık kazanılmıştır.

Bir Particilik Tecrübesi

Atatürk, bir Diktatör değildi. Ama otoritesi mutlaktı. Onun kayıtsız şartsız otoritesi altında çok partili bir rejim, acaba yürüyebilir miydi? Elbette ki hayır...

Çünkü mutlak otorite, bölünmez bir bütündür. Bu tek ve mutlak otorite altında yöneltilebileceği sanılan iki parti, bu Tek Adam'ın, iradesini, iki zıt istikamette işletebilmesi demekti. Bu, hem otorite bütünlüğünün, hem insan tabiatının dışında kalan bir hal olurdu

XIV

HİKÂYENİN ÖZETİ:

Gazi Mustafa Kemal, 2 haziran 1930'da Ankara'dan Istanbul'a gelirken, memleketi Tek Parti sistemi yüzünden murakabesiz kalarak uğradığı buhranlardan kurtarmak zamanının gelmiş olduğuna inanmıştı denilebilir. Bu hakikaten böyle miydi ve hakikaten memlekette tek parti şeklinde de olsa, bir parti iktidarı var mıydı? Yoksa hükümet, yukardan tayin olunmuş, yani tek irade ve otoritenin kanatları altında gelişen, ama er geç, demokratik bir parlamento nizamına geçmesi de mukadder olan bir intikal devresi mi yaşıyordu? Hatta o zamanki rejimi, klasik bir demokrasi anlayışı içinde değerlendirmek mümkün müydü? Bu soruları cevaplandırmak zordur. Gazi, Paris'te çıkan Le Matin gazetesi muhabirine 7.3.1928'de demokrasiyi şöyle anlatıyordu:

> *«Fransa ihtilâli bütün cihana hürriyet fikrini yaymıştır ve bu fikrin, şimdi de esas kaynağı bulunmaktadır.*
>
> *Fakat o tarihten beri insanlık terakki etmiştir. Türk Demokrasisi, Fransa, ihtilâlinin açtığı yolu izlemiş, lâkin kendisine özgü ayırt edici vasıfları ile gelişmiştir. Zira her millet inkılâbını, içtimaî çevresinin baskılarına ve ihtiyaçlarına tabi kılan hal ve vaziyetine ve bu ihtilâl ve inkılâbın yapıldığı zamana göre yapar».*

O halde Gazi'ye göre, bir Türk demokrasisi vardı. Ama bu Türk demokrasisinin kendine özgü vasıflarının, bir prensipler manzumesi içinde ifade edilmesi lâzımdı. Bunun yapılmamış olduğu da bir gerçekti. Şu halde bu Türk demokrasisi içinde çok partili rejimin acaba yeri neydi? İşte bu bilinmiyordu. O

halde o günlerde çok partili düzen ancak bir özlem ifade ediyordu. Çünkü çok partili rejim, güdümlü bir siyasî rejim değildir. Halbuki o günlerde bir yeni parti kuruluyordu. Ve bu yeni Parti, Gazi'nin irade ve otoritesi altında çalışacaktı. Bizzat onun tarafından yön verilecek bir karşılıklı partiler idaresi meydana gelecekti? İşte bu mümkün değildi...

Ben serbest fırka hikâyesini, hemen bütün cepheleri ile, Tek Adam'ın üçüncü cildinde «Halk homurdanıyor ve bir partileşme tecrübesi» faslında vermeye çalıştım. Burada konuyu aynı genişliği ile almak elbette ki yersiz olur. Ama bu hikâyede taraflardan biri de gene elbette ki İsmet Paşadır. Bu sebeple olayları ana hatları ile de olsa burada da özetlemek, bir tekrar sayılmamalıdır:

Gazi'nin eski arkadaşı ve eski Başvekillerden Ali Fethi Bey, o sırada sefir olarak bulunduğu Paris'ten Istanbul'a gelmişti. Boğaziçi'nde eski Osmanlı mollalarından Necmettin Beyin yalısında misafir bulunuyordu. Gazi 31 temmuz gecesi saat 21.30'da, habersiz oraya gitti. Fethi Beyle 5 saat kadar görüştü. Memleket meseleleri hakkında onun fikirlerini iskandil etti. Aynı gece Ertuğrul yatı ile Yalova'ya döndü.

Bir hafta sonra da Fethi Beyi Yalova'ya davet etti. Belki de çok zamandan beri fikrini kurcalayan düşüncesini ona açtı. Fethi Beye bir siyasî fırka kurması teklifinde bulundu. Fethi Bey bu konuşmaları şöyle anlatır:

> «— *Görüştük. Bana ille ikinci bir fırka kurup, başına geçeceksin, diye ısrar etti. Ben de kabul ettim. Anlaşmamıza göre, kuracağım, fırkanın, Cumhuriyet Halk Fırkasından esaslı bir farkı olmayacaktır. Zaten iki fırkanın da yüksek idaresi kendi elinde olacaktır. Gazi, benim fırkamın da mürevvici (taraflısı, yayıcısı) seçimlerde de, her iki fırkanın namzetlerini o tayin edecektir. Anlaşılıyor ki, tek fırkanın doğurduğu murakabesizlikten, idaresizlikten bıkmıştır...*»

İşte Cumhuriyet devrinin yakın tarihinde Serbest Cumhuriyet fırkası adıyle yer alan fırkanın ve bu fırkanın Lideri olan

Ali Fethi Beyin kısa hikâyesi budur. Hatta Fethi Bey bu hikâyeye şöyle devam eder:

«Gazi, fırkalar arasında, esaslarda ayrılık olmamasını, ikisinin de yüksek bir elden idare edilmesini istiyor. Hulâsa benim fırkam, Cumhuriyet Halk Fırkasının bir cenahı(kanadı) olacaktır. Sağ mı, sol mu, onu zaman gösterecektir. Bu teklifinde samimi olduğuna kaniim...»

Paris sefirliğinden ayrılıp, yeni fırkayı kurmaya sevkedilen Fethi Bey, bu arada bazı teminattan da bahseder:

«Teminat olarak aramızda mektuplar yazışacak, neşredeceğiz. Bu mektuplarla Gazi, ikinci bir fırkanın kurulmasına razı olduğunu ve bu fırkanın yaşaması için elinden geleni yapacağını alenen (kamu efkârına karşı açıkça) beyan edecektir. Ayrıca fırkayı kurmak için lâzım olan parayı da veriyor. Hatta daha şimdiden bize yetmiş seksen mebus da ayıracaktır. Bunun için benden bir liste istedi...»

İşte bir siyasî fırkanın hikâyesi... Ama biz bu teşebbüse daha baştan, garip bir particilik oyunu diyemez miyiz? Bir muhalefet partisi olarak karşı fırka başkanının emri ile kurulan, karşı fırkanın bir kanadını teşkil edecek olan, karşı taraf başkanının iktidar partisi ile müştereken yöneteceği, parası karşı tarafça verilen, üyeleri karşı tarafça ayrılan ve gerek iktidar, gerek muhalefet adayları aynı elden tayin edilen bir hatta ileride «Sağ mı, sol mu olacağı henüz bilinmeyen» siyasî parti tecrübesi?.. Bir siyasî parti, toplum içindeki siyaset ve menfaat çelişmelerinin zorunluğu ile, aşağıdan yukarı gelen tepkilerin, çabaların yoğunlaşması ile kurulur. Fethi Beyin serbest partisinde, bu şartların mevcut olmadığı bir gerçektir. Ama biz kuruluşu izleyelim:

8 ağustosta Fethi Beyin bir siyasî parti kuracağı haberleri yayıldı. Gazi bu söylentileri, şöyle yorumladı:

«— Tabiî doğru. Yeni fırkayı pek tabiî telâkki ediyorum. İnşallah memleket için hayırlı olacaktır. Biz, görüş-

lerimizi ve yaptıklarımızı, bilerek ve inanarak takip eden insanlarız. Fethi Beyin teşebbüsünü sevinçle karşılarım...»

Hulâsa gene 8 ağustos akşamı Yalova'da; Gazi ile Fethi Bey ve İsmet Paşa, baş başa vererek, birbirlerine yazmayı kararlaştırdıkları karşılıklı mektupları hazırladılar. Gece yarısı aşağı salona inerek, kendilerini bekleyen misafirler önünde Gazi İsmet Paşaya:

«— *Yazdıklarımızı okuyunuz...»*

emrini verir.

İsmet Paşa, yazdıkları mektupları okur. Her üçünün beraber yazdıkları ve İsmet Paşanın okuduğu iki mektupta, Fethi Bey memleketteki iktisadî buhrana değinerek hükümetin malî kudretiyle orantılı olmayan işlere girdiğini, genel sıkıntıyı kaydediyor, Mecliste bir fırka kurmak kararından bahsediyordu. Gazi de uzunca mektubunda, onun 9.8.1930 tarihli mektubunu aldığını yazarak, Millet Meclisinde temele dayanan bir fırkanın faydalarını bildiriyor ve bazı başarı teminatında bulunuyordu (1). Mektuplar okunduktan sonra Gazi etrafındakilere sordu:

«— *Nasıl buldunuz?»*

Etraftan hissedilen, tasvip edici bir sessizliktir. Bu sefer Gazi, Ağaoğlu Ahmet Beye döner:

«— *Sen ne dersin, Profesör Bey?*

— *Bu biraz da fazla sunîdir. Zatı devletinizin vaziyeti sarih değildir. Eski fırka gene yerinde kalıyor. Onun başında İsmet Paşa gene devletin bütün kuvvetlerine, cihazlarına, vasıtalarına hâkim kalıyor. Bunlar yetişmiyormuş gibi siz gene o fırkanın başındasınız. Buna karşılık, her*

(1) Serbest Fırka hakkında bazı kaynaklar vardır. Fakat Ağaoğlu'nun *Serbest Fırka Hatıraları*'nı, bunlar içinde aslî kaynak olarak değerlendirmek gerekir. Hatta bu konuda, bir Amerikan Üniversitesi adına Valter W. de memleketimizde uzunca bir araştırma yapmıştır. Burada değinilen mektupların tam metinleri, Ağaoğlu Ahmet Beyin bu hatıralarında bulunur.

türlü vasıtadan mahrum Fethi Bey çıkıyor. Kim gider onun yanına?..

— Sen gidersin!

— Gitmem... Sizden ayrılmam...

— Bana bitişik misin?»

Gazi'nin cevapları biraz daha sertleşir:

«— Bana senin karıştırıcı adam olduğunu söylerlerdi. İnanmazdım. Hakikaten sen karıştırıcısın...»

Hatta gene bu partileşme işinde Ağaoğlu bir defasında, suni bir kuruluşa gitmektense, zaten mütecanis olmayan Meclis-te, kanatların ikiye ayrılarak, daha normal bir gelişme ile fırkaların meydana çıkmasını savunur. Gazi'nin karşılığı gene serttir:

«— Bu fikir Profesör Beyin aklına gelmiş, de kimsenin gelmemiş miş! İlk düşüncemiz bu oldu. Fakat, o bırakmadı!..»

Gazi'nin, o dediği İsmet Paşadır. Eliyle onu işaret eder. Öyle anlaşılıyor ki İsmet Paşa, bu tecrübe ve teşebbüslere ruhan taraftar değildir. Nitekim İsmet Paşanın cevabı şu şekildedir:

«— Ben isterim ki, benim taraftarlarım belli olsun. On kişi olsun, ama arkamdan bir tabur gibi gelsin. Yoksa bugün burada, o gün orada, ben bunu istemem...»

Fakat iş oluruna varır. Gazi, çocukluk arkadaşı Nuri (Conker) Beyi, hemşiresi Makbule Hanımı da yeni fırkaya aktarıyor. Daha başka tayinler de olur. Ağaoğlu Ahmet Bey de o tarafa geçirilir ve bütün olan bitenlerin, konup göçenlerin içinde, XIX. yüzyıl batı demokrasisinin kurallarına bağlı, onları bilen, onları özleyen yalnız bu sonuncusudur. Ahmet Bey yalnız şunları bilmez: Yeni Türkiye Birinci Dünya Harbi sonunda doğmuştur. Bir Millî Kurtuluş Hareketinin eseridir. Buna özgü şartlar, kanunlar, müesseseler içinde kurulması ve kalkınması gerekir. Yeni Türkiye'nin, klasik bir parlamento ni-

zamı içinde gelişmesi, kalkınması aksayabilir. Hulâsa Türkiye'nin ihtiyacı, kendisinin daha 1926'da yazdığı bir raporda belirttiği gibi çok partiye değil, disipline ve Önderliğedir. Ve bu, iyi veya fena olduğu için değil, zarurî olduğu için böyledir (1). 12 ağustos 1930'da yeni fırka kurulur. Adı: Serbest Fırka'dır. Ağaoğlu bu yeni fırkanın, fikir ve inanış bakımından tek ağırlığını teşkil eder. Fethi Bey de dahil olduğu halde diğer kurucuların hepsi havadadır...

Yeni fırka, ne kadar ölü doğmuş olsa da, tabiatıyle sağda solda birtakım ümitler uyandırır. Eski bir politikacı olan Abdülkadir Kemali Bey, Adana'da «Ahali Cumhuriyet Fırkası» adında bir bölge teşekkülü kurar. Istanbul'da «Türkiye Cumhuriyet İşçi ve Çiftçi Fırkası» kurulması teşebbüsüne geçilir. Ama hiç biri ömürlü olmaz. Bu sonuncular zaten nefes alamayacak ve Serbest Fırka ise 17 kasım 1930'da, kendi kendini feshetmek zorunda kalacaktır. Bütün bu olan bitenler içinde, klasik demokrasinin tek özlemcisi olan Ağaoğlu için «istemem, gitmem!» diyerek sürüklendiği bu beklenmeyen macera, onun siyasî hayatının da fiilen sonu oldu.

Fakat bu temelsiz olayların içinde, elbette temelde kaynaşan bir şeyler de vardı ki, burada onlara da kısaca değinerek, Serbest Fırkanın sonu hikâyesini ayrıca düğümleyebiliriz...

---

(1) Değerli bir şahsiyet olan Ağaoğlu Ahmet Beyle, bu demokrasi anlayışı ve bizim, yukarda değindiğimiz «Türkiye'ye Özgü Şartlar» üstünde, o zaman çıkarmakta olduğumuz *Kadro Dergisi* ile *Cumhuriyet* gazetesinde yayınlanan uzunca tartışmalarımız olmuştur. Ağaoğlu bu münakaşa yazılarını, 1933'te yayınladığı *Devlet ve Fert* isimli kitabında toplamış, neşretmiştir. Bizim fikir ve görüşlerimiz, esasen *Kadro* dergimizle *İnkılâp ve Kadro* isimli eserimizde yayınlandığı için, Cumhuriyet'te çıkan cevaplarımız ayrıca kitap haline getirilmemiştir.

Ama bu münakaşalar, Cumhuriyet Devrinde bir fikir hareketi olarak çok muhtevalı ve devrin akımı bakımından incelenmeye değer yayınlardır.

SERBEST FIRKA DENEMESİNE GİRİŞİLİRKEN, TEMELDE KAYNAŞAN TEDİRGİNLİKLER:

1930 yılına, pek de ferahlı şartlar içinde girilmedi. İsmet Paşa, iktidarı, büyük başarısı olan demiryollar inşası alanında fetihlerine devam etmekle beraber, memleket sosyal çatışmalar ve ekonomik tedirginlikler içindeydi. Bunlar, memleketin havasında siyasî huzursuzluk, memnuniyetsizlik yaratıyordu. Şikâyetler ortadan silinmemişti. Yokluk, perişanlık yaygındı. Nitekim Gazi Mustafa Kemal bunu, bir yurt gezisinde, en içli sözlerle şöyle anlatır (1):

> «*Bunalıyorum çocuk, büyük bir ıstırap içinde bunalıyorum! Görüyorsun ya, her gittiğimiz yerde, müteınadiyen dert, şikâyet dinliyoruz. Her taraf, derin bir yokluk, maddî manevî perişanlık içinde... Ferahlatıcı pek az şeye rastlıyoruz. Memleketin hakikî durumu, ne yazık ki bu...*»

Evet, hakikat buydu ve bunun böyle oluşunda, kimsenin pek sorumluluğu da yoktu. Çünkü sorumlu, herkesten ve her şeyden önce mazi'ydi! O sahipsiz, o unutulması gereken mazi...

Evvelâ doğu illeri rahat değildi. 1925 isyanının ardından, ekonomik ve sosyal nitelikte ıslahatın gelememesi, dökülen kanları verimsiz kılmıştı. Bu sefer de 1929'da ve Ağrı taraflarında karışıklıklar gelişti. Büyük kayıplara yol açan kanlı hareketler oldu. Açlık ve sefalet aşırıydı. Fakat her şey, idarî ve askerî yönden alınıyordu (2).

---

(1) Umumî Kâtibi Hasan Rıza Soyak'ın hatıralarından s. 66. *Hayat* dergisince yayınlanmıştır.

(2) O zamanki Doğu vilâyetlerinin iktisadî ve idarî güçsüzlüğüne dair verilebilecek misallerden biri olmak üzere meselâ bütçe durumuna bakalım: Diğer bir eserimizde daha etraflı belirttiğimiz gibi, Birinci Umum Müfettişliği teşkil eden 8 vilâyetin umumî bütçeye verdikleri 6.499.143 liradan ibaretti. Bunların içinde meselâ vilâyetlerin en büyüğü ve 720 köyü olan Diyarbakır vilâyetinin, devlete ödediği 1.339.117 liraydı. Özel idare bütçesi de 500.000 liradan aşağıdaydı (Bu para 1943'te bile, ancak 629.481 liraya çıkabilmiştir).

Batıya ve memleketin bütününe gelince, 29 ekim 1929'da Amerika'da patlayıp, 1930'da bütün dünyayı saran iktisat buhranı, Türkiye'yi kasıp kavuruyordu. Bütün Karadeniz, Marmara, Ege ve Akdeniz kıyısı vilâyetlerini geçindiren ihracat maddeciliği, artık karın doyuracak halde değildi. Orta Anadolu fakir ve sefildi. Doğuda ise, tek ihraç maddesi olan hayvancılık, karışıklıklar, takyitler, kontroller ve bazı baskılar yüzünden, iyi işlemiyordu. Fiyatlar, âdeta sıfır seviyesine düşmüş bulunuyordu. 4 kuruş kuru üzüm, 12 kuruş pamuk vs...

Meclis de rahat değildi. 1926 seçimlerinde iştirak asgarî hadde düşmüştü. Zaten seçimler, tek parti ve tek liste halinde yürüyordu. Adaylar daha ziyade, Ankara'da görevli memurlarla, dar ve profesyonel bir siyasetçi çevreden seçiliyordu. Ama Meclis gene de homurtu vardı. Aynı yıl Meclis; içeride ve dışarıda büyük yankılar yaratan bir suistimal davasıyle de çalkandı. Bahriye Vekili İhsan Beyin tutumu, kabinenin malumat ve talimatı haricinde hareket etmek gerekçesi ile, İsmet Paşa tarafından Meclise getirildi. Konu Yavuz zırhlısının tamiri meselesiydi. Goben isimli bir Alman harp gemisi iken, Birinci Dünya harbi başında, Enver Paşanın kabineden habersiz müsaadesi ile Çanakkale'ye sığınan ve hemen Istanbul'a getirilen (1) Yavuz, Türkiye'nin harbe sürüklenmesinden başka bir harekete katılmamakla beraber, artık tamire muhtaçtı. Davanın esası bu tamir yolsuzluklarıydı.

Üzerine ileri geri çok şeyler yazılmış olan bu dava, Bahriye Vekili İhsan Beyin iki yıl hapse mahkûmiyetiyle sonuçlandı. Diğer bazıları da mahkûm oldular. İhsan Bey, eski bir

---

8 vilâyetin 58 kazasında, gerçi 336 karakol vardı. Ama bunun yanında ve 8 vilâyette ancak 3 sıhhat müdürü, 17 doktor ve 6 eczane bulunuyordu. Meselâ Diyarbakır'ın 720 köyünün ancak 30'unda öğretmenli okul vardı. Meselâ Muş'un 428 köyünün hiç birinde okul yoktu. Fakat her köyde Şeyh ve Ağa mevcuttu. Hulâsa doğu illerine henüz yerleşilememişti.

(1) Enver Paşa karargâhında, Alman Kurmayı General Baren Von Kresschtein, bu müsaade sahnelerini, hatıralarında yayınlamıştır.

topçu subayıydı. Gazi'nin Rumeli'den beri tanıdığı subaylardan biriydi. Eski bir İttihatçıydı. Zaten davaya başka İttihatçıların da adı karıştı. Hulâsa İsmet Paşanın bu davada davranışı açık, sert oldu. Meclis müzakereleri çok gergin geçti ve davanın bitmesine rağmen bu gerginlik kolay silinmedi. Hulâsa Mecliste bazı mebuslar, eski Terakkiperver Fırkanın tasfiyesine ait hatıraları ve Terakkiperver Fırka mensubu liderlerin tasfiyesini tek rar ele alarak, Serbest Fırkanın geleceğine de daha doğuşta, inanmadılar. Onlara göre İsmet Paşa, her şeye rağmen tek parti adamı idi ve öyle kalacaktı. Hatta bir kısım politikacılar, Gazi'nin yeni bir parti yaratmak teşebbüsünü; İsmet Paşanın, kendilerince biraz fazla sivrilmiş otoritesine ve söz sahipliğine karşı bir yedek kuvvet ve şahsiyet çıkarmak gibi saydılar. Onlara göre Gazi, artık harf, dil, tarih ve kültür işlerine kendini vermişti. Her şey Gazi'nin elinde görünmekle beraber İsmet Paşa hükümette tek söz sahibi görünüyordu. Bu hal Meclisin çoğunluğu gibi, Gazi'nin de hoşuna gitmemektedir deniliyordu. Hulâsa Serbest Fırka hikâyesinin merkezinde ve mihverinde, aslında, Fethi Bey değil, İsmet Paşa bulunuyordu. Bunu sezen ve halden anlayan politikacılar İsmet Paşanın bu badireden yenik çıkacağına ve Serbest Fırkanın tutunacağına, daha baştan inanmadılar. Serbest Parti, daha ilk günden yadırgandı. Bu yadırgayış süratle, yeni fırkaya karşı direniş ve nihayet saldırganlık haline geldi.

Gazi'ye gelince, o gerçi Serbest Parti'yi kurdururken şöyle konuşmuştu:

> «— *En çok kavgalı gibi olduğunuz geceler, sizi sofrada birleştireceğim. O zaman, tekrar her birinize ayrı ayrı soracağım:*
>
> — *Sen ne dedin ve ne için dedin? Senin cevabın ne idi ve neye dayanıyorsun? Bugünden itiraf ederim ki, bu benim için pek yüksek bir zevk olacaktır...*»

Gazi için böyle bir kardeşlik havası içinde, böyle bir üstün hakemlik, elbette ki çok zevkli olacaktı. Ama Fırkaları, nihayet insanlar idare ederler. Ve bu insanların mizaçları, tabiat-

ları istekleri, kuşkuları, ümitleri ayrı ayrıdır. Bunları tek bir pota içinde eritmek, şekilleştirmek, her zaman mümkün olmaz. Nitekim öyle oldu. İlk kuşkular fırkanın programından geldi. Fethi Bey İsmet Paşayı devletçilikle itham ediyordu. Ona göre de devletçilik, devletin takatı dışında işlere, taahhütlere girişmek ve birkaç neslin yükünü bir nesle yükletmekti. Halbuki Halk Partisi devletçi değildi. Programında devletçilik yoktu. Teşkilâtı Esasiye Kanunu da, Liberal bir devletin Anayasasıydı. Ortada sadece göze çarpan demiryolları inşaatı vardı... Onu da İsmet Paşa normal bütçe ile ve hakikaten başarı ile yürütebilmişti. Kaldı ki demiryolculuğu bir kamu hizmetiydi. Amerika'da bile devlete ait demiryolları vardı.

Fethi Bey ise kendini ve fırkasını Liberal sayıyordu. Gerçi programında ve nizamnamede açık olarak böyle bir doktrin terimi geçmiyordu. Ama meselâ 5. maddede «Fırka, vatandaşların, refahına, malî ve iktisadî her türlü teşebbüslerine engel olan hükümet müdahalelerini kabul etmez» gibi kayıtlar, Serbest Fırkaya Liberal vasfını veriyordu. Buna cevap olacaktır ki İsmet Paşa Sıvas nutkunda Liberalizm aleyhinde açıkça cephe almıştır. Gerçi İsmet Paşanın da Devletçilik anlayışı dumanlıydı. Meselâ ancak şöyle konuşuyordu:

«İktisadî ihtiyaçlarına göre idare edilememiş bir memlekette, iktisadî siyaset takip etmek güçtür».

Hulâsa fırkalar arasında, program açısından karşılaştırmalara gidilirse, bazı görüş farkları bulmak mümkündü. Ama asıl mesele, ruhî çatışmalardaydı. Öyle görünüyordu ki zemin ve hava, iki partili bir rejim için henüz olgun değildi. Kaldı ki Tek Şef ve İki Parti? Bu hakikaten, hem sunî, hem gayri tabiî bir şeydi. Ne kadar dostça olsa da, sofra karşılaşmaları ile bu düzen yürütülemezdi.

Şu da anlaşılıyordu ki, Halk Fırkası itibarından çok şey kaybetmiştir. Çünkü evvelâ Halk Fırkası, sözün tam anlamı ile bir parti değildi. Yaptıklarını ve yapacaklarını halka anlat-

mak ve halka yaklaşmak için, hemen hiç bir şey yapmıyordu. Halkla temas kesilmiş gibiydi. Gazi'nin seyahatleri de seyrekleşmişti. İsmet Paşa bürosunda ve daima meşguldü. Millî Mücadelenin birçok ünlü şahsiyetleri tasfiye edilmişti. Meclis nüfuzlu değildi ve orada birtakım genç, ama Meclise de yukardan bakan kahramanlar türemişti. Basın ise, ya susmuştu ya da hükümetten yana değildi. Ama halktan yana ve halkı aydınlatıcı da değildi.

Gazi ise Serbest Fırkanın teşkilât kurmasını, yeni belediye seçimlerine girmesini, fırkanın faaliyete geçmesini istiyordu:

«— Teşkilât yapmadıktan, seçimlere girmedikten sonra fırka neye yarar?»

şeklinde konuşuyordu. Yeni partinin idarecilerine, daha baştan sinen bir tereddüt, çekingenlik, ürkeklik havası içinde çıkılan bir İzmir seyahati, hem Halk Fırkasını ve İsmet Paşayı, hem yeni fırkanın liderlerini, hem de Gazi'yi ürküttü. Çünkü aslında bir halk adamı, bir meydan hatibi ve hatta bir teşkilâtçı olmadığı halde Fethi Bey İzmir'de, bir millî kurtarıcı gibi karşılandı. Halk, fırtınalı bir denizin taşması, kabarması gibi yollarına döküldü, etrafını sardı. Rejimin bazı önderlerinin resimleri parçalandı. İzmir Halk Partisi ve İzmir'deki idare teşkilâtı şaşkındı. Beceriksiz müdahalelere girişti. Nihayet silâh da patladı. Genç bir mektepli, bir polis kurşunu ile öldü. Bahtsız bir baba, evlâdının ölüsünü kucağında taşıyarak, Fethi Beyin ayaklarına serdi:

«— Kurtar bizi! İşte sana bir kurban! İcap ederse daha çok kurbanlar veririz»

diye inledi. Kurtarmak? Fakat kimden? İzmir'in Yunanlılar elinden kurtuluşunun üstünden, henüz sekiz yıl geçmişti ve iktidarda olanlar, İzmir'i kurtaranlar değil miydi? Hulâsa saf birtakım düşünceler, tertipler içinde başlayan bir tecrübe, öyle görünüyordu ki, memleket ölçüsünde bir kardeş kavgasına gidebilirdi...

Bu niçin böyle oldu? Bu sualin cevabını açıklayacak yayınlar yok gibidir. Varılan sonuca, ekonomik sebepler gösteri-

lebilir. Siyasî sebepler saymak mümkündür. Hatta sosyal faktörler de aramak mümkündür. Ama sanıyorum ki; meselâ İzmir'deki olayları, daha ziyade sosyal psikoloji ve kütle kompleksleri ile değerlendirmek, daha doğru olsa gerektir. Evet, İzmir halkı gerçi tedirgindi. Ama açlık içinde değildi. Zulüm ve işkencelerle inim inim inlemiyordu. Memleket kurtarılınca çekilip giden Rumların toprakları, mülkleri, ne de olsa halk eline geçmişti. Hürriyetsizlik de bunalım derecesinde değildi. Gerçi bu hürriyet aşkını, Serbest Fırka tecrübesinde fazla değerlendiren yazarlar vardı. Ama bu hürriyetsizlik ve hürriyet aşkı nedir, bunu aydınlatamazlar...

Hulâsa tecrübe başarısız bitti. Giriştiği tecrübeye karşı ilk şüphe ve tepki, bizzat Gazi'den geldi. Nihayet Serbest Fırkanın tasfiyesi, gene onun tarafından istendi. Verilen teminat mektubu işlemedi. Tarafların çatışmalarını sofra başında, dostça çözümlemek özlemleri de yürümedi. Meclisteki çatışmalar da kırıcı oluyordu.

Hele bir gün Gazi'nin Cumhuriyet gazetesinde çıkan şu beyanatı, artık son'un belirtisiydi:

> *«Ben Cumhuriyet Halk Fırkasının Umumî Reisiyim. Cumhuriyet Halk Fırkası, Anadolu'ya ayak bastığım günden beri teşekkül edip, benimle çalıştı. Anadolu ve Rumeli Müdafai Hukuk Cemiyetinin doğurduğu bir varlıktır. Bu teşekküle o tarihten bağlıyım. Bu bağı çözmek için bir sebep ve icap yoktur ve olamaz. Resmî vazifem bitince, fırkanın başında fiilen çalışacağım». (9.9.1930).*

Halbuki yeni partinin kuruluşu üstünden henüz bir ay geçmişti...

Gazi'nin Fethi Beye sözleri de cesaret verici değildi:

> *«— Ben iki fırkaya yardım edeceğimi söylemiştim. Görüyorsunuz ki, siz benim yardımıma muhtaç değilsiniz. Halk hep size doğru akıyor. Desteğe öteki parti muhtaçtır...»*

Bu sözlerle son'a artık varılmış demekti. Ondan sonraki bocalamaların üstünde durulmaya değmez. Nihayet 17 kasım

1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkası, tam bir kırgınlık içinde kendi kendini feshetti. Doğan çocuk, zaten sunî müdahalelerle doğmuştu ve gelişmeden öldü. Gözlerini kapadığı zaman, henüz üç aylıktı...

Bu netice, ne İsmet Paşanın zaferi, ne Fethi Beyin yenilgisiydi. Bu netice, iyi niyetin, sert gerçekler karşısında yetersizliğiydi. Daha doğrusu bu netice, Tek Şef ve Tek Parti rejimine rağmen, halkın ihtiyaçlarına topyekûn bir düzenleme ile yönelmeyen ve bir inkılâp edebiyatı içinde klasik bir demokrasi özlemi yaşayan bir idarenin, hakikatta bir yetersizlik buhranıydı. Bir nevi halktan kopuş gerçeği içinde, halkı yanlış yoldan bir yönelişti. Az gelişmiş de değil, hatta hiç gelişmemiş bir memleket olarak Türkiye, her şeyden evvel, bir iktisadî düzenlemeye ve kalkınmaya muhtaçtı. Ama ne var ki ne dış, ne iç şartlar buna gereği gibi imkân vermiyordu. Nitekim bu başarısız tecrübeden sonra Gazi'nin ilk çabası, evvelâ bir seyahata çıkarak, gittiği yerlerde, serbest fırka hikâyesinin etkilerini silmeye çalışmak, diğer taraftan da gene bu seyahat yollarında ve etrafındakileri masa başına toplayarak, Halk Partisine yeni birtakım prensipler, sloganlar aramak oldu: Devletçilik gibi, inkılâpçılık gibi, halkçılık gibi, vs. (1).

İsmet Paşa bu hazırlıkların, aktif olarak ne dereceye kadar içindeydi? Bu suali cevaplandırmak hakikaten zordur. Çünkü bunlar nihayet, birtakım doktrin çalışmalarıydı. Doktrin çalışmaları ve doktrin fikri ise, hatta yalnız İsmet Paşanın değil, Atatürk'ün de, hem de bu yol boyu çalışmalarına rağmen kendilerini hiç bir zaman ve bütün varlıkları ile verdikleri konular olmamıştır denilebilir. Öyle sanıyorum ki, İkinci Adam için hükümet ve idare, Tek Adam için ise «Yüksek Şeflik» anlamında ifadesini bulan bir murakabe ve aksiyon, doktrinden daima önde gelmiştir...

Fakat bu bahse son verirken, gene o devrede meydan alan

(1) *Tek Adam*: Cilt III. s. 402-404.

ve memleketin iç yapısı ile ilgili olup, hükümeti de bazı endişelere sevkeden bir olaya da kısaca değinelim:

23 aralık 1930'da Menemen'de Derviş Mehmet'le arkadaşları, yeşil bayrak açıp bir isyan çıkardılar. Yedek Subay Öğretmen Mustafa Fehmi Kubilay'ın başı kesilerek bir mızrağa takıldı ve tekbir sesleri arasında, sokaklarda dolaştırıldı...

Baş tahrikçi olarak, Istanbul'da, Anadolu yakasındaki köşkünde «Kutb-ül-aktâp» yani kutupların kutbu sayılan bir Nakşibendi tarikatı Şeyhi ve oğlu yakalanmıştı... Gerçi suçlular cezalarını gördüler. Ama memlekette nice yerler ilk fırsatta nice Derviş Mehmetler yetiştirmek istidadındaydı (1).

Çünkü memlekette sosyal yapı değişmiş değildi denilebilir. Hele şehir ve kasabalarda irtica unsurları, kendilerine istedikleri gibi teneffüs imkânı buluyorlardı. Eğitim zayıf ve yetersizdi. Cumhuriyet Halk Partisi vilâyetlerde, ilçelerde, inkılâpçı ve dinamik bir Gençlik kadrosu ile değil, bürokratlar, mahallî menfaat grupları, hulâsa dar ve halka inmeyen, şekilden ibaret bir teşkilâtla temsil olunuyordu.

Serbest Fırkanın bence en belirli hizmeti, bu sert, fakat gerçek durumun ortaya serilmesine vesile vermek olmuştur...

SORULAR VE İSTİFHAMLAR:

Serbest Fırka hikâyesi böylece bitti. Ama Halk Fırkası, bu kurbandan sonra da, bir derlenip toplanmaya gitmedi. İş, bir

---

(1) Nitekim daha sonra da, 6 şubat 1933'te Bursa'da, Ulucamide ve meydanında toplanan bazı Hocalar ve Şeyhler, arkalarında biriken halkı, Türkçe ezan okunması vesilesiyle harekete getireceklerdir. Bunun üzerine bizzat Gazi Bursa'ya gidecek ve yargı makamları olaya el koyarak sert tedbirler alınacaktır.

Gazi'nin «Bursa nutku» olarak adlandırılan, fakat o zaman Dahiliye Vekâletince basına verilmediği gibi, Gazi'nin *Söylev ve Demeçleri*'nde de yer almayan, resmî kaynaklarda çıkmayan nutku, Bursa'da gençlere bu vesile ile söylenmiştir. Gazi'nin bu nutku «Türk genci, inkılâpların ve rejimin sahibi ve bekçisidir» cümlesiyle başlar. Bu nutuk, Sami Özerdim tarafından yayınlanmıştır.

rakip yaratılma çabasından ibaret sayıldı. Zaten öyle sanıyorum ki İsmet Paşa, başvekil ve cumhurreisi olarak, hiç bir zaman partici olmadı. Onun için parti değil, hükümet vardı. Aslolan Hükümet'ti. Tâ Muhalefet günlerine kadar daima hükümet adamı olarak kaldı. Nitekim Gazi de partiyi hiç bir zaman hükümetin önüne ve üstüne geçirmedi. Hatta bir aralık parti teşkilâtının idaresini partililerden alıp hükümet ve idare adamlarına verdi. Valiler, kaymakamlar, Nahiye müdürleri aynı zamanda parti teşkilâtının da yöneticileri oldu. Dahiliye vekili de aynı zamanda parti genel sekreteri tayin edildi. Meselâ Atatürk'ün ölümünden önceki devrede bu vaziyet böyleydi.

Ama hele 1930 Serbest Fırka tecrübesinden sonra, yüksek kademelerde, öyle sanıyorum ki, birtakım nefis murakabelerine varılmıştır. Çünkü bir bürokrat zümrenin elinde, etkisiz bir devlet cihazı haline gelen, mahallî teşkilâtı şekilden ibaret olan bu parti neydi? Ne olacaktı? Yalnız hazır ve merkezden idare edilen seçimlerin şeklî bir mekanizmasından mı ibaret kalacaktı? Acaba partiyi parti yapmak, az çok halka indirmek kabil olmayacak mıydı? Parti hep bir bürokratlar kulübü mü olacaktı. Ya Halk? Ya Gençlik? Pekiyi ama yarın bu parti kimlerin eline kalacaktı? Kaldı ki ortada işte birtakım doktrin çabaları, doktrin arayışları da başlıyordu. Gerçi partinin 1927 kongresinde programa birkaç ilke konulmuştu. Ama parti olmayınca, bunlar havada kalmaz mıydı?

Kaldı ki, 1929 sonunda başlayan dünya iktisat buhranı da ortalığı kasıp kavuruyordu. Dünya iki karargâha ayrılmıştı. Kuzeyde devletleşen sosyalizm, 1927'de planlama ve planlı inşa devrine girmişti. 1930 buhranıyle kapitalizm, asırlık Liberalizm prensiplerinde revizyonlara gidiyordu. XIX. yüzyıl liberalizminin artık öldüğü ve yeni, az çok düzenli kapitalizmin başladığı görülüyordu. Hatta meselâ meşhur İhtilâlci Trotski, artık bir süper kapitalizmden bahsediyordu. Süper kapitalizm, klasik kapitalizmin geçirdiği ölüm tehlikelerinden sonra, bir yeni, fakat müşterek ve az çok düzenli uyanışı, teşkilâtlanışı ola-

caktı. Yani Trotski'nin tezlerinde, dünyanın bugününü gören bir sezi vardı. Şu halde yeni bir çag'a giriliyor demekti. Bu yeni çağda ve yeni gelişmeler içinde Türkiye'nin yeri ve nizamı ne olacaktı?

1923-1930 arasındaki klasik liberalizm özlemi ve çabaları hiç bir netice vermemişti. Hele dünya buhranı her şeyi silip süpürmüştü. O günlerde Amerika bile buhran içinde kıvrandığı gibi. Avrupa da kendi içine çekilmişti. Herkes sınırlarını kapıyordu. Otarşi, yani kendi içine kapanış, kendi kendine yeterlik didinmeleri, her kapitalist ülke için âdeta bir nizam haline gelmişti. Türkiye de ister istemez kendi içine kapanmıştı. Ama ne kadar zayıf, ne kadar cılız? Memleket bir başka hamleye muhtaçtı. Acaba bu hamle ne olabilirdi?..

Kısacası, artık Cumhuriyet Halk Partisi de bir yön, bir Slogan aramalıydı. Yoksa gömüldüğü bürokratik kansızlık içinde erir giderdi... İşte Devletçilik, bu hava içinde ve ne olduğu pek anlaşılamayan bir yol olarak ortaya çıktı. Ruhen ve şuurlu bir disiplin olarak hiç bir zaman benimsenmiş olsa da, gene de hareket uyandırıcı bir rüzgâr olarak, Partinin havasında esmeye başlamıştı.

***

Gerçi Atatürk devrinde parti içi mücadelelerin ve akımların özü ve hatıraları yazılmamıştır. Bunun iki sebebi vardır. Evvelâ Atatürk demek, her şey demekti. Onun çevresinde bir klikleşmeden, bir ayrı görüş ve cereyandan elbette ki bahsedilemezdi. Sonra da İsmet Paşanın otoritesi partinin hayatına, varlığına, meselelerine kendi ağırlığını basıyordu. Serbest fırka macerası da düşünceleri frenlemişti. Ama parti içinde gene de partililik haysiyeti güden ve şahsiyetli bir particilik hasretini duyanlar vardı. Meselâ bunların başında Recep Peker'i saymak icap eder. Birtakım zayıf tarafları ile ve bilhassa yalnızlığı ile beraber, bazı liderlik vasıfları da olan Recep Peker, iyi konuşan, arkadaşları arasında sivrilmiş, askerlik ve devlet hizmeti tecrübeleri geçirmiş, iç politikadan ve dış âlemdeki gidişlerden bahsetmeyi seven bir insandı. Rusya ve İtalya seyahatları, ona parti devleti hakkında bazı fikirler vermişti.

Onun bu seyahatlarına ait görüş ve intibalarını, kendisinden dinlemişimdir. Ona göre bizde de Parti demek, Hükümet kudreti demek olmalıydı. Halbuki gene ona göre, Parti Hükümetin gölgesinde kayboluyordu.

İşte tam bu sıralarda memlekette bir de İdeoloji hareketi çabası başlamıştı. Az sonra Kadro Dergisi etrafında canlanan ve hatta şimdi de o devredeki fikir hareketleri bahis konusu oldukça, adına Kadro Hareketi denilen hareketin ilk Konferansı (1) ve onu takip eden neşriyat, büyük ilgi uyandırmıştı. Recep Peker'i bu cereyan ve bu hareket de, çeşitli yönlerden meşgul ediyordu. Basında, Parti içinde yeni bir cereyanın başladığı şeklinde haberler çıkıyor ve hatta Gazi'nin çevresinden birtakım isimler, bu cereyanın taraftarları gibi sayılıyordu. Bu hareket ve yayınlar ise Recep Peker'de ve çevresinde, lüzumsuz bir tedirginlik yaratıyordu. Hulâsa hava, daha özlü bir Parti anlayışına ve bir fikir çalkalanmasına gebeydi...

---

(1) Bu konferans, benim tarafımdan 5 ocak 1931'de Ankara Türkocağında verildi ve havadaki boşluk ve fikir dalgalanmaları ihtiyacı dolayısıyle geniş yankılar uyandırdı. İlk yazılar arasında en anlayışlı yayınlar Ağaoğlu Ahmet Beyden geldi. Gazeteler bu hareketi, parti içinde bir cereyan saydılar. Hatta bunun üzerine Recep Peker'e ben de önemli bir mektup yazarak, durumu anlatmak ihtiyacını duydum. Bu yazışmaların sonu, *Kadro* Dergisi ve neşriyatı ile, Kadro hareketi denilen kımıldamalara vardı. Geniş anlamı ile İnkılâp İdeolojisi, İktisatta Devletçilik, Plan sözleri ve fikirleri, ilk defa bu hareketin mihver görüşleri idi.

Devletçiliğin Hikâyesi

Devletçilik Türkiye'de, daha ziyade bir siyasî edebiyat konusu olarak kaldı. Bir iktisadî sistem olarak devrin önde gelen politikacıları tarafından tamamen benimsenmedi. Hatta C.H.P. programına ve nihayet Anayasaya mal edilmesine rağmen... Bir Doktrin olarak ise ancak, fikrî tartışma konusu olarak kaldı.

Ama gene de Türkiye'de, kendi imkânlarını kendisinin seferber etmesi çabasından gelen, çetin, fakat yiğitçe yürütülmüş bir İktisadî Devletçilik devri olmuştur.

XV

DEVLETÇİLİĞİN DOĞUŞU:

İsmet Paşa, daha önce de değindiğimiz gibi, devletçiliği ilk önce ağustos 1930 Sıvas nutkunda ve mutedil devletçilik şeklinde ortaya attı (1). Ama bu mutedil devletçiliğin, hiç bir tarifi ve izahı yoktu. Ama Serbest Fırkanın kapatılmasından sonra devletçilik, bizzat Gazi tarafından ele alındı ve bir araştırma ve formülleştirme konusu kılındı. Fakat Fırkanın sloganlarını bulması bakımından biz işi, biraz daha geriden almalıyız.

---

(1) Gerçi İstiklâl Savaşı sırasında ve zamanın eğilimlerinden etki alan bazı görüş akımları Ankara'ya da sızmıştır. Ama bunlar, hiç şüphe yok ki köksüz ve anlamsızdı. Meselâ 1921'de ve o zaman İktisat Vekili olan Celâl Bey (Bayar) Hâkimiyeti Milliye gazetesi muhabirinin Devlet Sosyalizmi, Umumî ve İktisadî müesseselerin yavaş yavaş Devletleştirilmesi hakkındaki mütalaalarını sorması üzerine konuyu şöyle cevaplandırır:

> *«Devlet Sosyalizmine muarız (karşı) olanlar, ferdiyeti kuvvetli, sermayesi mebzul (zengin) memleketler ahalisidir. Tanzimattan beri, elverişsiz şartlar altında Avrupa kapitalinin memleketimize imtiyazlı bir şekilde girmesinin ve iktisadî kaynaklarımıza hâkim bulunmasının esef verici... neticeleri göz önündedir».*

O sıralarda, Celâl Beyin, kurucularından olduğu «Yeşil Ordu» cemiyeti de sosyalist, hatta komünist bir programa sahipti. Zaten Mecliste resmî veya gizli dört komünist partisi faaliyetteydi. Bunlardan birinin, bizzat Mustafa Kemal'in nezaret ve murakabesinde kurulduğu, ama bunların, aşağıdan gelen teşebbüslere dayanmadığı da malumdur. (Bu konuda *Tek Adam*'ın I. cildinde, etraflı bilgi vardır).

Cumhuriyet Halk Fırkası, adına ikinci kongre denilen ilk kongresini, Millet Meclisinin üçüncü dönem toplantılarının açılmasından önceki günlerde, 15-20 ekim 1927 günlerinde Ankara'da yapmıştı. Kongrenin en önemli hadisesi, daha önce de değinildiği gibi, Gazi'nin, Büyük Nutuk'unu okuyuşudur. Fakat aynı kongrede bazı prensip derlenmelerine de gidildi. Çünkü aslında Halk Partisinin bir programı yoktu ve artık programlaşmak lâzımdı. İşte bu kongrede, Halk Partisinin eski *nizamname*'sinin ruh ve manası baki kalmak suretiyle:

Cumhuriyetçilik,
Milliyetçilik,
Layiklik,
Halkçılık

ilkeleri, parti prensipleri olarak benimsendi. İktisadî faaliyetler bahsinde sadece «Millet menfaatlerine uygunluk» kaydı vardı ve bunun izahı yoktu.

Adına Üçüncü Kongre denilen ikinci parti kongresi de, 10 mayıs 1931 tarihinde Ankara'da toplandı. O günler, dünyada ve Türkiye'de iktisadî ve fikrî bunalımın son haddine vardığı, Türkiye'de doktrin tartışmalarının başladığı ve yayıldığı günlerdi. İşte bu kongrede yukardaki dört ilkeye:

Devletçilik,
İnkılâpçılık

ilkeleri de eklenerek, Cumhuriyet Halk Fırkası 6 Ok'unu buldu. Bu kongre devletçiliği «Dünyanın şimdiki gidişi içinde, millî iktisadiyatımızı koruyup yükseltecek bir prensip olarak» tatbikatta fiilen tanımış bulunuyordu. Bu prensipler daha sonra, 5 şubat 1937 tarih ve 3135 sayılı kanunla Anayasa'ya mal edildi.

C.H.P. bu devletçilik ilkesini şöyle formülleştiriyordu:

«İktisat ve İmar sahasında, ferdî teşebbüslerin mahdut faaliyeti yerine, Devletin şumüllü ve üstün kudretinden istifade etmek» ve «Ferdî çalışmalara esas almakla beraber, umumî ve yüksek menfaatlerin icap ettirdiği iş-

lerde, bilhassa iktisadî sahada devletin faal bir hale getirilmesini kabul etmek...»

Formül geniş ve manalıydı. Ama devletçilik C.H.P.'de hiç bir zaman, bir siyasî şuurla, benimsenmiş bir prensip olarak savunulmadı...

MİLLÎ EKONOMİ ANLAMI:

Serbest fırkanın tasfiyesinden sonra memlekette iç siyaset bakımından önemli hadiseler olmadı. Tek parti, daha doğrusu tek otorite sisteminin en pürüzsüz işlediği devre, bu devredir.

Fakat iktisadî sahada önemli gelişmeler oldu. 1929-1933 arası, bilindiği gibi, dünya iktisat buhranının sürdüğü devredir. Devletçilik bu devrenin etkileri ile iktisadî edebiyatımıza karıştı. Ama bilimsel manada sistematik bir devletçilik anlamına hiç bir zaman gidilemedi. Bunun sebebi basittir. Çünkü devletçilik, millî ekonomi sistemlerinden biridir. Halbuki biz henüz Millî Ekonomi anlamında, belirli ve açık bir anlayışa ulaşmış değildik. Meselâ 1931 ekiminde İsmet Paşanın hükümet programını Fethi Bey şöyle tenkit ediyordu:

«Umumî iktisat siyasetinde, sarih hiç bir şey yok. Programı okudum. Bu bir programdan ziyade, umumî malumatı ihtiva eden bir vesikadır.»

Aynı tartışmalarda, İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey şöyle konuşuyordu:

«Bu memleket tarihinde, Millî İktisat namıyle hiç bir mefhum kavranmamıştır. Bu memlekette Millî İktisattan bahsetmek, bir vakitler, bir kabahat gibi, bir vakitler de, bir muammadan bahsetmek gibi bir şeydi. Şimdi hükümet devletçiyim demekle, kendisinin bir Millî İktisat mefhumunu kavramış olduğunu beyan etmiş oluyor. Bu Millî İktisat mefhumu da, şu ibareden hulâsa edilebilir: Memleket dahilindeki iktisadî menfaatler, kendi kendine ve alabildiğine, anarşik surette faaliyette bulunmamalıdırlar.

Millî İktisat dediğimiz uzuvlanmış kütle, ahenkli, heyeti mecmuaya dahil muhtelif menfaatlerden, her birimiz kendimiz için muamelesini görmemeli, daha yüksek bir muvazene ve ahengi muhafaza için onlardan her biri, o birbirlerini tamamlar olarak muamele görmeli...

Hükümetin vazifesi, iktisadî faaliyet sahasında devleti, ferdî teşebbüs yerine ikame etmek için değil fakat birbirlerinden ayrı ve başka başka olan hususî menfaatleri, bir umumî ve müşterek menfaatin muhteremliği, korunması namına uzlaştırmak, telif etmek ferdî teşebbüsün elinden tutmak, onu kuvvetlendirmek olmalıdır.»

Bu sözlerdeki görüş ve fikir zorlanışı tabiî görülmelidir. Mustafa Şeref ki, o sırada Meclisin, hemen hemen tek iktisatçısıydı. Klasik bir iktisatçıydı. Hocaydı ve kabinede vekildi. O da günün millî iktisat anlayışını, görülüyor ki ancak bu kadar toplayabilmektedir. Zaten karışıklık, çeşitli tesirler, Başvekil İsmet Paşanın, aynı tarihte ve Meclisteki şu sözlerinden de görünür:

«Gerek ecnebi dostlarımdan, gerek yerli arkadaşlarımdan, millî iktisadın bu memlekette tatbiki zor olduğunu, çok delillerle dinlemişimdir. Memleketin sermayesi yoktur. Millî iktisat takip edilen yolda, ecnebi sermayesi getirmek güçtür. Biz, millî iktisat politikası takip etmeyelim, Liberal bir yol tutalım, böylece, memleketin inkişafı için daha çok sermaye getirebiliriz deniliyor.

Biz bunları dinlemiş, tahlil etmişizdir. Ondan sonra millî iktisat yolunu takip ediyoruz. Millî iktisat politikası, ecnebi sermayesinin getirilmesine mâni değildir. Çünkü bizden daha sol memleketler, ecnebi sermaye getirmekten ve bunu memleketlerinde çalıştırmaktan, ümitsiz değildirler...»

Görülüyor ki ortada, anlamlar alanında bir karışıklık ve belirsizlik vardır. Halbuki millî iktisat, bir iktisadî ilişkiler manzumesidir. Her toplumda kaçınılmaz bir şeydir. Bir de millî iktisatta iktisadî sistem vardır. Liberalizm, devletçilik, sosya-

lizm gibi yapı düzenlenmesi şekilleri birer sistemdirler. Ama 1930'larda bile henüz, iktisadî münasebet anlamı ile, iktisadî münasebetlerde sistem, henüz ayırdedilebilmiş değildi. Zaten bunun içindir ki, meselâ zamanın İktisat Vekili Celâl Beyin (Bayar) daha 1921'de:

«— Biz devlet sosyalistiyiz, devlet sosyalizmi yapacağız»

yolunda ve Devletçe benimsenmiş bir sistemi açıklar gibi görünen sözleri ile 1931'deki anlam bocalamaları arasında, aslında fark yoktur. Zaten her iki devrede de, yeni Devletin kurucuları, iktisadî sistem bahsında henüz bir araştırma içindeydiler. Bu vuzuhsuzluğu hatta, Liberal bir sistem peşinde görünen Serbest Fırka Başkanı Fethi Beyin bazı sözlerinde de görebiliriz. Meselâ Fethi Bey genel tenkitlerinde bir taraftan:

«İktisadî faaliyetleri Devlet elinde toplamak, Sol'a temayül sayılır»,

derken, bir taraftan da, meselâ 1930 ağustosunda ve gazetecilerle konuşmasında şöyle söylüyordu:

«Fırkamız, Sol'a mütemayildir (Sol eğilimlidir). Münakaşa hürriyetinin tesisine taraftar olmak, bu gibi hürriyetlerin yürürlükte olmasını hedef tutmak itibarıyle, tamamen Sol'a müteveccihiz (yönelmişizdir)».

Halbuki ne Sol bu demekti. Ne Serbest Fırka, ne de Halk Fırkası Sol'a mütemayildi. Hatta ne de İsmet Paşanın Sıvas' taki nutkunda «Biz iktisadî faaliyetlerde mutedil Devletçiyiz», diye ilân edilmişken ortada bir Devletçilik yönelişi vardı. Bu Mutedil Devletçilik denilen hareketin, nerede başladığı ve nerede bittiği de zaten belli değildi. Hulâsa yeni Devletin kurucuları, Öncüleri tâ baştan beri, Çağ'ın anlamlarını, akımlarını ve sistemlerini anlamakta ve ifade etmekte, hakikaten zorluk çektiler. Bir bunalım ve bocalama içinde kaldılar (1). Bunu

(1) Memlekette iktisadî zihniyet ve sistemin gelişmesiyle ilgili olarak, çok dağınık olan kaynakları ve Meclis konuşmaları ile

da tabiî görmelidir. Çünkü bizde bu akımlar ve anlamlar üstünde, Aydın'a hitap eden çalışmalar yeni başlamıştır.

Bu anlamsızlık, hatta Devletçiliğin, İnkılâpçılığın Halk Fırkası Nizamnamesine alındığı günlerde ve onu takip eden devrede, yani bu ilkelerin Anayasaya girdiği zaman da gene bu öyle olacaktır. Meselâ o günlerde Adliye Vekili Mahmut Esat Bey:

> «*Devletçilik Devlet Sosyalistliği idi. Bu kabul edildi*». *(1)*

diyecek, hatta Recep Peker, «Liberalizm Vatan Hıyanetidir» diyecek kadar ileri gidecekti (2). Ama, Fırka programına girmesine, hatta sonra Anayasaya da alınmasına rağmen; Devletçiliğin Halk Fırkası, hatta kanunlarını ve Mevzuatını bile vücude getiremeyecektir. Ancak Dünya İktisat Buhranının da baskısı altında Devlet «Bütçe muvazenesine dayanan, tasarrufkârına bir malî siyasetle» (3) kendi ham maddelerimizi işleyerek bazı sanayiin kurulmasına, ulaştırma ve Kredi sisteminde bazı düzenlemelere çalışacaktır. Bir doktrin olarak ise, Ata-

---

Liderlerin ve Önderlerin çok sayıda nutuklarını takip edemeyenler için, bu konularda, tedariki mümkün ve çok iyi derlenmiş özetler veren aşağıdaki eserleri tavsiye ederim:

a) Sosyal Bilgiler Fakültesi, Maliye Enstitüsü, Türk İktısadî gelişmesi Araştırma Projesi serisi: Bilsay Küruç. *İktisat Politikasının Resmî Belgeleri.*

b) Aynı Enstitü ve Projeden: Korkut Boratav. *Türkiye'de Devletçilik.*

c) Talât Geveci: İktisadî Kanunlar ışığında *Türkiye İktisat Politikası.*

ç) E. Samhaber: *Ekonomi Siyasetleri* (Genel anlamlar bakımından — Çeviren: Mustafa Elmalı).

d) *Cihan İktisat Buhranı Önünde Türkiye.* Yazan: Yorgaki Effimyanidis.

Nihayet bu konuda *Tek Adam*'ın üçüncü cildinin «İnkılâbın İdeolojisi» bahsından ve Kadro neşriyatından da faydalanılabilir.

(1) Mahmut Esat (Bozkurt): *Atatürk İhtilâli.* s. 391-395.

(2) Ş. S. Aydemir: *Tek Adam*: Cilt III. 6 Ok'un hikâyesi ve İnkılâbın İdeolojisi bahsi.

(3) İsmet Paşa: 1931 Meclis açılış konuşmaları.

türk'ün Devletçilik alanında beyanları olmamıştır. İsmet Paşaya gelince, Meclis ve Meclis dışı tartışmalarında Devletçilik konusuna ve o da, bir sistemin izahı ve yerleştirilmesinden ziyade, icraatının savunması şeklinde değindi. Bu konuda onun en belirli, toplu ve terkipçi görüşünü aksettiren belge, «İsmet Paşanın Siyasî ve İçtimaî Nutukları. 1920-1933» isimli derleme eserinin sonuna da alınan ve Cumhuriyetin X. yıl dönümünde Kadro Dergisinin 22. sayısında çıkan makalesidir.

İSMET PAŞA DEVLETÇİLİĞİ ANLATIYOR:

Bu yazısında İsmet Paşa şunları belirtir:

«İktisatta Devletçilik siyaseti, bana kendini her şeyden evvel, bir müdafaa vasıtası olarak gösterdi. Asırların ihmalini telâfi edecek, haksız tahripleri imar edecek, yeni zamanın çetin şartlarına dayanacak sağlam bir Devlet bünyesi kurabilmek için her şeyden evvel, Devleti, iktisatta yıpratacak amillerden kurtarmak lâzım geliyordu. Demek ki İktisatta Devletçiliği biz, inkişaf yolu takip edebilmek için bir müdafaa vasıtası ve bu sebeple bir azimet noktası, bir temel saymaya mecbur bulunuyorduk».

Paşanın bu giriş sözlerinden, onun bu konudaki hareket noktasını aydınlatacak önemli noktalar vardır. Hatta o bu görüşlerini, başka devletlerin siyasetleri ile de karşılaştırır:

«En kuvvetli, en zengin Devletler, tasavvur olunamayacak Devlet tedbirleri ile iktisadiyatlarını müdafaaya ve kurtarmaya çalışıyorlar. Demek ki, bizim Devletçilikte Müdafaa kuvvetini görmüş olmamız, Fırkamız, Cumhuriyet Halk Fırkası için, ancak övünülecek bir isabet ve doğru bir karar cümlesinden sayılmak icap eder».

Buraya kadar ki sözler, İsmet Paşanın Devletçiliği bir Doktrin olarak almadığını, kendisince, Doktriner bir çabanın dışında kalmak istediğini, Devlet Sosyalizmi, Sosyalizm, Komünizm etkisi gibi dış etkilerin dışında kalmak istediğini gösterir. Ama

Devletçiliği yalnız bir Müdafaa temeline de dayamaz. Şu sözleri de sıralar:

«Demek istiyorum ki, yalnız Müdafaa gibi muhafazakâr bir görüş noktasından değil, ilerlemek ve inkişaf etmek gibi genişleyici politika için de müspet ve müessir politika sayıyoruz. Memleketin muhtaç olduğu sanayii, vasıtaları, Devletin yardımcı nezareti ve hatta doğrudan doğruya teşebbüsü olmaksızın kurabilmeyi, safdil olanlar düşünebilir. Asır, çok amansızdır».

İsmet Paşa bunları söylerken dünya, tarihin en büyük iktisadî buhranından yeni yeni gözlerini açmaya çalışıyordu. Türkiye henüz yolunu bulmak gayretindeydi. Ama bir taraftan da, arkalarını Devlete ve Devletin imkânlarına dayayan, gizli veya aşikâr tutumları ile İş ve Menfaat Adamı geçinen birtakım kimseler de, gittikçe ortalığı sarmaktaydı. Atatürk'ün uzun yıllar Umumî Kâtipliğini yapmış olan Hasan Rıza Soyak'ın hatıralarından alınan şu sözler, bu türedi İş Adamcılığı havasını aksettirirler:

«O yıllarda birçok insan, nasıl ve ne yoldan olursa olsun, servet sahibi olmak hevesine düşmüşlerdi». (1).

Hulâsa bazı kimseler, açıkça İsmet Paşanın değilse bile, Devletçiliğin karşısındaydılar (2). Halbuki bunların bütün ma-

---

(1) Hasan Rıza Soyak: Hatıralar. *Hayat*: s. 36.

(2) Cumhuriyetin ilânından sonra, dış ve iç teşebbüsler arasında aracılıkla geçinen birtakım şahıslar türemişti. Bunlardan bir kısmının, arkalarını, henüz genç bir teşebbüs olan İş Bankasının varlığı arkasında gizleyerek, bazı aracılık gayretleri olmuştu. Bir kısmı dürüst olmayan, çoğunun mahiyeti karışık, yahut karanlık işlere girişdiği söylenliyordu. Bu teşebbüslerin hemen hepsi, devletin nüfuz ve imkânlarını kullanmakla yürüyordu. Bunların bir kısmının, basın ve siyaset gücünü de birleştirerek, gerek kendilerini hoş görmeyenlere, gerek Devletçiliği savunanlara karşı tahriklere giriştikleri meydandaydı. Aleyhine tahriklere girişilenlerin içinde tabiî İsmet Paşa da vardı. İsmet Paşanın buradaki sözleri, bu zümreyi hedef tutsa gerektir.

rifeti, Devletin prestij ve imkânlarını, Devlet dostlarını ve arkadaş yakınlıklarını kullanarak, hem Devleti, hem özel teşebbüsü sömürmek şeklinde görünüyordu. İsmet Paşanın yazısında bunlara da değinen sözler vardır:

«En serbest zannolunan bir sanat veya ticaret, müreffeh olabilmek için mutlaka Devletin yardımına ve müdahalesine ihtiyaç göstermektedir. Suyun başında olduğumuz için, bu ihtiyacı her gün görüyorum ve sonra "Ser best Meslek"in "Devletçilik"e üstünlüğü için, aynı mevzuların, delil olarak zikrolunmasına şaşıyorum...»

İsmet Paşanın yazısından şu cümleleri de alalım:

«Devlet, ancak ferdin yapamayacağı şeyleri yapmaya çalışmalıdır, nazariyesi basiretle mütalaa olunmalıdır».

İsmet Paşa da ferdin yapabileceği şeylerde Devletin gözü olmadığını savunur. Ama Devletçilik hakkını da başarısını da önde görür:

«Geçen 10 sene, iktisadî hayatta Devletçilik siyasetini bize kendiliğinden yerleştirdi. Biz bu 10 yılda, İmparatorluğun çok zamanda yapamadığından fazlasını yaptık. Gelecek 10 sene nihayetinde ümit ederim ki Türk devletçiliği, memleketteki eserleri ve Milletlerarası tesirleri ile "İktisadiyatta devletçilik anlayışı"nın, en mütekâmil ilmî bir şaheseri olarak anlatılacaktır...»

İsmet Paşanın Kadro Dergisindeki yazısının özeti budur.

Şimdi artık, adına Devletçilik denilen Devlet İşletmeciliğinin bizdeki gelişmeleri üstünde durabiliriz.

⁂

DEVLET PLAN VE PROGRAMLARINA YÖNELİŞ:

Birinci Dünya Harbinden sonra ve Sosyalist olmayan memleketler içinde Plan kelimesinin, Millî İktisatta kapsayıcı bir düzenleme anlamı olarak, evvelâ Türkiye'de yazı ve tartışma konusu olduğunu söylemekte bir mübalağa yoktur. Nitekim

Devlet Planlama Teşkilâtı da ilk neşriyatında, işin bu cephesini işaret eder.

Burada kastedilen Plan, Millî İktisat siyasetinin, geçici olmayan Devlet Ekonomisinin aslî bir unsuru haline gelen Plan' dır. Yoksa Harp Ekonomisi veya bilinen amme hizmetleri için Program ve Programlaştırma daima ele alınmıştır. Ama Millî Ekonominin çeşitli alanlarını kapsayıcı bir Planlama, Birinci Dünya Harbinden önce Demokratik nizamlar için yabancıydı. Çünkü böyle bir düzenleme, ancak bir Devlet tanzim ve müdahalesi ile kabildi. Halbuki Birinci Dünya Harbinden önceki Batı ekonomisi, Devletin, kamu hizmetleri dışında iktisadî hayata müdahalesine karşı olan bir nizam içinde yaşıyordu.

Birinci Dünya Harbinden sonra ise Plan, Sosyalist bir kategori, Sosyalist bir nizam unsuru olarak belirdi. Nitekim Plan, bir Devlet düzenlemesi olarak evvelâ ve yalnız Sovyet-Sosyalist ülkelerde ele alındı. Yani toplum hayatının tamamı Devlet Planlaması içinde mütalaa edildi. İç savaşlar ve dış müdahaleler ortadan kalkıp, rejim istikrar peyda edince 1927'de Sovyetler, ilk 5 yıllık Planı uygulama sahasına koydular. Bu 5 yıllık devre ölçüsü ondan sonra, Plana el atan Demokratik ülkelerde de, gelenek ve kaide haline geldi.

Plan tabiri ve fikri, Birinci Dünya Harbinden sonra, Batı Avrupa'da da tartışma konusu oldu. Türkiye'de ise Planlık ve Planlı Ekonomi fikri, Türk basınında ilk defa ve bir sosyal nizam unsuru olarak, Kadro Dergisi tarafından savunulmaya başladı. Kadro bu sistemi, Türk inkılâbının dinamik hamlesinin ve millî Ekonominin icabı olarak tahlil ediyordu. Meselâ Kadro neşriyatında «Plan Mefhumu (anlamı) hakkında» başlıklı yazı, konuya şöyle giriyordu:

> *«Çağdaş cemiyette teknik alabildiğine terakki ediyor. Fakat onun her terakki adımı, cemiyet içinde yeni bir tezada (çatışmaya) meydan vermektedir. İstihsal nispetsizlikleri, buhranlar, işsizlikler, içtimaî harpler, Emperyalizmin tutunma çabaları, müdahaleler, hulâsa cemiyeti her gün daha artan bir şiddetle, sonu bilinmez kadastroflara*

mahkûm kılan içtimaî sarsıntılar, cemiyette teknik kuvvetlerin, bu başıboş ve kontrolsuz gelişmesinin neticelerinden başka bir şey değildir.

Bunun içindir ki, şimdi, harp sonrası inkılâplarının ve hareketlerinin, en göze çarpan gayretleri, her şeyden evvel, cemiyet içindeki bu tezatların ve bilhassa teknik gelişme üstündeki kontrolsüzlüğün, bir nizam, Planlı bir düzenleme ve murakabe altına alınmasıdır». (1).

Ondan sonra bu yazı, Plan anlamı üzerinde, topyekûn Sosyalist ülkelerle, meselâ Rusya ile, ıslahatçı memleketlerde göze çarpan iki ayrı hareket noktasını vermektedir. İhtilâlci Sosyalizmde Plan, bir Dikta, yani cemiyetin gelişmelerine yukarıdan ve şartlara rağmen bir müdahale ediştir. Yani bir direktiftir. Islahatçı anlayışa göre ise Plan, cemiyetin gelişme gücünün ve aşamalarının, evvelden incelenerek bu gelişmelere, cemiyetin başlıca konularında yön ve nizam vermeye çalışmaktır.

Türkiye'de 1930'dan sonra bahis konusu olan, aslında ve belirli işler için Programlar hazırlamaktan ibaretti. Fakat bu Programlar, bizim o vakitki edebiyatımıza Plan olarak girmiştir. Halbuki Plan hiç değilse, Bütçe ve ana iktisadî kollarla harcama işleri ve kaynaklar arasında uzunca süreli bir düzenlemedir. Halbuki bizde ele alınan, sadece bazı sanayi ünitelerinin meydana getirilmesi yolunda bir programa bağlanıştı.

Bizde ilk 5 yıllık Plan esasları 1932 yılı sonunda hazırlanmış oldu. Ama bunun, daha önceki bir inceleme safhası vardır.

O yıllarda memleketimizin bu konularda faydalanabileceği teknik yardımlar ve tesisat yardımları, ancak Sovyetler Birliğinden gelebilirdi. Sovyetler Birliği ile, 1921'den, yani İstiklâl Savaşının en buhranlı günlerinden beri müttefiktik. Bu savaş içinde para ve silâh hususunda bu ülkeden yardım görmüştük. Arada herhangi bir anlaşmazlık çıkmamıştı. Sovyetlerin Türk siyasetine ve iç işlerine herhangi bir müdahale meyli ve

(1) Şevket Süreyya Aydemir: Plan Mefhumu Hakkında.

misali de görülmediği için, 1930'larda Hükümet, İktisadî araştırmalar ve Planlama konusunda da Sovyetler Birliği ile temasa geçti ve ilk hazırlık incelemeleri başladı.

Bu incelemelerin ve Türk ziraatının maddelerini, unsurlarını ve ıslah imkânlarını bilimsel yoldan ortaya çıkarmak yolundaki kısmı, daha 1927'de başlamış ve dört yıl sürmüş bulunuyordu. Bu bilimsel araştırmaların sonu, «Ziraî Türkiye» ismi altında ve 120 sayfalık Fransızca bir özetle beraber 900 büyük sayfalık bir eser halinde yayınlandı. Türk Hükümetine sunuldu. Türk ziraat mahsullerinin Coğrafî kaynak ve biyolojik vasıfları ile, ıslah istikametlerini titiz ve yorucu araştırmalarla tespit eden bu eser, bu bilgileri ilk defa Türk ilgililerine ve Milletlerarası arşive getiriyordu (1). Nitekim ondan sonra Türk ziraatı üstündeki yabancı yayınlar, tek kaynak olarak daima bu esere baş vurdular.

Sanayi alanında bir Plan hazırlığı bahis konusu olunca, gene Sovyetler Birliğine müracaat edildi. Neticede ve Prof. Pavlof Başkanlığında bir ihtisas Heyeti, Türk uzmanları ile beraber memleketi dolaşarak, kurulması gerekli görülen sanayi kollarına ve kurulacak tesislerin yerlerine dair olan büyük raporunu İktisat Vekâletine sundu. 1932'de tamamlanan bu rapor, bizde Birinci Beş Yıllık Sanayî Planının esası olarak basılmıştır. Ondan sonra bu mesai, 1933'te ve İktisat Vekili Celâl Bey

(1) 1934-1935'te, Ziraat Vekili Muhlis Erkmen'le Yüksek Ziraat Enstitüsü Rektör Alman Falke'nin arzuları üzerine, bu eser tarafımdan tercüme edilmiş ve Enstitüye teslim olunmuştur. Sonradan bu tercümelerin kaybolmuş olması garipti. Daha sonraları ve Vekil Ş. R. Hatiboğlu zamanında bu kaybolma, daha doğrusu şunun bunun elinde dağılma olayı üzerinde yapılan soruşturmalar sonuç vermedi. Prof. P. M. Jikovski'nin başkanlığında bir ilim heyeti tarafından Türkiye'de yönetilen bu incelemeler sırasında derlenen 10.000 kadar numune, Sovyetler Birliğinde ve 50 kadar tecrübe istasyonunda tetkik ve tecrübelere tabi tutulmuştur Bu uzun çalışmalar, 26 Profesör ve Uzman marifeti ile yapılmıştı. Akademi üyesi H. İ. Vavilov'un bilimsel nezareti altında yürüyen ve bize Türk ziraatının bilim ve ıslah alanında çok ciddî ufuklar açan bu çalışmaların neticelerinden faydalanılamamış olması, ziraatımızın kaybı olmuştur.

(Bayar) zamanında, Vekâletin teşkilât kanunu ile ilgili raporlarla beraber Başvekâlete gönderildi. İsmet Paşanın Başkanlığı altında incelenen tesis konuları, hükümetçe kabul olundu. Fakat tetkiklerin tamamlanması, ihzarî müzakerelerin neticelenmesi uzun sürdü. Nihayet bu tesis işleri İcra Vekilleri Heyetince kabul olunarak Sümerbank'a 17 nisan 1934'te ve bir vazife olarak tebliğ edilebildi.

Bizde, adına Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı denilen vesika ve Program budur...

YİĞİTÇE BİR HAMLE: İLK SANAYİ PROGRAMINA GEÇİŞ...

Şimdi burada, bir bakışta romantizmi olmayan, belki biraz sıkıcı, ne kadar özetlesek de gene bazı rakamlara, karar ve kanun işlemlerine dayanan, iktisadî nitelikte araştırma ve inşa çabalarını ele alacağız. Öyle çabalar ki, metodları, kadroları ve kaynakları bakımından memleket, hazin bir yoksunluk içindedir. Ama bu araştırma ve çabaların yürütülüşünde, hayata tatbik edilişinde, bütün yetersizliklerine rağmen gene de yiğitçe bir kendini verişin ruhu ve manası vardır. Kaldı ki bizde memleketin Devlet eliyle ilk Sanayileştirilme hareketi, hazin birtakım rakamlar içinde olsa da ilk sanayi programına geçiş, ilk konular ve uygulamalar hakkında yayınlar da yoktur. Ama bütün bunlar ki, Hükümet Siyaseti olmuştur ve ne kadar bocalamalı olsa da bir Hükümet eliyle yürütülmüştür. Bu devre ki, bütün başarı ve başarısızlıkları ile, adına İsmet Paşa İktidarı Devri dediğimiz devrin hesap defterine yazılmıştır. Bunun için burada ve bu konuda, yorucu da olsa, bazı özetler vermeyi, iktisat tarihimizin bir safhasında bir faslı belirtmek bakımından da gerekli ve faydalı buluyoruz.

İlk Sanayi Programının hedefi, evvelâ ithalâtımızda yer alan, fakat ham maddeleri dahilde tedarik edebilecek olan, yahut da, bazı ham madde ithalleri suretiyle dahilde kurulmaları mümkün görülen bazı sanayi kollarını ve ünitelerini, Devlet gücü veya mümkün olan yabancı yardımlarla kurmaktı. Bu kollar başlıca 5 grupta toplanıyordu:

A) Dokuma Sanayii (Pamuk, kendir, yün)
B) Maden Sanayii (Demir Sömikok kömürü, kömür müştakları, bakır, kükürt)
C) Selüloz Sanayii (Selüloz, kâğıt ve karton, sunî ipek)
Ç) Seramik Sanayii (Şişe, cam, porselen)
D) Kimya Sanayii (Zaçyağı, klor, sudkostik, süper fosfat)

Bu sanayiin tesisine geçilirken, bunlarla ilgili mal bedelleri yekûnu ithalâtımızda 64.744.000 liralık bir hacim tutuyordu ve 1930'da genel ithalâtımız yekûnu 147.533.708 liraydı. Demek yeni kurulacak sanayi, ithalât yekûnumuzun yarısına yakın bir kısmını dahilde üretimini sağlamaya yönelecekti (1).

Ancak, yukarıda işaret olunan tesis kolları ile beraber, gene Birinci Sanayi Plan veya Programında, şu işler de ele alınıyordu:

1 — Elektrifikasyon meselesi ve enerji teşkilâtı,
2 — Altın ve Petrol arama işleri ve teşkilâtı,
3 — Jeoloji tedrisatı ve jeologlar yetiştirilmesi,
4 — Meslekî Tedrisat (Teknik Öğretim).

Elektrifikasyon işleri, kurulacak «Elektrik Etüt İdaresi» ve «Altın, Petrol Arama İşleri» de «Maden Arama Umum Müdürlüğü» elinde toplanacak, Teknik Öğretim ise Maarif Vekâletince düzenlenecekti. Yapılması ele alınan tesisler ise Sümerbank ve İş Bankası arasında ve tahmin edilen yatırım hacimleri ile şöyle taksim ediliyor ve yatırım yekûnu 44.000.000 liraya varıyordu.

Pamuklu sanayii	18.538.000 T.L.	Sunî ipek sanayii	490.000 T.L.
Kendir sanayii	1.700.000 »	Porselen sanayii	800.000 »
Kamgarn (Yün) sanayii	1.560.000	Kimya sanayii	2.360.000 »
Demir sanayii	10.000.000	**İş Bankası :**	
Bakır (% 55) sanayii	550.000	Sömikok	1.000.000
Kükürt sanayii	150.000	Şişe ve cam	1.250.000
Selüloz (kâğıt hamuru)	1.025.000	Kükürt	150.000
Kâğıt sanayii	3.790.000		2.400.000

(1) Ele alınan Sanayi kollarının 1930 Genel ithalâttaki hisseleri şöyleydi:

En önemli ve gelecekleri çok emniyetli görünen tesisler, tabiî en başta Dokuma tesisleri idi. Başlıca şu fabrikalar yapılacaktı:

Kayseri pamuklu dokuma	33.000 iğ ve 3.000 tezgâh	2.970.000	T.L.
Nazilli basma »	29.000 »	2.320.000	»
Konya Ereğli »	16.500 »	2.755.000	»

Ayrıca Malatya'da tetkiklere girişilecek ve Istanbul'da Bakırköy Pamuklu Dokuma Fabrikası genişletilecekti.

Kamgarn Fabrikası daha sonra Bursa-Merinos Fabrikası şeklini aldı. Sunî İpek Gemlik'te kuruldu. Selüloz-Kâğıt sanayiinin ilk kombinası İzmit'te meydana geldi ve sonra çok genişledi.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı denilen tesisleri listesi, Dünya İktisat buhranının en büyük depresyonları içinde hazırlanmıştı. 1932'de Londra'da bir İktisat Konferansı toplandı. İktisat Vekili Celâl Bey ve bir Türk Heyeti bu konferansta bulundular. Celâl Bey, Başvekâlete Planı takdim ederken sunduğu yazıda, bu konferansa ait intibalarına değinir. Konferans «Dünyayı saran büyük iktisadî çöküntüye çıkış yolları bulmak» için toplanmıştı. Bu çareleri arayan Batılılar bu arada, eski yarı sömürge ve sömürgelerin sanayileşme çabaları üstünde durdular. Bunu yerenler oldu. Hatta Alman murahhaslarından Müller, Türkiye'nin sanayileşme arzularını açıkça zararlı görüyordu. Bu sözler Türkiye'de tepkiler yaratmıştı. İşte bu ilk İktisat Planı ile Türkiye, sanayileşme alanında ilk kararlı adımını atmış oluyordu.

Fakat ortada birtakım müşküller de vardı: Dünya buhranı dolayısıyle Döviz tedariki güçleşmişti.

Buna karşı Hükümet, Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında varılan malî anlaşma dolayısıyle, Sovyetlerin sağladığı 8 mil-

---

A)	Dokumalar	36.388.000
B)	Madenî mamuller	16.445.000
C)	Selüloz - kâğıt	5.247.000
Ç)	Cam, seramik	2.981.000
D)	Kimya	5.383.000

yon altın dolarlık Krediden faydalanacaktı. O zamanki rayice ve Rusya'nın Türkiye'ye vereceği tesislerde uygulayacağı ucuz bedellere, faizsiz tediyeye göre, bu para ile çok şeyler yapılabilirdi (1). İmkân bulunursa diğer Milletlerarası Kredilerden de istifade edilecekti (2). Ama Hükümet gene de bütçe kaynaklarına güveniyordu. Nitekim 1934'ten itibaren ve bu tesis işleri için bütçeden 6 milyon liralık bir tahsisin yeni tesis işlerine verilmesi, İktisat Vekâletinin istekleri arasındaydı.

Bu tahsisin, 1930 sonrası bütçelerine göre ifade ettiği meblağı belirtmiş olmak için, o yıllarda bütçenin genel manzarasını verelim: (1000 lira olarak)

Yıllar	Gelirler	Giderler
1931	176.705	185.555
1932	169.354	185.615
1933	170.477	215.670
1934	184.081	250.662
1935	195.013	279.009
1936	212.764	273.348
1937	231.020	306.348
1938	250.094	323.241

Bu tabloya, 1930'da altın fiyatının 830 ve 1939'da 1100 kuruş olduğunu da eklemeliyiz. Bundan başka 1930'da gider büt-

(1) Bu kredi, İsmet Paşanın 1931'de Rusya'yı ziyareti sırasında sağlanmıştı. Tesisat kredi şeklindeydi. Kayseri ve Nazilli dokuma fabrikaları bu krediden yapıldı. Tesislerin ucuza mal edilmesi, bu fabrikalardan sonra de elde, istifade edilebilecek önemli bir kredi kaynağı bırakıyordu. Fakat bu kaynaktan tam faydalanılmadı. Merciler, kredi arzına cevap veremiyordu. Biraz Millî Müdafaa, biraz Ankara Belediyesi ihtiyaçları gibi sahaların dışındaki kredi bakiyesi, kullanılamadan kaldı.

(2) İkinci Dünya Harbi sonuna kadar dışarıdan sağlanabilen Kredi, başlıca olarak bu 8.000.000 altın Dolarlık Sovyet Kredisi ile, Karabük Demir-Çelik fabrikaları ve Çatalağzı Elektrik Santralinin inşasına tahsis edilen 16.000.000 liralık bir İngiliz tesis kredisinden ibarettir. İkinci Dünya Harbi içinde ve 150.000.000 mark olarak ihzarî anlaşmaları yapılan Alman Kredisi, olayların gelişmeleri dolayısıyle kullanılamamıştı.

çesinin % 28.3'ünün, yani 62.500.000 lirasının Millî Müdafaaya ve % 14.6'sı ile 32.189 lirasının Dış borçlara (Düyunu Umumîye) ayrıldığını da vermeliyiz ki, Hükümetin ilk Sanayi planına ne kadar mütevazi rakamlarla girebildiğini açıklamış olalım.

O sıralarda hususî teşebbüs suretinde bir Şeker Sanayii tesisine gidilmekte olduğundan, 1927'de Uşak ve Alpullu Fabrikaları faaliyete geçmiş bulunduğundan, bu sanayi kolu Devlet Sanayi Planının dışında bırakılıyordu.

Demir-Çelik fabrikası programa alınırken, Türkiye'de, bunu besleyecek demir cevheri madenleri henüz keşfedilmemişti. Bu tesis programa alınırken ham demirin Cezayir'den getirilmesi düşünülmüştü. Karabük Demir-Çelik Fabrikaları keşfedildi. Bu suretle ham madde ithalinden kurtulundu (1).

***

TAMAMLAYICI PROGRAMLAR:

Birinci Beş Yıllık Sanayi Programı gerçi aksaksız başarılamadı. Program üzerinde ayrıca bir sıra değişiklikler ve ilâve-

---

(1) Ş. S. Aydemir: *Türkiye'de Demir ve Çelik Sanayii*. İKA Ajansi tarafından basılmıştır. 1962.

Türkiye'de Demir yatakları aranması ve bir Demir Sanayiinin kurulması teşebbüsü Cumhuriyetle beraber başlar. 1924'te Ayvalık civarında Ayazment madeninin işletilmesi düşünüldü. 1925'te Avusturya'lı Dr. Granik, Demir ve Kömür madenlerinin incelenmesi için davet edildi. 1925'te Demir-Çelik Sanayiinin kurulması düşünüldü. 16 mart 1926'da Ticaret Bakanlığı bu konuda Başvekâlete baş vurdu ve 17 mart 1926'da «Demir Sanayiinin kurulmasına dair» olan 786 Sayılı Kanun çıkarıldı. Bu kanunla, Karadeniz mailesinde, devlet tarafından, demir sanayii tesisi ile, bununla ilgili Demir, Kömür madenlerinin teknik, araştırma, tesis ve işletilmesi için 4 senede sarfedilmek üzere 18 milyon liralık tahsisat kabul edildi. Bir de Demir Sanayii Umum Müdürlüğü kurulmuştur. Bu Umum Müdürlük 1928'te lağvedildi. İşin bir yabancı şirketle müşterek yürütülmesi düşünüldü. Fakat bu da yürümedi. Nihayet Demir-Çelik Sanayii, 1934'te birinci 5 yıllık plana alındı.

Divriği yatakları 1937'de dikkati çekmiş, M.T.A. idaresi 1938'de işi ele almıştır.

ler yapıldı. Meselâ Sıvas Çimento, İzmit ikinci kâğıt fabrikaları ile, Bakırköy Bez Fabrikası genişletilmesi gibi yeni tesis işleri de aynı programa ek olarak Sümerbank'a verildi. Fakat iş bununla da kalmadı. Adına İkinci Dört Yıllık Sanayi Programı denilen ve muhtelif teşekkülleri ilgilendiren işlerden Azot Fabrikası, Cüruf Çimento Fabrikası, Motor Fabrikası, Erzurum pamuk ipliği fabrikaları, yeni dört şeker fabrikasına, iştirak ile boru fabrikası, bir ilâve liste ile Sümerbank ve glikoz tetkik safhasına alınıyordu. Bu arada, birinci beş yıllık programın tespitinde hesaba katılmayan, dolayısıyle ilk maliyet tahminlerine girmediği anlaşılan 32 çeşit iş için ve harcamaların hesaba alınması, ilk hesapları tamamen değiştirdi. Dolayısıyle, birinci beş yıllık sanayi programı, sistematik şekilde ve önceden etrafıyle tertiplenmiş bir inşa planı olmadığı için, işin realize edilmesi imkânlara bırakıldı ve ele alınabilmişse, onun başarılmasına çalışıldı. İnşaatın ikmali işleri de yıllarla kayıtlanamayarak, imkân ve şartlara bırakıldı.

1939 mayıs sonunda Sanayi Tetkik Dairesi Başkanı olarak işe başladığım zaman durum bu merkezdeydi. Ama imkânlar da çok şey vadetmiyordu ve dünya, yeni bir umumî harbe doğru gidiyordu...

Kaldı ki arada bir de «İkinci Beş Yıllık Sanayi Programı» projesi hazırlanmıştı. Büyük bir cilt halinde toplanan ve çok renkli bir memleket haritası ile süslenen bu projenin hazırlanışına, yabancı bazı uzmanlar, meselâ şimdi ve zaman zaman Türkiye'ye ait iktisadî problemler hakkında fikir ve raporları görülen Alman Prof. Baade de, Türk Devleti hizmetinde olarak iştirak etmişti. Bu program, meyve kurutmaları veya hayvancılık tesislerinden, ekmek veya yağ fabrikalarından, Limon, Portakal işletmelerinden, maden işletmelerine, Ferro-Krom tesislerine, denizyollarına, margarin, boru, ateş tuğlası, teneke fabrikalarına ve daha nice tesislere kadar pek çok iş ve işletme konularını içine alıyordu. Fakat birinci beş yıllık programın hayata tatbikinden edinilen tecrübeler; hiç bir dış yardım olmadan malî güçlükler içinde bir ülkenin, hem de yeni bir dünya harbi öncesinde bu işlere girişmesi hususunu idarecile-

re imkânsız göstermiş olacaktı ki, bu program olduğu gibi terk edilmişti. Kaldı ki birinci beş yıllık programda görülen hesap ihmalleri, ikinci beş yıllık programda da görülüyordu. 90.000.000 lirayı aşan Maliyetler sathî tahminlerle ele alınmıştı.

Hulâsa ikinci beş yıllık sanayi programı terkedilmiş, fakat daha önce temas edilen 4 yıllık plan, vekiller heyetinin 16.9.1938 tarih ve 2/9624 sayılı kararı ile kabul olunmuştu. Harp arefesinde, birinci beş yıllık programdan hâlâ tamamlanamayan işlerin takibi ve dört yıllık programın başarılması işleri sahnedeydi. Bu program, ayrı ayrı teşekkülleri ilgilendiriyordu. Meselâ morfin sanayii, Un-Ekmek sanayii ile siloların tevsii işleri Toprak Mahsulleri Ofisine, veriliyordu. Deniz sanayi ve ticareti, Trabzon limanı, İskenderun limanı, 28 vapurun kısmen satın alınması, kısmen içeride yaptırılması, su mahsulleri sanayi ve ticareti, soda istihsali işleri Deniz Bank'a ayrılmıştı.

Etibank çok geniş ve önemli işlerle vazifelendiriliyordu. Madencilik sahasında, Şark Kromları, Ergani Bakır İşletmeleri, Kuvarshan ve Murgul Bakır Madenleri, diğer metal işletmeleri ile, Ereğli-Zonguldak kömür havzasının ıslahı, Kütahya (Seyit Ömer) Değirmisaz Linyitleri, Zonguldak'ta Çatalağzı, Kütahya'da Tunç Bilek Mıntıka Elektrik Santralleri, Çatalağzı limanı ve diğer bazı işleri, bu banka başaracaktı.

1938 martında, birinci sanayi programından henüz yapılamamış işlerle, yeni ve ikinci dört yıllık sanayi programının, Sümerbank, Etibank, Denizbank ve Toprak Mahsulleri Ofisi teşekküllerine vazife olarak verilen tesis konuları, 164.240.545 liralık bir yatırım ve maliyet tahmini gösteriyordu. Hükümet bunu göze alamayınca, ele alınan, incelenmesi veya tahakkuku ilgili teşekküllere verilen işlerden, Sümerbank'a ait 70, Etibank'a ait 4, Denizbank'a ait 2 fabrika ve su mahsulleri işleri ile vapur satın alınmaları ve iskele, limanlar konusunda müteaddit işleri ve toprak ofisinin morfin fabrikası kurmasını erteledi...

10 kasım 1938'de Atatürk vefat etti. İsmet Paşa cumhurreisi oldu. Bunun üzerine plan ve program işler, vekiller heyetinde

geniş bir revizyona tabi tutuldu. 3.3.1939 tarih ve 2/107/10 sayılı vekiller heyeti kararı çıkarıldı. Bu karar, tetkik safhasında olmakla beraber mevcut şartlar içinde icra safhasına geçilmesine imkân görülmeyen bir kısım işleri erteliyordu. İcra safhasında olan işlerin de durumu gözden geçirilerek, bunlar için; 117.541.045 lirası dahilden, 46.699.500 lirası hariçten olmak üzere 164.240.545 liranın tedariki karar altına alınıyordu.

İsmet Paşanın başvekilliği zamanında, devlet işletmeciliği niteliğinde olan plan veya programlaşma çabaları ile, bunların icra safhalarını özetlemiş bulunuyoruz. Buraya kadar değinilen konular, İsmet Paşa iktidarında devlet eliyle düzenleme ve inşa alanındaki işlerin önemli safhasını teşkil eder. Bu safhanın bir de, İnönü'nün artık Cumhurbaşkanı olarak görevde bulunduğu devrede ve harp sonuna doğru hazırlanmaya başlayıp, geniş bir inşa ve kalkınma sistemini ele alan Plan ve Programlar manzumesi vardır. Fakat C.H.P.'nin harpten sonraki iktidar yorgunluğu ile, İkinci Dünya Harbinin Türkiye için yarattığı harp sonrası şartları içinde el atmaya ve değerlendirmeye kudret bulamadığı bu hakikaten önemli program ve hazırlıkların hikâyesi, bu kitabın ikinci cildinde işlenecektir. Harp sonu programları ve bu programların akıbeti üzerinde ikinci bir safha vardır ki, tamamen yorgunluk ve dolayısıyle bir başarısızlık hikâyesi olan bu konuya ileride, ayrıca değineceğiz...

Bu bahse son verirken şunu belirtelim ki, bütün çelişmeli anlamlarına ve hatta anlamsızlığına rağmen Türkiye'nin bir devletçiliğe yöneliş ve bugünkü anlamda bir planlama niteliğinden uzak olsa da kendi gücünü seferber etmeye çalışarak bir özgür kalkınış çabası devri vardır.

Bu bahiste, ne kadar sıkıcı da olsa, ana rakamları ve başlıca safhaları ile bu hikâyeyi özetlemeye çalıştık. Çünkü en basit şekilde de olsa bu konuları izleyici kaynaklar yayınlanmış değildir. Bu hikâyeyi; Lozan ruhuna, siyasî ve iktisadî egemenlik ihtirasına, anti emperyalist bir gayrete bağlamak ve millî ekonomi üstünde, gerek içten, gerek dıştan gelecek sorumsuz her türlü kontrol karşı, yiğitçe bir savaş saymalıdır.

Bu savaşta, hele yönetim ve kontrolü doğrudan doğruya devlet elinde olan bu teşebbüslerde, finansman, projeleme, tesis ve işletme işlerinde dile düşen suistimallerin olmayışını, bu işlerde görev ve sorumluluk kabul eden devlet ve iktisadî devlet teşekkülü kadrolarının, ahlâk ve karakter sağlamlığının bir delili olarak övmelidir.

Hulâsa Atatürk'ün ölümünden önce, hatta biraz eksik ve masumane sayılsa bile, bir doktrin ve derin bir sistem temeline dayanmasa bile Türkiye, cihan buhranının yarattığı akımlar içinde evvelâ kendi kendine yetmek, sonra da dünya milletleri içinde yalnız fakir bir ham madde üreticisi değil de, aynı zamanda sanayici bir ülke olarak kalkınmak yolunda gayret göstermiştir (1).

Bu devlet eliyle inşacılığın özel teşebbüsü, özel sektörü kayıt altına alıcı, onu arka plana itici, aşağılatıcı ve devlet işletmeleri yanında imtiyazsız bırakan bir nizam olduğu yolunda, şimdi bile ileri sürülen suçlamalar, gerçeğe uymayan, köksüz iddialardır. Devlet işletmeciliği özel sektör aleyhine, hiç bir zaman bir imtiyaz, bir müdahale sistemi olmadı. Tersine

---

(1) Ancak bu arada ve özel veya Devlet Sanayiini değil, bütün Sanayiin ve genel Ekonominin gelişmesini şiddetle engelleyen iki kanunî kayda önemle işaret etmeliyim. Bunun birincisi, aslında küçük Sanayiin korunması kaygusu ile konulmuş olmakla beraber, motorsuz veya küçük takatta motorlarla çalışan sanayi yerlerini, büyük sanayii muamele vergisine tabi tuttuğu halde, küçük sanayii muaf kılan Muamele Vergisi kaydıdır. Bu kayıt, hesapsız muvazaalara yol açmış, pek çok kuruluş teşebbüslerini önlemiş, çok zararlı olmuştur.

İkincisi de, güya sanayide yatırımları korumak ve lüzumsuz rekabeti kaldırmak gayesiyle konulan Sür Prodüksüyon nizamnamesidir ki, iktisadî tarihimizin, hazin ve izahı güç bir engelleme vesikasıdır. Bu iki konuya ileride ve 1930-1938 devresindeki Sanayi hareketleri incelenirken ayrıca ve biraz daha etraflı temas edileceği için burada ayrıca üzerlerinde durmayacağız. Fakat gene tekrarlayalım ki, Devlet işletmeleri lehine özel himaye ve imtiyazlar, özel teşebbüs aleyhine kayıtlar ve kısıtlamalar, asla düşünülememiştir. Yani millî ekonominin karma ekonomi olmak vasfı, 1938 öncesi devirde de, daima dikkate alınmıştır.

olarak, fiyat kontrolleri, fiyat tespitleri, kısıtlayıcı kâr hadleri, devlet işletmeleri aleyhine işlendi. Bugün olduğu gibi...

Zaten bu devre, Cihan buhranının zorunlukları ile girişilen şartlar içinde yani 1933'ten başlayarak, İkinci Dünya Harbinin patladığı 1939 yılına kadar süren altı yıllık kısa bir süreden ibarettir. 1939'da ise İkinci Dünya Harbi, Türkiye'nin önünde birden kara bir istifham gibi yükseldi ve memleket aleyhine ufukta her türlü ihtimaller belirdi... Ama bu bahse biz, ancak bu kitabın ikinci cildinde ve çeşitli meseleleri ile gireceğiz. Şimdi, olayların gelişmelerini izlemek için biraz geriye dönmeliyiz...

1930-1938 Devresinin Bilinmeyen Hikâyesi

Bir Hükümet Adamı olarak İsmet Paşa'nın ve onun Başvekillik devresinin hikâyesini, özellikle İktisadî siyaset uygulamalarını izlemekle kavramak kabildir. Bu siyasetin 1923-1930 arasındaki meseleleri daha önce incelenmişti. Şimdi de bu bahiste, pek bilinmeyen bir devreyi, yani 1930-1938 safhasını vereceğiz...

İNÖNÜ

26 kasım 1934'te İsmet Paşa, *İnönü* soyadını aldı. İsmet Paşa. İsmet İnönü oldu.

2525 numaralı Soyadı Kanunu, 21 haziran 1934' te çıkmıştı. 2 temmuzda Resmî Gazetede yayınlanmış ve 24 aralık 1934'te 2/1759 sayılı Vekiller Heyeti kararnamesiyle yürürlüğe girmişti. 24 kasımda Millet Meclisi, Gazi Mustafa Kemal'e özel bir kanunla «N. 2587» *Atatürk* soyadını verdi, Gazi Mustafa Kemal bu kanunla Kemal Atatürk oldu. İsmet Paşanın İnönü soyadını alışı, bundan iki gün sonradır.

26 kasım 1934'te Hâkimiyet-i Milliye (Sonraki Ulus) gazetesinde Atatürk'ün bir mektubu yayınlandı. Bu mektup, 15 kasım 1934 tarihini taşıyordu. Demek ki Gazi, daha kendi soyadını, kanunu tamamlanmadan önce bu mektubu hazırlamış ve İsmet Paşaya İnönü soyadını münasip görmüştü. Atatürk mektubunda «İnönü Meydan Muharebesinin Baş Kahramanı olaması dolayısıyle alacağı soyadının İnönü olmasını çok yerinde bulduğunu, kendisine bu soyadını verdiğini» bildiriyordu. Zaten, aynı tarihte Millet Meclisince kabul edilen 2590 sayılı kanunla «Lakap ve Ünvanlar kaldırılmıştır» Efendi, Bey, Paşa, Ağa, Hacı, Hafız, Hoca, Molla, Hanımefendi gibi lakap ve ünvanlarla üstünlük ifade eden Hazretleri gibi tabirler tarihe karışmıştı.

Bu suretle İsmet Paşa, İsmet İnönü olduğu gün, İsmet Paşa olmaktan resmen çıktı. Gerçi ona «Paşam» diye hitap etmek, yahut ondan İsmet Paşa olarak bahsetmek hâlâ yaygındır.

XVI

TERS DÖNEN ÇARKLAR ARASINDA :

Cihan iktisat buhranı, dünya iktisadiyatının birer ünitesi olan özgür ülkeler arasındaki iktisadî münasebetleri de değiştirdi. Bu değişikliğin karakteristik yanı, bu ülkelerin hemen hepsinde ve gerçi derece derece bir güdümlü ekonomiye yöneliştir. Yani bu ülkeler, XIX. yüzyılın getirdiği milletlerarası serbest ticaret nizamından derece derece ayrılarak dış ticaret münasebetlerini, çeşitli devlet kontrolleri altına aldılar. Yani bazı devlet müdahaleleri esası içinde düzenlemeye çalıştılar Dış ticarette güdümlülük, dış ticarette Liberal münasebetlerin, adım adım yerini aldı. Bazı ülkelerde bu kısıtlamalar, memleketin kendi kendine yetmesi çabaları ile bir Otarşi sistemine yöneldi. Diğer bazı ülkelerde tedbirler daha hafif tutuldu. Türkiye, cihan iktisat buhranı ile beraber, bu otarşik nizama yönelen ülkelerden biridir. Yani, yüksek gümrük duvarları ardına kapanarak, gümrük kapılarını mümkün olduğu kadar kapadı. Az satın almak ve çok satmak gayretine düştü. Ticaret ve ödeme dengelerini korumaya çalıştı. Böylece de millî paranın değerini ağır dalgalanmalardan korumak, hulâsa kendi yağı ile kendi kavrulmak yolunu aradı. Millî sanayii kurmaya çalışarak, yerli ham maddeleri dahilde işleyebilmek ve ithalâttan tasarruf yoluna gitmek, bu çabaların başında geliyordu. Kısacası Economie dirigée, yani güdümlü ekonomi, bizi de sistemine alıyordu...

Hulâsa 1929'da başlayan cihan iktisat buhranı, yeni bir dış ticaret ilmi getiriyordu. Buhran ise, tam bizim Lozan Konferansı ile kabul ettiğimiz kayıtlı gümrük tarifesinden sıyrılacağımız zamana rastlıyordu. Lozan'da, 1916'nın, % 11 üzerinden,

spesifik gümrük tarifesini daha 5 yıl sürdürmeyi kabul etmiştik. Bu müddet zarfında hiç bir memleketle ticaret antlaşmaları akdedemezdik. Dış ticaretimiz serbest rejime tabiydi. Bu kayıtlardan 1929 ağustosunda kurtulacaktık. Ona göre ve daha önce yeni bir gümrük tarife kanunu tasarısı hazırladık. Bu kanun 1499 sayı ile kanunlaştı ve ağustos 1929'dan itibaren yürürlüğe girdi. Yani gümrük esaretinden artık kurtuluyorduk. 1923-1929 arasında dış ticaretimiz boyuna açık veriyordu. 1923-1929 arasında bu açıkların yekûnu, 396.403.000 liraya varmıştı. Ortalama yılda 56.629.000 lira açık!.. İhracatımız ithalâtın miktar olarak ancak % 89 ve kıymet olarak ancak % 74'ünü karşılıyordu ve ihracatımızın ortalama ton fiyatı, ancak 250 liraydı. Yani yükte ağır, pahada hafif mallar satıyorduk. Sattığımız, aldığımızın daima altındaydı ve açıklarımız durmadan artıyordu...

O halde İsmet Paşa hükümetinin dış ticarette siyaseti belliydi: Serbest ticaret sisteminden kurtulmak. Başka memleketlerle eşit şartlar altında ticaret anlaşmaları yapmak, gümrük tarifelerinde koruyucu sisteme geçmek, dış ticarette denge sağlamak, ihraç mallarını daha elverişli fiyatlarla satmak vs. Bütün bunlar, Lozan'da kabul edilen son kısıtlama kayıtları kalkar kalkmaz adım adım elde edilecekti. Ama ne var ki, tam 1929 ağustosunda, bu kayıtlar kalkıp yeni tarifelere geçildikten sonra ve yeni rejime uyma gayretleri yürürken, 1929 sonuna doğru, cihan iktisat buhranı patladı. Dünya pazarları da, ticaret usulleri de, fiyatlar da allak bullak oldu. Şimdi İsmet Paşa hükümetinin önünde ve bu şartlar altında, yeni şartlara uymak ve bunun içinde de, yeni şartların emredeceği zaruretleri adım adım izleyerek, hem dünyanın gidişine uymak, hem memleket içinde çöküntüleri mümkün olduğu kadar önlemek, hatta yeni başlayacak kalkınma ve inşa işlerini hızlandırmak vazifesi duruyordu. Halbuki bilim ve iktisat kadrolarımız, bizim için yepyeni, hatta bilinmez olan bu müstakil ekonomi ve iktisadî buhran meselelerini kavrayacak sayı ve nitelikte değildi... Şimdi devri ve konuları izleyelim:

a) Dış ticaret:

Ama burada hemen şunu kaydetmelidir ki, Türkiye'de ticaret dengesi, yani ihracatla ithalât arasında muvazene 52 seneden beri ilk defa 1930'da aktif duruma girdi. Yani, ihracat ithalâtı aşarak, Türkiye'nin dış ticaret açığı kapandı ve ondan sonra 9 sene, ihracat, ithalâtın daima üstünde kaldı. Ancak 1938' dedir ki, kıymet itibarıyle bu dengede ve ihracat aleyhine 4.890.000 liralık bir açık görüldü. Dünya buhranının, Türkiye' nin ihraç malları olan ziraî gıda maddeleri ile ham maddelerde meydan verdiği korkunç fiyat düşüklüklerine ve memleketin, birinci beş yıllık sanayi programını ele almak suretiyle makine ve madenî eşya ithalâtının artmasına (1923'te % 6.64 ve 1928'de % 21.90) rağmen, İsmet Paşa hükümetinin bu başarısını önemle kaydetmelidir (1).

Dip yazıda verilen rakamlarda, bir taraftan bu aktif dengeye geçmenin akışı görünürken, bir taraftan da cihan buhranının dış ticaret hacminde yaptığı tahribat ve nihayet, ancak 1936'dan başlayarak, yeniden başlayan açılma göze çarpmaktadır. Hulâsa Türkiye, dış ticaretin hacminde yaşanan buhranı,

(1) Ş. S. Aydemir: *Cihan İktisadiyatında Türkiye*. Bu eserimizde Osmanlı İmparatorluğunun, 1878'den başlayarak ithalât-ihracat yıllara göre verilmiştir.

Cumhuriyet Türkiye'sinin 1923-1929 arasındaki dış ticaret rakamlarını daha önce vermiştik. Burada da, dengeli yılları da içine alan 1930-1939 yılları rakamlarını verelim: (Kıymetler 1.000 lira olarak)

Yıllar	İthalât	İhracat	İhracatın ithalâta yüzdesi
1930	147.553	151.454	102.6
1931	126.659	127.274	101.0
1932	85.983	101.301	111.0
1933	74.676	96.162	128.0
1934	86.790	92.149	106.0
1935	88.323	95.861	108.0
1936	92.581	117.733	127.0
1937	114.379	137.983	102.0
1938	149.837	144.947	96.0

bilhassa ihraç mallarının fiyat hareketlerinde de şiddetle yaşamakla beraber, bu buhran yıllarında iktisaden çökmemiştir. Tersine olarak, bilhassa demiryolları inşaatı ve sanayileşme sahasında bu yıllar, kalkınma yılları da olmuştur.

Fakat bunlar başlıca konuları ile özetlemeden, daha önce değindiğimiz ve cihan iktisat buhranının milletlerarası ticaret münasebetlerine getirdiği yeni usul ve meselelere, İsmet Paşa hükümetlerinin intibak çabalarını kısaca belirtmeliyiz. Çünkü bunlar öyle konulardır ki, onların yaşandığı devrin mihnetlerini, elemansızlıklarını ve vasıtasızlıklarını şimdi belki hatırlamak bile mümkün değildir:

A) Milletlerarası ticaret münasebetlerine ayak uydurmak çabası:

1929 cihan iktisat buhranının milletlerarası ekonomiye getirdiği ilk korunma çabasının, hemen her memlekette bir güdümlü ekonomi yönelişi olduğunu daha önce kaydetmiştik. 1929' dan sonra bu hareketin milletlerarası ticaretteki başlıca uygulama şekillerini şöylece sıralayabiliriz:

— *Kontenjantman usulü ticaret,*
— *Takas usulü ile ticaret,*
  a) Hususî takas,
  b) İnterşanjabl takas,
— *Lisans usulü ile ticaret,*
— *Kliring usulü ile ticaret.*

Nihayet bu listeye daima esas olan ve buhran yılları içinde de zaman zaman tatbik imkânı aranan ve uygulanan:

— *Serbest dövizle ticaret*

usulünü de eklemeliyiz. Ama, yeni çabalar ve yeni bilgiler isteyen bu yeni âleme girerken Türkiye'nin ve 1930 yılına kadar, hatta hiç bir devletle dış ticaret anlaşmaları bile olmadığı yolundaki ve daha önceki kayıdımızı da hatırlatmalıyız. O halde İsmet Paşa hükümeti, bir taraftan ufukları koklayıp, yeni devrin estirdiği yeni münasebet şekillerini izler ve onlara

ayak uydurmaya çalışırken, diğer taraftan da, mal münasebetlerinde olduğu memleketlerle arasında hukukî bağlar ve anlaşmalar kurmalıydı. Bunlar da şunlar olabilirdi:

— *Ticaret ve tediye anlaşmaları,*
— *Takas anlaşmaları,*
— *Kliring anlaşmaları,*
— *Modüs Vivendi,*
— *Ek protokoller vs...*

Gerek bu iktisadî münasebetleri düzenleyecek, gerekse bu münasebetlere imkân verecek iktisadî ve siyasî mahiyetli diğer ve çeşitli anlaşmaları burada saymak tabiî mümkün değildir. Yalnız şu kadarını kaydedelim ki, cumhuriyet hükümeti, 1938 öncesinde dünyanın hemen bütün memleketleri ile 196 anlaşma imzaladığı gibi, Kellog misaki, mütecavizin tarifi Montreux Boğazlar anlaşması, Akdeniz'de korsanlığın meni gibi çok taraflı anlaşmalara da girdi. Milletlerarası dış ticarette hemen her gün yeni kararlar ve tedbirler isteyen 1930 sonrası müdahaleleri devrin karışık ve çetin hikâyesini vermek için bu kitabın hacmi müsait değildir. Bu sebeple burada sadece, bu yeni konuların hayat sahasına çıkışına ve İsmet Paşa iktidarının, İkinci Dünya Harbi öncesinde bunlarla devamlı boğuşması gerektiğine değinmekle yetiniyoruz (1).

---

(1) Cumhuriyet hükümetinin yabancı ülkelerle siyasî mahiyetli anlaşma ve bağlantıları son defa (1965) İsmail Soysal'ın *Türkiye'nin Dış Münasebetleri İle İlgili Başlıca Siyasî Antlaşmaları* ismi altında, İş Bankası Kültür Yayınları arasında neşredilmiştir (472 sayfa) İmparatorluk devrine ait muahedeler de Prof. Nihat Erim'in *Siyasî Tarih Metinleri*'nde toplanmış ve yayınlanmış bulunmaktadır (703 sayfa). Bu konuda diğer bazı dağınık yayınlar vardır. Fakat Cumhuriyetin ticarî münasebetlerini düzenleyen esas anlaşmalar toplu olarak henüz yayınlanmadığı gibi, 1930'dan başlayarak bu münasebetlerle ilgili kararname, karar ve nizamnamelerde toplanmış değildir. Ancak bu son konuda, Cemal Ziya Ardal tarafından hazırlanan, fakat henüz yayınlanmayan bir eseri, muhtıra olarak kaydediyoruz.

b) Demiryollar alanında:

İsmet Paşanın demiryolu siyasetinin özetini ve onun bu vesile ile 1930 ağustosundaki Sıvas nutkunda ele aldığı davaları daha önce belirtmiş ve bu siyasetin 1930'a kadar olan verimlerini evvelce özetlemiştik. Demiryolculuk alanında girişilen savaş, 1930-1939 arasında da devam etti ve iki şekilde gelişti. 1 — Yeni demiryolları yapmak. 2 — Eski ve imtiyazlı şirketleri satın almak. Başlıca merhaleler şunlar oldu: 23 nisan 1931'de Fevzi Paşa-Malatya, 23 nisan 1932'de Kütahya-Balıkesir hatları işletmeye açıldı. 15 aralık 1932'de demiryolu Sıvas'tan Samsun'a vardı. 4 nisan 1933'de Antalya demiryolu kanunu çıkarıldı (1). 27 nisan 1933'de Adana-Fevzi Paşa hattı satın alındı.

29 mayıs 1933'te Kömür'e ve aynı yılın 22 haziranında Bakır'a varan yeni demiryollarına başlandı. 29 haziran 1933'te Sıvas-Erzurum demiryolunun ilk kazması vuruldu ve 2 eylül 1933'de Kayseri-Ulukışla birbirine bağlanarak, İç Anadolu hatları Toroslara indi. 31 mayıs 1934'te demiryolu Elâzığ'a vardı.

1 ocak 1935'te Istanbul Rıhtım Şirketi satın alındı ve aynı yılda Aydın demiryollarının satın alma mukavelesi Mecliste tastik edildi. 30 ekim 1935'te ise, Ergani üzerinden demiryolu Diyarbakır'a vardı. Yani doğunun derinliklerinde, bir aralık hatta karar verenlere bile hayal gibi gelen bir inşa zaferi kutlandı. Fakat demiryolu dinamizmi bununla kalmadı. 26 mart 1936'da Afyonkarahisar-Karakuyu ve aynı gün Bozanönü-Isparta hatları işletmeye açıldı. 19 kasım 1936'da Filyos-Çatalağzı arası işlemeye başlayarak demiryolu fiilen kömür havzasına vardı. Bu hattın Zonguldak'a ulaşması 1 ekim 1937'de tamamlandı.

Trakya'da Şark demiryolları 1 ocak 1937'de satın alındı. Aynı yılın 1 temmuz günü de Fevzipaşa-Meydanı Ekber demiryolu işletmeye açıldı. Hekimhan-Çetinkaya demiryolunun açılışı 16 ağustos 1937'dir. Aynı hat 20 kasımda Divriği'ye, yani

---

(1) Bu hat inşa edilmemiştir. O zamanki Genelkurmay İdaresinin askerî düşüncelerle bu hattın inşasını yerinde bulmadığı söylenir.

az sonra varlığı keşfedilecek olan Demir'e ulaştı. Divriği'den İliç'e 15 ağustos 1938'de erişildi ve bu yol 24 ağustosta Kemah'a, 10 ekimde Erzincan'a bağlandı. Erzincan hattının sonu ise, bilindiği gibi Erzurum oldu.

Hulâsa İsmet Paşa, Anadolu bozkırında, adım adım demir ağlar döşeyerek, doğuya, batıya, kuzeye, güneye doğru durmadan ilerliyordu. Asırlardan beri, hatta kervan yollarının bile izlerinin silindiği Anadolu beyabanında bu iş ve inşa mücadelesinin heyecanını, bugün belki iyice değerlendirmemiz mümkündür. Ama hiç bir dış yardım olmadan ve yapılabilen teknik mukaveleleri bile sık sık bozmak zorunda kalınarak, hazin bir bütçe ile yürütülen bu işin başarı büyüklüğünü, gelecek nesiller, 1930-1938 yılları arasının ölçülerini canlandırarak, kavramaya çalışmalıdırlar ve düşünmelidirler ki, bu demiryollarının açıldığı ve aşırıldığı dağlarda, bellerde, vadilerde, meselâ Fırat vadisinde, meselâ Filyos vadisinde, ondan önce hatta kağnıların bile geçebileceği yol izleri, işaretleri yoktu. Cumhuriyet hükümeti ise, eski imtiyazlı şirketlerden, hatta çok yerde gişe biletçiliklerinin bile Türklere lâyık görülmeyerek azınlıkların çalıştırıldığı bir kadro, yahut kadrosuzluk teslim almıştı...

Konuyu biraz daha açıklamak için, 1930-1938 para ve bütçe hareketlerini de bu arada kısaca özetlemeliyiz.

c) *Para:*

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, 1929 ekiminden itibaren kavuşulan gümrük istiklâli dolayısıyle ve piyasanın eski tarife üzerinden aşırı ithalâtının da tesiri altında Türk parası 1929 içinde kıymet kaybını hızlandırmıştı. 1929 başında 900 kuruş olan Sterlin, sene sonunda 1115 kuruşa kadar yükseldi. Hulâsa Türk parası yuvarlanıyordu. Bunun üzerine daha 27 mayıs 1929'da hükümet «Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsası Kanunu»nu çıkararak olayları bu alanda karşılama işine girişti. Bu kanunla bir liste tanzim edilerek, Kambiyo ve Para alım satımının, hangi ihtiyaçlara dayanılarak yapılabileceğini tespit etti. Bu hareket, Türk kâğıt parasının korunması alanında girişilen ilk hareketti. Bu hareketi 25 şubat 1930'da çıkarılan 1567

numaralı «Türk Parası Kıymetini Koruma Kanunu» takip etti. Böylece de İsmet Paşa hükümeti, para piyasasına müdahale etmiş oldu. Kambiyo Murakabe Teşkilâtı bu suretle kuruldu ve o zaman ortada henüz bir Merkez Bankası bulunmuyordu. İşin yürütülmesi için, 22 mart 1930'da Istanbul'da ve bir manevra fonu ile çalışmak üzere konsorsiyom kuruldu. Hulâsa hükümetin, sağlam dayanaklardan mahrum olsa bile, artık bir para siyaseti ve organı vardı. Nihayet 28.8.1930'da konsorsiyom, sterlini 1030 kuruş üzerinden fikse etti. Daha sonra sterlinde İngilizler altın esasından ayrılınca da, döviz piyasasında Fransız frangı esas alınarak 22.10.1931'de bir Türk lirası 12.06 Fransız frangı üzerinden değerlendirildi. Ekim 1931'de faaliyete geçen «Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası» Türk parası durumunu bu şekilde devraldı. Devletin 1931'de 6127 kilogramdan ibaret olan altın ihtiyatı da arttırılarak 1937 sonunda 26.107 kilograma çıkarıldı.

İsmet Paşa hükümetinin 1030-1938 arasında içinde çalıştığı malî şartları canlandırmak için, önce para siyasetindeki bu gelişmeleri böylece özetlerken, 1931'de 900 kuruş kadar olan bir Reşat Altınının, 1938'de ancak 11.00 kâğıt liraya yükselebildiğini yani, buhran yıllarının büyük sarsıntılarına rağmen Türk kâğıt parasının bu sekiz yıl zarfında ancak % 17 bir gerileme kaydettiğini belirtmek yerinde olur. Bu iyi neticede, o yıllar zarfında, dış ticaret dengesinde elde tutulan aktif vaziyetin olumlu tesirini, bittabiî belirtmeliyiz.

Şimdi biraz da bütçe hareketlerini özetleyebiliriz:

ç) Bütçe:

Cihan iktisat buhranı ile beraber İsmet Paşa hükümeti 1930 yılına şöyle bir bütçe ile girdi (1):

Gelir	222.732.000	T.L.
Tahsilât	217.451.000	»
Gider	242.982.000	»
Fiilî harcama	210.429.000	

(1) Bizde denk bütçe ilk olarak, fakat nazarî olarak 1926-1927 bütçesinde sağlandı:

Bu rakamları altın veya İngiliz lirası ortalamasına çevirirsek, yuvarlak olarak İsmet Paşa hükümeti 20.000.000 altın liralık bir bütçe potansiyeli ile çalışacak demekti. Dışarıdan hiç bir yardım ve kredi alınmazdı. Dünya buhranı derinleşiyordu. Köylünün tediye kabiliyeti buhran dolayısıyle düşmüştü. Halbuki demiryolları inşa ve satın alması işlerine girişilmişti. Sanayileşme hareketi başlamıştı. Ve daha önce buna benzer diğer şartlara bakılırsa, 1930 yılına girerken İsmet Paşanın kendisine sunulan bu bütçe durumu karşısında pek de şevkli dakikalar yaşamadığına hükmedilebilir. Kaldı ki aynı yıl hükümet gelirlerinden 30.016.000 (1) liranın Osmanlı borçları taksiti olarak ayrıldığını ve millî müdafaanın 63.000.000 çekeceğini de düşünmek icap eder. İsmet Paşa, bütçenin yetersizliğini daima belirtmiştir. Meselâ, 1934-35 malî yıl bütçesi konuşmalarındaki şu cümleleri buraya alabiliriz:

«Bu hakikati açıkça söylemeliyiz: Bütçemiz büyük ve pek mühim olan devletimizin vaziyetine ve ihtiyaçlarına yetmemektedir.

Bütçe muvazenesi demek, bütçenin ihtiyaca ve maksada kifayeti demek değildir. Mektebe, ziraata ve sanayi

---

Gelir	194.580.000
Gider	194.580.000

Fakat aynı yıl tahsilâtın 202.239.000 lira olmasına karşılık fiilen harcanan 198.951.000 liraydı.

(1) Düyunu Umumiye olarak bütçeden ayrılan:

1926	10.136.000 T.L.
1927	6.874.000 »
1928	13.468.000 »
1929	32.189.000 »
1930	30.016.000 »
1931	26.450.000 »
1932	49.705.000 »

Son tanzim olunan ve henüz Millet Meclisinde müzakere edilen bütçede bu faslın tahsisatı 45.000.000 lira idi. Bunun içinde muhtelif devlet düyunatı ile eski Osmanlı idaresinden müdevver borçlar vardır.

ve memleket müdafaasına kâfi gelmeyen bir bütçede de muvazene olabilir. Fakat bu muvazene, mektep açmamaklığın, tarlaları sulamamanın, yolları, fabrikaları inşa etmemenin, hulâsa hastaları tedavisiz bırakmanın zararlarını ve tehlikelerini izah edemez...»

1930'dan sonra ise, devletin ihtiyaçları daha da artmış olmasına rağmen, bütçeler artmadı. Tersine olarak geriledi. Hatta 1930 bütçesine bile ancak 1937'de erişildi. Ama, bütçede denge tam muhafaza edilememiş olsa bile, bir malî çöküntü de olmadı ve İsmet Paşa bütçede muvazene gayesini, daima bir ahlâk prensibi olarak savundu.

Bu devrede İsmet Paşanın, bütçe dengesine fazla bağlı kalmasını tenkit eden cereyanlar olmuştur (1). Meselâ Kadro Dergisindeki 500.000.000 liralık Türk bütçeleri yazılarımız bu arada gösterilebilir (2). Bu fikirlerin o zaman önemli yankıları uyandırdığını da kaydetmeliyiz. Ama dengeli bütçe hassasiyetinin dışına çıkmak ve karşılığı olmasa da (zaten Türk parası aslında karşılıksızdı) müstahsil maksatlara tahsis edilecek emisyonlar yapmak, yani proje finansmanları suretiyle geniş inşa ve yatırım işlerine geçerek millî emeği bu maksatla seferber etmek, ancak iktisadî alanda inkılâpçı bir hamle olabilirdi ki,

(1) 1930-1939 arasında bütçemizin seyri şöyledir (1.000 lira).

Yıllar	Gelirler	Tahsilât	Giderler	Fiilen harcanan
1930	222.732	217.451	222.646	210.129
1931	186.705	165.227	186.582	181.861
1932	169.354	186.816	169.146	212.011
1933	170.477	174.296	170.474	173.608
1934	184.081	207.277	184.075	228.858
1935	195.013	231.391	195.011	259.589
1936	212.764	271.078	273.348	252.452
1937	231.020	314.170	231.017	267.183
1938	231.020	322.923	249.954	303.808
1939	261.110	289.721	261.064	387.229

(2) Ş. S. Aydemir: Açık bütçeden mütevazin bütçeye ve mütevazin mütçeden zengin bütçeye. *Kadro* No. 27.439. Ve diğer bütçe ile ilgili tahlillerimiz.

bu hareket, İsmet Paşanın, formalist hükümet nizamına olan bağlılığı ile yürütülemezdi. Fakat öyle sanıyorum ki, eğer yürütülebilseydi, Türkiye, sanayileşme ve teçhizatlanma işini, daha o zaman geniş ölçüde başarır ve o zaman revaçta olan devletçilik kuruluşunu geniş bir temel üstüne oturtarak, bugüne kadar gelen ve gittikçe genişleyen sosyal çatışma ve çelişme unsurlarından, kısmen kurtulmuş olurdu.

Kaldı ki o buhran yıllarında Avrupa'da, makinelerin bedeli, âdeta sıfıra inmişti. Nispeten yeni denilebilecek fabrika tesisleri, Güney Amerika'ya, Balkanlara ve Uzak Doğuya, yok pahasına ve uzun vadelerle taşınıyordu. Bu büyük mesele ve o şartlar içinde sanayiimizi bedavaya kurabileceğimiz yolundaki görüşlerimi gene Kadro Dergisinde ve «Makinelerin Mühacereti» başlıklı inceleme yazısında açıkladım. O zaman dikkate değer görülen bu yazı, Aus Leisee ve Di Tate gibi iki önemli Avrupa dergisi tarafından da alındı. Ama o sırada bizim İktisat Vekâletimiz, bazı önemli çelişmeler içindeydi. Bir taraftan 5 yıllık planlara giderken, diğer taraftan çeşitli kanun engelleri ile sanayiin, bilhassa özel teşebbüsün kösteklenmesi neticesine varan bir sistem içinde bunalmıştı.

d) Sanayileşme hareketleri:

1930-1939 arasında Türkiye'de sanayi veya sanayileşme hareketlerini başlıca olarak şöyle bir sıralama dahilinde gözden geçirmek mümkündür:

1 — Devletçilik hareketinin icaplarına uygun olarak devlet sanayileşme programı alanındaki hareketler,
2 — Özel sanayileşme alanında hareketler,
3 — Sanayileşme işlerinde mevzuat.

Devletçilik çerçevesine giren sanayileşme hareketlerinin başlangıç şartları, ilk 5 yıllık plan ve bunu takip eden program safhaları, bu kitapta daha önce, devletçiliğe yöneliş bahsinde özetlenmiştir. Burada aynı gelişmeleri tekrar etmeyeceğiz. Yalnız o bahiste, program konularının tatbik işlerine, realizasyon safhalarına değinilmemişti. Burada, Devlet programları dahilinde 1939 yılına kadar kurulma safhasına geçen veya kurulan

esaslı devlet işletmelerini işaretlemekle yetineceğiz. 1933 ocak ayında tamamlanıp İktisat Vekilliğince Başvekâlete gönderilen birinci 5 yıllık sanayi programı, vekâletin 17 nisan 1934 tarihli yazısı ile Sümerbank'a tebliğ edilmiş ve dolayısıyle mayıs 1934'ten itibaren uygulama mevkiine girmiştir. Bu programla ele alınan sanayi kolları daha önce özetlenmişti. 80.000.000 lira kadar bir maliyet tahminine dayanan bu ilk tesisler için, 3 haziran 1933'te ve 20.000.000 liralık itibarî bir sermaye ile kurulan Sümerbank vazifelendirilmiş bulunuyordu. Finansman kaynağı, hükümet tahsisleri olacaktı.

Tabiî işe el atıldı ve program şöyle gelişti:

13.8.1934'te Bakırköy Bez Fabrikası tevsî işe açıldı. 20.5.1934'te Kayseri Pamuklu Dokuma kombinasının temeli atıldı. İşletmeye açılış tarihi 16.9.1935'ti. 14.8.1934'te İzmit 1. Kâğıt Fabrikasının temeli atıldı (Açılış 6.9.1936). 20.9.1934'te Ereğli Mensucat kombinasının temeli atıldı (Açılış: 4.4.1937). 24.8.1935'te Nazilli Basma Fabrikasının temeli atıldı (Açılış: 9.10.1937). Gemlik Sunî İpek Fabrikasının temeli 28.11.1935'te atıldı. Bu tesisin işe açılış tarihi 1.2.1938'dir. Bursa Merinos Fabrikasının temel atma tarihi, 28.11.1935'ti. Fabrika 2.2.1938'de işe açıldı. İzmit Kâğıt sitesinde odun ve selüloz kâğıt hamuru fabrikasına 6.11.1936'da başlandı. 24.7.1944 ve 17.8.1945 tarihlerinde bu üniteler tamamlandı.

Karabük Demir-Çelik fabrikalarının temel atma tarihi 3.4.1937'dir. Devamlı genişleme halinde bir sanayi ünitesi olan bu tesisin ilk yüksek fırını 9.9.1939'da ateşlendi. Malatya mensucat fabrikası için ilk kazma 25.5.1937'de vuruldu. 1947 başlarında işletme harekete geçirildi. İzmit'te Klor Sudkostik, Karabük Süperfosfat, Hamızı Kibrit, Keçiburlu kükürt, Isparta Gülyağı gibi program tesislerinin bir kısmı 1940'tan sonra işe başlayabilmekle beraber hepsi tamamlandı. Birinci beş yıllık sanayi programına ilâve edilen Sıvas Çimento fabrikasının temel atma tarihi 20.9.1938 ve işe başlama tarihi 5.6.1943'tü.

Hulâsa ilk beş yıllık sanayi programı ile, ona ilâve edilen projeler, 1939'da başlayan İkinci Dünya Harbinin meydana getirdiği engellere rağmen işletme sahasında yerlerini aldılar.

Bunlar ilk genel hesap neticelerine göre devlete 900.000.000 lirayı aşan bir bedele mal oldu. Ama hepsi, kârlı, hepsi verimli çalıştılar ve hâlâ öyle çalışırlar.

Birinci beş yıllık sanayi programında devlet planlaması dışında bırakılmakla beraber devlet iştiraki ile kurulan ve jestiyonu da fiilen devlete ait olan önemli bir sanayi koluna ayrıca değinmeliyiz. Bu sanayi kolu şeker sanayiidir. Cumhuriyet, Türkiye'yi şeker sanayiinden de mahrum olarak aldı. Gerçi imparatorluk devrinde şeker sanayii kurulması için bazı teşebbüsler olmuştur. Bu teşebbüslerin hikâyesi 1840 yıllarına kadar iner.

Ama memleketin gümrük esareti, kapitülasyon kayıtları, kurulacak sanayii himaye imkânlarından mahrumiyet, bu teşebbüslerin hepsini neticesiz kıldı (1). Cumhuriyetten sonra Türkiye'de şeker sanayii kurulması teşebbüslerine hemen geçildi. İlk teşebbüsler, denebilir ki cumhuriyetle beraber Uşak'ta ve Trakya bölgesinde başladı. Her iki teşebbüs de, halk teşebbüsü veya halkın iştiraki şeklinde gelişti. Meselâ Uşak'ta Molla Ömer Oğlu Nuri Efendi adında basit bir halk çocuğu, Uşaklılar arasında daha meşrutiyet yıllarından beri bir rüya gibi yaşayan bir şeker fabrikası kurmak işine, köy köy gezerek önder oldu. Halk içinden gelen ve halk için kuruçu bir idealizmin cezbeli dervişleri gibi, gecesini, gündüzünü, memleketinde bir fabrika kurmak emeline vazfeden Nuri Efendi ve arkadaşları, tek tek birikebilen liralarla, Uşak'ta «Aybek Mahallesi Cemiyet-i Hayriyesi» adını taşıyan bir mahalle hayır derneğini «Uşak Terakki Ziraat Şirketi» haline koyarak sanayi kurmaya yöneldiler. Bizde 1923-1930 devresine hâkim olan Serbest Teşebbüs ümit ve çabasının, en kahraman önderleri bunlar gösterilebilirler.

Alpullu Şeker Fabrikası da «Istanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi» tarafından, yani özel bir teşeb-

(1) Bu konuda, Türkiye Şeker Fabrikaları neşriyatından olan *30'uncu Yılında Türkiye Şeker Sanayii* isimli eserde (1420 sayfa) ilgi çekici ve tarihî değerli vesikalar verilmiştir.

büs eliyle kurulmakla beraber, bu teşebbüste önderler, üst kademede müteşebbislerdir. Kaldı ki meselâ İş Bankasının kuruluşa % 68 nispetinde iştiraki, Trakya il ve kaza özel idarelerinin de sembolik miktarlarda iştirakine rağmen, işe zaten güçlü bir karakter veriyordu. Uşak fabrikası, bir halk işi olmak karakterini, tabiî uzun zaman muhafaza edemedi. Malî ve teknik zorluklar, işin, nihayet evvelâ Sümerbank'a, daha sonra da Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketine devrini gerektirdi.

Şeker sanayii sahasında Uşak'ta 6.11.1925'te temel atılarak fabrika 19.12.1926'da işletmeye açıldı. Alpullu'da ilk kazma 22.12.1925'te vuruldu. 26.2.1926'da işletmeye geçildi. Eskişehir fabrikasının temeli, 1 şubat 1933'te atıldı ve fabrika 6.12.1933' te çalışmaya başladı. Bunlara, 7.10.1933'te temeli atılan ve 26.9.1934'te işletmeye geçen Turhal Fabrikası katıldı. 1923'te 50.000 ton kadar şeker ithal ediyorduk. 1930'da ihtiyaç 75.000 ton oldu. Ve bunun 63.000 tonu dışarıdan ithal edildi. 1939'da ihtiyaç 120.000 tonu buldu ve bunun 95.000 tonu memlekette istihsal edildi. Ondan sonra ve 1938'in 44.000 tonluk ithalâtı müstesna olmak üzere ihtiyaç, hemen kamilen dahilden karşılandı.

Kuruluş disiplini ve bu sanayiin gerekli kıldığı ziraat teşkilâtının disiplin ve çalışma hünerliliği bakımından Türkiye'de şeker sanayii, 1938'den önceki devrenin en başarılı iş kolu olarak zikredilebilir. Kuruluş ve işletme başarısını böylece belirtmekle beraber, bu teşebbüsün etrafında dikkati çeken bazı Affairiste iş ve menfaat hareketlerine de ileride birkaç misalle temas edeceğiz.

e) Dağ sanayii:

Dağ sanayii ile, maden işletmeciliğini kastediyoruz. 1923' ten önce Türkiye'de maden işletmeciliği, yabancı şirketlerin elindeydi. Cumhuriyetten sonra ve daha önce değindiğimiz gibi 1930 öncesi devrinde kurulan Sanayi ve Maadin Bankası olumlu sonuç vermedi. Bunun üzerine ve 14.6.1935 tarihinde 2805 sayılı kanunla kurulan Etibank, Türkiye'de, Devlet eliyle maden cevherleri ve yatakları üzerinde çalışmak, bunları iş-

letmek, petrol aramak, elektrifikasyon işlerine girişmek ve her nevi banka muameleleri yapmak için kuruldu. Bu kuruluş mesut bir kuruluş oldu.

Birinci beş yıllık planda ve o zaman böyle bir müessese olmadığı için programa maden işletme konuları alınmamıştı. Etibank teşekkül edince ve ikinci beş yıllık sanayi planı mevzuları arasında, onun da iş ve faaliyet konuları hedeflendirildi. Bunların başlıcaları şunlardı:

1 — *Madencilik:*
- *Şark Kromları (Guleman ve civarı yatakları),*
- *Ferrokrom Sanayii (Kütahya'da Kromit),*
- *Ergani Bakır*
- *Kuvarshan bakır (Tükenmiştir),*
- *Murgul bakır*
- *Simli kurşun (Bilhassa Balkar dağ),*
- *Demir.*

2 — *Maden kömürü:*
- *Ereğli Kömür havzası,*
- *Kütahya Linyitleri (Etibank'a zengin Linyit serveti olarak daha sonra Tunçbilek, Değirmisaz, Soma havzaları verilecektir).*

3 — *Mıntıka elektrik santralleri:*
- *Zonguldak Mıntıka santrali (Çatalağzı),*
- *Kütahya mıntıka santrali (Bilâhare bu iş alanı pek çok genişletilecektir).*

4 — *Ev Yakıtı Sanayii:*

5 — *Toprak Sanayii (Çimento ve Şamot «Ateş tuğlası») gibi.*

6 — *Gıda Maddeleri Sanayii (Ekmek, et kombinaları, tâsir ve meyve sanayii).*

7 — *Kimya Sanayii:*
- *Soda, morfin, gülyağı, gliserin sanayii ve Petrol rafinerileri.*
- *Sentetik benzin sanayii,*
- *Azot sanayii (Kütahya ve İzmit'te).*

8 — Mihaniki Sanayii:
— Makine ve madenî eşya,
— Ölçü aletleri sanayii,
— Kalay sanayii,
— Boru sanayii.
9 — Denizcilik Sanayii ve İşletmeleri:
— Deniz ve liman işletmeciliği,
— Sünger ve balık sanayii...

Görülüyor ki Etibank'a ilk ağızda yükletilen hizmet hedefleri çok geniş ve çeşitliydi. İkinci 5 yıllık sanayi programı tatbik sahasına girmeyip yerine ikinci dört yıllık sanayi programına gidilince, bankanın bu hizmet alanları da daha rasyonel bir çerçeveye girdi. Ve o zaman Etibank, başlıca olarak şu vazifelerle görevlendirildi:

1 — Madencilik (Şark kromları, Ergani, Kuvarshan, Murgul bakır madenleri, Krom ve bakırdan başka madenler);
2 — Maden kömürü ocakları (Ereğli-Zonguldak kömür, Kütahya, Değirmisaz, Tavşanlı linyit işletmeleri);
3 — Mıntıka Elektrik Santralleri (Zonguldak, Kütahya);
4 — Ev yakıtı sanayii;
5 — Hafif maden fabrikası (Alüminyum) İhtiyat kaydı ile;
6 — Çatalağzı limanı tesis ve techizi...

Daha sonraları bu konular, ilâve ve tadillerle çok değiştirilmiş ve fakat bu tadiller daha ziyade 1939 sonrası veya İkinci Dünya Harbi sonrası devrelerini ilgilendirdiği için burada ayrıca üstünde durulmamıştır...

Görülüyor ki, 1930-1939 devresi, devletin sanayi ve maden işletmeciliği anlamlarından çok genişledi. Düşünce ve araştırmalarla çeşitli tecrübe veya fiilen tatbik ve inşa faaliyetlerine sahne olmuştur. Cihan iktisat buhranını takip eden, fiyatların

düştüğü, ihracatın azaldığı, bütçelerin zayıfladığı, yabancı teknik veya malî yardımlarının olmadığı ve fazla olarak devletin bilhassa eski Osmanlı borçları ödemeleri ve bir taraftan da demiryollarının inşası veya devralınması gibi külfetli işlerle güç durumda bulunduğu bir devrede el atılan bu sanayi ve maden, elektrifikasyon, vs. işlerini verirken, Atatürk devriminin ve İsmet Paşa iktidarının tahammül etmek zorunda kaldığı güçlükleri de belirtmiş olduğumuzu sanıyoruz... Yarınki nesiller, başarı ve başarısızlıkları ile, fakat hiç şüphe yok ki, büyük zorluklar içindeki çetin, azimli ve nümayişsiz mücadeleleri ile bu devri, daha derinden değerlendirmek lüzumunu ve vazifesini duyacaklardır...

ÖZEL SANAYİ ALANI:

1930'dan sonra, Cihan iktisat buhranının da etkileri altında sanayi sahasında devletçiliğe yöneliş hareketine geçilmekle beraber, Türkiye'nin iktisadî sisteminde karma ekonomi kuralları daima hâkim kaldı.

1923-1930 arasında genel olarak sanayii koruma bakımından en önemli şart, devletin gümrük istiklâline kavuşmasıydı. Gümrüklerde koruyucu tarifeler tatbikine imkân hasıl olmadıkça, ne özel sanayi, ne devlet teşebbüsleri için bir gelişme hamlesi, hatta başlangıcı bahis konusu olamazdı. Bu imkâna ancak 1929 ağustosunda kavuşuluyordu. Aynı mevsimde, cihan buhranına rağmen bu gümrük istiklâline kavuşulmuş olması ve aşağıda değineceğimiz sanayii teşvik edici ve koruyucu bazı kanunların kabulü, özel sanayi alanına şüphesiz ki bazı kımıldanışlar getirmiştir. Ama bunu fazla büyütmemek gerekir. Çünkü bir taraftan sanayi teşvik kanunlarına gidilirken, diğer taraftan muamele vergisi ve sürprodüksiyon nizamnamesi gibi kısıtlayıcı ve bağlayıcı kayıtlarla bu gelişme, maalesef frenlenmiştir. Çünkü muamele vergisi kanunu iptidaî tezgâh ve işletmelerin, makineli modern işletmeler haline gelmesini önlüyor ve ilkel tesisi, modern tesis aleyhine koruyordu. Muharrik kuvveti ve işçi sayısını arttırmak, vergi yükünü de, yenileşen

ve büyüyen tesisler aleyhine arttırıyordu. Muafiyetler, ilkel tesisler içindi. Sürprodüksüyon nizamnamesi ise güya yatırım israfına meydan vermemek amacıyla, kurulacak özel teşebbüsler için iktisat vekâletinden müsaade almak mecburiyetini koyuyordu. Bu müsaadeyi koparmak, çok kötü bir bürokrasi cihazı içinde bir mesele teşkil ediyordu. Kaldı ki, herhangi bir sanayi kolunda istihsal fazlalığı olup olmadığını hiç bir süretle takip edemeyen vekâlet, hemen bir müracaata, bu iş kolunda istihsal fazlalığı olduğu ve yeni tesislere gidilemeyeceği şeklinde verdiği cevaplarla, hâlâ izah edilemeyen bir gaflet veya bürokratik alışkanlık içinde özel sanayiin gelişmesini önlüyordu. Meselâ memlekete büyük ölçüde pamuklu sanayi mamulleri ithaline devam edildiği halde, iktisat vekâleti radyolarla «Memlekette pamuklu sanayi kolunda sürprodüksüyon olduğu» gibi garip hareketlerde bulunuyordu.

Hulâsa özel sanayi, 1930-1938 arasında devletin bu sektöre karşı olmasından değil, yatırım darlıkları ve bazı kanun çelişmeleri yüzünden, gereği gibi bir gelişme kaydedemedi (1).

⁂

MEVZUAT SAHASINDA:

Sanayileşme alanında koruyucu ve teşvik edici mevzuatın en başında, gümrük istiklâlini sağlayan ve dolayısıyle Türk mallarının yabancı mallara karşı gümrük tarifeleri ile korunmasını mümkün kılan Lozan Antlaşmasını belirtmek, elbette ki en önde gelir. Ondan sonra ve başlıca olarak, 28 mayıs 1927 tarih ve 1055 numaralı Sanayi Teşvik Kanununu belirtmeliyiz.

---

(1) Cumhuriyetten önce Osmanlı ülkesinin sanayî sefaletine ait rakamları daha önce vermiştik. Cumhuriyetten sonra bu sahada gelişmeler kaydedilmekle beraber, tabiî çok yeterli derecelere varamadı. Sanayî Teşvik Kanununun çıkmasına rağmen meselâ 1935'te, hem de eski devlet işletmeleri ile birlikte, memlekette sanayi durumu şöyleydi:

Müessese adedi: 1.161,
Günde çalışan işçi yekûnu: 77.400,
Muharrik kuvvet (beygir kuvveti): 169.384,
Senelik imalât ve istihsalât kıymeti: 203.351.000 lira.

Bu kanunun sanayii tarif ederek, kurulacak sanayie, belediye dışında veya belediye hudutları içinde arazi tahsisi kolaylıkları, yol, telefon tesisi, bina ve müştemilat vergi muafiyetleri, malzeme, mevaddı iptidaiye, makine ve sairede gümrük muafiyetleri nakliyatta faydalar, hatta mamul maddelere, vekiller heyeti kararı ile prim gibi koruyucu hükümler tanıyordu. 8 haziran 1929 tarihli ve sanayii koruyucu diğer bir kanun, bu alanda ek hükümler de getirmiştir.

Bunlardan başka, bazı önemli sanayi tesisleri hakkında, bir nevi imtiyaz kayıtları getiren kanunlar da vardır. Meselâ 5.4.1925 tarih ve 601 numaralı «Şeker Fabrikalarına bahşolunan imtiyaz ve muafiyet hakkındaki kanun» bunların ilkidir. 13 maddeden ibaret olan bu kanun, Şeker Fabrikaları için o zaman mevcut olan kanunî korumalardan başka, her biri için, civar 5 vilâyet dahilinde ayrıca şeker tesisleri kurulmasını önlüyordu. Bu hak 25 sene içindi. İstihsal olunacak şeker, sekiz sene müddetle istihlâk resminden muaf tutuluyor, pancar için ayrıca vergi muafiyetleri tanınıyordu.

Daha sonraları buna benzer bir kararname 7.2.1934'te ve 2162 numara ile Şişe-Cam fabrikası için de çıkarılmıştı. İş Bankasının Istanbul'da kurduğu şişe-cam fabrikasını korumak üzere, kararnamede adları sayılan 8 vilâyette başkaca şişe-cam fabrikaları kurulamayacağı kabul olunmuştu. Bu imtiyaz 25 sene sürecekti (1). Keza böyle bir imtiyaz kararnamesi de İzmit'te devletçe kurulan kâğıt sanayii için tanınmıştır.

Aynı yılda, günde 11.705 işçi çalıştırıp 28.877.000 liralık imalât yapacak ve 33.000 beygir kuvvetinde muharrik kuvvet kullanacak, birinci 5 yıllık plana dahil 10 müessese henüz inşa halindeydi.

1936'da yeniden 82, 1937'de 104, 1938'de 31 müessese özel sahasına katılmış olup, teşviki sanayi kanunundan istifade eden müesseselerin 1938 yılında ve eski devlet işletmeleri ile, yeniden katılanlar da dahil olmak üzere durumu şöyle oldu:

Müessese adedi: 1.394,
Muharrik kuvvet (beygir kuvveti): 262.726,
Çalışan işçi miktarı: 100.596,
İmalât ve istihsalât yekûnu: 285.008.000.

(1) 1954 yılına kadar çıkartılmış olan ve devlet işletme veya

Sanayi Teşvik Kanunu çeşitli tadillere uğramış ve buna muvazi olarak çeşitli kararname ve nizamnameler çıkarılmıştır ki, bunlar üzerinde ayrıca durmak, bu kitabın hacmi içine alınmamıştır.

Resmî sektör için çıkarılan kanun ve kararnamelere daha önce değinilmişti. Burada ayrıca bu mevzuata girilemeyecektir. Ancak bir taraftan devlet işletmeciliği yolu ile üniteler tesisine gidilirken, diğer taraftan bunların işletme ve murakabe mevzuatı tamamen yetersizdi. 17.6.1938 tarih ve 3465 sayı ile «Sermayesinin tamamı veya yarısından fazlası devlet tarafından verilmek suretiyle kurulan iktisadî teşekküllerin teşkilâtı ile, idare ve murakabeleri hakkında kanun» çıkarılmış ve umumî murakabe heyeti kurulmuştur.

Dr. Prof. Ernst E. Hirsch'in ifade ettiği gibi, başka memleketler için de örnek olabilecek olan bu kanunun değerini önemle belirtmeliyiz (1). Ancak iktisadî devlet teşekkülleri bir taraftan durmadan gelişir, genişlerken, diğer taraftan bu gelişme ile orantılı kanun mevzuatın tamamlanmaması, nihaî murakabe ve ibra organının yetersiz işlemesi, bu teşekküllerle ilgili idare, murakabe ve ibra fonksiyonlarına ait işlerde, kanun bakımından açıklar vermiştir. Devlet sektörü, devlet kadar büyüme istidadını gösterdiği halde devlet teşekküllerinin, sadece Anonim Şirket sayılarak, işin oldukça askıda bırakılması gibi cepheleri de vardır. Ama bununla beraber, İsmet Paşa iktidarı zamanında devletçiliğe yönelişin, çok cepheli, güçlü ve başarılı bir hareket olduğunu, kesin olarak belirtmelidir. Sonra ayrıca aydınlığa çıkarılması gereken bir hali de bilhassa ortaya sermelidir. Bu hal şudur:

---

sermayeciliği ile ilgili, bütün kanunu, kararname ve nizamnameleri ve iktisadî teşekküllerin özel kanunlarını, Başvekâlet Umumî Murakabe Heyetinin 1954'te yayınladığı *Mevzuat* isimli eserde toplu olarak bulmak kabildir.

(1) Dr. Ernest E. Hirsch'in konferansı. Başvekâlet Matbaası. 1945.

GÖRÜLEMEYEN VE UNUTULAN OLUMLU BİR GERÇEK:

Daha önce de değindiğimiz gibi Cumhuriyet nizamında karma ekonomi daima bir sistem olarak kabul edilmiş, korunmuştur. Çeşitli uygulama hataları, hatta bazı çelişmeli mevzuat olsa bile, bu iki sektörün bir arada varlığı ve gelişmesi, daima esas alınmıştır. Bunun en belirli ifadesi, Atatürk'ün direkt çalışmaları ile hazırlanan aşağıdaki formüldür (1):

> «*Bizim takip ettiğimiz devletçilik, ferdî mesai ve faaliyeti esas almakla beraber, mümkün olduğu kadar az zaman içinde, milleti refaha ve memleketi mamuriyete eriştirmek için, milletin umumî ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde, bilhassa iktisadî sahada devleti fiilen alâkadar etmektir*».

Bu formülün bir de girişi vardır:

> «*Bizim takibini muvafık gördüğümüz devletçilik prensibi, bütün istihsal ve tevzi vasıtalarını fertlerden alarak, milleti büsbütün başka esaslar dahilinde tanzim etmek gayesini takip eden ve hususî ve ferdî iktisadî teşebbüs ve faaliyete meydan bırakmadan sosyalizm prensibine dayanan kollektivizm, komünizm gibi bir sistem değildir*».

Atatürk'ün devrinde bu konu, gerek Recep Peker'in fırka ve program çalışmaları, gerek o devrede ortaya atılan fikir cereyanları, meselâ Kadro hareketi tarafından daha dar veya çok daha geniş açılardan işlenmiş olmakla beraber, burada sadece şunu doğrulamak için bu formülü tekrar veriyoruz ki,

---

(1) Bu formül, Atatürk'ün bizzat uğraşmaları, tadil ve tashihleri ile elden geçtikten sonra, Prof. Afet İnan'ın *Vatandaş İçin Medenî Bilgiler* eserinde neşredilen formüldür. Bu tashih tadilleri gördüm. Aynı formülü Celâl Bayar da, 4 mayıs 1965 tarih ve numaralı *Meydan* Dergisinde çıkan makalesinde, Atatürk'ün muvafakat ve direktifleri ile ve İzmir Milletlerarası Sergisinin açılışındaki nutkuna aldığını bildirir.

karma ekonomi, cumhuriyet devrinin ve bu arada İsmet Paşa iktidarının, daima esas sistemi olarak kalmıştır.

Fakat şuna da bir açıklık vermek lâzımdır ki, devlet işletmeciliği, sadece bir iktisadî teşebbüs olarak değil, fakat:

«— Sanayi tesislerini memleketin içlerine, uzak köşelerine yaymak,

— Modern, uygar, ileri yerleşme ve hayat tarzını, memleketin uzak köşelerine kadar götürerek etrafa, ileriliğin, uygarlığın örneklerini vermek,

— Gerek teknik, gerek işletme alanlarında büyük ölçüde işler içinde ve çok sayıda eleman yetiştirerek, ileride bunların özel teşebbüs sahasında, teşkilâtçılıklarına, önderliklerine imkân vermek. İktisadî devlet teşekküllerini millî ekonominin bütün branşları ve sektörleri için bir mektep halinde geliştirmek,

— İşletme muhasebesi, doğru hesap, modern işletmecilik bakımından organizasyon sahalarında örnekler vermek, uzmanlar yetiştirmek ve tam istihdam, tam randıman alanları ile dürüst vergi hesabı alanında örnek olmak ve gelenek yaratmak.

— Yönetici, müstahdem ve işçiyi, yalnız hizmetlerinden faydalanılıp, hayatları ile ilgilenilmeyen kör iş kuvvetleri halinde almayıp, onların lojman, günlük hayat, sıhhat, eğitim ve çocuklarının bakımı ile spor işlerine ve toplu eğlencelerine kadar saran bütün sahalarda, insanca yaşamalarını ve gelişmelerini sağlamak ve bu alanda özel teşebbüse önder olmak...»

Dikkatle ve titizlikle izlenen prensipleri daha da sayabiliriz. Bu prensipler, bugüne kadar süren anlayışsızlıklara, tenkitlere rağmen, millî ekonomiye etkilerini yapmıştır. Bugün Özel teşebbüsün yüksek idareci ve teşkilâtçı kadroları, çok sayıda elemanlarını Devlet işletmelerinden sağlamıştır. Nitekim bugün de Devlet işletmelerinin her birinin bulundukları yerler, memleketin içinde ve uzak yerlerinde birer şehir halin-

dedir. Parkları, lojmanları, eğitim müesseseleri, toplu yaşama ve Spor hayatının bütün tesisleri, rahat ve konforlu hayat düzeni ile, eşleri demokratik memleketlerde dahi pek görülmeyen aygar tesislerdir. Ama özel teşebbüsün hâlâ ve bugün de, işletmeyi sadece fabrika binaları olarak alarak, çalışıcı kadronun beşerî gelişmesi ve ihtiyaçları ile uğraşmaması, esef edilecek bir gelenek halinde sürer, gider.

Kaldı ki, Devlet teşekküllerinin bu geniş tesis ve sosyal masrafları yüzünden Devlet işletmelerinin, özel teşebbüse nazaran zararlı çalıştığı iddiası ise, her tarafta yerleşen ve garip bir ürkeklikte bizzat Devleti idare edenler tarafından dahi cevaplandırılmayan, olduğu gibi kabul edilen, inanılan, ama gerçeğe uymayan bir yaygın kanaat halinde devam etmektedir. Bunun gerçekle alâkası yoktur. Bunun en büyük delili meselâ her Dokuma merkezinde birer şehir vücuda getirmiş olmasına ve bu şehirleri beslemesine, idare etmesine rağmen, Sümerbank mamullerinin her tarafta ve bin türlü taklitlere rağmen, özel teşebbüsün aynı cins mamullerinden daha ucuz satılmasıdır. Kamu hizmeti mahiyetinde olan, yahut kendilerine kamu hizmeti gibi ve devlet eliyle çeşitli külfetler yükletilen bazı teşekküller dışında bütün iktisadî Devlet teşekkülleri her zaman kârlı, verimli olmuş ve kazançlarından vergilerini doğru ödeyerek, aynı zamanda sosyal hizmetlerine devam edegelmişlerdir... O kadar ki, meselâ İkinci Dünya Harbi gibi, bir boşluk, yokluk ve pahalılık devrinden çıkarken bile iktisadî devlet işletmelerinin, meselâ kömür işletmelerine Devlet emriyle tahmil edilen 20.000.000'luk açığından başka açığı ve zararı yoktu...

Kaldı ki, Atatürk Devri ve İsmet Paşa iktidarı 1930-1938 arasında bir Devletçilik sistemine iç ve dış zorunluklarla yönelmiştir. Ama bu yönelişin özel sektörü baltalamadıktan, önlemedikten başka, ona yol açması, ona yardımcı olması, onu kendi koruyucu fiyatları ile kanadı altına alması bakımından millî ekonomiye hesapsız faydalar sağlaması, bugünün ucuz ve değersiz demagoji cereyanlarına değer vermeyecek olan yarınki nesiler için heyecan verici bir araştırma konusu olacaktır.

Dünya buhranı ve dolayısıyle, dış ticaretin düşmesi, ihraç madde ve fiyatlarının düşmesi, bütçenin zayıflaması, paranın sarsılması, daha ilk adımda Liberal eğilimlerin, meselâ Serbest Fırkanın mukavemeti ve nihayet içeride uyanan Affairiste cereyanların bin bir çeşit tahrikleri içinde başarılan şeyleri, yalnız İkinci Adam'ın sessiz, fakat yorucu mücadelelerinin bir hikâyesi gibi değil, Millî hayatımızda Ekonomik gelişmelerimizin, çetin, fakat ilgi çekici, heyecan verici bir safhası olarak da incelemek gerekir... (1).

Şimdi biraz da şu Affairisme bahsına değinmeliyiz. Çünkü öyle görüyoruz ki, bu karanlık cereyan, sonunda ve bizzat İkinci Adam'ın hayat hikâyesinde de bazı mertebe etkiler yapmıştır...

---

(1) İnönü'nün bilhassa bu devreye ait hatıralarını ve bunlarla ilgili belgeleri yayınlamamış olması, yakın tarihimiz için daima bir eksiklik olarak kalacaktır. Çünkü İstiklâl Savaşı günlerinin, şu veya bu kaynaktan az çok aydınlanabilmesine, bizzat Atatürk'ün de Büyük Nutukta bu devreye ışık tutmasına karşılık 1930-1938 arasında, bilhassa İktisat cephesindeki güçlüklerin ve çatışmaların hikâyesi karanlıktır. Bu devre için yalnız Celâl Bayar, önce *Çelâl Bayar* ismi altında dört çiltlik bir eser neşrettirmiş, sonra da ve Cumhurbaşkanlığı sırasında ayrıca *Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri* ismi altında 5 ciltlik bir serî yayınlatmıştır. Bunlardan başka ve geniş imkânlarla hazırlanmasına girişilen *Hatırat* işine 27 Mayıs İhtilâli ve neticeleri fasıla vermiş olmakla beraber bu hatıratın sekizinci cildine kadar yayınlanmıştır. Bütün bunların, tek açıdan olsa da bazı çelişmeler, çatışmalar arzetse de, nihayet araştırıcılar için gene de faydalı olduğundan şüphe yoktur. Ama lâzım gelirdi ki, 1930-1938 arasında, çeşitli alanlarda görev ve sorumluluk almış olan başka şahsiyetler de kendi açılarından hatırlarını versinler. Bu maalesef olmamıştır.

İnönü'ye gelince, sanıyorum ki o, belgeleri devlet malı saymaktadır. Özel hatıralarına gelince, bu hatırlarda *Tek Adam* ve *İkinci Adam* o kadar iç içedirler ki, galiba İnönü de bu kadar bağıntılı olayların içinden kendisine ait olanlarını çıkarıp vermekte müşkülât çekse gerektir.

Türkiye'de İktisadî Sektör Çatışmaları ve Siyasî Komplikasyonlar

İsmet Paşa'nın Başvekillikten ayrılışını Tek Sebep'e bağlamak elbette ki doğru değildir. Ama bu olayda, İktsadi sektör çatışmalarından gelen siyasî etkilerin, bardağı taşırıcı sebepler arasında önemle yer aldığını söylemek, hatalı olmasa gerektir.

XVII

İŞ BANKASI'NA DOĞRU:

İsmet Paşa elbette ki mutaassıp bir Devletçi değildi. Zaten Türkiye, hiç bir zaman, hâkim bir Devletçilik nizamı içine götürülmedi. 1923-1930 arası, bir geçiş devriydi. Devlet, sırtında bir yük teşkil eden harap, verimsiz birtakım eski Osmanlı işletmelerine, iyi kötü çeki düzen vermek için bazı teşekküller yaratmaya çalışmıştır. Ama (1) Liberal kalkınma ümit ve teşebbüsleri, gerçek iktisadî siyasete hâkimdi. 1927'de çıkarılan Sanayii Teşvik Kanununun ruhu da, özel sanayii teşvik etmekti.

Ortada Millî bir Kredi cihazı da yoktu. Bu alanda ilk önemli teşebbüs, 26 ağustos 1924'te İş Bankası'nın kurulması ile başladı. Zaten Türkiye Cumhuriyet devrine, Millî Kredi cihazlarından tamamen mahrum olarak girdi (2). Gerçi Ziraat Ban-

---

(1) Bu maksatla 1925'te kurulan Sanayi ve Maadin Bankası, 1932'de kurulan Sanayi Ofisi, gene aynı tarihte kurulan Sanayi Kredi Bankası teşebbüsleri hakkında daha önce ve «Türkiye'de Devletçiliğin Hikâyesi» bahsında bilgi verilmiştir.

(2) Eski Türkiye'de Bankacılık, yabancı sermaye teşekkülleri şeklinde başladı. Gerçi Faizcilik şeklinde Para Muameleciliği, Sarraflık ve azınlıklar elinde bir Galata Bankerliği daima vardı. Hem Devlete borç veren, hem yabancı maliye piyasaları ile ilişkileri olan Baltacis, Aleon, Hristakis, Göçeoğlu, Zoğrafos, Boğos Mısırlıoğlu, Zarifi gibi para alışverişçileri bu arada sayılabilir. Fakat ilk Avrupaî banka olarak Istanbul Bankası 1847'de kuruldu. 1856'da Osmanlı Bankası, 1860'da «Ünion Financiere» ve gene onun hissedarları tarafından «La Banque de la Turquie» kuruldular. Bu listeyi uzatmak mümkündür.

Fakat zamanla Osmanlı Bankası, ara yerde kurulan diğer mali teşekkülleri kendi içinde eriterek onlar tasfiye edildi. Cumhuriyet ilân edildiği zaman Türkiye'de Osmanlı Bankasından başka şu yu

kası da 15 ağustos 1888'de kurulmuştu. Ama bu banka, mevduat ve ticarî gelir kaynaklarına dayanmadığı için. Osmanlı idaresinde nihayet, hükümetin bir havale cihazı olarak çalışmaktan daha ileri gidememişti. 1924 yılında, 17.942.800 liralık bir ödenmiş sermaye ile 108.000 liralık ihtiyat akçesini temsil eden Ziraat Bankasına, ancak 4.089.165 liralık tevdiat vardı. Gerçi 24.423.965 liralık krediler yekûnu görünüyordu. Ama tevdiat daha ziyade Hükümet mevduatıydı. Krediler ise, hemen tamamen donmuş ve şüpheli alacaklar halindeydi. Bu sebeple 1923-1930 arasında Ziraat Bankası esaslı bir kalkınma hareketine katılamadı.

Bu Banka 1937'de yeni bir kanunla, yeni bir hüviyet alıncaya kadar da faaliyeti sınırlı kaldı.

İş Bankasına gelince; bu teşebbüs üzerinde biraz durmalıyız. İş Bankaları (Les Banques d'affaires) Bankacılık ekonomisinde özel bir tip teşkil ederler. Bu tip bankaların ilk vatanı 1830'lardan sonra Fransa'dır. İş Bankalarının ayırt edici vasfı, hem ticaret muameleleri, hem de ve belirli bir oranda Endüstri tesis veya iştirakleri ile, iktisadî faaliyetlerini bütün verimli sahalara yayımlamalarıdır.

Bunlar aynı zamanda özel mevduat bankalarıdır. Bu tip bankacılıkta muvaffakiyetin sırrı, evvelâ, tasarruf ve ticarî mevduatı toplayabilmek suretiyle bunları kısa ve orta vadeli ticarî kredilerde, yani para piyasasında kullanabilmektir. Sonra da, belli bir oranda sınaî iştiraklere, garantili tesislere giderek, seyyal bir kredi siyaseti sağlayabilmektir. Bu bankalar özel mahiyette olduğu ve bu sebeple de Devlet işletmeciliği için kurulan bankalara, Devletin yüklediği ağır yatırımlı ve sermayenin devir sürati az işlere gitmedikleri için, başarı şansları fazladır. Türkiye İş Bankası da bu tip bir banka olarak kuruldu. Ama fazla olarak daha ilk adımdan itibaren, bazı devlet imkân ve garantilerini de sağlayabildi.

---

bancı malî müesseseler faaliyetteydi. Banka Kommerçiyale İtalyana (1919), Banko Di Roma (1911), Hollante Banka Uni. N. V. (1921), Selânik Bankası (1888). Bunlara Yunan Bankası ve diğer önemsiz birkaç tesisi de ilâve edebiliriz.

Bankanın kuruluşundan bizzat Gazi'nin teşvik ve muzaheretleri, onun ilk büyük şansı oldu. Atatürk'ün 26 ağustos 1936'daki bu beyanları ne kadar teşvik edicidir:

«İş Bankası Kurumu, Cumhuriyet tarihinde, ekonomi bakımından başlı başına yer alacaktır. Bu kurum, naçiz (önemsiz) bir servetin bile ekonomik hayatta fert menfaatlarına hasrolunmayıp, ulus menfaatına hasredilmesinden çıkabilecek olan büyük neticeleri, az bir zamanda ve bahusus yepyeni bir Devlet kuruluşunun türlü inkılâp güçlükleri içinde, âlemşumul bir surette fiilen göstermiştir».

Ferdî servetleri, sadece Ferdin menfaatına hasretmeyip, halkın menfaatlarına işletmek... Atatürk'ün takdir ve teşvikindeki mana, elbette ki buydu. Nitekim o zaman Gazi de, vaktiyle Hint Müslümanları tarafından kendisine hediye edilen ve zaferden sonra bakiyesi elinde kalan bir miktar parayı, İş Bankasının sermaye teşekkülüne kattı.

İş Bankası 26 ağustos 1924'te 1.000.000 liralık sermaye ile kuruldu. Başına, daha önce İktisat Vekili olan Mahmut Celâl Bey (Bayar) Umum Müdür olarak getirildi (1). İş Bankası gerçi mütevazi bir sermaye ile işe başladı (2).

---

(1) Celâl Bayar 1884'te Gemlik'in Umur Bey köyünde doğdu (bu bakımdan İnönü ile yaşıttır). Babası Plevne muhacirlerinden Abdullah Fehmi Efendi, Hoca sınıfındandı. 1877'de Rumeli'den Umurbey'e göçünce, orada Rüştiye Mektebi (Orta Mektep) ve kazada Müftülük yaptı. Celâl Bayar'ın ilk Hocası babası oldu.

Daha sonra Celâl Bayar, Bursa'ya gönderildi. Orada bir ara Fransız mektebine devam imkânını bulmakla beraber, bir taraftan da Bursa'da Douche Orient Bank'a memur olarak girdi. O zaman genç bir Türk için bu kabul önemliydi. Bankacılığı böyle başladı. Bursa onun siyasî hayatına da başlangıç merkezi oldu. Bayar gizli İttihat ve Terakki Cemiyetine orada girdi. Bu giriş de, İnönü ile aynı yıla rastlar.

Celâl Bayar, *İkinci Adam*'ın ikinci cildinde yer alacağı için, burada ayrıca tafsilâta girmiyoruz.

(2) Halen Özel teşebbüs alanındaki Türk bankalarının en kuv-

Meselâ 1924'de ve o da önemli kısmı Hükümete ait olmak üzere ancak 2.469.000 liralık mevduat ve 12.000 liralık tasarruf mevduatı sağlayabildi. Atatürk'ün ölüm yılı olan 1938'de, genel mevduat 103.000.000 ve tasarruf mevduatı 50.000.000 seviyesine ulaşmış bulunuyordu. Ama asıl gelişme daha sonradır.

AFFAİRİZMA:

Fakat, İş Bankasının kuruluşu sırasında, Gazi'nin de takdir ve teşviklerinde yer alan iyi niyetlerin yanında, bir taraftan da memlekette, Devlete arkasını vererek, Devlet nüfuz ve imkânlarından faydalanan birtakım affairiste temayüllerin, yani iş adamlığı, çeşitli yollardan iş takipçiliği, zayıf ruhlu insanların menfaatlarına göre işletilen tesis cereyanlarının da belirdiği bir gerçektir. Hemen hiç bir iş âleminden gelmeyen, hemen hepsi de eski Millî Mücadele günlerinin asker, idareci, yahut siyasetçi elemanları arasından türeyen bazı insanların yeni devrin iktisadî işlerini ve imkânlarını, az çok maskeli şekillerde, fakat daima Devletin nüfuzuna dayanarak, kendi menfaatlarına kullanmak çabaları olmuştu. Bu cereyanlara ve tiplere karşı İsmet Paşanın daha ilk günlerden itibaren cephe aldığı, bunlara yüz vermediği malumdur.

Onun bu alanda, meselâ Yavuz-havuz davasında nasıl çıkışlar yaptığı, hatta eski ve asker bir arkadaşını Yüce Divanın önüne sürerek feda ettiği bilinir. Atatürk, Ticareti Millî bir görev, Tüccarı namuskâr bir vatandaş sayarak, ancak bu türlü

---

vetlisi olan İş Bankası, bugün 20.000.000 liralık itibarî sermaye ve 200.000.000 liralık İhtiyat akçesi ve kanunî karşılıklarla, 3.000.000.000 lira kadar Genel ve 2.000.000.000 kadar tasarruf mevduatı toplamış bulunmaktadır. İtibarî sermayeleri yekûnu 720.000.000 lirayı bulan 34 sanayi, ticaret, sigortacılık ve bankacılık şirketinde de, en az % 10, en çok % 99 oranında iştirakleri vardır. % 26'sı, Atatürk'ün vasiyeti dahilinde Dil ve Tarih Kurumlarına, % 14'ü Maliyeye, % 34'ü İş Bankası memurlarının Emekli sandığına ait olan sermayenin, geriye kalanı eşhasa ait bulunmaktadır.

insanların zengin olması lâzım geldiğini, böyle servetlerin cemiyet için faydalı olacağını savunurdu. Meselâ, 1937 Meclis nutkundaki şu sözler onundur:

«Tüccar, milletin emeğini ve üretimini kıymetlendirmek için, eline ve zekâsına emniyet edilen ve bu emniyete liyakat göstermesi gereken adamdır». - 1 kasım 1937

En kısa zamanda affairiste cereyanların ve tiplerin, hatta İş Bankası çevresinde de kendilerine yer ve sığınak buldukları görülüyordu (1). Belki de bunları önlemek için, Atatürk'ün yakın çevresinden birtakım kimselerin de bankanın ve teşekküllerin yüksek idare mevkilerinde vazife almalarına rağmen, usulsüzlükler önlenemiyordu. Hatta zamanla, bunlardan bazılarının bizzat karışık işlere karıştıkları göze çarptı. Bunların önlenmesi lâzım geldiği yolundaki şikâyetlerin Atatürk için bir üzüntü kaynağı olduğu da, bilinen bir gerçekti. Fakat İsmet Paşanın; iş takipçiliği, usulsüz veya zararlı iş kombinezonları karşısında gösterdiği titiz mukavemet çok geçmeden, İsmet Paşa ile, bu cereyanların içinde yuvarlananlar arasında, ruhî gerginlikler yarattı. Bu gerginlikler, ilk zamanlarda açığa pek vurulmamakla beraber gittikçe sertleşiyordu. Atatürk'ün çevresinde bir tarafın da şikâyetleri artıyordu.

İlk büyük ve tatsız olay, 1932'de, İktisat Vekili Mustafa Şeref Beyin başında patladı ve Mustafa Şeref Vekillikten ayrıldı. Yerine Celâl Bayar, biraz da aşırı gergin ve sinirli bir hava içerisinde getirildi.

Olay ilgi çekicidir. Görünüşte Celâl Bayar'ın ağır basmasına, İsmet Paşanın da bir haysiyet yarası almış görünmesine rağmen, İsmet Paşanın izlediği iktisadî siyaset değişmemiş, tersine olarak, Celâl Bayar da, İş Bankası Umum Müdürlüğünden ayrılarak bu defa, Devlet Sanayi programlarının çıkarılması ve Devlet sanayileşme hareketinin yürütülmesi, yani Devletçiliğin uygulanması işinde, İsmet Paşa kabinesinin faal üyesi hâline gelmişti!..

---

(1) Yakup Kadri Karaosmanoğlu: *Siyasî Hatıralar.*

Fakat olayın etkileri, Bayar'ın vicdanında, her halde bazı etkileri devam ettirmiş olacaktır ki, Celâl Bayar, son aylarda Meydan gazetesinin 4 mayıs 1965 tarih ve 16 sayılı nüshasında neşrettiği bir yazı ile gene de bu konuya dönerek, bazı açıklamalar yapmak istemiştir. Fakat, aradan geçen zamanın ve araya giren olayların da tesiri ile olacaktır ki, Bayar bu yazısında da, anakronizme, birçok kronoloji hatalarına ve çelişmelere düşmek zorunda kalmıştır.

***

Celâl Bayar, o günlerin olaylarını bugün da hatırlamaktadır. Ama arada geçen uzun zaman ve son yılların yıpratıcı olayları dolayısıyle olacaktır ki, hatıralarında, büyük kronoloji hatalarına, çelişmelere, hulâsa hafıza zaaflarına düşmekte ve konuları, yanlış değerlendirmektedir. Meselâ onun 4 mayıs 1965'te «Meydan»da yayınlanan yazısı bu bakımdan düşündürücüdür.

Bayar bu nutkunda, 1935'te İzmir Fuarını açış nutkunda yer alan Devletçilik formülünü tekrar verir. Ve bu formülün, Atatürk'ün tasvibi ile düzenlendiğini, açıklandığını yazar. Bu doğrudur. Zaten formül, üzerinde Atatürk'ün denemelerine, değiştirmelerine, el yazısı ile tashihlerine ait vesika bugün eldedir. Afet İnan bunu ayrıca Tarih Kurumunun bir oda konferansında da açıklamış, sergilemiştir. Formül Prof. Afet İnan'ın, Atatürk'ün nezareti altında hazırlanan «Medenî Bilgiler» isimli eserinde de neşredilmiş bulunmaktadır. Bu bakımdan bu kısma eklenecek bir şey yoktur (1). Bu formülde ifade edilen

(1) Bu formül şudur:

«Türkiye'nin tatbik ettiği Devletçilik sistemi, XIX. asırdan beri Sosyalizm nazariyatçılarının ileri sürdüğü fikirlerden alınarak, tercüme edilmiş bir sistem değildir. Bu, Türkiye'nin ihtiyaçlarından doğmuş, Türkiye'ye has bir sistemdir. Devletçiliğin bizde manası şudur: Fertlerin hususî teşebbüsleri esas tutmak, fakat büyük bir milletin ve geniş bir memleketin bütün ihtiyaçlarına ve birçok şeylerin yapılmadığını göz önünde tutarak, memleket iktisadiyatını, Devletin eline almak...

Bizim takip ettiğimiz yol, Liberalizmden başka bir sistemdir».

Devletçiliğe, bugün de bağlanmayacak, hiç bir Türk Devletçisi yoktur. Hele arada geçen zamanın ve İkinci Dünya Harbi sonrasının, bizzat Demokratik nizamlarına getirdiği sosyal düzenleme zaruretleri ve sosyal düzenler de bu formüle katılınca, bugünkü Anayasanın Sosyal Devlet ülküsü, açıkça meydana çıkar. Celâl Bayar'ın kendi makalesinde düştüğü çelişmelere ve kronoloji hatalarına gelince, bunların başlıcalarını şöyle özetleyebiliriz:

«a) Celâl Bayar 1924'te (eylül) İş Bankasını kurmaya memur edildiğini, o tarihte Teşviki Sanayi Kanununun yürürlükte olduğunu bildirir. Halbuki o tarihte bu kanun yoktur. Teşviki Sanayi Kanunu, 1 haziran 1927'de kabul edildi.

b) Celâl Bayar Selüloz-Kâğıt Sanayiinin devlet işletmesi konusu yapılmasına değinerek, vekâletine bunu İş Bankasının teklif ettiği, vekâletin ise, bunun sanayi Ofisi tarafından yapılacağını söylerek teklifi reddettiğini anlatır (Daha önce hikâye edilen ve Mustafa Şeref hadisesi ile ilgili olan konu da buydu ve Atatürk'e İş Bankası elemanları tarafından yanlış olarak intikal ettirilmişti).

Halbuki Selüloz-Kâğıt sanayiinin tesisi, daha 1931 yılında ve birinci beş yıllık sanayi programının esası olan Pavlof heyeti raporunda vardı ve devletin kuracağı tesisler arasında yer almıştı.

Sonra, o zaman sanayi vekâleti yoktu. Sanayi vekâleti, Demokrat Parti zamanında ve 1957'de kuruldu.

Ticaret Ofisi 3 temmuz 1932'de 1058 sayılı kanunla kurulmuştu. Eski «Sanayi ve Maadin Bankası»ndan devralınan ilkel işletmeleri devraldı. Ona, Celâl Bayar'ın dediği gibi, bütün sanayii kendi kurmak gibi bir vazife de verilmedi. Zaten tesis kaynakları da yoktu. Nitekim Sümerbank kurulunca, Ofis lâğvedildi ve asıl devlet sanayi tesisleri, onun zamanında kuruldu.»

Halbuki Bayar, makalesinde şunları yazar:

«O zamanki hükümet, bütün işleri bizzat yapmak temayülünde idi. Şahsî teşebbüse de meydan bırakmak niyetinde olduğuna dair emareler yoktu.

O zamanki hükümetin, böyle bir şey düşündüğüne ve hatta böyle bir şeye imkân gördüğüne dair hiç bir beyan ve belirti olmadığı gibi, Celâl Bayar'ın iktisat vekilliğine getirilmesinden daha 5 yıl önce, yani 1927'de Teşviki Sanayi Kanununun çıkardığına, sanayiin korunması kanunu çıkardığına ve bu mevzuatın ise, bilhassa özel teşebbüsü koruma gayesi güttüğüne göre, hükümete böyle bir temayül atfetmek de bir hafıza yanlışlığı teşkil etse gerektir».

Celâl Bayar'ın bir devri; o devre müessir olarak karışmış bir şahsiyetin telâkkilerini aksettirdiği için önemlidir ve üstünde durulması gereken bu yazı üzerinde, daha bazı çelişmeleri işaret etmek mümkündür. Bize kalırsa Bayar'ın bu kadar basit konularda, bu kadar derin hata ve çelişmelere düşüşünü bir mizaç meselesi olarak da karşılamak mümkündür. Çünkü, aldığı vekâlet ve başvekâlet vazifelerinde nazik, etrafına emniyet ve cesaret veren, onları tatmin ederek işlere sürüklemek gibi vasıfları olan Bayar'ın, bu çalışmaları sırasındaki bir itiyadının da, konulara ve dosyalara inmemek, emrinde ve etrafındakilerin şifahi maruzatı ile yetinmek ve onlara inanmak olduğu bilinen bir keyfiyettir. Bayar'ın bu, daha ziyade dinlemek ve inanmak itiyadı yüzünden, etrafındakiler arasında bulunabilecek bazı hafiften alanların, kendisine, köksüz bilgiler vermeye cesaret etmeleri de mümkün olmuştur. Teşvik etmek, inanmak ve şüphe etmemek mizacının, aldanmak ve yanlış bellemek, masum bir kefareti olsa gerektir...

Hulâsa bu bahse son verirken gene kaydedebiliriz ki, İsmet Paşanın, dürüst olmayan teşebbüslere, dürüst olmayan iş adamlığına, kapalı ve örtülü tertiplere karşı olduğu, bunlara ve bunları bilerek veya bilmeyerek yürütenlere karşı mücadele ettiği bir gerçektir. Bu Affairist davranış veya tertiplerin,

özel diğer teşebbüsler sahasında olduğu kadar ve belki biraz daha büyük hacimde, İş Bankasının kurduğu veya iştiraki bulunduğu işlerde de kendini gösterdiği keza bir gerçektir. Bu bakımdan, iktisadî devlet teşebbüslerinin titiz bir kontrol altında olmasına ve çalışmasına, görülen veya haber alınan yolsuzlukların derhal önlenmesine ve bu sebeple de, devlet işletmeleri alanında bir yolsuzluklar edebiyatının teşekkül etmemesine karşılık, Affairismin sokulabildiği sahalarda ve hele bunların hükümetçe kontrol edilmesi imkânı bulunduktan sonra çeşitli hastalıklar tespit edilebilmiştir. Bu teşekküllerde vazife alan ve Atatürk'ün çevresine sokulan bazı kimselerin, Atatürk'e hemen her gün bir şeyler yetiştirdikleri halde bu hastalıklardan bahsetmemeleri, onlar için bir vebal sayılabilir. Dürüstlüğü ve iş âleminde namuskârlığı o kadar öven ve Tüccarı, millî görev almış ve ona lâyık olması gereken bir varlık olarak tarif eden bu çok cepheli Atatürk'ün, eğer kendisine ulaştırılsaydı, bunlarla nasıl mücadele edeceği ve bunlara bilerek, bilmeyerek perde olan insanları hoş görmeyeceği tabiîydi...

İsmet Paşanın cumhurreisliği ile beraber, bu alanlarda, çeşitli incelemeler yapılmıştır. Bazı istifalar olmuştur. Bazı dosyalar teşekkül etmiştir. Islah tedbirleri alınmıştır.

Bu inceleme işlerinde ve tayin olunduğum Tetkik Dairesinin Reisi olarak bu konularda teşekkül eden Devlet dosyaları üzerinde karşılaştığım, bazen çok ağır ve garip aksaklıkları burada kamu efkârına açıklamak, tabiî bir Devlet görev ve yetkisinden yersiz faydalanmak olur. Bu sebeple ancak, umumî meseleler üstünde kalmak bunlara hatıra şeklinde değinmekle yetinmek zorundayım. Yalnız şu kadarını kaydedeyim ki, bir kısmı ile mücadele edilen, bir kısmı sonradan ve tetkiklerle meydana çıkan yolsuz işler ve teşebbüsler üstünde, bir Devr-i Sabık yaratmak, o zaman katiyen istenilmemiştir. Ancak devrin ekonomik hareketlerini karakterize eden ve bu arada, Affairiste mahiyetler arzettiğinde de şüphe götürmeyen birkaç misal vermek de, ele aldığımız konuyu aydınlatmak için gereklidir.

ŞEKER SANAYİİNİN GENİŞLETİLMEMESİ İŞİ:

Cumhuriyetin devir aldığı Türkiye'de şeker sanayii yoktu. Cumhuriyetten sonra ilk şeker fabrikaları 1927'de Alpullu ve Uşak'ta işe başladı. Bunlar daha sonra «Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.» şeklinde tek elde toplanarak normal faaliyete geçtiler ve şeker sanayii daha sonra 4 fabrikaya çıkarıldı. Bu fabrikaları devlet yüksek murakabesi tutacak şekiler bulundu. Ama işte o noktada «Artık yeter!» denildi.

«— Türkiye daha fazla fabrika kaldırmaz. Türkiye'de daha fazla fabrika kurmak için yer yoktur. Türkiye şeker eksiğini dışarıdan ithal edecektir, denildi. Son istihsal haddi 65.000 tondur, denildi. Daha fazla istihsal edersek, fabrikalar dayanamaz, dağılır. denildi. Daha fazla istihsal edersek, gümrük gelirinden kaybederiz, denildi. Ve bu tertibe, bir de dokunulmaz isim bulundu: İnönü Projesi!..»

İşin uygulanmasını tabiî İktisat Vekili yürütüyor ve savunuyordu. Şeker şirketi de, bu görüşü savunan çeşitli raporlar hazırlatmıştı: Türkiye, dünya şeker kuşağı denilen coğrafî çizginin altındadır. Zaten şeker bölgesi değildir. Samsun, Adapazarı taraflarında fabrika kurulamaz. Bitki hastalıkları vardır. Erzurum'da kurulamaz, kış gelir, don olur, Konya tarafında kurulamaz, kuraklık vardır. Filan yerde yaşlık, filan yerde sıcaklık vardır vs...

Hem de bu arada, şeker ithali işini tek elde toplamak için bir de özel şirket kurulmuştu. Bir özel şirketin aktif yürütücüsü, meselâ bir şeker kralı vardı. İdare meclisinde bazı isimler görülüyordu. Ama şirketin ne yeri, ne yurdu, ne depolama, sevketme tesisleri ne büroları vardı. Ama Türkiye'nin büyük miktarda şeker ithalinde gene bu şirket sahnedeydi. Şekerle ilgili daha bazı işler de elinde toplanmıştı. Eldeki 4 şeker fabrikasının 1939'da meselâ bütün istihsali ise, 42.000 tona indirilmişti...

Bütün işler, tediyler, depolama ve sevk hizmetleri, hep şeker şirketi tarafından yapılıyordu. Hesap hulâsaları çıkarılıyor ve neticede, özel şirket kazançları kabul tahsil ediyordu.

Ama 1939'da bu işler kontrol altına alınıp, da, İnönü projesi denilen ve onu tertip edenlerden başkası tarafından görülmeyen proje ve şirket de ortadan kaldırılınca, o sene 4 şeker fabrikasının istihsalatı 90.000 tona çıktı. Sonra da 120.000 ton! Hem Fabrikalar da çalıştı, parçalanmadı. Şeker Ziraatı genişletildi, yayıldı. Ve bugün Türkiye'de 16 şeker fabrikası çalışır. İstihsal ise 42.000 ton değil, 450.000 tondur. Hatta Türkiye, 1.000.000 ton şeker istihsal edebilir...

Öyle sanıyorum ki, çeşitli şekillerde şeker şirketi etrafında düğümlenen bazı teşebbüsler ve hele özel şirket işi, Türkiye'de, devlet nüfuz ve imkânlarına arkasını dayayarak özel teşebbüsün zaferi gibi gösterilen işlerden biridir. Bu konuda ilgi çekici misaller vardır. Affairisme'in İş Bankası etrafında ve asıl koruyucusuna haber verilmeden, buna benzer anlaşmaları olmuştur. Meselâ bankanın % 99 hissesine sahip olduğu ve fiilen idare ettiği Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası mamullerinin satışı, bu işe 1939'da yeni hükümet el koyuncaya kadar, Istanbul'da bir Musevî grubuna, imtiyazlı bir şekilde kapatılmış gibiydi. Bundan başka, bu fabrikanın «Avrupa fiyat seviyesine uygun» diye geçinilen fiyatlarının, bu grup tarafından Almanya ve Polonya'dan yapılan ithalat fiyatlarının üç misli üstünde olduğu, fakat iç satışların hep beraber bu yanlış fiyatlar üzerinden yürütüldüğü grup bürolarında yapılan incelemelerde meydana çıkmıştır. Böyle bir fiyat iddiası yürütmeye esas tutulan vesikanın, matbaada basılmış, imzasız, sahipsiz ve asılsız bir Almanca yazı olduğu, tespit edilmiştir.

Bu misalleri çoğaltabiliriz. Hulâsa Affairisme, Türkiye'de işlemiştir ve Celâl Bayar'ın daha önce makalesinden alınan parçada ifade ettiği gibi, hükümet, her şeyi kendi yapmak, özel teşebbüse bağlı tertipler, hatta bizzat devlet kontrolünün yürütülmesi gereken sahalara bile nüfuz ederek, işlemek imkânını bulmuştur. Bu tertiplerin en küçük bir kontrole tahammülü olmadığı da meydandaydı. Nitekim bu neticeler ortaya konulunca bu işlerin bağlı bulunduğu umum müdür işin esasını meydana vuran beyanlarla görevinden çekilmek zorunda kalmıştır.

Sonra bu arada ve ortada, kendisine Hükümet Müşaviri denilen, yüksek para alan, fakat garip bir tesadüfle, Domates istihsalinden ağır çelik sanayiine kadar her şeyi bilen bir de Mütehassıs dolaşıyordu ki, düzenlediği raporların hepsi Hükümet aleyhine, fakat ilgili bulunduğu veya kendisine gösterilen iş ve teşebbüslerin lehindeydi...

Bu mütehassısın vazifesine son vermek zamanı geldiği ve gerektiği gün, onun, hem kendi durumunu, hem memur edildiği işlerin icaplarını anlatışını bugün, hazin bir duygu ile hatırlarım. Bu zat, kısacası, düpedüz bir avantüriye idi. Ama Avrupa'da bin bir müessesenin ve bin bir ihtisasın söz sahibi görünüyordu. Türkiye'den ayrıldıktan sonra da galiba İsveç'te, şüpheli bir şahıs olarak tevkif edildiği duyuldu.

GAZİ VE İSMET PAŞA KARŞI KARŞIYA:

İsmet Paşa ve Bayar çatışmalarında, Atatürk'ün de çok sert bir hareketini ve davranışını içine alan bu olayı kısaca hikâye edelim.

O günlerin ve olayın, yaşayan şahitleri vardır. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, gene Meydan gazetesinde çıkan siyasî hatıralarının ekim 1965 ayında çıkan parçalarında, bu olayın hikâyesine etraflı surette yer vermiştir. Zaten bu hikâyeleri kendisinden ayrıca ve birkaç defa dinlemişimdir.

1932 eylülünde Gazi, Yalova'dadır. Yakup Kadri ve eşi Leman Karaosmanoğlu da oradadırlar. Akşamları Gazi'nin sofrasında ve diğer misafirlerle beraber buluşulur. Fakat o günlerde Yalova'nın havasında esrarlı bir gerginlik vardır. Celâl Bayar ve İş Bankası İdare Meclisi Reisi Mahmut Bey (Siirt Mebusu) sık sık Yalova'ya gelirler. Ama Gazi ve çevresi ile temaslarını yaparak gene Istanbul'a dönerler. İsmet Paşa da zaman zaman Yalova'daki köşküne (Pavyon) gelir. Ama onun da kapalı bir hali vardır. Hatta Yakup Kadri'nin yazılarına göre o günlerde Yalova'ya gelen İsmet Paşa, hatta Atatürk'e dahi görünmek istemeyen kapalı, düşünceli bir hal içindedir. Yalo-

va'ya banyo almaya gelir. Sonra gene sessizce ve haber vermeden Yalova'dan gider.

O sıralarda İktisat Vekili Mustafa Şeref Beydi. Mustafa Şeref Bey, atılgan, mücadeleci olmayan, fakat bilgili, değerli bir Maliye, İktisat ve Hukuk bilginiydi. Terbiyeli bir Osmanlı Efendisi hali vardı. Zaten İkinci Meşrutiyet yıllarında, çok genç yaşta Osmanlı kabinesine Ticaret Nazırı olarak alınmıştı. Atatürk'ün sofrasında görülen, oraya davet edilenlerden, yakınlardan değildi. İktisat Vekili olarak bulunduğu cihan buhranı yıllarında, buhranın manasını, getireceği yeni şartları ve alınması gereken yeni ve Milletlerarası İktisadî tedbirleri, kurulması gereken yeni müesseseleri en iyi anlayandı. Nitekim bütün batı ülkeleri arasında Türkiye, Kliring sistemine ilk defa ve onun zamanında gitmişti...

Yalova'ya, Gazi'ye veda için gelmişti. Sıhhî sebeplerle bir Avrupa yolculuğuna çıkıyordu. Gazi'nin sofrasında da, her zaman olduğu gibi, sakin, biraz mahçup ve çekingen, hulâsa havayı yadırgayan bir hali vardı.

Sofra kalabalık değildi. Gazi'nin bir yanında Afet Hanım, diğer yanında Leman Karaosmanoğlu yer almışlardı. Sonra Yakup Kadri, Mustafa Şeref, sofrada bulunması mutad olan zevat, Nuri Conker, Kılıç Ali, vs...

Sohbet iyi başladı. Fakat bir aralık Gazi gözlerini birden Mustafa Şeref'in üzerine dikti. Evvelâ ve gözlerini ondan ayırmayarak kendisi anlattı: Etrafında çalıştırdığı kimselere insanın dikkat etmesi lâzım geldiğini, kendisinin, itimat ettiği fakat bu itimada lâyık olmadıklarını belirttiği insanlar yüzünden karşılaştığı halleri, isimler de vererek anlattı. Sonra Şeref Beye sordu:

«— Meselâ senin yanında da bir Sanayi Umum Müdürü mü ne varmış? Onu nasıl bilirsin?»

Anlaşılır ki sorulan Sanayi Umum Müdürü değil, Sanayi Ofisi Umum Müdürü Şerif Beydir. İktisat Vekili cevap verir:

«— Dürüst, çalışkan ve kıymetli bir mesai arkadaşım olarak bilirim Paşam...»

Fakat ne olursa o zaman olur. Gazi birden sinirlenir, onda hiç görülmeyen bir öfkeye kapılır. Her zamanki mantık ve nezaketinden çok ayrılmıştır. Bu belki birikmiş birtakım dolgunlukların boşalmasıdır. Halbuki ne Mustafa Şeref, ne Şerif Bey bu haşlamalara müstahak değildir. Mustafa Şeref Bey gibi Şerif Bey de, çalışkan, efendi bir insandır. İşinin de ehlidir. Demek ki Gazi'ye yanlış haberler ulaştırılmıştır ve o, her insanın kapılabileceği bir taşkınlık içinde birden boşalmıştır.

Konu şudur:

1931'den beri memlekette bazı incelemeler yapılmıştır. Daha evvel de değindiğimiz gibi, Sanayi kuruluşları meydana getirilecektir. Pavlof raporları artık eldedir ve bu tesisler Devlet tarafından yapılmaya çalışılacaktır. Bunların içinde bir de Selüloz-Kâğıt Sanayii vardır. Yeri de bellidir. Nitekim bunlar az sonra ve gene evvelce değindiğimiz gibi, Birinci beş yıllık Sanayi Programı veya Planı halinde Başvekâlete sunulacaktır.

Ama İş Bankası bu Selüloz-Kâğıt Sanayiini kendisi kurmak istemektedir. Mustafa Şeref Beyin ve Sanayi Ofisi Umum Müdürünün. İş Bankasının bu teşebbüsüne engel olduklarını Gazi'ye duyurulmuştur. Gerçi Celâl Bayar 4 mayıs 1965 tarihli makalesinde:

> «— *Ben, bu gibi meseleleri kendisine aksettirmezdim. Ama İdare Meclisimizde arkadaşları vardı. Atatürk'e söylemişler». (1).*

diye nakleder ve Gazi'nin, bu fabrikayı İş Bankasının yapmasını istediğini anlatır. Belli ki Gazi'ye bir şeyler ters anlatılmıştır. Hava, günlerden beri gergindir ve Gazi dolgundur.

---

(1) Atatürk'ün yakın çevresinden bazı kimseler, İş Bankası İdare Meclisinde vazifeler almışlar, Şeker Şirketi ve buna benzer teşekküllerin yönetiminde görevlendirilmişlerdi. Meselâ Siirt Mebusu Mahmut Bey, Bankanın İdare Meclisi Reisi idi. Kılıç Ali, Recep Zühtü Beyler ve diğerleri, keza yeni iktisadî işlerin yönetim noktalarında bulunuyorlardı. İş Bankası Şeker Şirketinde büyük hissedardı (% 33) ve şeker işleri alanında ise, dedikodulu bazı şeyler cereyan ediyor deniliyordu.

Hulâsa neticede Mustafa Şeref müstahak olmadığı bir muamele görür. İstifa eder. Yerine Celâl Bayar getirilir (9 ekim 1937).

Ama ortada bir de İsmet Paşa vardır ve kendi kabinesinden bir Vekilin, hem de kabinenin elinde bulunan bir tesis programı ile ilgili bir konuda bir gece bir sofra halkı arasında, öylesine kıyasıya bir muameleye maruz bırakılışını elbette ki hoş görmeyecektir. Kaldı ki o, İş Bankası etrafında ve yürütülen bazı teşebbüslerin kendilerince doğru olmadığına, Devlet nüfuzuna dayanarak iş yürütmek isteyen insanlar bulunduğuna ve bu nüfuz sayesinde başarılan şeylerin, kendi zekâ ve kabiliyetlerinin eseri gibi gösterildiğine inanmaktadır. Bunları kısmen önlemeye de çalışır. Hatta İş Bankasına ve çevresine yapılan bazı atanmalara da vetosunu kullanmıştır. Hulâşa İsmet Paşa da kuşkuda ve tedirgindir. Zaten daha önce parçalarını verdiğimiz «Fırkamızın Devletçilik Vasfı» yazısındaki şu cümle de onun bu ruh halini açıklamıyor mu:

> *«En serbest zannolunan bir sanat veya ticaret, mutlaka Devletin yardımına ve müdahalesine ihtiyaç göstermektedir. Su başında olduğumuz için, bu ihtiyacı her gün görüyorum. Ve sonra, Serbest Meslek'in Devletçiliğe üstünlüğü için, aynı mevzuların delil olarak zikrolunmalarına şaşıyorum».*

Hakikaten de, İsmet Paşa suyun başındaydı ve köprünün altından geçen suların nasıl aktığını görüyordu. Bu köprü başını da, kolay kolay bırakmak niyetinde olmadığı, o köprünün parmaklarına kuvvetle ve dikkatle sarılmasından belliydi. Yahut da, yerini bırakmak için, hiç değilse, henüz vakit gelmemişti. Hulâsa onun, söyleyebileceği daha bazı sözler vardı.

O halde, Yalova'da ertesi gecenin de hikâyesini dinlemeliyiz. Yakup Kadri ve eşi gene oradadırlar. İsmet Paşa Yalova'ya davet edilmiştir. Sofrada olacaktır. Yalova'nın misafirleri, gecenin birçok şeylere gebe olabileceğine inanırlar. Hele «Mu-

tad Zevata» göre o gece, belki de İsmet Paşa iktidarının sonu olacak ve belki de Gazi, İsmet Paşayı da alaşağı ederek onlara, Gazi'nin, bir yeni parlayışını gösterecektir. Halbuki bunlar, yıllar yılı yanlarında oldukları halde, ne Gazi'yi, ne de İsmet Paşayı tanımayanlardır. Nitekim birgün Gazi ölüp, nihayet gene bir gün İsmet Paşa da iktidardan düşünce, öyle hatıralar yayınlamışlardır ki, orada, meselâ Gazi'ye:

«— *İsmet, seni ayağımın altında tahta kurusu gibi ezerim»,*

şeklinde söylettikleri sözlere, hatta yeni efendileri bile gülmüştü. Bunları yazanlar, gene bir gün İsmet Paşanın elini öperek:

«— *Kusura bakma Paşam, bunlar saçmalar...»*

demek zorunda kalmışlardır.

Hulâsa o gece de bunlar bir şeyler beklerler. Zaten daha bir akşam önce ve o vakte kadar görülmediği halde, meselâ bu zatlardan biri, bir Malatya Kayısısı masalı uydurarak, İsmet Paşanın artık alay konusu olabileceğini göstermemiş miydi? Güya İsmet Paşaya Malatya'dan kayısılar gelirmiş de, Gazi'ye gelmezmiş!.. Hulâsa o gece İsmet Paşanın sonunu bekleyenler vardı!

BİR BAŞVEKİL:

İsmet Paşa Yalova'ya gelmiştir. Sofra saatidir. Gazi misafirlerine, İsmet Paşanın geldiğini ve sofraya oturmadan evvel onu bekleyeceklerini haber verir. Her zamanki gibi naziktir. Saat yedi sularındadır. Ama saat ilerler. Sekize yaklaşır, sekizi geçer. Sonra 8.30... 9.00...

İsmet Paşa görünmez. Gelenler, gidenler, haber sormalar. Ama Gazi'nin etrafındakilerden hiç biri de, İsmet Paşanın köşküne gidip:

«— *Nerede kaldın Paşam, sizi bekliyoruz»,*

diyecek kadar cesur değildir.

Atatürk sabırsızlanır. Misafir hanımlardan özürler diler. İsmet Paşanın yorgun geldiği, banyo aldığı, banyodan sonra dinlendiği gibi sözler yayılır. Ama saat durmaz ilerler: 9.30... 10.00 ve hatta daha ilerisi...

Atatürk durmadan saatine bakar. Saat 10.30'dur, hatta 11.00'e doğru ilerler. Atatürk misafirlerini artık sofraya oturtmuştur. Ama havada, soğuk bir rüzgâr eser ve İsmet Paşanın yeri boştur.

Nihayet İsmet Paşa salonun kapısında görünür. Şöyle hafif bir baş selâmı... Etrafa bakmadan boş sandalyeye oturur ve cebinden bir akşam gazetesi çıkararak önüne perde gibi gerer. Gazi'nin soruları, ilgileri, lâtifeleri cevapsız kalmaktadır. Ama Gazi sabırlı ve naziktir. Nihayet sorar:

«— Ne okuyorsunuz gazetede? Şu bizim Dizbağı nişanı meselesini mi?

— Dizbağı nişanı mı? O da ne?

— A... duymadınız mı? Bir Amerikan gazetesinden naklen, bütün dünya matbuatına yayılan havadisi? İngiltere Kralı bana Dizbağı nişanı verecekmiş. Söylendiğine göre bu, İngilizlerin en büyük nişanı imiş...

— İyi ama, bunu size ne münasebetle vereceklermiş?

— Bunu herkesten ziyade sizin bilmeniz lâzım gelir. İngiliz Milleti beni sever de ondan».

Gazi'nin mümkün olduğu kadar tatlılıkla söylediği bu söze karşı, İsmet Paşa, dudaklarında istihzalı bir gülümseme ile omuzlarını silker (1).

Gazi'nin sesi sertleşmeye başlamıştır:

«— Evet İngiliz Milleti beni sever ve sevgisini, Loyd Corc'u düşürmek suretiyle ispat etmiştir.

— O meselenin haricî siyasetle hiç ilgisi yoktur. Loyd Corc, Partiler arasındaki ihtilâf yüzünden düştü.»

---

(1) Yakup Kadri Karaosmanoğlu: *Meydan:* 4 mayıs 1965.

Ve İsmet Paşa gene gazetesini önüne perde gibi gerip arkasına çekilmiştir. Gazi'nin kaşları çatılmıştır. Ama sözlerine devam eder:

«— Ya?.. Bu ihtilâfın, tam Dumlupınar Zaferi üzerine çıkışına ve Avam Kamarasında Loyd Corc'a yapılan hücumlarda, en ziyade Türkiye'ye karşı takip ettiği düşmanca politika üstünde durulmasına ne dersiniz?..»

Fakat sofrada herkes sus pus olmuştur. İsmet Paşada ise cevap yoktur.

Sofranın sonu gelmiş demektir. Halbuki o saat, Atatürk'ün sofralarının en hareketli zamanı olmalıydı... Gazi durumu anlar. Sofrada konuşulacak bir şey kalmamıştır. Sofrayı dağıtır. Misafirlerini uğurlar ve İsmet Paşadan kalmasını rica eder. İçeri odaya çekilirler. Başbaşadırlar. Aracılar ya uzaklaşmış, ya uzaktadırlar ve bu iki eski arkadaş orada tekrar kendi dilleri ile konuşacaklar ve birbirlerini anlayacaklardır.

Şimdi bir de ertesi gece var. Yalova'daki sofrada soğuk rüzgârlar esip, nihayet iki eski asker arkadaşın bir odaya çekildikleri akşamın ertesi 30 Ağustos Başkumandanlık Zaferinin onuncu yıldönümüdür. Başkumandanla Garp Cephesi Kumandanı gene bir aradadırlar. Bu savaşa katılan Kumandanların çoğu, tören üniformalarıyla davetlidirler. Sofrada bir zafer neşesinin havası eser. Gazi ve İsmet Paşa, eski günlerin ihtişamlı dostluğu içindedirler.

Gazi onunla eski Harp arkadaşlıklarından hatıralar nakleder:

«— Hatırlar mısın İsmet, ben XVI. Kolordu Kumandanı olarak vazifem başına giderken, Gazik dağındaki Şark Cephesi Karargâhında sana uğradığımı? Sırtında kaputunla bir masanın başında oturmuştun. Bir gaz lambasının ışığında, önüne bir harita açmıştın. Tetkik ediyordun.

Vaziyetin nasıl?

diye sorduğum zaman:

— Kötü, çok kötü...

demiştin...

1 — Müstakillerinizin hal
linde daima Başvekil
İsmet Paşaya müracaat edeceksiniz, başka
kimseye değil.

4 — Çünkü her bürüşt
ün ehli ve faili olduğu
gibi bu işin de yüksek
amili İsmet Paşadır

Ankara M.
Kemal

(Gazi Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa için yazıyor...)

— Nasıl hatırlamam? Nasıl unutabilirim o geceyi? Sen benim imdadıma Hızır gibi erişmiştin...»

Gazik Dağı, Muş cephesindedir. Hava kara kıştı. Ruslar hücuma hazırlanıyordu. Karlı havada gece hücumu, Rusların ihtisasıdır. İsmet Paşa kötümserdi. Ama emrindeki binlerce insanın hayatı da, kendi emrine ve kararına bağlıydı.

Yalova sofrasında 30 ağustos gecesi, o günlerin, bu gibi hatıraların, harplerin, zaferlerin, şen ve şanlı havası içinde, sabahlara kadar sürdü. Tek Adam ve İkinci Adam, gene birbirlerini bulmuşlardı...

Öyle de olur. Gerçi Mustafa Şeref «Sıhhî sebeplerle» çekilmiştir. Ve 9 ekimde Celâl (Bayar) İktisat Vekili olur. Ama bu İktisat Vekili, artık İsmet Paşa kabinesinin bir İktisat Vekilidir. Selüloz ve Kâğıt Sanayiinin bu sefer Devlet eliyle yapılmasını savunur. Yalnız onun da değil, evvelce tasarlanan bütün tesislerin Devleti eliyle tahakkuk etmesi için Başvekilliğe kendi imzasıyle müracaat eder. Bu planın savunucusu, hatta öncüsü olur.

Bir Ayrılışın Hikâyesi
ve
Şartlar-Problemler

İsmet Paşa, Başvekilliğine, yalnız parlamento yoluyle ve yalnız bir parlamento adamı olarak gelmedi. Atatürk'te herhangi bir Reisicumhur, normal bir demokrasi düzeni içinde sivrilen bir politika adamı değildi.

Atatürk ve İnönü, yeni devletin hamurunu, kafaları ve kılıçları ile yoğuran, önder kadronun insanlarıydılar. Bir kader birliği onları, parlamento şekillerinden daha güçlü bağlarla birbirlerine bağlıyordu. Olayların sebeplerinden ve neticelerinden, ister istemez müştereken sorumluydular. Bu sorumluluğu, Tek Adam ve İkinci Adam olarak, daima birlikte taşıdılar.

Dün ve bugün olduğu gibi, yarın da, tarihin terazisinde onların hata ve sevabı, dalma ve birbirinden ayrılmadan tartılacaktır...

XVIII

BİR KRONOLOJİ:

İnönü'nün başvekil olarak iktidar devresi, Atatürk'ün, hemen hemen bütün cumhurbaşkanlığınca devam eder. İnönü'nün birinci başvekilliği, cumhuriyetle beraber başlar. Cumhuriyet 29 ekim 1923'te ilân edilmişti. İsmet Paşa 30 ekim 1923'te Cumhuriyetin ilk başvekili olarak yeni işine başladı. Rejim henüz yeniydi. Türkiye, perişan bir imparatorluğun harap kalıntısıydı. Birinci Dünya Harbi ile Kurtuluş Savaşının tahribatı içindeydi. Şu halde onun ilk Cumhuriyet kabinesi, bir İş Kabinesi olmalıydı. O da bunu vadetti. Meselâ aşağıdaki cümleler, onun 30 ekim 1923'te, başvekil olarak ilk Meclis konuşmasından alınmıştır:

> «*Cumhuriyet hükümeti, sözden ziyade iş yapmak, fiiliyat ve tatbikatla, size ve miletimize emniyet verici olmak için bütün kuvvetini sarf edecektir. Şiarımız; faaliyet, gayret ve iş yapmak arzusudur*».

Fakat bu vaat, bu iyi niyet kolay gerçekleşemedi. Meclis henüz yerleşmemişti. Bu Mecliste, Birinci Millet Meclisinin sert muhalefet grubundan kimse bulunmamakla beraber, yeni Meclis de ve hızla kendi içinde kaynaşmaya başladı. Kumandanlar henüz siyasetten ayrılmamıştılar. Mecliste etkiliydiler. Onların etrafında, her zaman açığa vurulmamakla beraber, İsmet Paşayı benimsemeyen, tutmayan, yıpratan bir hava, daima hissolunuyordu. Nitekim bu kaynaşmalar süratle «Terakkiperver Fırka» şeklinde ve aslında, ön planda gelen kumandanların liderliğinde bir siyasî teşekküle kadar vardı. Istanbul matbuatı ise, yalnız İnönü'nün değil, hatta rejimin de pek taraflısı değildi. Hilâfet meselesi de ortadaydı. Gazi 14 şubat 1924'te İz-

mir'de, hilâfetin kaldırılacağını, sonradan muhalefete geçen generaller de dahil olduğu halde, etrafındakilere açıkladı. İsmet Paşanın parti grubunda ve daha önce de değindiğimiz beyanatı ise kesin ve muhaliflerini ürkütücüydü:

«Herhangi bir halife, gelenekçe, fikren ve şeklen, usulen, zımnen veya sarahaten, Türkiye'nin mukadderatında alâkadarmış gibi vazife almak isterse, hareketlerini hıyaneti vataniye sayacağız...»

Halbuki Istanbul basını ve Mecliste birçokları bu görüşte değildiler. Bu olayların ve havanın hikâyesi, bu kitapta verilmiştir. Hulâsa hilâfet kaldırıldı. Ama ilk çatışmalar Paşayı da oldukça yıprattı. Sonra hastaydı da. 20 kasım 1924'te başvekâletten istifa etti. Bu ilk başvekilliği, bu suretle, bir yıldan 20 gün kadar fazla sürdü.

Fakat ilk İsmet Paşa kabinesinin yerini alan Fethi Bey kabinesi de zamanın ve şartların beklediği kabine değildir. Meclis içi çatışmalar arttı. 1925 şubatında da Şeyh Sait isyanı patladı. Fethi Bey bu isyanın önemini birden kavrayamadı. Olayı önce küçümsedi. Fakat isyan hızla 14 vilâyete yayılınca, Fethi Bey kabinesinin çekilmesi de zaruri oldu. 5 mart 1925'te İsmet Paşa ikinci Başvekilliğine başladı. İşte bu Başvekilliktir ki, Atatürk'ün hemen bütün iktidarı boyunca sürdü ve ancak Atatürk'ün hastalığı artık meydana çıktığı sıralarda, evvelâ 20 eylül - 25 ekim 1937 arasında bir mezuniyet şeklinde bir fasılaya uğradı. 25 ekim 1937'de ise fiilen Başvekillikten istifa etmesiyle, İsmet Paşanın 12 yıl, 7 ay ve 22 gün süren ikinci Başvekillik devresi sona erdi. Bu arada tabiî, çeşitli sebepler yenilemeler de geçti.

Çünkü 1 şubat 1927 ile 4 mayıs 1931 ve 1 mart 1935'te seçimlerin yenilenmeleri ile, yani üçüncü, dördüncü ve beşinci Millet Meclislerinin açılışlarında, usulen kabinenin istifasını sundu ve her defasında yeniden Başvekilliğe getirildi. Bu arada ve 25 eylül 1930'da, kabinedeki bazı istifalar dolayısıyle de kabine çekildi. İsmet Paşa gene başvekil olarak kabineyi teşkile memur edildi. Yukarda tarihleri verilen hükümet başkan-

lığı devresinde, bir defa da, Maarif Vekili Mustafa Necati Beyin vefatı ile açılan Maarif Bakanlığına 1 ocak - 28 şubat 1929 arasında vekâlet etti... 25 ekim 1937'de başvekillikten ayrılan İnönü'nün, Atatürk'ün vefatı ile ve 2 kasım 1938'de, Büyük Millet Meclisi tarafından cumhurreisliğine seçildiği ise malumdur (1). Fakat burada şimdi biz, biraz daha gerilere dönmeliyiz.

İsmet Paşanın başvekâletten ayrılışı olayı, harcıâlem Atatürk edebiyatında, pek heyecanlı bir konu gibi alınır. Bu arada hatta, ne Atatürk'ün, ne İnönü'nün mizaç ve karakterleri ile zerrece ilgisi ve uygunluğu olmayan sözlerden, davranışlardan bahsedilir. Hatıralar nakledilir. Bunlar, gerek bu iki şahsiyetin terbiye ve karakterleri, gerek İsmet Paşanın Başvekâletten ayrıldıktan sonra da Atatürk'le devam eden yakın ve dokunaklı ilişkileri karşısında, basit ve değersiz dedikodular olarak kalırlar. Çünkü meselâ düşünmeli ki Atatürk, kendisi için hayatının son günlerini yaşadığının, yakın bir ölümün hazin, fakat gerçek işareti olan, ilk ve toplu doktorlar muayenesini bile, hem de hazır bulunmasını ısrarla isteyerek, İsmet İnönü'nün önünde yaptırtmıştır. Sonra bir odaya çekilip, müşahede ve neticeler üzerinde konuşmalarını yapan doktorların hazırladıkları ve yakın akıbetin resmî habercisi olan raporunda, hem de:

«— *Yüksek sesle okuyun, Paşa da dinlesin»,*

diyerek, gene İsmet Paşanın önünde açıklatmıştır. Bu sahneyi ileride vereceğiz. Fakat sadece bu sahne bile, 23 nisan 1920'de ilk Millet Meclisinin açılışı ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Devletinin Kuruluşu günlerinden beri Mustafa Kemal'in, kendisi ile kader birliği yaptığı en güçlü şahsiyeti, yıllarca sonra bir gün ve birtakım hafif insanların naklettiği gibi, bir tarafa itilmesi, atması unutması, hatta onun, için onların yakıştırdığı şekillerde:

(1) Bu olay ve onu takip eden devre ikinci cildin konusudur.

«— Çiğnerim, ezerim»,

gibi, ancak nakledenlerin seviyelerini aksettiren sözler sarfetmesi, elbette mümkün olamazdı. Çünkü bu türlü sözler, bu türlü davranışlar, bu iki Adam'ın karakter ve ruh yapılarının dışında kalırlar. Şu da vardı ki, bu iki Adam'ın İstiklâl Savaşının düzenlenmesinde ve kazanılmasında olduğu kadar, yeni Devletin kuruluşunda ve geliştirilmesinde de, hem mihnetleri, hem başarıları müşterekti. Elbette ki biri diğerinin yanında, hatta emrinde. Ama ikisi de önde ve ikisi de öncü olarak bu hadisenin içinde ve mihverindeydiler. Talihleri beraber işlemişti ve yarın tarih onlardan beraber bahsedecekti. Ulaşabildikleri ve ulaşamadıkları hedeflere kadar her yerde, her adımda, onların müşterek izini arayacaktı. Bu iki kader birliğinin düğümlerini ve hatıralarını birbirlerinden ayıramazlardı. Onları geçtikleri yollarda ve yaşadıkları yıllarda bağlayan bağlar, sadece bir devlet başkanına karşı bir kabine görevlisinin, sınırları belli, şekilleri belli ve bu görev bitince, ya iki dost veya iki yabancının günlük ilişkileri şekline giriveren cinsten rabıtalar değildi ki, İnönü kabineden çekilince her şey bitsin...

Hayır, bu ne bir parlamento münasebeti, ne bir görev alıp görev devretme işiydi. Ortada bir Atatürk ve bir İsmet Paşa vardı. Bunlar, hatta resmî münasebetlerinin şu veya bu şekline ve manasına rağmen, bunların dışında iki sorumlu insandılar. Yaratılan eserde biri Tek Adam, diğeri İkinci Adam olarak vazifeler yapmış ve haklar iktisap etmişlerdi.

Kaldı ki bu yaratılan eser, aynı zamanda yaşatılmalıydı da... Atatürk'ün, hele o genç denilebilecek yaşta, fani hayata gözlerini yummasının yakın ve mukadder olduğunu açığa seren, o muayene ve rapor sahnelerinden sonra, bu vazifelerin ve hakların, her ikisinin de vicdan muhasebesinde hatta konuşulmadan, hatta devredilip devralınmadan teraziye konulması şarttı. Lâzımdı. Bu rejim yürümeliydi ve yürütmeyi, bu iki Adam'dan arda kalan, ister istemez yapacaktı. Nitekim öyle de oldu. Çünkü bu öyle bir devre ve öyle bir an'dı ki, o devrede karar yalnız kendilerinin değil, yalnız Millet Meclisinin bile değildi. Bir millet çoğunluğunun kabul ve tasvibi demekti.

Yani Mustafa Kemal'in bir devamı olmalıydı. Onu devam ettiriciyi, hem Meclisin, hem milletin şuuru kabul etmeliydi. Nitekim Mustafa Kemal'in hayata gözlerini yummak üzere olduğu, onu son defa muayene eden Dr. Fisenger'nin İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'ya, büyük bir hüzünle, fakat vazifesini yapan bir doktorun açıklığı ile:

«— *Artık hükümet, tedbirlerini almalıdır»,*

dedikten sonraki ufak tefek kulis faaliyetleri ve önemsiz bazı kombinezonlar hiç bir kimseye ümit ve cesaret vermemişti. Ve İnönü, Tek Adam hayata gözlerini yumunca, hem Millet Meclisinin hemen bütünü tarafından aranmış ve matemli halkın şuurunda, radyolar daha onun cumhurbaşkanlığını ilân etmeden, garip bir sosyal psikoloji hadisesi olarak beliren bir düşünce iştiraki içinde, yerini ve görevini almıştı...

Acaba bu niçin böyleydi ve niçin böyle oldu. Bu netice bize, bizim az önce vermeye çalıştığımız talih, kader, iş, hak ve tarih beraberliğinin gerçekliğini doğrulayan birtakım işaretler vermiyor mu?

Eğer bu böyleyse, İnönü'nün, Atatürk'ün ölümünden oldukça kısa bir süre önce başvekillikten ayrılışı veya ayrılmayışı gibi bir parlamento hadisesi, Tek Adam'la İkinci Adam'ın hikâyesinde, ancak bir episode olarak yer alır... O halde artık, bu olayı işleyebiliriz. Ama önce ve gene bu olayı daha iyi değerlendirebilmek için, bu iki Adam'ın ruh yapıları ve hayat davranışları ile ilgili, önemli bazı şahsiyet özelliklerini kısaca belirtmeliyiz.

DEVLET ADAMI VE HÜKÜMET ADAMI:

Atatürk, kendine has, güçlü bir önsezi ve mantık'tan ayrılmayan bir aksiyon adamıydı. Bu vasıfları ile bir devlet kurucusu olarak belirdi. Yeni bir devlet kurdu. Bu kuruluşta, inkılâpçı bir nitelik vardır. İnkılâpçılık, onun ayırt edici vasıflarından biridir. Fakat hiç bir zaman bir Büro, bir Hükümet adamı olmadı. O bir devlet adamıydı ve daima öyle kaldı.

Hükümete gelince, hükümet, bir icra teşkilâtıdır. Bu teşkilât, belirli kanunlar, kararlar, kararnameler, talimatnameler ve nizamlarla işler. Hükümette fiil, irade ve karar, bu mevzuatla sınırlanır. Hükümetçilik, inkılâpçı bir aksiyon değil, bir icra işidir. Bu cihazın normal fonksiyonu budur. Normal anlamda hükümetçilik, inkılâpçılıkla çatışır ve hükümet adamı, klasik anlamı ile bir inkılâp adamı değildir...

Ama hükümet ve hükümet adamı, inkılâbın ve inkılâpçının emrinde olabilir mi? Elbette! Çünkü inkılâp, toplumun, süreli ve sıçramalar, müdahalelerle yürütülen topyekûn bir yapı değişmesidir ki, işte bu gelişme içinde ve inkılâbın bütün süresince hükümet cihazı ve hükümet adamı, inkılâbın kanunlarını icra ile görevlidir. Bu takdirde hükümet, bir inkılâp organı ve hükümet adamı bir inkılâpçı olur. Bu devrede çarklar, hatta kanunlarına rağmen işler. Yahut öyle kanunlar hükümete rehber olur ki, bu kanunların, klasik amme hukuku ile izahı kabil olmaz. Çünkü inkılâplarda amme hukukunun düsturları değil, bir Önder'in ve onun etrafında bir azınlığın iradesinin, çoğunluğun iradesine, cebir ve zor ile müdahale ve tahakkümü yürürlüktedir...

1920-1938 arasında yeni Türkiye, bu hükümet şekillerinin ikisini de yaşadı. Çünkü yeni devletin inkılâpçı karakteri, daha Büyük Millet Meclisinin kuruluşunda vardı. Bu kuruluş bir isyandı. Hem imparatorluktan gelen saltanat şekline ve idaresine, hem bu imparatorluğun dışarıya karşı olan taahhüt ve münasebetlerine, yani mevcut muahedelere, kapitülasyonlara, mütareke şartlarına ve teslimiyet kayıtlarına karşı bir isyandı... Bu isyan, millî hâkimiyet, millî misak, bunların cebir ve zorla, hem içeriye hem dışarıya doğru kabul ettirilişi ve sonra bir sıra inkılâplar şeklinde yürüdü. Bütün bunlar inkılâpçı önderlerin ve inkılâpçı bir idarenin, yani mevcut eski nizamlara karşı asi bir icra organının müdahale ve yönetimi ile yapıldı. Hatta bunları yapanlar, eski idareyi korumak isteyen Istanbul hükümeti tarafından, asiler, sergerdeler, kanuna karşı gelenler olarak suçlandırıldılar. İdama mahkûm edildiler.

İşte bütün bu işlerin yürütülmesi sırasında, önderler inkı-

lâpçı, hükümet bir inkılâp idaresi ve kanunlar inkılâpçı kanunlardı... Ama daha Lozan'dan sonraları başlayarak, rejim yerleştikçe, inkılâp sona erip de normal idare, normal hükümet şekli, içeriye ve dışarıya doğru kesin şeklini ve istikrarını buldukça, inkılâpçının yerini hükümetçi ve hükümet adamı aldı. İşte bu devrede İsmet Paşa, bir hükümet Adam'ı olarak belirdi ve sonuna kadar öyle kaldı...

Atatürk'ün bir hükümet adamı gibi, icra'nın günlük işleri ve icra organına ait meselelerle fazla ilgilenmediği malumdur. Onu tanıyanların ve bütün yakınlarının bilgi ve nakilleri bunu doğrular. O ancak devletin izleyeceği genel hatlar ve meselelerle, dil tarih gibi kültür işleri ile meşgul oldu. Meselâ F.R. Atay şöyle yazar:

> *«Atatürk, büyük hareketler adamıdır. Teferruat ile didişmekten hoşlanmazdı. Hükümet işleri ile pek baş ağırtmamıştır. Yeni bir devlet kuruluyordu. Bunun bin bir meselesi ile uğraşacak bir ehil yardımcı lâzımdır. İnönü, yeni devletin kuruluşunda ve hükümet işlerinin yürütülmesinde, belli başlı amil olmuştur».*

Şu sözler de Atay'ındır:

> *«Çankaya'daki köşkünde, yapacak bir iş bulamadığı için, iç sıkıntısına tutulduğu vakit, kendisini, cangıldan alınarak kafese konmuş bir aslana benzetirdim...» (1).*

Atatürk'ün genel sekreterliğini uzun zaman yapmış olan Tevfik Bıyıklıoğlu da böyle anlatırdı. Bıyıkoğlundan sonra bu vazifeye gelen ve Atatürk'ün ölümüne kadar bu vazifede bulunan Hasan Rıza Soyak da bu durum doğrular:

> *«İcra mevkiinde bulunanlara ait yetki ve sorumlulukların, keyfi hareketlerden ve sorumsuzların müdahalesinden azade bir ahenk içinde akımını sağlamak yolunda çalıştı».*

---

(1) F. R. Atay: *Çankaya:* s. 350.

Bu evvelâ şu demektir ki, Atatürk bir diktatör değildi ve icra cihazının işleyişine müdahale etmiyordu. Sonra da şu demektir ki, Atatürk bu cihazın işleyişinin, genel olarak dışında kaldı. Yani başvekil, icra mekanizmasının kontrolünü ve sorumluluğunu, daima kendi üstünde topladı.

Zaten, gene Hasan Rıza Soyak'a göre, bir aksiyon Adamı olan Atatürk, bu tabiî durumundan, biraz şikâyetçidir de. Öyle ki, devlet yapısının ve hükümet tasarrufunun zorunluğu olan bu işlerin dışında kalmaktan hatta sıkılır. Kendisini işsiz ve meşgalesiz bulur. Meselâ Hasan Rıza Soyak'ın hatıralarından şu satırları okuyalım:

«Anayasa'da cumhurbaşkanının yetkilerini, en küçük hadde indiren, bizzat Atatürk'tür». «Kendisi, her münasebet düştükçe:

— Bizde Cumhurbaşkanı, bir imzacıdan başka bir şey değildir, derdi».

Bir gün gene Hasan Rıza Soyak'a daha içli dert yanar:

«Bunalıyorum çocuk, bunalıyorum...

Ben burada bir nevi mahpus hayatı yaşıyorum. Çünkü gündüzleri ekseriye yalnızım. Herkes işinde, gücünde... Benim ise çok günler, bütün günümü değil, bir saatimi dahi dolduracak işim yok... Şu halde, ya uyuyabilirsem uyuyacağım, olmazsa kitap okuyacağım, yahut bir şeyler yazacağım...

Arada biraz dinlenmek ve hava almak ihtiyacını duyarsam, şehir içinde ve dışında, ancak otomobiller ile gezintiler yapacağım. Ya sonra? Sonra gene bu hapishaneye döneceğim... Ve işte böyle kendi kendime bilardo oynayıp sofra zamanını bekleyeceğim!..

Bari sofrada bir değişiklik olsa? Ne gezer? Bu sofra nerede kurulursa kurulsun, karşımda, aşağı yukarı hep aynı insanlar... Aynı yüzler... Aynı sözler... Hasılı bıktım usandım çocuk! Neyse bunu bırakalım, sende ne haberler var?..» (1).

---

(1) Hasan Rıza Soyak: *Atatürk'ün Hususiyetleri:* s. 67 ve 82-83.

Atatürk'ün yıllar yılı umumî kâtibi ve hususî işlerinde, noterle tayin edilmiş umumî vekili olan Hasan Rıza Soyak'ın nakilleri bunlardır. Ama bunları, gene aynı kaynaktan daha da uzatabiliriz. Fakat nakledilen kısımların bizim bu bahsimizin mihver meselesi olan konuyu, yani Atatürk'ün, icra cihazının ve organlarının işleriyle uğraşan bir hükümet adamı değil, ancak devletin kurucusu ve büyük davaların yapıcısı, istikametlendiricisi bir devlet adamı olmak vasfını gereği kadar aydınlatır. O halde ve bu şartlar içinde İsmet İnönü, Atatürk devrinde, yalnız icraatı ve tasarrufları ile değil, sorumlulukları ile de, gelişigüzel bir parlamento adamı, bir parlamento başvekili dışında bazı nitelikler taşır. Çünkü onun bu başvekilliğe, parlamentonun da her istediği anda elinden alınabilen bir yetki değildi. Çünkü parlamentoda partiler arası murakabe yoktu. Parlamento tek partili bir parlamentoydu. Başvekil İsmet İnönü, Atatürk Cumhurbaşkanı olarak tarafsız ve dolayısıyle parti dışı olduğu için, Cumhuriyet Halk Fırkasının da genel başkanıydı. Başarı veya başarısızlıkların bütün bilançosuna, daha doğrusu, kendine teveccüh eden işlerde ve hizmetlerde ulaşılmış veya ulaşılmamış hedeflere rağmen, Atatürk'ün etrafına, ondan esaslı şikâyetleri olduğunu gösteren, ciddî, inanılır, nakiller, vesikalar da yoktur. Aksine olarak, meselâ F.R. Atay'ın, bir gece Çankaya'da dinlediği ve Atatürk'ten naklettiğini yazdığı şu sözleri bazı manalar taşır:

> *«Çocuklar! Eğer Çankaya'da rahat edebiliyorsam, İsmet'in, sayesindedir».*

Ve Atay şöyle devam eder:

> *«Bu sözü duymayan Çankaya davetlileri parmakla gösterilebilir. Mustafa Kemal ve İsmet, aralarındaki nispet daima ve ayrıca muhakeme edilmek üzere birbirlerini tamamlıyorlardı...» (1).*

Kaldı ki Atatürk, bu sözlerinin içtenliğini doğrulayan ve etrafındakilerin, her başları sıkıldıkça İsmet Paşaya baş vurma-

(1) F R. Atay: *Çankaya:* s. 352-353.

larını tavsiye eden görüş ve kanaatlarını, kendi el yazısı ile de belgelendirmiştir. Bu belgenin fotokopisini burada veriyoruz. Bu bir vesikadır ki, yalnız Atatürk'ün İnönü'ye mutlak güvenini değil, Atatürk'le İnönü arasında ve devletin kaderine değinen her meselede olduğu gibi, hükümet ve idare işlerinde de, müşterek prensip ve ahlâk haline gelmiş olan fikir ve ölçü birliğini de gösterir. Zaten İnönü bizim tarihimizde, bunun için İkinci Adam değil midir...

Bunlara, Yakup Kadri'nin, Atatürk'ten naklettiği şu sözleri de ekleyelim:

«— Çocuklar, ben ölürsem İsmet Paşanın peşinde gidin!»

Buna benzer sözleri Atatürk'ün başka yakınlarından, hatta harîmine girenlerden de dinlemişimdir.

REJİMİN ADI:

Şimdi biz burada, yukarda şöylece değinerek geçtiğimiz, fakat aslında, önemle incelenmesi gereken bir konuyu da kısaca işlemeliyiz. Bu konu, kitabımızın bu cildinde ele alınan 1923-1938 arasındaki rejimimizin niteliği veya adıdır.

Evvelâ hemen belirtelim ki, bu rejim elbette ki bir cumhuriyet rejimi idi. Fakat çağımızda cumhuriyet şekilleri arasında, öyle derin farklılaşmalar meydan almıştır ki, bir cumhuriyet rejiminin, bu çağdaş cumhuriyet rejimleri arasındaki yerini ve rengini doğru olarak tayin edebilmek işi, hakikaten çetin bazı şartlar arzeder. Çünkü bugün meselâ İsviçre cumhuriyetinden, Fransa'da tutundurmaya çalışılan ve bir nevi güdümlü parlamentarisme'e, birer parti diktatoryası şeklinde yürüyen Sovyet tipi halk cumhuriyetlerine, birbirinin zıddı olan Çin ve Formoza misallerine, Güney Kore gibi Junta idarelerine, Güney Vietnam'daki kukla hükümete, sonra meselâ Orta ve Güney Amerika'daki otokrasi veya plütokrasilere, hatta şimdi Kara Afrika'da kaynaşan şekilsiz, geleneksiz idarelere kadar, çağdaş Cumhuriyetler çok çeşitli şekiller arzederler...

Türkiye Cumhuriyetine gelince, 1921-1930 arasında, hatta bir nevi Şüralar şekline kadar kaymak istidadını gösteren bocalama safhaları (1) ile Büyük Millet Meclisi Hükümeti şeklindeki intikal idaresini bir tarafa bırakırsak, Türkiye Cumhuriyeti elbette ki, Fransız ihtilâlinin getirdiği «Hukuk-u beşer - İnsan Hakları» ilkelerinden ilham alarak doğdu. 1924 Anayasası, böyle bir Anayasadır. Parlamento sistemimiz, aynı esaslara uygun olarak kuruldu. Eğer Birinci Dünya Harbi sonrası devri bir çağ değişimi olmayıp da, şu bilinen XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki Avrupa olsaydı ve eğer Türkiye, bir sıra inkılâplara ve ıslahata muhtaç ve gebe bir ülke olmasaydı, bizde de bu ilkeler pekâlâ aksaksız uygulanabilirdi. Yani 19 mayıs 1924'te kuruluşunu ilân eden Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile başlayan çok partili murakabe çabası ve batı manasında demokratik cumhuriyet şekli yürür, devam ederdi. Terakkiperver fırkayı yeni fırkalar takip eder, parlamento, cumhurbaşkanlığı makamı ve kabine, çok partili rejimin ilke ve murakabe kuralları içinde işlerdi. Seçimler, partiler arası ve müdahalesiz bir yarışma içinde yürüyen serbest seçimler olurdu. Hulâsa parlamento «her şey» demek olur, cumhurbaşkanları, başvekiller, kabineler, sırası geldikçe değişir. Hulâsa Türkiye Cumhuriyeti «çok partili normal bir demokrasi» sistemi içinde yürür, giderdi...

Ama bu mümkün müydü? Elbette ki hayır. Çünkü 1923-1938 arasında Türkiye, bir Yeni Türkiye idi. Bu yeni Türkiye, bir eski saltanatın enkazı üzerine kuruluyordu. Bu kuruluş, hem içeriye, yani Saltanat idaresine, hem dışarıya, yani bir yarı sömürge nizamına karşı yürütülmüş bir İstiklâl mücadelesi sonunda kurulmuştu. Bu bir kahramanlar savaşıydı ve onu kazananların bu kuruluş ve bu yeni devlet üstünde, elbette ki söz hakları olacaktı. Hatta her mücadelenin ve zaferin sonunda, olduğu gibi, onu yürüten önderler arasında bir parçalanma olsa bile. Nitekim öyle oldu. Vaziyete ve iktidara hâkim

(1) Ş. S. Aydemir: *Tek Adam*. «Meclisteki İç Çatışmalar. Komünist Fırkaları» ve «Büyük Millet Meclisi Hükümeti». Cilt II.

olanlar, kurulan nizama ve onun yürüyüşüne, ister istemez kendi mizaç ve eğilimlerinin şeklini ve damgasını vuracaklardı. Türkiye, zaferden sonra, bir inkılâplar ve kahramanlar devri yaşayacaktı. Bu mukadderdi ve zaruri idi. Tarihin ve Türk milletinin yeniden doğuşunun ve şekilleşmesinin bir zarureti idi. Bu nizam, elbette ki müdahaleli, güdümlü bir nizam olacaktı. Hulâsa bir Şef'lik sistemi ve bu sistemin icaplarına göre yürüyen bir parlamento... Ama tek partili bir Parlamento, yani bir tek parti rejimi. Bunu Présidentielle rejim diyebiliriz. Seçimler elbette ki, bir kontrollü seçim olacaktı. Yoksa, yeni rejimin tasfiye etmeye çalıştığı reaksiyoner elemanlar, saltanat taraflıları, klerikal zümre, derebeyi ve eşraf kalıntıları, daha ilk seçimde Meclisi kaplayabilirlerdi...

1923-1938 devresinde Türkiye Cumhuriyetinde rejim, bir tek parti sistemi oldu. Bir güdümlü demokrasi sistemi ve bir Şef'lik idaresi oldu. Yalnız bu tarihî devre de Türk halkının bir talihi de şu oldu ki, bu rejimin başında, onu kendi devrinin diktatörlerinden, sorumsuz otokrâtlarından ayıran, Mustafa Kemal gibi bir meşruluk taraflısı bulundu. Onun bütün prestij ve iktidarına rağmen bu meşruluk kaygusu, Meclisin ve hükümetin de karar ve icraatına ister istemez damgasını vurdu. Türkiye, bir diktatörlüğe, bir polis rejimine, bir otokrasi veya plütokrasi istipdadına kaymadı. Dikta ve güdümlülük, bilhassa bazı eski arkadaşların tasfiyelerinde görülen bazı mertebe katı şekillere yönelmiş olsa bile, genel olarak Meclis ve memleket, nihayet halk yararına yöneltilmek istenilen bir idare altında yaşadı. Hükümetle halk arasında aşırı baskıdan doğan çatışmalar patlamadı.

Gerçi Şef, halk için ve fakat çok defa Halka rağmen icraata yön verdi. Ama ne var ki halkın bu «kendine rağmen» icraat ve ıslahata ihtiyacı vardı... İsmet Paşanın başvekilliği, parlamento ve kabine hayatı, bir kabine başkanı olduğu müddetçe, işte bu hava içinde yürüdü. Onun icraatı ile hata ve sevabını, ancak bu hava içinde değerlendirmelidir...

NİÇİN İSMET PAŞAYI SEÇTİ?

Şimdi kısaca bu konuya da değinmeliyiz, evet, niçin İsmet Paşayı seçti? İsmet Paşanın İkinci Adam olarak zuhuru, Büyük zaferden sonra onun, Bursa'da, Gazi tarafından Sulh Konferansı Baş murahhaslığına ve aynı zamanda Hariciye Vekili de olmak üzere seçilmesiyle başladığını kaydetmiştik.

İsmet Paşa, Lozan'ın imzalanmasından birkaç ay sonra, 30 ekim 1923'de ve Cumhuriyetin ilânıyle beraber artık Başvekil' di. Çünkü sahnedeki şahsiyetler, daha Cumhuriyetin ilânından önce, hele Cumhuriyetin ilânıyle beraber, fiilen yıpranmışlardı. Cumhuriyete ve onun ilânına karşı durum ve davranışları tereddütlü, hatta belirsizdi. Halbuki İsmet Paşa bu safhada, Gazi'nin yanında, âdeta Cumhuriyet bayrağını savunan bir bayraktar gibi yer aldı. Ankara'nın Hükümet Merkezi olarak, teklif edilişinde, Gazi'nin o zaman «Bizans, Bizans'tır» dediği Istanbul'un ruh ve havasından ayrılışta da öncülük gene ondan gelmişti.

Tek Adam'ın hayatını hikâye ederken biz, zaferden sonra ve yeni rejimde ön planda yer almaları mümkün görünen «Sahnedeki Şahsiyetler» üzerinde şartları ve görüşlerimizi özetlemişizdir. Bu özetlemelerde bu şahsiyetler, yalnız işgal ettikleri mevkiler bakımından değil, mizaç ve karakterleri ile de canlandırılmaya çalışılmıştır (1). Meclis çoğunluğu meselâ Rauf Beyle şüphe yok ki daha iyi bağdaşabilirdi. Rauf Beyi kendilerinden sayıyorlardı. Şu manada ki, Rauf Beyle onların arasında, bir yaklaşılmaz mesafe yoktu. Halbuki İsmet Paşa bütün hayatı boyunca, kendisi ile çevresi, hatta en yakın dostlukları arasında bile, görünüşteki bütün içten cana yakınlığı ile beraber, daima bir mesafe bırakmıştır. Ama Rauf Beyin bazı iç hesaplara dayanarak başvekillikten *kaprisli* ayrılışı, İsmet Paşanın bu iktidar postuna doğru yolunu biraz daha açmaya yardım etmiştir.

Gerçi Gazi'nin Rauf Beyden sonra bir aralık, Kâzım Ka-

---

(1) Ş. S. Aydemir: *Tek Adam*. Cilt III. «Sahnedeki Sahsiyetler» s. 42-46.

rabekir Paşayı başvekilliğe getirmeyi düşündüğü anlaşılmaktadır. Ama Karabekir'in başvekilliği de, tıpkı Rauf Beyin kabine reisliği gibi, her halde geçici olacaktı. Çünkü Karabekir siyasî hayata hiç bir zaman intibak edemedi. İyi, dürüst, çalışkan bir kışla adamıydı. Ama siyaset, iktisat, kültür işleri üzerinde, çağdaş ölçüleri kapsayan bir görüş derinliğinden ziyade, kendine has bir yüzeylik gösteren safiyane heves ve inanışları vardı. Meselâ başkanlığını yaptığı ve Gazi'nin belki de, askerlik hayatı dışında Karabekir'i bir tecrübe olmak üzere gönderdiği İzmir İktisat Kongresinde aldırdığı kararlar, iktisattan başka, her türlü iyi niyeti aksettiriyordu.

Onun görev aldığı askerî bölgelerde ve alanlarda bu saf ve biraz çocuğumsu dilekler, davranışlar yadırganmayabilirdi. Fakat parlamentoda ve başvekillikte?

Sahnedeki şahsiyetlerden Refet Paşaya gelince, zaferden sonra o da, Rauf Bey, Karabekir, Dr. Adnan ve Ali Fuat Paşa beş'lisinin içinde göründü. Fakat ne var ki, büyük taarruzun hazırlıklarına ve icrasına katılmamıştı. O da kaprisli bir küsüşle ve İsmet Paşanın kumandası altında bulunamayacağını açığa vuran davranışlarla bir köşeye çekilmişti. Halbuki o ölüm kalım günlerinde böyle bir küsüş ve çekiliş, bir hareket adamı için, intihar demektir. Nitekim zaferden sonra Gazi onu Bursa'ya, ona karşı kırgınlığını biraz hissettirdikten sonra götürdü. Istanbul ve Trakya'yı işgal edecek Türk kuvvetlerine onu kumandan yapmakla da Refet Paşaya, bu kırgınlığına rağmen itibarlı muamele etti. Gerçi oynak zekâlı, hareketli ve ani kararlar isteyen hareketlerde atılganlığı ile faydalı olmuş bir insandı. Ama siyasî istikbali yoktu. Gelişigüzel ve garip davranışları ile, beyanları ile, kendini siyaset sahasının her gün biraz daha dışına itiyordu.

Fevzi Paşaya gelince, o daha ilk günden belliydi ki, zaferden sonra bir asker, bir ordu adamı olarak kalacaktı. İstiklâl Savaşı içinde Gazi'nin sadık bir arkadaşı olarak çalışmış, Anadolu'ya katılmadan önce, Anadolu Savaşına karşı olan davranışları, çıkışları, tebliğleri haklı olarak unutulmuştu. Ama insanın, bütün hayatının daima hücum ve tariz vesilesi olarak

kullanıldığı bir siyasî mücadele alanında, yapacağı bir şey yoktu...

Geride, Mustafa Kemal'in en eski arkadaşı ve Millî Mücadele devrinin, ilerici ve seçkin bir şahsiyeti olan bir de Ali Fuat Paşa kalıyordu. Hem bir Meclis Adamı, hem asker, hem diplomasi tecrübeleri ile zaferden sonra, İsmet Paşanın başvekâlete ulaşacağı yolda, hakikaten hesaba katılmaya değerdi. Nitekim, Gazi'nin yanında ve ön planda yer almak meseleleri, onu şiddetle alâkadar ediyordu. O günlerde Gazi'ye:

«— *Senin Apôtre'ların (1) kimlerdir?*»

diye açıkça soran ve kapalı bir cevap alan oydu.

«— *Apôtre ne demek? Benim Apôtre'larım yoktur...*»

Evet, Ali Fuat Paşa bu suali sorabilirdi. Gazi'nin yalnız mektep ve ordu arkadaşı olarak kalmamıştı. Anadolu karasına ayak bastıktan az sonra Mustafa Kemal'i görev dışı ilân eden Istanbul tebliğine karşı ilk defa ve askerî yetkileri ile resmen cephe alan oydu. Anadolu'da ordu adına ilk isyan bayrağını açmıştı. Ve onu korumuştu (2). Mustafa Kemal'in uzunca bir zaman, fakat çetin bir yalnızlık içinde oyalanmak zorunda kaldığı Sıvas'tan (3) Ankara'ya gelişi ve orada büyük törenlerle karşılanışı ve yerleşişi işlerinde de Ali Fuat Paşanın, kendini her şeye siper eden aktif müdahale ve varlığı, olayların gelişmesinde çok tesirli olmuştu.

Ama ne var ki, zaferden sonra Ali Fuat Paşanın Rauf Bey beşlisi içinde görünüşü, Ali Fuat için de başvekillik yolunu, oldukça gölgeliyordu. Kısacası Ali Fuat Paşa Gazi'ye fazla yakındı...

Her şey, zaferden sonra sahnedeki şahsiyetler arasında kanlı bir mücadeleden değil, ama şekillere, usullere uygun, fakat yakın bir tasfiyeden nişan veriyordu. Bu tasfiye oldu. Ve İsmet Paşa, bir taraftan Gazi'nin kendisini seçişi, bir taraftan, yeni

(1) *Tek Adam*: Cilt I. s. 352-354.
(2) Ş. S. Aydemir: *Tek Adam*. Cilt II. s. 87-88.
(3) Ş. S. Aydemir: *Tek Adam*. Cilt. III. s. 49-52.

hükümette ön planda görev alabilecek olanların, ya kendi kendilerini tasfiye edişleri, yahut da Mustafa Kemal'le görüş çelişmeleri arasında, bir İkinci Adam olarak belirdi. Ve o zaman, kendi mizaç ve karakterinin kendi önüne serdiği basamak taşlarına adım adım basarak, önünde açılan yoldan, ona mevcut görünen iktidar koltuğuna yürüdü. İşte bu bahsin başında özetlediğimiz «İktidar kronolojisi» bu yolculuğun devamıdır.

Böylece, İsmet Paşaya iktidar yolunu açan şartları, çeşitli yönlerden sanıyoruz ki aydınlatmaya çalıştık. Şimdi, burada, her ikisinin yakınlarından F.R. Atay'dan, bu konuya değinen bazı satırlar naklederek, bu bahsi tamamlayabiliriz:

> «— *Mustafa Kemal, İsmet Paşayı niçin seçti?*
>
> *1923'te Mustafa Kemal'in, İsmet Paşa üzerinde karar kılması için başlıca sebepler şunlardır: Mustafa Kemal'e karşı hususî bir rakiplik hissi olmadıktan başka, Mustafa Kemal'in otoritesine katî ihtiyaç olduğu kanaatında idi. Son derece çalışkan, ciddî bir Hükümet Adamı idi. Mustafa Kemal'in, maddî ve manevî topyekûn inşa kelimeleri ile hulâsa edebileceğimiz inkılâp davasına, en aşağı onun kadar inanmış bir Fikir Adamı idi».*

Atay'ın hükümleri açık ve kesindir. Hem şu da bir gerçek olsa gerektir ki Atay, zaferden sonra ön planda görülen diğer şahsiyetlerden herhangi biri için bu kadar açık ve olumlu bir değerlendirme yapamazdı. Kaldı ki Atay'ın, İsmet Paşanın daha sonraki günleri için de bazı değerlendirmeleri vardır. Meselâ Çankaya'dan şu cümleleri alalım:

> «*İsmet Paşa, Mustafa Kemal ve Atatürk sofrasının birincisi ve müstesnası idi. Nüfuzu o kadar büyüktü ki, bugün kendisinden lâubalice bahsedenlerin, İsmet Paşa sofraya gelince, ağızlarını bile açmadıkları sayısız akşamları hatırlayarak içimden gülüyorum*».

Bu sözlere ilâve edecek bir söz olmasa gerektir. Hatta Falih Rıfkı Atay Çankaya'sında, sözlerini bu kadarla kesmez. Sonra da İsmet Paşadan «lâubalice» bahsedenlerin, o günlerde İs-

met Paşa çevresinde ve ona hoş görünmek için baş vurdukları şaklabanlıklar hakkında da bazı nakiller yapar. Ama şimdi bizim bahsimiz. İsmet Paşanın çevresindekilerle değil, İsmet Paşanın içinde yaşadığı şartlarla ilgilidir. Biz gene bu şartlara dönelim ve biraz da şu Parti ve Particilik konusuna değinelim...

TÜRKİYE, BİR PARTİ DEVLETİ MİYDİ?

Rejim gerçi Tek Partili bir Şef Rejimi idi. Ama Devlet, bir Parti Devleti değildi. Hükümet, bir Parti Hükümeti değildi. Hiç bir zaman da olmadı. Çünkü Parti ve Hükümet Başkanları daima Partinin üstünde kaldılar. Hükümet cihazını da daima Partiden üstün, Partiden daha etkili kıldılar. Parti Politikası, Parti Mücadelesi, Partinin emri ve direktifi daima şekilde kaldı. Teşkilâtlı, disiplinli, şuurlu bir Parti Kadrosu hiç bir zaman yaratılmadı.

Gerçi Parti içinde bir zümre, evvelce de değindiğimiz gibi, Halk Partisi cihazının memlekette güçlü ve hâkim bir organ haline gelmesini düşünmüşlerdir. Partide bazı Prensipleştirme ve Partiyi Şahsiyetleştirme çabaları da Parti içinden gelmiştir. Nitekim Partinin 1927 ve 1934 kongrelerinde bazı ilkeler, Parti yapısına temel prensipler olarak mal edildi. Bu hareketin yürütülmesinde, Parti Genel Başkan Yardımcısı olmasına rağmen İnönü'nün direktif ve aktif müdahale ve çalışmalarını ortaya koyan önemli belgeler ve işaretler yoktur. Öyle görünmektedir ki İnönü bu harekete, sadece katılmıştır. Atatürk'ün, bilhassa serbest fırka hareketinin tepkileri ile ve serbest fırkanın tasfiyesinden sonra, 6 Ok'un hazırlanışında bazı çalışmaları bilinmektedir. Fakat gerek Atatürk'ün, gerek İnönü'nün bu parti ilkelerinin hepsine aşırı bağlılıklarını gösteren, onları devamlı bir yayma ve yerleştirme konusu kılan sözleri ve nutukları da yoktur denilebilir. Tabiî cumhuriyetçilik, milliyetçilik, layiklik gibi, sadece birer parti ilkesi değil, birer rejim ve devlet ilkesi olan konular üstündeki uyanıklıklarını belirtmek kaydı ile...

Ama C.H.P.'ye az çok totaliter bir nitelik vermek tecrübeleri gene de olmuş, fakat bizzat Atatürk tarafından önlenmiştir. Umumî Kâtip Hasan Rıza Soyak, bu konuda çok ilgi çekici bir hatırasını nakleder:

Recep Peker, yukardan beri işaret ettiğimiz gibi, Partinin her şey olmasını savunduğu günlerde ve Almanya ile Rusya'daki Parti durumlarında da ilham alarak, her şeyi Partide toplayan bir Statü hazırlar. Bu statüye göre Partinin en üst kademesinde bir siyasî komite, üçler komitesi (Tabiî Atatürk, İsmet Paşa ve Recep Bey) mutlak yetkileri ellerinde toplayacaklardır. Recep Peker bir fırsat bularak bunu hatta İsmet Paşaya da imzalatır. Hasan Rıza Beyle Atatürk'e gönderir. Atatürk bütün gece bunun üzerinde durur ve sabah Hasan Rıza'ya emir verir:

«— *Bunu İsmet Paşaya göster...*
— *Paşanın imzası var Paşam.*
— *Okuyamamış olacak, sen götür...*»

Ve sonra bir Dikta rejimin ve bir Dikta komitesinin aleyhinde, ne mümkünse söyler. Nitekim bu Statü de ortadan kalkar.

Hulâsa Atatürk bir diktatör veya diktatörlük heveslisi olmadığı gibi, İsmet Paşa da mutaassıp bir partici değildi.

Gerçi 1924 Anayasası yapılırken bir aralık, kanunlar ve kararlar üzerinde VETO hakkına sahip olmayı savunmuştur. Bunu, gelecekte karşılaşılması mümkün olabilecek muhtemel durumlar için elinde bir koz gibi saklamak istenmiştir. Fakat karşısına, ona saygıdan başka düşünceleri olmayan Genç Hukukçular çıktılar. Bunların başında Mahmut Esat ve Şükrü Saraçoğlunu bilhassa zikretmeliyiz. Bu genç insanlar ona, bu hakkın Meclis üstünde daima bir Damokles kılıcı gibi sallanacağını ve buna lüzum da olmadığını ısrarla anlatırlar. Gazi Mustafa Kemal isteğinden çabuk vaz geçer ve hakikaten de böyle bir Veto'ya hiç bir zaman ihtiyaç görülmedi.

Hulâsa İsmet Paşa iktidarı devrinde Parti, hiç bir zaman aktif ve disiplinli bir Kadro, bir fikir, tartışma ve hareket teşkilâtı halini almadı.

SABIK BAŞVEKİL:

İsmet İnönü'nün Başvekillikten ayrılışı, harcıâlem hatıra nakillerinde, bir nevi çekiştirme zevki ile işlenir. Ama hikâyenin aslı, biraz da çok cephelidir. Gerçi bir Başvekil değişmez ve dokunulmaz insan demek değildir. Ama bu bahsın daha önceki çeşitli kısımlarında değinildiği gibi, Atatürk ve İnönü münasebetlerinin de, herhangi bir Parlamento sisteminin kalıp ve şekillerinden ibaret olmadığı düşünülünce, bu olayın üzerinde biraz durmak elbette ki yerinde olur.

İsmet İnönü'nün Başvekillikten ayrılışı olayında iki unsuru teraziye koymalıdır. Bu unsurların biri, bir vesiledir. Bu vesile satıhta kalır. Diğer unsur da, daha derinde gelişen şartlardır. Önce vesile'yi hemen verelim. Bu, İnönü'nün, gene Hükümet ve Hükümetçilik titizliğinden gelen ve Atatürk'ün, İnönü tarafından Hükümet tasarrufuna ve Hükümet şekilciliğine ayrı sayılan bir muameleye karşı, oldukça sert bir direnişidir? İşte bu direniş, İnönü'nün Başvekillikten ayrılışının, yüzeyde, yani satıhta kalan vesile'sini teşkil eder. Olayı özetleyelim:

Atatürk'ün, Hükümeti işlerinde serbest bıraktığını, Hükümete pek karışmadığını evvelce belirtmiştik. Ama Dış İşlerde olayların akışına daha yakın olmak isterdi. Nitekim İngiltere, İtalya, Sovyetler Birliği ile münasebetler, Balkan Paktı, Saadabat Paktı, Hatay meselesi ve benzeri işleri yakından izledi. Onun bu ilgileri dolayısıyle de, Dış İşleri ile alâkalı önemli karar ve muhaberelerin birer sureti kendisine gönderilirdi. 1937 yılı, Dış İşler ve bilhassa Akdeniz problemleri bakımından hareketli bir yıldı. Çünkü İtalya daha 1935 ekiminde Habeşistan'a taarruz etmişti. Hemen arkasından ve İngiltere'nin önderliğiyle İtalya'ya karşı zecrî tedbirler (senctiones) alınması hareketleri başlamıştı. Türkiye bu hareketlerin içindeydi. Sonra da şu vardı ki, İspanya'da bir dahilî harp şiddetle devam ediyordu. Bilhassa İtalya bu iç harpte Sağcıları fiilen destekliyordu. Sovyetler Birliği ise Solları tutmaktaydı. Hareket öyle gelişmişti ki, Akdeniz âdeta maskeli bir savaş alanı haline gelmişti. Akdeniz'de kimlikleri bilinmeyen denizaltıları ve gene kimlikleri maskeli çeşitli nakliye gemileri dolaşıyordu. Akde-

niz'in bu durumu ise, bilhassa İngiltere'yi ilgilendiriyordu. Çünkü tırnağına kadar silâhlanmış ve başında maceracılığını açığa vuran Mussolini'nin bulunduğu bir İtalya, bu denizde her an, sonu belirsiz bir şeylere meydan açabilirdi. Böyle bir Akdeniz harbi ise, aynı zamanda Türkiye ve Yunanistan'ı da ilgilendiriyor, tedirgin ediyordu. Hatta öyle bir vaziyet hasıl olmuştu ki, İngiltere'nin zaruri önderliği altında, İngiltere, Türkiye ve Yunanistan'ı âdeta fiilî bir hareket birliği cephesi teşekkül etmek üzereydi. Nitekim İngiltere, Akdeniz'deki kimliği belirsiz denizaltıları müştereken avlamak teklifini yapınca, bu teklif Türkiye'de de ilgi çekti. Gerçi Türkiye bu teklife, açık denizlere çıkmadan, yalnız Türk karasularına girecek Denizaltıların avlanması görüşünü savunarak katılıyordu. Ama bu Denizaltılar da nihayet ve elbette ki İtalyan Denizaltıları olacaktı. Hulâsa bu şekil dahilinde bir İşbirliği dahi, birden İtalya ile bir harbe yol açabilirdi. Faşist İtalyanın arkasında ise Nazi Almanya'sının, yani Hitler'in bulunduğu aşikâr olduğuna ve Hitler'in, önce maskeli şekiller altında bir dostluk gibi görünse de, Rusya'yla er geç bir hesaplaşmaya varması mukadder hazırlıkları da olduğuna göre, demek yalnız Akdeniz değil, hatta Dünya, yeni bir Umumî Harp arifesinde sayılabilirdi.

Bu şartlar tabiî başta İnönü olmak üzere Hükümeti şiddetle meşgul ediyordu. Dışişleri Vekili Dr. Tevfik Rüştü Aras (1) Avrupa'daydı. Bilhassa İngilizlerle önemli konuşmalar olu-

---

(1) Konu, İngiltere-Kuzeyi İrlanda Birleşik Krallığı, Sovyetler Birliği, Bulgaristan, Mısır, Fransa, Yunanistan, Romanya, Yugoslavya ve Türkiye arasında, Akdeniz'de korsanlığın önlenmesi işlerini nizama koymayı ele alan bir konferanstır. Müzakereler neticesinde, kısa olarak adına «Nyon Anlaşması» denilen anlaşmaya varılmıştır. Bu anlaşma 14 eylül 1937 tarihini taşır. Büyük Millet Meclisinde 18 eylül 1937'de ve 3266 numara ile kanunlaşmıştır. IX. esas madde içinde çeşitli mütemmim fıkraları ile uzunca bir Milletlerarası anlaşma teşkil eden Nyon mukarreratı üzerinde incelemeler ilgi çekicidir.

Ben, o zaman Hariciye Vekili olan Tevfik Rüştü Aras'tan yalnız bu anlaşmaların yapı ve ruhunu değil, Başvekille Atatürk arasındaki çatışmaların önünü dinlemişimdir. Florya köşkünün direkt

yordu. Nyonda bir konferans toplanmıştı. Her sözün. her taahüdün büyük önem taşıdığı günlerde bulunuluyordu. Atatürk, Istanbul'da Florya köşkündeydi. İnönü Ankara'da, gece gündüz tetikteydi. Florya köşkü, olayları ve muhabereleri tabiî dakikası dakikasına izliyordu. Ama bir ara öyle oldu ki, teşebbüs, âdeta Florya'ya geçer gibi oldu. Ama ne var ki Florya'nın görüşü ile Ankara'nın bazı görüşleri tam bir uygunluk içinde değildi... Florya, Delegemize Hükümet görüşü ile bazı noktalarda çelişen bir Mukavelenin imzalanması gerektiği gibi bir görüş içinde görünüyordu.

Hulâsa o günlerin bir gecesinde, Florya ile Ankara arasında sabahlara varan bu çelişmeli hava içinde görülen gelişmeler Ankara'da İnönü'yü şiddetli sarstı ve İsmet Paşa Istanbul'a koşmak için hemen bavullarını hazırlattı.

***

MESELELER SOFRA BAŞINDA KONUŞULUYOR!

Fakat hareketinden önce kabineyi topladı. Vaziyeti anlattı ve onlara şöyle hitap etti:

«— Bu bir Hükümet buhranıdır İstifa etmeyi düşünmüyor musunuz?..»

Vekillerin bazıları bu olayı da, Atatürk'le İsmet Paşa arasında zaman zaman meydana gelen ve sonra yatışan çatışmalardan biri gibi aldılar. İdare-i maslahatçı sözler söylediler, fakat azarlandılar... Hulâsa İnönü bu hava içinde yola çıkacak ve Istanbul'da belki de kabinesinin istifasını verecekti. Fakat tam o sırada Atatürk'ün Ankara'ya hareket ettiğini haber alınca, onu Ankara'da beklemeye karar verdi...

Nyon Anlaşması, İnönü'nün savunduğu şekilde imzalandı.

Millet Meclisi anlaşmayı müzakere etmek üzere 18 eylül 1937'de toplanıyordu. Atatürk bir gün evvel Ankara'ya geldi. Başvekil tarafından Gazi Çiftliği istasyonunda karşılandı (1).

---

olarak İsviçre'de kendisi ile telefon konuşmaları yaptığını bildirmekle beraber, Hükümetin görüşünün yürütüldüğünü de belirten eski Hariciye Vekilimizin, bu konudaki hafızaları canlı ve tazedir.

(1) Burada, aradaki sinirliliği gerginleştiren ve aslında önem-

Bu işler, Atatürk'ün Ankara'ya geldiği 17 eylül günü cereyan eder. Akşam için İnönü ve Vekiler Çankaya'ya davetlidirler. Eğer söylenenler doğruysa, İnönü, Çankaya'ya gitmeden önce Anadolu kulübünde, alıştığından biraz fazla viski alır. Zaten sofradaki hava da gergindir. Atatürk sözlerini hemen Ziraat işlerine getirir. İnönü bu sözlerin altında derhal Bira fabrikası işinin etkilerini görür Atatürk şöyle konuşur:

> «— *En ziyade ehemmiyet verdiğimiz bu işler maalesef iyi gitmiyor. Ziraat işlerinde bir keşmekeş var. Ziraat Vekâleti acz içindedir. Buna bir çare bulmak lâzımdır*». *(1)*.

Sonra konuşmalarını, Ziraat Vekili Muhlis Erkmen'i tenkide getirir. Ondan memnun olmadığını söyler. İnönü işte o anda birden değişir. İsyankâr bir hal alır ve atılır:

> «— *Yani Ziraat Vekilinin çekilmesi isteniyor. Tıpkı bundan evvel diğer bazı Vekiller hakkında yapıldığı gibi, fikrim alınmaya lüzum görülmeden, Vekillerim istifaya icbar ediliyor. Emrivakiler karşısında bulunduruluyorum. İleri sürdüğüm mütalaalara itimat edilmeyerek, başkala-*

---

siz diğer bir vesile de havayı daha ziyade bulandırdı. Atatürk Orman Çiftliğindeki bira fabrikası genişletiliyordu. Atatürk'ün yakınları bu fabrikanın verimli olabilmesi için, hatta Istanbul'daki Bomonti fabrikasının da devletçe alınmasını gerekli görüyorlardı. İnönü buna baştan beri karşıydı. İstasyonda Atatürk'ü karşılarken, fabrikayı göstererek gene tenkitlerini ileri sürdü. İşin zararlı, para ve emeklerin yazık olacağını belirtmek istedi. O sırada bunun belki yeri değildi. İki taraf da az çok alıngan konuşuyorlardı. Aynı gün akşam üzeri Atatürk çiftliğe gelip, ilgililerden işin yeniden tahkikine girişti. Onlar tabiî kendi tutumlarını savundular. Atatürk'ün bu temaslarının akisleri de etrafa çeşitli şekillerde yayıldı ve İsmet Paşaya kim bilir nasıl ulaştırıldı. Nitekim o gece sofrada çatışma, bu meseleden patlak verdi.

(1) İnönü'nün 1923-1965 devresindeki iktidar süresinin bütünlüğünü ilgilendiren, memleketin sosyal yapısında mihver bir mesele olan Ziraat siyaseti ve uygulamaları, baştan sona ve tamamı ile, *İkinci Adam*'ın ikinci cildinde ele alınmıştır...

rından tahkik ediliyor. En mühim memleket davaları, alakadar olmayanlarla görüşülerek, hep sofra başında kararlaştırılıyor. Bu vaziyetten korkuyorum...»

Tabiidir ki bir sofra başında geçen, zaptı olmayan bu konuşma sonradan çeşitli şekiller almıştır. Meselâ F.R. Atay bu bahsi, fakat o gece kendisi orada olmadığı için, Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'dan dinlediğini kaydederek şöyle yazar:

«İsmet İnönü'nün bir şikâyeti duyuldu:
— Sofradan emirler alıyoruz!»

Gerçi o geceki sofrada içki verilmiyordu. Kısa zamanda bu konuşma dedikodu alanında:

«İçki sofrasından emirler alıyoruz»

şeklinde yayılır. F.R. Atay İnönü'nün konuşmasında «içki sofrası» sözü geçmediğini önemle belirtir. Buna zaten ihtimal de verilemez. Ama bilinen şudur ki, İnönü'nün bu çıkışından sonra toplantı zaten sona erer.

Atatürk'ün ertesi günkü hali üzerinde anlatılanlar, hep birbirine uyar: Atatürk sinirlidir. Gece de belki hiç uyumamıştır. Köşkünde ne yapacağını da bilmez. Meclis ise toplantı halindedir ve Nyon anlaşmalarını konuşmaktadır. Akşama doğru bir aralık yanına Yaverini ve Cevat Abbas'ı alarak bir otomobil gezintisine çıkar. Keçiören'e vurur, baraja döner, oradaki küçük köşkte bir süre tek başına kapanır. Sonra gene şehre... Yanındakilerle hiç konuşmaz. İçine kapanık ve sıkkındır. Sonra birden Meclise gitmeye karar verir. Belki müzakereleri dinleyecek, belki bazı kimselerle konuşacaktır. Fakat Meclise vardığı zaman bir boşlukla karşılaşır: Müzakereler bitmiş. Nyon Anlaşması kabul edilmiş ve Meclis dağılmıştır...

***

Atatürk Ankara'ya zaten bir gün için gelmiştir. Çünkü 20 eylülde Dolmabahçe Sarayında İkinci Tarih Kurultayı toplanacaktır. Atatürk nice zamandan beri bu Kurultay için hazır-

lanmaktadır. Orada bir de sergi tertiplenmiştir. Yerli, yabancı bilginler toplanacak, tarih görüşleri konuşulacaktır. Atatürk ise Dil ve Tarih işlerine kendini öylesine vermiştir ki...

Özel Tren Ankara'dan vaktinde hareket eder. İnönü de beraberdir. Hareketten sonra Atatürk arkadaşlarına:

«— *Bizi Paşayla biraz yalnız bırakınız*»

der. Öyle de olur. Hususî trenin arka salonunda Başbakanla bir müddet baş başa kapanırlar. Diğer yol arkadaşları sofrada beklemektedirler. Uzunca bir süre sonra evvelâ İnönü görünür. Fakat «yüzünde hususî bir ifade olmaksızın» yemek salonundan geçerek kendi kompartımanına çekilir. Sofraya oturmaz. Az sonra Atatürk görünür, sofraya oturur ve sadece bir iki arkadaşına bakarak:

«— *Oldu, bitti!*»

haberini verir. İşte bu olup biten, İsmet İnönü'nün Başbakanlıktan ayrılışıdır...

Sonradan ve yakınlarının açıklamalarına göre, vagonun arkasındaki özel salonda Atatürk'ün İnönü ile uzun konuşmalarının, karara esas olan sözleri şöyledir:

«— *Ben şimdiye kadar her işte mutabık olduğumuzu sanıyordum. Dün geceki halinden anladım ki, yanılmışım. Fakat geç olmakla beraber hakikî vaziyeti anlamış olmam iyi oldu. Mademki aramızda mutabakat yoktur. O halde seninle bir müddet arkadaşlığa fasıla vermemiz lâzım geliyor. Bu vaziyette teşriki mesai edemeyiz. Birbirimizden uzak kalalım.*

— *Nasıl emrederseniz öyle olsun...*

— *Başvekilliğe kimi münasip görüyorsun?*

İsmet Paşa bir isim vermez. Atatürk devam eder:

— *O halde ben bir namzet teklif edeceğim: Celâl Bayar'a ne dersin?*

— *İsabet buyurdunuz. Her hususta olduğu gibi...*»

Bu sözler aynen böyle mi geçmiştir, Atatürk'le İnönü'nün çok uzun süren baş başa konuşmalarının diğer konuları nelerdir? Bunlar üzerinde iki taraf da açıklamalarda bulunmadıkları için, tahminlere ve yakıştırmalara girişmek doğru olmaz. Fakat bu konuşmaların yukarda alınan kısımlarının işin akışına da uygunluğu düşünülürse, doğru olmaları mümkündür...

Tarih 10 eylül 1937'dir. İnönü artık fiilen Başbakan değildir. Yalnız o sıralarda Meclis tatile girdiği için, Celâl Bayar'ın Başbakanlığı bir süre Vekâleten yürütülmüş ve İnönü izinli sayılmıştır. Resmî tebliğler de böyledir. Bu görev 25 ekimden itibarendir ki Celâl Bayar'ın uhdesinde kesinleşecektir...

Özel tren Haydarpaşa'ya 20 eylül sabahı varır. O gün Kurultay açılacaktır. Haydarpaşa'da trenden inilir. Karşılayıcılar, mutat merasim vs... İsmet Paşa Atatürk'ün yanında değil, biraz gerisindedir. Afet İnan, İnönü'ye her zamanki nezaketi ile yaklaşır:

«— *Sarayda odanızı hazırlattım Paşam*».

Fakat cevap Atatürk'ten gelir:

«— *Paşa evinde istirahat edecektir. vs...*»

Hakikaten de, misafirler Dolmabahçe'ye hareket ederken İnönü, onları rıhtımda selâmlar ve sonra o da Heybeliada'daki evine hareket eder. Bazı basit hatıra nakilcileri, İnönü'nün daha orada ve Haydarpaşa rıhtımında yapayalnız kaldığını anlatırlar. Bu yalnızlıktan maksat, eğer etrafında bir kalabalık olmayışı ise, bu nakil doğrudur...

Fakat gene o günlere ait diğer bir nakil daha vardır ki, kayda değer ve bunu anlatanlar, inanılır insanlardır:

Sarayda kongre açılmıştır. Atatürk locasındadır. İsmet İnönü de locaya çağırılır. Herkes kürsüde konuşulanlara dalmıştır. Pek yakınlardan birinin naklettiğine göre bir aralık İnönü, kimseye fark ettirmeden cebinden çıkardığı küçük bir kâğıt parçasına birkaç kelime yazar, Atatürk'ün eline sıkıştırır:

«*Bana hâlâ dargın mısın?*»

Kısa bir cevap aynı şekilde gelir:

«*Sana dargın olabilir miyim?*»

«Bu kâğıdı saklayabilir miyim?»
«Nasıl istersen...»

Eğer bu vakit doğruysa, sahne de böyle biter.

VESİLELER DEĞİL, ŞARTLAR ÖNEMLİYDİ:

Bir olayı özetledik ve bu olaya vesile veren günlük sebepleri belirttik. Ama bu olayda vesile değil, şartlar önemliydi. Bu şartları şöyle kaydedebiliriz:

İnönü bazı tahriklerden tedirgindi. Müdahale saydığı şeylere karşı titiz, asiydi. Ve belki de yorgundu. Ama ne var ki bu direniş hakkını ve cesaretini, resmî mevkiinin kendisine verdiği yetkiden ziyade, Atatürk'le müşterek geçen çetin ve mihnetli bir maziden alıyordu...

Atatürk'e gelince, hasta ve yalnızdı. Sinirliydi. Etrafındaki tahrikçiler de her halde onu rahatsız ediyorlardı. Belki de daha uysal ve itaatlı bir Başvekil, onun muhtaç olduğu istirahat havası için kendisine, daha uygun geliyordu. Ve galiba şu da vardı ki, Hükümeti biraz daha hareketli, biraz daha hamleli görmek istiyordu. Hükümetin ise, bürokratik bir görünüş havasında, kendi içine kapandığı kanaatına varmış olması, onu sarsmak, kımıldatmak ihtiyaçları duymuş olması da mümkündür...

Burada bir noktayı belirteceğiz:

İnönü hiç şüphe yok ki bir Mustafa Kemal değildi. Ve bunu hiç bir zaman iddia etmedi.

«— Ben Mustafa Kemal olamam, ondan istediklerinizi benden isteyemezsiniz»

sözleri onundur...

Mustafa Kemal, yeni Türkiye'nin doğuşunda bir İtici Kuvvet'tir. Ama İnönü'nün de görevinde sorumluluk duygusu, kimseye karşı kayıtsız şartsız angaje olmamak vasfı, Tek Adam'la İkinci Adam arasında da daima bir mesafe bıraktı.

«— Ben İkinci Adam'ım»,

hali, bütün davranışlarında sezilmektedir. Hatta bu davranışlarda, belki de:

«— *Ben yarının Adamı'yım*»,

ifadesi bile sezilebilir...

Tahriklere gelince, İsmet Paşa, Atatürk'ün etrafında ve onun yakınları tarafından daima çekinilmiştir. Daha bazı tahriklere maruz kaldığına inanmıştır. Ama bunlara karşı daima titiz, hatta sert olduğu da bilinen bir gerçektir. Bunu doğrulayan çok işaretler vardır. Ama şu muhakkaktır ki, Atatürk'ün çevresinde hiç kimse onu geçmek, ondan önde olmak tavrını takınamamıştır. Onun yerini alan Celâl Bayar bile arada, İsmet Paşa lehine ve daima nazik bir mesafe muhafaza etti.

Sanıyorum ki bu tahrikler, siyasî olmakla beraber, iktisadî mahiyetteydi. Atatürk'ün bazı yakınları, bilhassa İş Bankası teşkilâtında söz sahibi olanların, bu Banka etrafında affairizme ve iş alanlarında, başvekilin hoşuna gitmeyen bazı şeylerin cereyan ettiği, kendisinin bunlara karşı mukavemet ve hatta mücadele halinde olduğu bilinmektedir. Bunları daha önceki bahislerde ve Affairisme kısmında özetlemeye çalışmıştık. Bu işlerde ilgili olanların, olayları ve İsmet Paşanın mukavemet ve davranışlarını Atatürk'e yanlış aksettirmeleri mümkündür. Meselâ F.R. Atay şöyle yazar:

> «*İsmet Paşa, Mustafa Kemal'in gittikçe kuvvetlenen otoritesini kendi menfaatleri için istismar edenlere karşı mücadele ederek, ona belki en büyük iyiliği yapmıştır. İsmet Paşanın etrafındaki bütün hasımlıkların baş sebebi, bu mücadeledir*». *(1).*

Atay'ın sözleri çok düşündürücüdür. Yakup Kadri Karaosmanoğlu da siyasî hatıratında (2) İş Bankası etrafında Affairiste hareketlerin örgütlendiğini yazar. Atatürk'ün Umumî Kâtibi Hasan Rıza Soyak'ın hatıralarında ise:

---

(1) F. R. Atay: *Çankaya*. s. 351.
(2) 1965 ekim nüshaları. *Meydan*.

«O yıllarda birçok insanlar, nasıl ve ne yoldan olursa olsun servet sahibi olmak hevesine düşmüşlerdir».

Şeklinde ifadesini bulan görüşlerini az daha önce vermiştik. Gerçi Celâl Bayar, Meydan Dergisinde çıkan ve daha önce verdiğimiz makalesinde; Atatürk'e bu işlerle ilgili haberlerin kendisi tarafından değil, Atatürk'ün Bankada yönetim görevleri alan arkadaşları tarafından ulaştırıldığını belirtir. Yalnız, ortada tahrikler olduğu ve tahriklerin İsmet Paşayı hedef tuttuğu, İsmet Paşanın da bazı menfaat gruplarına karşı mücadeleler yürüttüğü, bilinen bir şeydir.

Yorgunluğuna gelince? Başvekilliğinin son zamanlarında İsmet Paşanın da yorulmuş olması mümkündür. Dünya İktisat buhranı, kısır bir bütçe, dış piyasalarda darlık, yüzde yüze yaklaşan fiyat düşüşleri, güçlükle yürütülen bir ticaret muvazenesi, güçlükle tutulan bir millî para, buna karşılık demiryollarının inşası, ordunun düzenlenmesi, ama dış ülkelerden istikraz ve sermaye tedariki imkânlarının hiçliği, harap, boş, yorgun bir toprağı uyandırmak çabası ve nihayet İkinci Dünya Harbinin yaklaştığını gösteren bin bir alâmet ve hepsinin üstünde de yalnızlık, müttefiksizlik... (1). Bunlar kim olursa olsun, 12 yıllık fasılasız bir iktidar devrinde, zaten harp meydanlarından gelmiş bir insanı, ne kadar genç olsa da yorar, yıpratabilir...

Atatürk'e gelince, onun hastalığının (2) başvekillikte değişiklik olayından çok evvel başladığı artık bilinen bir gerçektir. Bu başlangıç, hatta belki de 1933'lerdedir. Ama 1937'de hastalık, artık had safhasındaydı. Vücut her gün kendini biraz daha yiyordu. Hırçınlık ve sinirlilik artıyordu. Bu hal, bütün hasta-

---

(1) O zaman yalnız Sovyetler Birliği ile müttefiktik.

(2) Ş. S. Aydemir: *Tek Adam*. Bu konu, *Tek Adam*'ın Cilt III. ve «Atatürk'ün Hastalığı» bahsinde çok etraflı ve vesikalı olarak işlenmiştir.

lıklar gibi, Atatürk'ün hastalığının da kaçınılmaz neticesiydi. Nitekim gene F.R. Atay o günler için şöyle yazar:

«Son zamanlarda, hükümet adamları ile münasebetlerinde, eskiden olmayan bir hal, fazlaca bir sinirlilik hali gelmişti».

Kaldı ki, Atatürk sadece hasta ve sinirli değil, yalnız'dı da... Etrafında ya memurları, yahut da yakın adamları vardı. Ama bu yakınlar, ona olan tabiî sadakat ve bağlılıklarına rağmen, nihayet birer hizmet, sofra veya sohbet arkadaşıydılar. Onun bu yalnızlık halini, daha sonra, yani 1938 içinde ve onun yatağı başında onunla öpüşüp eski silâh arkadaşlıklarını andıkları gün, Ali Fuat Cebesoy da sezmiş ve hatıralarında yazmıştır...

Ne taraftan bakılsa Atatürk, artık sükûna, rahatlığa muhtaçtı. Uysal ve itaatlı bir başvekil, onun son zamanlarında muhtaç olduğu bu istirahat havasını daha iyi sağlayabilirdi ve Celâl Bayar bu bakımdan elbette ki İsmet Paşadan daha başka bir insandı. Böyle bir değişikliğin, hükümet hayat ve cihazında yeni bir hareket meydana getirmesi bile beklenebilirdi. Eğer Atatürk'ün ölümü pek çabuk gelip çatmasaydı, idarede belki bazı yeni değişiklikler, yeni hareketler beklenebilirdi.

SONRASI :

İnönü gerçi bir halk çocuğuydu. Ama halk adamı değildi. Sevilmekten ziyade sayılırdı. Hiç kimseye dostluğunu ve yakınlığını, sınırsız olarak vermemiştir. Münasebetlerinde «veren bir insandan ziyade, alan bir insandı» sözü, doğru olsa gerektir.

Ama başvekillikten ayrıldıktan sonra, bir ilgi, hatta sevgi dalgasıyle çevrilişini, o günleri yaşayanlar hatırlarlar. Bu ilgi ve sevgi dalgasını, ne Atatürk'ün davranışına karşı bir tepki, ne de İnönü lehinde bir gövde gösterisi gibi almak hatadır. Bu tepki, bir sosyal psikoloji tezahürüdür, bilhassa bizim milletimizin bu gibi hallerde gösterdiği bir yakınlık ilgisidir ki, halk

ruhunun iç dokularında, asırlardan beri süzülegelen bir «düşeni koruma» kompleksinin, izahı güç bir belirtisidir.

Bu tepkinin bazen nümayiş şeklini aldığı ve bunu, İsmet Paşaya karşı olanların sert reaksiyonlarla karşıladığı olmuştur. Meselâ İsmet Paşanın kendi halinde yaşadığı günlerden birinde gittiği Ankara Stadyumunda halk kendisine olağanüstü gösterilerde bulunmuştur. Atatürk'e nakledilen bu hadise onda hiç de sert bir tepki yapmadı:

> «— *Pekâlâ yapmışlar. Bunca sene başvekillik etmiş bir adamı alkışlamaktan daha tabiî ne olabilir? Bu millet, büyük farzettiklerine saygı göstermesini biliyor demektir*».

Ama Atatürk'ün etrafı öyle düşünmüyordu. Eski yaveri ve Mebus Salih Bozok, hadiseden galiba iki gün sonra, parti grubunun toplantısından faydalanarak kürsüye fırlamış ve sert bir çıkış yapmıştır:

> «— *Efendim, İsmet Paşa evvelki gün stadyumda kendisini halka alkışlatmıştır. Bu ne demektir? Bundan maksat nedir? Doğrudan doğruya bizzat İsmet Paşadan bu hususta hemen izahat istiyorum...*»

Bunlar söylenirken İsmet Paşa gruptaydı. Bir köşede oturuyordu. Salih Bozok, aşırı bir asabiyet içinde konuşuyordu. Halbuki, sakin, kendi halinde görünen, kürsü konuşmalarına iltifatı olmayan bir insan bilinirdi. İsmet Paşa bu zatın çıkışını sükûnetle karşılayabilirdi. Fakat öyle yapmadı. Sadece gayretli bir mebusun aşırı hassasiyeti şeklinde de olsa, konu istismar edilebilirdi. Onun için, ama belli bir üzüntü içinde kürsüye ilerledi, konuştu ve bu olayda herhangi bir kast olmadığını, olamayacağını, Atatürk'ün kendisini elinden tutarak en yüksek mevkilere çıkardığını, en hisli kelimelerle açıklayarak kürsüden indi...

İsmet Paşanın bu grup konuşması daha sonraları ve ona karşı olanlar tarafından, aşırı bir tezellül ve yalvarış üslubuna sokularak yayınlanmıştır. Ama ne gariptir ki, bütün bu türlü nakilleri yapanlar veya yayınları yayanlar, İnönü iktidarı za-

manında, İnönüye tek kelime ile karşı çıkamayan, tersine olarak, kendilerini ona yakın göstermek için çeşitli sözler arayan, pozlar takınan insanlardır... İnönü aleyhdarı edebiyatta buna benzer daha başka misaller de verilir.

Fakat başvekillikten ayrıldıktan sonra da Atatürk ve İsmet Paşa çeşitli vesilelerle karşılaşmışlardır. Ama bunların içinde en dokunaklı olanı, Atatürk'ün bir doktorlar heyeti tarafından muayenesi ve durumu hakkında ilk tıbbî raporun düzenlenmesi sırasında ve daha önce de değindiğimiz sahnedir.

O heyete katılan ve o sırada Sağlık Bakanlığı müsteşarı olan Dr. Asım Arar'ın «Atatürk'ün Hastalığı» isimli eserinde, Atatürk'ün kendi isteğiyle İsmet Paşanın önünde cereyan etmesini istediği bu sahne, hazin olduğu kadar düşündürücüdür. Bu sahne, Atatürk'ün, kendisinden bıktığı, ürktüğü, kendisinden uzak ve değersiz gördüğü bir insanla tertiplenecek bir sahne değildir. Bu sahne de, nice hatıralarla birbirlerine bağlı ve tarih içinde de bu hatıraları birbirlerinden ayrılmayacak olan iki eski silâh arkadaşının, sanki bir muharebe meydanında birinin yaralanmasıyle akıbeti belli olunca, birbirlerinin gözlerine son ve derin derin bakışları gibi bir mana vardır. Bu manayı anlamalıyız. Bu mana, geçici hislerin, günlük çatışmaların, asabî ve değersiz yorumların, gerçekle ilgisi olmayan düzmece hatıra nakillerinin üstündedir ve onlardan değerlidir...

SON SÖZ:

1938 yılı, yıl sonuna doğru, her gün artık bir hızla Atatürk'ü ölümün kucağına doğru sürüklüyordu. İnönü, Şef'inin, Önder'inin, eski silâh arkadaşının, ona herkesten çok inanan ve onu «elinden tutarak en yüksek mevkilere çıkarmış olan» insanın adım adım sönüşünü, hazin düşünceler içinde, günü gününe takip etti. Hastalığın fırsat verdiği bir sırada, bir gecesini Dolmabahçe Sarayında geçirdi. Atatürk'ün isteği ile orada misafir oldu. Bu ziyarette konuştuklarını nakletmemiştir. Ama ona sarayın kapısının ve haberlerinin kapandığı doğru değildir. Bunun delili şudur ki, Atatürk'ün sıhhî durumunu Dolmabah-

çe, her akşam Ankara'ya ve hükümete olduğu gibi ona da muntazaman bildirmiştir...

Atatürk'ün vasiyetinde, İnönü'nün çocuklarına yer verilmiş olması, bir daha teyit edilmek istenen bir ruhî alâkanın ifadesi olsa gerektir. Ama Atatürk'ün İnönü'ye en büyük mirası, sorumluluğu yarın onun omuzlarına yüklenecek olan yeni ve özgür bir devletin şan ve şerefiydi. Tek Adam ve İkinci Adam, bu devletin kuruluşunda, biri bir Ebedî Şef, diğeri onun «Emrinde ve yanında bir insan» olarak söz ve hak sahibiydiler. Türk Milleti, harpte ve sulhta bu iki insanı beraber görmüştü. Gücünü, ümidini ve tahammülünü, onların gittiği yolda ve onlarla beraber derlemiş değerlendirmiş, seferber etmişti. Zaferler ve başarılar gibi eksikler, ulaşılamayan hedefler, hatta hatalar da müşterekti.

Hulâsa Türkiye'nin kurtuluşu ve kuruluşu bir hadiseydi ki, bu hadisede milletin kaderi, milletin varı yoğu ile, bir potada, topyekûn yoğurulmuştu. Bu potaya herkes, kendinde olanı ve katabildiği kadarı katmıştı. İnönü de bu herkesten biriydi. Ama iş'in ön safında, Baş Ustanın yanındaydı. Baş Ustanın yardımcısıydı...

— Birinci Cildin sonu —

Not: 1

Bu ciltte yer alan ve 1923-1928 devresini ilgilendiren iktisadî meseleler dışında bırakılan işçi problemi ve mevzuatı ile ziraî siyasetin ana davaları, 1923-1965 devresinin, yani İnönü'nün bütün Başvekillik devresinin bir bütün teşkil eden konuları arasında, ikinci ciltte yer alacaktır. Gene bu suretle, daha ziyade 1938 sonlarında gelişmelerini veren bazı önemli eğitim davaları ve bu arada Teknik Öğretim ve Köy Enstitüleri konuları da, bölünmeden işlenebilmek için, gene ikinci cilde bırakılmıştır.

Not: 2

İsmet Beyin Binbaşılığa terfiî kitapta 26 nisan 1912 ve Yarbaylığı 14 aralık 1915 olarak yazılır. Yemen'den Istanbul'a dönüşü 16 nisan 1913'tür. Yarbaylığa terfiinin, Umumî Karargâhta ve daha önce bir tarihte olması mümkündür. Tarih araştırılmaktadır.

İÇİNDEKİLER

Önsöz		5
I.	Bir Osmanlı Çocuğu: Mustafa İsmet	15
II.	Yemen ve Sonrası	61
III.	Cephe ve Kumandan	91
IV.	Var Olmak veya Olmamak	115
V.	Buhranlı Günler	137
VI.	Meydan Muharebeleri Başlıyor	165
VII.	Bir Siyasî Şahsiyet Beliriyor	203
VIII.	Büyük Hesaplaşmanın Hikâyesi	219
IX.	İkinci Adam	269
X.	Tek Şef, Tek Parti ve Otoriter Hükümet	287
XI.	Doğu İlleri Problemi	303
XII.	İnkılâpçı Dinamizm ve Bir Çelişme: 1924 Anayasası	325
XIII.	Bir Özlem: İktisat Devleti	337
XIV.	Bir Particilik Tecrübesi	379
XV.	Devletçiliğin Hikâyesi	399
XVI.	1930-1938 Devresinin Bilinmeyen Hikâyesi	423
XVII.	Türkiye'de İktisadî Sektör Çalışmaları ve Siyasî Komplikasyonlar	449
XVIII.	Bir Ayrılışın Hikâyesi ve Şartlar - Problemler	471

Bu kitap, ne bir övgü, ne bir yergi kitabıdır. Bu kitap, İsmet İnönü´nün hayat hikâyesi etrafında, bir devrin akışını verir. İkinci Adam´*da biz,* Tek Adam´*da konu olarak alınan Atatürk hadisesini, günümüze kadar izleriz.*

İkinci Adam´*ın bu birinci cildi, İnönü´nün doğumundan, Atatürk´ün ölümüne kadar geçen devreyi alır. Bu devrede İnönü´nün soy ilişkileri, eğitim hayatı ve bundan 60 yıl önce, bir gizli ihtilal cemiyetiyle başlayan siyasi ilgileri ve sonra ordu hayatı yer alır. Daha sonra da ona "İkinci Adam" olmanın şartlarını, faktörlerini hazırlayan bir dizi olay...*

Bundan başka bu ciltte biz, 1923-1938 devresinin, hiçbir yerde toplu olarak bulunmayan "iktisadi siyaset" esaslarını ve uygulamalarını rakamlarıyla izleriz.

ISBN 978-975-14-0036-9

9 789751 400369